

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
M. FÜZULİ adına ƏLYAZMALAR İNSTİTUTU

FİLOLOGİYA **MƏSƏLƏLƏRİ**

№ 9

Toplu Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən rəsmi qeydiyyatda alınmışdır (Filologiya elmləri bölməsi, №13). Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi Mətbu nəşrlərin reyestrinə daxil edilmişdir. Reyestr №3222.

«Elm və təhsil»
Bakı – 2021

REDAKSIYA HEYƏTİ: akademik İsa Həbibbəyli, akademik Teymur Kərimli, akademik Möhsün Nağısoylu, akademik Nizami Cəfərov, akademik Rafael Hüseynov, AMEA-nın müxbir üzvü, filologiya elmləri doktoru, prof. Əbülfəz Quliyev, filologiya elmləri doktoru, prof. Fəxrəddin Veysəlli, filologiya elmləri doktoru, prof. Qəzənfər Kazımov, filologiya elmləri doktoru, prof. Rüşət Rüstəmov filologiya elmləri doktoru, prof. Əsgər Rəsulov, filologiya elmləri doktoru, prof. Nadir Məmmədli, filologiya elmləri doktoru, prof. Məsud Mahmudov, filologiya elmləri doktoru, prof. Əbülfəz Rəcəbli, filologiya elmləri doktoru, prof. Cəlil Nağıyev, filologiya elmləri doktoru, prof. İsmayıl Məmmədli, filologiya elmləri doktoru, prof. Həbib Zərbəliyev, filologiya elmləri doktoru, prof. İlham Tahirov, filologiya elmləri doktoru, prof. Tofiq Hacıyev, filologiya elmləri doktoru, prof. Buludxan Xəlilov, filologiya elmləri doktoru, prof. Mübariz Yusifov, filologiya elmləri doktoru, prof. Qəzənfər Paşayev, filologiya elmləri doktoru, prof. Kamilə Vəliyeva, filologiya elmləri doktoru, prof. Azadə Musayeva, filologiya elmləri doktoru Paşa Kərimov, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dos. Nəzakət Məmmədli

Redaktor: akademik Teymur Kərimli
Buraxılışa məsul: filologiya elmləri doktoru, professor Nadir Məmmədli

Filologiya məsələləri. Bakı, 2021, №9

ISSN 2224-9257

© "Elm və təhsil" nəşriyyatı, 2021

www.filologiyameseleleri.com

DİLÇİLİK

ÇİNGİZ QARAŞARLI

Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

ADU

Rəşid Behbudov küç, 134

karasharli@yahoo.com

YUNANISTAN TARİXİNİN TÜRK DÖVRÜ

Xülasə

Bizim “Yunanıstan” adı altında tanıdığımız ölkənin ellinlərdən öncəki sakinlərinin onomastikasında çox sayda türkiizmlərin olduğunu və qədim yunancada geniş türk leksik substratının qorunub qaldığını aşkar edirik.

Hazırda ellin mədəniyyətinə aid edilən mifoloji surətlər (Homer, Axilles, Odissey və b.) ölkənin erkən sakinlərinə (pelasq/axey/ion) məxsus idi. Onların daşdığı adların çoxunun türk xalqlarının onomastikasında qarşılıqlarının və türkcə etimoloji izahının olması nə anlama gəlir?

Məsələ burasındadır ki, bir çox görkəmli Avropa alimlərinin axey mədəniyyətini iskit-türk mədəniyyəti ilə bağlamaları da bu baxımdan diqqəti çəkir.

Pelasq/axey/ion xalqına məxsus bütün milli dəyərlər e.ə. XII əsrdə ölkəni işğal edən ellinlər tərəfindən assimilyasiya olundu və ellinləşdirildi. Pelasq İoniyasının baş şəhəri olmuş Atina Yunanıstanın başkəndinə çevrildi, ölkənin erkən xalqlarının mifləri yunan dilinə tərcümə olunaraq, dünyaya «yunan mifologiyası» kimi tanıtıldı.

Lakin gerçək axey-pelasq tarixi nə qədər saxtalaşdırılsa da belə, «yunan» mifologiyasındakı pelasq və axey şəxs adları, eləcə də qədim yunan dilindəki yad mənşəli leksik substrat həmin xalqların iskit-türk mənşəli olduqlarını tam çıpaqlığı ilə təsdiqləyir.

Açar sözlər: pelasq, axey, ion, türk, Krit, Kipr

Avropalı tədqiqatçılar axey mədəniyyəti haqqında

Əsərləri ellin dilində gəlib çatmış tarixçilər Herodot və Fukidid Elladada ellinlərdən öncə pelasqların yaşamış olduqlarını, ölkənin əvvəllər Pelasgia adlandığını yazırlar [28, s.98].

E.ə. ölkəni işğal edən dorilər (ellinlər) pelasqların bir qismini assimilyasiya etmiş, digər bir qismini isə sıxışdıraraq qovmuşlar [29, s.101].

Çağdaş ellinlər öz tarixlərini dori işğalından (e.ə. XII) daha qədim çağlara çəkmək məqsədilə bu ölkədə daha öncələr məskunlaşmış axeyləri də ellin irqinə aid edirlər. Lakin hər şeydən öncə ellin olmadıqları elmə bəlli olan pelasqlarla axeylərin mifoloji ədəbiyyatda eyni etnos kimi təqdim edildiyi diqqəti çəkir. Herodotun «Tarix» əsərinə görə, Axey ölkəsində yaşayan ionlar qədim çağlarda pelasq və egialeý adlanırmışlar. Sonralar Ksuntun oğlu İonun adı ilə burada yaşayan xalq ionlar adlandılar [28, s.337].

Qədim bir Misir qaynağında da pelasq və axeylərdən eyni bir xalq kimi bəhs olunmuşdur [4, s.306].

«Troya-yunan savaşı» kimi tanıdığımız savaşın axey və troyalılar arasında olduğu bəllidir. Homerin «İliada» poemasında troyalılara qarşı vuruşanlar axeylər kimi təqdim olunur və heç bir yerdə ellin (qrek) sözünə rast gəlinmir. Çünki o çağlarda ellinlər Yunanıstanı hələ işğal etməmişdilər.

Rus tədqiqatçı A.Kravçuk «Troya savaşı» adlı əsərində troyalılarla savaşan axeylərin qohum xalqlar olduğunu və bu savaşın sadəcə ərazi ələ keçirmək məqsədini güddüyünü qeyd edir [27, s.120].

Homerin «İliada» əsərində troyalılarla savaşanların ellin və ya qreklər deyil, axeylər adlanması bir sıra avropalı alimlərdə belə bir sual doğurmuşdur: axeylər doğrudanmı ellinlər idilər?

Bir avropalı tədqiqatçının yazdığına görə, «o çağlara (yəni dorilərdən əvvəlki çağa) aid qreklər (əgər onlar gerçəkdən də qrek idilərsə) ölülərini kurqan tipli qəbirlərdə dəfn edən, at arabalarına malik olan, qılınc və oxla silahlanan bir xalq idilər. Bu mədəniyyəti qreklərmı gətirmişdilər?... Belə bir mədəniyyət Şimali Qara dəniz sahillərində kurqan tipli qəbirlərə malik olan xalqa məxsus idi [16].

David K.Fauks adlı tədqiqatçının «Kurqan mədəniyyəti» adlı əsərində təsvir olunan skandinav kurqan mədəniyyəti ilə Şimali Qara dəniz hövzəsindəki kurqan mədəniyyəti arasında bir əlaqə vardır. D.K.Fauks V əsrə aid İsveç və Norveç kurqanlarında aşkar olunmuş at qalıqlarını, türk tamqalarını, ox və digər əşyaları və belə dəfn adətini Avrasiya çöllərində yaşamış türklərə aid olduğunu göstərir [21].

İrlandiyalı C.P.Mellori, ingilis T.Çayld, alman E.Valle, amerikalı M.Gimbutas və D.Entoni, qazax O.İsmaqulov, A.Narinbayeva və J.Bayjumin atları, arabaları, kurqan tipli qəbirləri Aralıq dənizi hövzəsində, Kiçik Asiyada, Çində və başqa yerlərdə məskunlaşmış iskit-türk xalqının «vizit» kartı sayırlar [17].

Rusiyalı tədqiqatçı N.Y.Drozdov «Avropa tarixinin türkdilli dövrü» adlı kitabında kontinental Avropada ən qədim çağlardan türk mədəniyyətinin olduğunu dil və tarixi dəlillərlə sübut edir, türklərin buradan şimala — Skandinaviyaya və Aralıq dənizi hövzəsinə yayıldıqlarını yazır [25, s.135-138].

XIII əsr Skandinaviya müəllifi S.Sturlusonun əs, türk və troyalıların eyni xalq olduqlarına dair məlumatına əsaslanan N.Y.Drozdov Kontinental Avropada yoxa çıxmış türk mədəniyyətinin mövcud olduğunu qeyd edir [25, s.139].

Yunanıstana və Kiçik Asiyaya axeylərin gətirdikləri mədəniyyət alman alimi Şlimana görə, nə hind-Avropa, nə də sami mənşəli idi. Onlar Cənubi Rusiya və Don hövzəsindən çox qədim çağlarda gəlmiş türklər idilər. Onların gəlib burada yerləşməsi e.ə. 3.500-cü illərə aiddir [4, s.273].

G.Glotz «Egey mədəniyyəti» adlı əsərində axeylərin ellin olmadıqlarını [4, s.275], alman S.Penner isə axey (Miken) və Turan mədəniyyətləri arasında kəskin uyğunluqların olduğunu [17] yazmışlar.

Bu məlumatlar, eləcə də aşağıda şahidi olacağımız dil faktları işığında aydın görəcəyik ki, pelasq-axey mədəniyyəti türk mənşəli olmuş və e.ə. XII əsrdə regionu işğal etmiş ellin-qreklər burada çox əvvəllər yaşamış türklərin [30] mədəniyyətini mənimsəmişlər.

Dünyaya ellin mifologiyasının qəhrəmanları kimi təqdim olunan əfsanəvi surətlərin çoxu, o cümlədən də Axilles, Odissey və b. pelasqlara aid idilər. Eramızın I əsrində yaşamış tarixçi Flavi Arrian **Akil** (Axilles) haqqında yazır: «İskit Akil Azov dənizi sahilindəki vətənindən qovulmuş və başqa iskitlərlə bərabər Yunanıstanın Fessaliya vilayətində məskunlaşmışdı [17].

Pelasq-axey onomastikasının türk təbəqəsi

Homer **Akili** danay adlı tayfaya aid edir ki, bu tayfanın da Don çayı hövzəsində məskunlaşdığı məlumdur [17].

Yunancada izahı olmayan **Akil** şəxs adının iskitlərə aid olduğunu Qafqazda yaşayan karaçay-balkarların da eyni adı (**Akil**) daşması, eləcə də Azərbaycan nağıllarındakı **Əkil** şəxs adı aydın göstərir.

Əslində yalnız **Akil** adını deyil, yunan mifologiyasının çox sayda adlarını qədim türklər də daşımışlar. Məsələn, yunan mifologiyasındakı **Tantal** surəti qazax eposundakı **Tantal** [6, s.58] deyildirmi? Yunancada izahı olmayan bu ad türkcədəki **tan** («şöhrət») sözü ilə qırğız dilində bənzərlik bildirən **-tal** şəkilçisindən [7, s.13] ibarətdir («şöhrətli»).

Hazırda bizim qədim yunan ozanı kimi tanıdığımız **Homer** əslində qazax eposundakı **Ğumar (Baba Ğumar)** ozan surəti ilə eyni mənşəlidir.

Qazax tədqiqatçısı Ə.Konıratbayev bu əlaqəni belə izah edir: e.ə. VII əsrdə Asiyaya gəlib, sak ədəbiyyatı ilə tanış olan yunanlar **Ğumar** ozan surətini öz vətənlərinə — Yunanıstana aparmış və yunan ədəbiyyatında Homer surəti meydana çıxmışdır [6, s.199].

Əslində isə bizim **yunan** adı altında tanıdığımız ellinlər **Homer** surətini Yunanıstanın pelasq-iskit-sak mənşəli yerli xalqından almışlar.

Bu xalq, artıq yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Yunanıstan ərazisinə e.ə. III minillikdən gec olmayaraq, Dəşti-Kıpçak çöllərindən, Volqa-Ural ərazisindən gəlmiş və onların daşdıqları qədim türk adları sonralar — e.ə. XII əsrdə ölkəni işğal etmiş ellinlər tərəfindən mənimsənmiş və hazırda «ellin mifologiyasının» qəhrəmanları kimi təqdim olunmaqdadır.

Qədim Yunanıstanın, yəni Pelasgiyanın iskit mənşəli gerçəkliyini bir çox qədim müəlliflərin məlumatları da əks etdirməkdədir.

Diogen Laertli iskit Anaxarsisin kəşflərindən, digər antik müəlliflər Herakl və Akilin müəllimi iskit Hironun səma qlobusunu icad etməsindən, iskit Abarın taun epidemiyasına qarşı əlac əldə etməsindən yazırdılar [17].

Flavi Arrianın **Akili** Don çayı hövzəsində yaşayan **danay** iskit xalqına aid etməsi [17], iskitlərin Herakli öz əcdadları sayması, eyni zamanda, İskəndərin Herakli ata xətti ilə öz əcdadı hesab etməsi, dahi Azərbaycan şairi Nizaminin İskəndəri «rum ölkəsinin türkü» adlandırması [17] zəncirvari şəkildə ellinlərdən öncəki Yunanıstan sakinlərinin iskit dünyasının bir hissəsi olduğunu, o cümlədən də məşhur sərkərdə İskəndərin iskit mənşəli olduğunu göstərir.

Pelasqlar üçün doğma olan **Herakl** pelasqca **İrakli** adlanırdı [11]. Bu mifik ad, heç də yunan mifologiyasını araşdıranların iddia etdiyi kimi, yunancadakı **Hera- kleo** «[tanrı] Heranın şöhrəti» mənasında olmayıb, türk dünyasında şəxs adı kimi işlənən **Erekli** (<erek «güc»+**-li**: «güclü») şəxs adı ilə bağlıdır.

«Güc», «hakimiyyət» mənalı **erek/erk** sözünü pelasq mənşəli ionların başkəndi Atinanın çarı **Erextey**-in də adında görürük. Yunancada anlamı olmayan **Erextey** türk və monqol dillərindəki **erk/erek/erx** («güc», «hakimiyyət») ismi və bənzərlik bildirən **-tey** şəkilçisindən ibarətdir. Qədim türklərdə eyni kökdən olan **Erketen**, **Erkliq** (ixtiyar sahibi) [10, s.184], monqollarda **Erxtey**, **Erketey** («tam ixtiyar sahibi») [26, s.182] şəxs adları olmuşdur.

Göründüyü kimi, pelasq çarı **Erextey**-in adının ən yaxın variantı monqolcadakı **Erxtey** şəxs adında qorunub qalmışdır. Adın tərkibindəki bənzərlik bildirən **-tey** şəkilçisinə gəldikdə isə, onu həm türk (Ektey, Elentey, Melentey), həm də pelasq-axey (Megistey, Mesistey və b.) şəxs adlarında görürük.

Bənzərlik bildirən **-tey** şəkilçisinin **-ley/-lay** variantları ilə düzələn şəxs adları da həm türk, həm də pelasq-axey dilləri üçün səciyyəvidir. **Erkelay** türkcədə, **Aqelay**, **Menelay**, **Harpelay** və b. axeylərdə rast gəlinir:

Yunancada məntiqli izahı olmayan **Agelay** şəxs adı «ağaya bənzər», «ağa kimi» (<türk. aga/ağa/age+lay), **Menelay** — «əbədi» (<türk. Məne «əbədi» -lay), **Harpaley** — «ovsun, sehir kimi» (<türk **arba/arva/harva** «ovsun», «sehir» + -lay) mənalarındadır.

Pelasq-axey antroponimiyasında **Harpaley** kişi adının **-lik** şəkilçisi ilə düzələn **Harpalik** («sehirli», «ovsunlu») [31, s.191] variantı da işlənmişdir.

Aydın olur ki, pelasq-axey və türk dillərində eyni kökdən və bənzərlik, keyfiyyət bildirən **-ley/-lay; -tey/-tay; -lik** şəkilçilərinin fərqli kombinasiyasından ibarət şəxs adları işlənmişdir: pelasq. **Erextey** — türk/monqol **Erxtey-Erketey-Erklig**; pelasq **Harpaley-Harpalik**,

Gerey. Qədim yunan tarixçisi Apollodor Pelasqın oğlu Likaonun oğlu **Gerey** haqqında məlumat verir [31, s.191]. Qədim türk cəmiyyətində **Gerey** («layıq», «mötəbər») vəzifə titulu mövcud olmuşdur. Krım xanlarına məxsus vəzifə titullarından biri **gerey** adlandırdı [2] Bu vəzifə titulu eyni zamanda şəxs adı kimi kumiklarda (**Qerey**), tatarlarda (**Qərəy**) istifadə olunur [2, s.1555].

İnakh. Arqos vilayətinin **İnakh** adlı çarından bəhs olunur [28, s.565]. Qədim türklərdə isə **inak** vəzifə titulu işlənmişdir. Bu titul hökmdara yaxın olan şəxsi, cığataylarda nazir və imperatoru bildirmişdir. Qədim türklərə aid **inağ/inak** vəzifə titulu «inanmaq» felindən olub, hökmdarın inandığı, etibar etdiyi şəxsi bildirirdi [2, s.15].

Pelasq-axey cəmiyyətindəki **Erextey, Gerey, İnax** şəxs adlarının ümumi bir cəhəti — onların hökmdar və hökmdardan aşağı vəzifə titullarını ifadə etmələridir. Bu semantik qrupa əfsanəvi Pelasqın oğlu **Likaon**-un da adını əlavə etmək olar.

Pelasqın oğlu **Likaon**-un adı yunan tələffüzündə daha çox dəyişməyə uğramışdır. Yunancada alınma söz və adlarda **sait+l, sait+r** tipli hecaların metatezaya uğrayaraq **l+sait, r+sait** şəklində tələffüz olunduğuna aid nümunələr çoxdur. Bu yolla türkcədəki **uğur, uğurlu, uğursuz** sözləri yunan dilində **guri, qurle, qursuz** şəklinə düşmüşdür [38].

Metateza nəticəsində iskit çarına aid **İliq** şəxs adı qədim yunancada **Lig** şəklinə düşmüş və antik ədəbiyyatda bu şəkildə gəlib çatmışdır [1, s.320].

Yunan dili üçün xarakterik olan bu metateza hadisəsini nəzərə aldıqda, Pelasqın oğlu **Likaon**-un adını qədim türk dilindəki **İl kağan** («elin xaqanı/kağanı») titul – şəxs adı ilə tutuşdurmaq tamamilə mümkündür: li-kaon < **il kağan** «elin/ilin kağanı».

Adın ikinci ünsürü olan **-kaon** ğ samitinin ixtisar olunduğu **kağan** sözüdür. **Kaon, Xaon** pelasq və troyalıların dilində müstəqil şəkildə də şəxs adı kimi (**Kaon, Xaon**) işlənmişdir [18; 19].

Qədim türklərdə də mürəkkəb **İlkağan** şəxs adı ilə yanaşı ayrıca **Kağan, Kaan** («xanlar xanı», «imperator» şəxs adları işlənmişdir [10].

Göründüyü kimi, pelasq çarı **Likaonun** orijinal adı **İl kağan**-dır, bu adın **kaon** ünsürü isə qədim türklərdə ayrıca şəxs adı kimi işlənmiş Kağan/Xaqan/Kaan-dır.

Egey. Atina çarı **Egey** il qazax dilindəki **Egey** şəxs adı türk dillərindəki **ege/egə/igə** («yiyə», «sahib», «hökmdar») [30, s.238] sözü və şəxs adı əmələ gətirən **-y/-ay/-ey** şəkilçisindən ibarətdir;

Danay. Qədim Yunanıstana aid **Danay** şəxs adı [31, s.25] qazaxcadakı **Danay** şəxs adı ilə eyni mənşəli olub, türk dillərindəki **dan** («şöhrət», «şan», «ad-san») sözündən [9, s.145] ibarətdir;

Talay. Axeylərə aid bu şəxs adını **Talay** şəklində türklər də işlətməmişdir. Bu ad «dəniz», «okean» mənalı **talay** sözündən qaynaqlanır, «böyüklük», «sonsuzluq» kimi məcazi mənalar da ifadə edir [10].

Kapaney. Bu axey şəxs adı qədim türklərə aid **Kapan/Qapan** şəxs adına – **ey** sonluğunun əlavəsi ilə düzəlir. **Kapan** qədim türklərdə «qəhrəman», «cəngavər», «qapıcı» mənalarını daşıyırmışdır [9, s.356].

Keney. Qədim Yunanıstana aid bu şəxs adını hazırda qazax türkləri də daşıyırlar. **Keney** qazax və qırğız dillərindəki **keney** («səxavətli», «əliaçıq» sözündəndir.

Ergin. Pelasqlara məxsus Orxomen şəhərinin çarı **Ergin** adını daşıyırmışdır [31, s.212]. Türklərin də daşdığı eyni şəxs adı – **Ergin** [10] «yaşa dolmuş», «gənclik çağına girmiş», «bülüğa çatmış» və «müstəqil» mənasındadır.

Türk mənşəli **ergin** sözünün **ergen** variantı da şəxs adı kimi (**Ergen**) işlənərkəndir [10]. Məhz bu variant eyni mənada yunan dilində də işlənir.

E.ə. III-II minilliklərdə aşkar türk şəxs ad və titullarını (Akil, Eretey, Gerey, İnox, Egey, Tantal, Ergin və b.) daşımış pelasqların yaşadıkları qədim Yunanıstan ərazisində axan **Tartar**, **Selenqa** çayları ilə türk xalqlarının yaşadıkları regionlara aid **Tərtər**, **Selenqa** çayları eyni adları daşıyır.

Qədim yunancada türkizmlər haradandır?

Yalnız adlar deyil, qədim yunan (pelasq) cəmiyyətinin sosial həyatına aid çox sayda terminlərin aşkar türkizmlər olduğu ortaya çıxır.

Herodota görə, Sparta cəmiyyətində 20-30 yaş arasındakı gənclər **irenlər** adlanırdı [28, s.545]. Plutarxa görə, **iren** sözü «igid» mənasında idi [35, s.66-67]. Türk xalqlarından olan xakas və tatarlar **iren** sözünü «igid», «işgüzar mənasında işlədirlər. Bu söz türkcədəki **ir/er/ər** («kişi», «igid») sözü və topluluq bildirən -en şəkilçisindən ibarətdir.

Herodota görə, Sparta cəmiyyətinin aşağı təbəqəsinə aid əhali qrupu **ilot** adlanır və onlar aşağı kateqoriyadan olan məzarlarda dəfn olunurlar [28, s.442].

Pelasqlara aid **ilot** qədim türk cəmiyyətinin də aşağı təbəqəsini, eləcə də köçəri əhalini bildirən **ilat/elat** deyildirmi? Bu sözün türkcədəki el/il («xalq») və -at cəm şəkilçisindən ibarət olduğu məlumdur.

Yunanıstanın erkən sakinləri **Elat** şəxs adını da daşımış [24, s.599], tatarlar isə eyni adı (**İlat**) hazırda da şəxs adı kimi işlədirlər.

ireneo. Qədim Yunanıstanda dəfn mahnısını bildirmiş bu söz qədim türkcədəki **yirünü** («ağı», «dəfn mahnısı») sözünün təhrif olunmuş şəklidir və türkcədəki **ir/yir/yır** («mahnı», «epik poema») sözündəndir [33, s.285].

Qədim yunancadakı **thoina/thoine** («qonaqlıq», «ziyafət») sözü [22, s.791-792] qədim türkcədəki «qonaqlıq» mənalı **toy** sözündən daşqa bir şey deyildir və məlum **th-t** samit keçidi qanununu əks etdirir: Oğuz kağan bedük **toy** berdi... aşadılar, içtilər [23, s.571].

thes («düzlənmək», «təşkil etmək») sözü türk dillərindəki eyni mənalı **tüz/tez/töz/tiz** felinin t-th samit keçidi ilə fərqlənən şəklidir: **meclis tüz** «məcliz təşkil et» [26, s.167]

Türkcədə **y** samiti ilə başlanan bir qrup sözün qədim yunan variantında həmin samit buraxılır, söz **e** saiti ilə başlanır:

eris («yarış», «rəqabət») [29, s.663]. Qədim yunancadakı pelasq mənşəli bu söz türk dillərindəki **yarış/yarıs** («yarış», «rəqabət») sözünün qıpçaq dilindəki **eriş** variantına [33, s.148-149] uyğundur. «Türk dillərinin etimoloji sözlüyündə» qədim yunancadakı **eris** sözünün qıpçaq mənşəli olduğu qeyd olunsada [33, s.149], e.ə. I minillikdə danışılmış yunancaya bu sözün necə və nə vaxt alınmasına toxunulmur.

eromay («sevmək»). Bu fel qədim yunancadakı **ero** feli ilə **-may** məsdər şəkilçisindən ibarətdir. **ero** bəzi türk dillərindəki **yara** («xoşlamaq», «xoş olmaq») feli ilə, **ero** kökü əsasında düzələn **erot** («sevgi»), **erote** («əşiq olmaq»), **erotilos** («sevimli») derivatları isə qədim türk və uyqurcadakı **yarat** («xoşlamaq», «sevmək»), başqırdcadakı **yaratıu** («sevgi»), tatarcadakı **yaratılu** («sevimli») sözlərinə uyğundur.

Çox ilginçdir ki, **eromay** («sevmək») feli yunan dilində etimologiyası olmayan sözlərdən biri sayılır və Yunanıstanın erkən dillərinə aid olunur [12]. Həmin erkən dil isə, məlum olduğu kimi, pelasq-axey dilləri idi.

Göründüyü kimi, «yunan dili» adlanan dilin daxilində gizli bir dilin — türkcənin konturları aydın görünməkdədir, lakin yalnız leksikada deyil, eləcə də morfologiyada. Elə **eromay** («sevmək»), **erotemay** («əşiq olmaq») fellərinin tərkibindəki **-may** məsdər şəkilçisi türkcədəki **-mak** məsdər şəkilçisinin qırğızcadakı **-may** variantıdır [8]. Bu variant əsasında yunancadakı **eromay**, **erotemay** fellərini türkcədə belə bərpa etmək olur: **eromay** – **yara-may** («sevmək»), **erotemay** – **yaratımay** («xoşlamaq»).

Yalnız qırğızcadakı **-may** şəkilçisi deyil, ayrı-ayrı türk dillərindəki **-ma**, **-uu**, **-uw** məsdər şəkilçilərinin də yunancada azacıq fərqli qarşılıqları vardır: **-o** məsdər şəkilçisi (**ero** «sevmək», **thigo** «toxunmaq») türk dillərindəki oo/uu/uw məsdər şəkilçisinə (**boluu** «olmaq», **boluw** «olmaq») **-ma** məsdər şəkilçisi (**tuligma** «dolama», **taragma** «narahat etmə») türkcədəki **-ma** şəkilçisinə (oyanma, yazma) uyğundur.

Yunancadakı **-san** («sanki», «kimi») bağlayıcısı türkcədəki **sanki** bağlayıcısından başqa bir şey deyildir: **sanna klairi** «sanki ağlayır», **eklege san pethi** «uşaq kimi ağladı» (hər fən, «ağladı sanki uşaq»).

Pelasqadan yunancada qorunub qalmış **-thi** yerlik hal və **-then** çıxışlıq hal şəkilçiləri türk dillərindəki **-ta/-te**; **-tan/-ten** yerlik və çıxışlıq hal şəkilçilərinə uyğundur:

kerothi – yürekte, **İlothi** – Troyada; **korinthothi** – Korində;

oykothen – evdən, **uranothen** – göydən

Yunancanın Attika dialektində ismin vasitə halını bildirən **-fi**, **-fin** şəkilçiləri [20] bir sıra türk dillərindəki **-pa/-pe**; **-pan/pen** şəkilçili vasitə hal formasına uyğundur:

Yunan: **Oresfi** «dağ ilə» **thakriofin** «göz yaşı ilə»

Türk: **laşapa** «at ilə», **thulpa** «yol ilə», **erexepe** «şərab ilə»

-fi, **-fin** və **-pe/-pen** şəkilçiləri arasında **f-p** samit fərqi qədim yunancadakı **gefira** («körpü») sözü ilə – **kepir** (türk) «körpü» sözləri arasında da gördük ki, bu da **p/b** samitinin pelasqada **f** ilə əvəzlənməsinin sabit fonetik qanunauyğunluq olduğunu göstərir.

Pelasqlar Yunanistanın materik hissəsi ilə yanaşı adaların, o cümlədən də Krit və Kiprin erkən sakinləri arasında yer alıb, burada ellinlərdən çox öncə məskunlaşmış və adaların onomastikasında və yazılı abidələrində izlərini tərk etmişlər.

Krit və Kiprdə qədim türk izləri

Pelasqlar yunan (ellin) işğalından çox əvvəllər Krit və Kipr adalarında məskunlaşmışdılar.

Krit adası qədim qaynaqlarda **Kaftor** və **Kftyw** adları altında verilir [13]. **Kftyw** qədim türk, Yaxın və Orta Şərqi nağıl və epik rəvayətlərində fantastik, mifik surətlərin məkanı kimi təsvir olunan **Kaftau** ölkəsini təsəvvürə gətirir. Adətən Qafqaz ilə əlaqələndirilən **Kaftau** ilə **Kftyw** arasında əlaqə varmı?

Kaftau adının **tau** hissəsi türk dillərindəki **dağ/tau** mənasında olduğu kimi, **Kftyw** adının da **tyw** ünsürü **tav/tau** sözünə uyğundur.

Bibliyada Kritə aid edilən və dağ anlamına gəlidiyi bildirilən **Kaslux** adı [13] ilə Kitabı-Dədə Qorqud dastanlarında Qafqaz dağlarını bildirən **Qazlıq** adı eyni mənşəlidir?

Bu adlar Kritin pelasq sakinlərinin dilindən qaynaqlanırdı. Aşağıdakı adlar kimi:

Anassa. Erkən Krit dilindəki «kraliça» mənalı bu söz regionun qədim dillərində geniş müşahidə olunan **ana** («ana») sözü vəə pelasq dilindəki **-ssa** şəkilçisindəndir. **Ana** sözünü pelasqlara qohum olmuş troyalıların **Bayana** («himayəçi ana») tanrıça adında da görürük ki, bu da qədim türklərə məxsus **bayana** tanrıçası ilə bağlıdır.

Qorğu. Yunancaya **Gorqon** şəklində alınmış **Qorğu** («dəhşət», «qorxu») surətinin hind-Avropa dillərində izahı yoxdur [12]. Onun etimologiyası türk dillərindəki **qorxu/korku** sözü ilə bağlıdır;

Felxan. Erkən kritliləri etrusk və türklərlə birləşdirən bu tanrıya Kritdə göy və işıq tanrısı kimi tapınmışlar. Etrusk mifologiyasındakı **Velxan**, Sibir türklərinə aid **Ülgen** də «xeyirxah göy və işıq tanrılarıdır» .

Tarkomn. Krit yazılarında təsvir olunan bu etnonim və yaxud teonim etrusk-trak-türk etnonimiyasına aid **tark/tarx** etnonimi ilə bağlıdır. Qədim Kiçik Asiyanın onomastikasında tanrılaşdırılmış **Tarxuna**, **Tork** kimi mifik surətlərlə eyni mənşəlidir.

Ellinlərdən çox-çox öncə pelasqların məskunlaşdıqları Kipr adasında aşkar olunmuş və etruskca olduğu bildirilən bir yazı aid olduğu etrusk-pelasq xalqının etnik mənşəyi haqda parlaq təsəvvür yaradır. Bu mətnin yunanca bilinqləsində Aristonakt oğlu Aristonun yaxşı soydan olduğu bildirilir (**euttatriden**). Yunancadakı **euttatriden** («yaxşı soydan») sözünün etruskca bilinqlvadakı qarşılığı **kere tul** şəklindədir [13]. Qərb dilçiliyində diqqəti cəlb etməyən bu sözün türk dillərində «yaxşı soy» mənasında olduğunu görürük: yakut türkcəsində **kere** sözü «təmiz», «ağ», «gözəl» mənasında, **tül/töl** isə «nəsil» mənasındadır: **kere töl** «gözəl/təmiz nəsil».

Bu bir təsadüfdür mü? Qətiyyən yox. Pelasqların çox sayda qədim türk şəxs adlarını daşması, pelasqların bir qolu olmuş etrusqların yazılarının qədim türk dillərində anlaşılması [20] fonunda bunun təsadüf olması istisnadır.

Qədim alban müəllifi M.Kalankatuklunun «Alban tarixi» adlı əsərində Qafqaz albanlarına qohum olan xalqın həm də Kiprdə yaşamasına dair məlumatı da [5, s.15] heç də təsadüfi deyildir. Çünki qədim yunan müəllifi Pompey Troq albanların pelasq mənşəli olub, pelasq vilayəti olan Tesaliyadan gəldiklərini, Yuli Solin isə albanların pelasq mənşəli Yasonun nəsiləri olduğunu [36, s.146] yazırlar.

Yeni eradan əvvəlki pelasq sivilizasiyasına zamanca daha yaxın olmuş antik müəlliflərin albanların etnik mənşəyinə dair yetərli bilgiyə malik olmaları şübhə doğurmur. Kiprin yunanlardan öncəki xalqınınsa pelasqlar olduğunu avropalı tarixçilər yaxşı bilirlər.

Pelasqların bir qolu olmuş albanlar eyni zamanda İtaliyanın uzaq keçmişini ilə bağlı olmuşlar. Qədim İtaliyanın onomastikasında iz buraxan kimmerlər (Cimmerium), qarqarlar (Gargaria), albanlar, sikellər və onlarca digərləri haqqında məlumatların da qaynağı məhz antik müəlliflərin əsərləridir.

Herodota görə, İtaliyanın Siciliya (qədim **Sikeliya**) adasındakı Zankla şəhərinin **İskit** adlı çarı olmuşdur [28]. Sikellər bulqar mənşəli **sekellər** idilər və hazırda Qafqazda yaşayan bəlkələri qonşu xalqlar **sekellər** adlandırırdılar.

Göründüyü kimi, Pelasgiyadan (qədim Yunanıstandan) İtaliyayadək pelasq-iskit sivilizasiyasının mövcud olduğunu göstərən dəlillər çoxdur. Bu dəlillərdən biri

də pelasqlarla eyni mənşəli olan troyalıların VII-XIII əsr Avropa mənbələrində türklər olduğunun bildirilməsidir [3].

Troyalılarınsa varisləri olan Anadolu türklərini bu torpaqlara gəlmə sayan avropalılar, o cümlədən də yunanlar hər şeydən öncə antik yunan və Roma müəlliflərinin əsərlərini diqqətlə oxumalı, indiki Yunanıstanın başkəndi Atinanın vaxtilə pelasq mənşəli ionların baş şəhəri olması, Yunanıstanın qədimdə Pelasgiya adlanması, dori (ellin) işğalından sonra pelasq xalqının qismən qovulub, qismən də yunanlaşmasına dair məlumatlara nəzər salmalıdırlar. Bunu «gəlmə» türklər deyil, Herodot və digər antik müəlliflər yazırlar, bizinsə etdiyimiz sadəcə odur ki, həmin müəlliflərin yazdıqları gerçəyi dil faktları işığında sübuta yetiririk.

Bu məqamda məşhur sovet dilçisi akademik N.Y.Marrın «Aralıq dənizi sahillərində türklərin yunan və latınlardan daha öncə yaşadıklarına» dair fikrini [30, s.119] də xatırlatmaq yerinə düşərdi.

Ədəbiyyat siyahısı Türk dillərində

1. Kazımov Q. Azərbaycan dilinin tarixi. B., 2003.
2. Donuk A. Eski Türk devletlerinde idari-askeri ünvan ve terimler. İstanbul, 1988.
3. Afyoncu E. Truva'nın intikamı. İstanbul, 2011.
4. Türk tarihinin ana hatları. İstanbul, 1930.
5. Kalankatuklu M. Alban tarixi. Qoş M.Alban salnaməsi: Bakı, 1993.
6. Konıratbayev E. Kazak eposi jəne tyurkologiya. Almatı, 1987.
7. Kazak Türkçesiyle Kırgız Halk Ertegileri. <http://acikerisim...>
8. Turgenbayer G. Kırgız Türkçesindeki isim-fiil ekleri. Ankara, 2016.
9. Tanrıverdi Ə. Qədim türk dillərində yaşayan şəxs adları. Bakı, 2009.
10. Öz Türkçe Erkek İsimleri – Türk Tarihi. <https://www.turktarihim.com>.

İngilis dilində

11. academia.edu/7326355/Pelasgians...
12. [www.bulgari – istoria – 2010. com](http://www.bulgari-istoria-2010.com) > Etymolog – Greek PDF.
13. <https://www.jewishvirtuallibrary.org/Caphtor>.
14. <https://bulgarizdat.ru/index.php/articles/slovar-bulgarskikh-terminov>
15. https://ru.wikipedia.org/wiki/этеокупрский_язык.
16. [https://enigmatic – past. livejournal.com/81898. html](https://enigmatic-past.livejournal.com/81898.html)
17. <https://articlekz.com/article/7183>
18. en.wikipedia.org/wiki/Lycaon_of_Arcadia.
19. en.wikipedia.org/wiki/Chaon

20. Garasharli Ch. The Turkic Civilization Lost in the Mediterranean Basin. Baku, 2011.
21. Dr.David K. Faux. Kurgan culture in Scandinavia. <http://www.davidfaux.org/2011>.

Rus dilində

22. Дворецкий И.Х. Древнегреческо-русский словарь, 1958.
23. Древнетюркский словарь. Л., 1969.
24. Лукиан. Избранное. М., 1987.
25. Дроздов Ю.П. Тюркоязычный период европейской истории. М., 2011.
26. Наджип Э.Н. Исследования по источникам тюркских языков ХЫ-ХЫВ вв. М., 1989.
27. Кравчук А. Троянская война. М., 1991.
28. Геродот. История в девяти книгах. Л., 1972.
29. Откупщиков Ю.В. Догреческий субстрат. Л., 1985.
30. Самойлович А.Н. Тюркология и новое учение о языке. ХЛВ Академику Н.Я. Марру. М. – Л., 1935.
31. Аполлодор. Мифологическая библиотека. Л., 1972.
32. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. М., 1974.
33. Этимологический словарь тюркских языков. М., 1989.
34. Севортян Э.Б. Этимологический словарь тюркских языков. М., 1980.
35. Плутарх. Сравнительное жизнеописание, Т.ЫІ, М., 1963.
36. Алиев К. Античные источники по истории Азербайджана. Баку, 1986.
37. Чичуров И.С. Византийские исторические сочинения. М., 1980.
38. Хориков И.П., Малев М.Т. Новогреческо-русский словарь. М., 1993.

CHINGIZ GARASHARLY
THE TURKIC PERIOD OF THE GREEK HISTORY
SUMMARY

The country known as Greece was initially settled by the Pelasgians. In their whose onomasticon a great number of Turkic names are discovered.

The mythological personages and events referred at present to the Hellenic culture, such as Homeros, Achilles, Odiseus and hundreds of other names originally belonged to the Pelasgians, Achaens, Ionians, in whose onomasticon a great number of transparent Old Turkic names are discovered. All these names find their interpretation in Turkic languages.

These linguistic and onomastic similarities are well matched with the conclusions of some outstanding European scientists who present the Pelasgians and Achaeans as belonging to the Turkic race.

The cultural values belonging once to the Pelasgian/Ionian race were later assimilated and Hellenized by the Dorian occupants in the 12th century b.c., the Ionian city Atina became the capital of the Greeks, and the myths of the local Pelasgians were translated into the Greek language being presented as the “Greek mythology”.

No matter how much the real Pelasgian history was falsified, the Pelasgian names of the so-called Greek mythologies and the lexical substratum kept in the Old Greek language obviously reflect the Old Turkic character of the Pelasgian race.

Key words: Pelasgian, Achaean, Ionian, Turk, Crete, Cyprus

ЧИНГИЗ ГАРАШАРЛЫ ТЮРКСКИЙ ПЕРИОД ИСТОРИИ ГРЕЦИИ РЕЗЮМЕ

Страна, называемая Греция была населена в древности пеласгами, в ономастике которых мы обнаруживаем огромное число тюркских имен.

Мифологические персонажи и события, которых относят теперь к греческой культуре (Гомер, Ахиллес, Одиссей и сотни других) принадлежали пеласгам, ахейцам, ионийцам, имеющим ничего общего с греками. Эти названия имеют древнетюркские эквиваленты и их этимология объясняется на почве тюркских языков.

Эти лингвистические и ономастические соответствия совпадают с заключениями известных европейских ученых, которые относили пеласгов и ахейцев к тюркской расе.

Культурные ценности, принадлежащие в древности к пеласгам/ахейцам/ионийцам были полностью ассимилированы и заимствованы дорийскими оккупантами начиная с XVI века до н.э, Атина, ионийский город стал столицей Греции, и мифы пеласгов были переведены на древнегреческий язык и представлен как культурное наследие греков.

Однако несмотря сильной фальсификации истории пеласгов, их мифологические имена, и пеласгский лексический субстрат в древнегреческом языке наглядно отражают древнетюркский характер пеласгской расы.

Ключевые слова: пеласг, ахей, ионийцы, тюрки, Крит, Кипр

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 22.08.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 27.09.2021

**Rəyçi: Filologiya elmləri doktoru, professor Azad Məmmədov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

NAFİZƏ ABDİNOVA

“Xarici dillər” kafedrasının baş müəllimi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

AZƏRBAYCAN KOOPERASIYA UNIVERSİTETİ

SEVİNC ŞAHLAROVA

baş müəllim

Həcəf Nərimanov 93.

sevindjxafiza@mail.ru

**AKADEMİK KOMMUNİKASIYA VƏ İŞGÜZAR ÜNSİYYƏT
PROSESİNDƏ İNGİLİS DİLİNDƏ PRAKTİK DANIŞIQ DİLİNİN
MƏNİMSƏNİLMƏSİNİN ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

XÜLASƏ

Məqalədə Akademik kommunikasiya və işgüzar ünsiyyət prosesində ingilis dilini öyrənən şəxslər üçün şifahi danışiq dilinin mənimsənilməsinin əsas xüsusiyyətlərindən bəhs edilir. Bəzi dilçilər İngilis dilinin özünəməxsus xüsusiyyətlərinin müəyyənlişməsinə diqqət yönəldikləri halda, digərləri isə həmin dildə diskurs təhlilinin nə üçün istifadə olunmasına aid öz fikirlərini sübut etməyə çalışırlar. Diskurs təhlilində formal Dyanasma və funksional yanaşma əsas götürülür. Formal yanaşmanın tarixi çox qədimdir. Funksional yanaşma isə son zamanlarda diqqəti cəlb etmişdir.

Akademik kommunikasiya və işgüzar ünsiyyət prosesində dilin əsas funksiyasını müəyyən etmək üçün əsasən iki termin üzərində dayanılır və vurğulanır ki, bu iki bölgü arasındakı uyğunluq analitik uyğunluqdur. Dilin birinci funksiyası transaksional funksiyadır. **F.K.Davaninezhad** belə anlamda fikrini belə izah etmişdir: “Bu funksiya vasitəsilə beyində gedən mental proseslər dilə çevrilir, dildə səsləndirilir və həmsöhbətə ötürülür. İkinci funksiya vasitəsilə isə sosial əlaqələrin və şəxsi münasibətlərin ifadəsi həyata keçirilir ki, buna da müasir dilçilikdə **interaksional funksiya** deyilir. (1.p.204) Daha dəqiq desək bu qruplar və fərdlər arası ünsiyyətin həyata keçirilməsi deməkdir. Dilçi alimlərdən G. Braun və G. Yulinin müəyyən etdikləri bu qarşılaşmanı bir növ K. Bütlerin representativ ekspressiv, R. Yakopsonun **referensial emotive**, K. M. H. Əliyevin ideal şəxslər arası və C. Layonsun **deskriptiv sosial** ekspressiv qarşılaşmanın eyni kimi götürmək olar.

Akademik kommunikasiya və işgüzar ünsiyyət sferasında İngilis dilinin praktik istifadəsində belə müəyyən etmək olar ki, yazılı və şifahi dil istifadəçiləri müxtəlif fərqliklə qarşılaşırlar. Müxtəlif paralingvistik vasitələrin, məsələn, üz ifadəsi, jestlər və işarələrin köməyi ilə danışanın istifadə etdiyi sözlərin təsirini artırma bilər. Amma yazıda bu cür paralingvistik vasitələrdən istifadə olunmur. Ənənəvi dilçilikdə sözün

və eyni zamanda onların digər obyektlə və real gerçəkliklə əlaqələrinin öyrənilməsi mühüm rol oynayır. Bu aspektlərin metalingvistikası bir sıra spesifik terminlərin işlənməsini labüd edir.

Açar sözlər: akademik kommunikasiya, işgüzar ünsiyyət, praktik danışq dili, diskurs, presuppozisiya, İngilis dili

Qeyd etdiyimiz kimi, istifadə baxımından dilin öyrənilməsinə pragmatik yanaşma daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Başqa sözlə bu yanaşmada formal yanaşma elə bir əhəmiyyət kəsb etmir. Diskursun rast gəlinəyi sahədə məlumatın aydınlaşması üçün **deyxis** formalardan, məsələn, mən, sən, o, bu, ora, bura kimi elementlərdən istifadə olunur. Amma deyxisdən əlavə buraya referensiya, propozisiya, implikasiya, inferensiya və s. terminləri də aid etmək olar.

Katan Davidə görə işgüzar ünsiyyət əhatəsində İngilis dilində praktik danışığın əsas xüsusiyyətlərindən biri mühitin yaranması və orada fəal iştirak etməkdir. Bu ənənəvi baxış özünü dil və dünya arasında əlaqənin lingvistik ifadəsini göstərir. Daha sonra K.David belə bir fikir irəli sürür: danışan istinad edir və o (müxtəlif uyğun ifadələrlə) referens vasitəsilə lazım olan ifadəni aşkar edir. **(2.p.28)** Bu məsələ ilə əlaqədar P. F. Storons belə iddia edir ki, işgüzar ünsiyyət prosesində **istinad etmə** elə bir şey deyil, o, elə vasitədir ki, danışan onun vasitəsilə münasib ifadəni istifadə edir. Bu fikirlə əlaqədar C. Syörlilinin baxışı belədir: bu prosesdə ifadələr ancaq söz verməkdən, yaxud da əmr etməkdən başqa bir şey ifadə etmir. F. Veysəlliyyə görə İngilis dilində şifahi danışqda işarə ilə maddi aləm arasındakı əlaqəni – referent əlaqəsini diskurs təhlilində referens danışan, yaxud da yazan tərəfindən hərəkət edən anlamında başa düşülür.

Aşağıdakı nümunəni təhlil edək:

A: My uncle coming home from London on Sunday hes due in
(Əmim bazar günü Londondan gəlir).

B: How long has he been away for or has he just been away?
(O nə qədərdir gedib, yoxsa təzə gedib?)

A: Oh no they lived in London eh he was married to my mother's sister well she's been dead for a number of years now

(Ah, xeyr, onlar Londonda yaşayırdılar, o mənim anamın bacısı ilə evli idi. O, artıq bir ildir ki, ölüb).

Bu dialoqda **A** danışan **my uncle** (əmim) və he (o) ifadələrini bir fərdə aid olaraq işlədir, my mother's sister (anamın bacısı) və she's (o qadın cinsi) isə digər fərdə aid olaraq işlənir. Göründüyü kimi əmim sözü onun referenti, anamın bacısı isə onun digər referentidir. İşgüzar ünsiyyət prosesində propozisiyanı biz cümlə şəklində müəyyənləşdirə bilərik. Əmimin Londondan gəlməsi birinci, onun nə zaman gəlməsi ikinci, nə üçün Londona getməsi və anamın bacısı ilə evlənməsi, nəhayət, xalamın ölümü həmin diskursdakı cümlələrin propozisiyası hesab edilə bilər. Bu cümlələrin

hamısı gerçək, qrammatik cəhətdən düzgün qurulmuş və konkret mənalara olan konstruksiyalardır.

Dilşünas **Carey Patisia M.** öz əsərində yazır: "Bəs, şifahi danışmaq prosesində propozisiyanı necə müəyyən etmək olar. Propozisiya ingilis sözü olan **"presupposition"** sözündən götürülmüşdür, güman etmək, ehtimal etmək mənasını verir. Propozisiya danışanın ümumi söhbəti üçün əsas hesab edilən, lakin bilavasitə iştirak etməsə də asanlıqla müəyyən edilən əsas fikirdir. (3.p.182). Yuxarıdakı nümunəyə əsasən belə izah edə bilərik ki, **A** danışanın düzgün başa düşülməsi üçün və güman edilənin düzgün olmağı üçün **B** danışan öz cümləsini dialoqa daxil edir, lakin fikrini tam aydın şəkildə ifadə etmir. Deməli, bu dialoqda presuppozisiya odur ki, həmin cümləni işlətməklə **A B**-yə verəcəyi məlumatı elə qurur ki, onun həmsöhbəti danışanın öz əmisini işarə etdiyini başa düşsün. Sonra **A** söhbətini davam etdirir, əmisinin xalası ilə evlənməsini və xalasının bir neçə ildir ölməsini bildirir. Diskurs təhlilindəki propozisiya pragmatik propozisiyadır.

T. Givovun iddia etdiyi kimi, praktik danışmada dinləyici heç bir çətinlik olmadan danışanın güman etdiyi fikri tuta bilir. O, mətn daxili əlaqəliyi düşüncə əlaqəliyi ilə qarşılaşdırır və daha çox əlaqəliliyin koqnitiv şərhinə diqqət yetirir. T. Givova görə, diskursun daxili strukturu bir neçə amil: mövzu, iştirakçı birliyi, zaman birliyi, məkan birliyi və hərəkət birliyi ilə şərtlənir. O, mətn daxili tematik əlaqəlik növləri arasında xüsusi diqqəti referensial əlaqəliyə yönəldir. Bununla əlaqədar olaraq, o, əvvəlki təcrübəyə qayıdışı, belə desək, retrospektiv və gələcəyə yönəlmiş diqqət – prospektiv baxışı referensial əlaqəlilik növü kimi ayırır. T. Givov bu növləri onların formal göstəriciləri baxımından səciyyələndirir. Məsələn, o qeyd edir ki, retrospektiv əlaqəlilik müəyyənlik bildirən referentə münasibəti, prospektiv əlaqəlilik isə qeyri – müəyyənlik bildirən referentə münasibəti nəzərdə tutur.

Ümumiyyətlə, Akademik kommunikasiya və işgüzar mühitdə əlaqəliliyin öyrənilməsi çox vacib olan amillərdəndir. A. Məmmədov və M. Məmmədovun da qeyd etdikləri kimi ingilis dilində şifahi danışmaq dili işgüzar əhatə dairəsində ünsiyyətdən başqa heç bir qarşılıqlı məna əlaqəsi olmayan, işlənmə məqamına malik deyil. Həmişə bir məna əlaqəsinin üzərinə bu və ya başqa dərəcədə digər məna əlaqələri əlavə edilir. Onlar eyni zamanda qeyd edirlər ki, çox komponentli diskurs mətnlərində heç də bir məna əlaqəsinin mətnin əvvəlindən sonunadək özünü göstərməsi vacib deyil. Çünki diskurs çərçivəsində müxtəlif tipli məna əlaqələri reallaşa bilər. Bütün bu əlaqəlilik məsələləri propozisiyanı müəyyən edilməsinə yardımçı olur. R. Stalneyker də bu baxımdan propozisiyaya belə tərif vermişdir: "Propozisiya iştirakçıların söhbəti əsnasında danışanın ümumi mövzu içərisində əldə etdiyi, yaxud da tuta bildiyi bir fikirdir". Diqqət etmək lazımdır ki, yuxarıda göstərdiyimiz hər iki sətirdə propozisiyanın göstərilən əsas mənbəyi danışandır. **Dilçi alim Nida Eugene qeyd edir:** "Adətən işgüzar mühitin açılmasının bir neçə növünü fərqləndirirlər :

1. Faktiv feil mövcudluğu. Məsələn, Sona was sorry to have seen Johny (Sona Conini gördüyünə təəssüflənir– Sona Conini görüb).

2. İmplikativ, həmçinin vəziyyət bildirən feillərin propozisiyası. Məsələn, He was able to open the door and he stooped to play the piano (O, qapını açmağa nail oldu, yəni açdı və , o, piano çalmağını dayandırdı–O, əvvəllər piano çalarmış).

3. İnteraktiv feillər. Məsələn, Johny again came (Coni yenidən gəlir– Coni gəlir).

4. Muhakimə feilləri. Məsələn, Johny accused him to have stolen his car (Coni onu maşınını oğurlamaqla günahlandırır– Coni hesab edirdi ki, o, oğrudur).

5. Zaman budaq cümləsi. Məs, When he died? The problem hadn't been solved yet (O, öləndə problem hələ həll olunmamışdır– onun ölməsi).**(4.p.7-10)**

İmplikatur termini İngilis praktik danışq dilində danışanın gümanı, təklifi, yaxud da nəyisə nəzərdə tutduğunu bildirir. Burada, H. P. Qrays **ehtiva** terminindən istifadə etmişdir. Yəni, H. P. Qraysa görə ənənəvi implikaturalar istifadə olunan sözlərin ənənəvi mənaları ilə müəyyən olunur. Aşağıdakı nümunəyə baxaq: He is an Englishman, he is, therefore, brave (O, ingilisdur, ona görə də cəsurdur)

Bu cümləni belə təhlil edə bilərik: güman edilən bir xüsusiyyət (cəsur olmağın), digər xüsusiyyətin (ingilis olmağın) ardınca gəlir, amma ifadənin ənənəvi forması belə bir əlaqənin olduğuna işarədir. Ümumiyyətlə, implikaturun ifadəsi başa düşməni asanlaşdırır. Və o seçib götürülən bir mənadır, yəni inferensiyedir. Ənənəvi implikatur söhbət və bir qrup prinsipdən ibarətdir ki, bunlara da danışan əməl etməlidir. Deyilən tam ifadə olunmasa da, ehtiva nəticəsində başa düşülür. Bu da presuppozisiyanın bir növü kimi götürülə bilər. H. P. Qrays bunu danışq prinsipi adlandırır

Digər nümunəyə baxaq:

A: I am out of petrol (Benzin qurtarıb)

B: There is a garage round the corner (Küncdə yanacaq doldurma var)

Bu nümunədə adresat əlaqəlilik prinsipinə uyğun olaraq söhbətə qoşulur, deyilənə öz münasibətini bildirir, köməyini göstərir. Əlaqəlilik prinsipi burada da özünü göstərir. Deyilən cümlədən dinləyən öz seçimini etməli olur. Məsələn, I saw Tom going to school (Mən Tomu məktəbə gedən gördüm).

Bu cümlədən məlum olur ki, Tom ya şagirddir, ya da müəllim. Burada inferens etmək çətindir. İndi cümləyə bir əlavə edək: Tom couldn't manage to finish checking the control works yesterday (Tom dünən yazı işlərini yoxlayıb qurtara bilmədi).

Bu cümlədən isə artıq başa düşülür ki, o şagird deyil, müəllimdir. Yəni, bizim artıq seçim imkanımız yaranır.

Digər nümunəyə nəzər salaq:

If it sunny, it warm (Əgər hava günəşlidirsə deməli istidir)

a. It is sunny (Bu gün hava günəşlidir)

b. So it is warm (Deməli, istidir)

Bu nümunədə havanın günəşli olması onun isti olmasını ehtiva edir.

Nəhayət, qeyd edək ki, referens, presuppozisiya, implikatur və inferens kimi anlayışlar diskursun proqmatik təhlilində böyük rol oynayır. Bu terminlər diskurs iştirakçıları ilə diskurs elementləri arasında əlaqəni göstərir.

İngilis dilində şifahi danışq dilinin müəyyənəlməsi barədə **Newmark** belə demişdir: “İşgüzar mühit elə bir sahədir ki, onun yaratdığı ətraf mühit (aləm) insana bilavasitə verilmir. Bu aləmi insan özü yaradır, şərh edir. O, iddia edir ki, biz dünyanı öz psixikamızla yaradırıq.”(5.p.17-22)

A. Məmmədov və M. Məmmədov bu mühitin müəyyənəlməsində auditoriyada diqqətin və qarşılıqlı ünsiyyətin olmasını vacib hesab edirlər. Əlbəttə ki, söhbətə nədən başlayıb və onu necə qurtarmaq auditoriyanın əla olmasının birinci amilidir.

Beləliklə, işgüzar mühidə İngilis dilinin praktik danışq dilində öyrənilməsi və müəyyənəlməsində seçim, forma, intonasiya, eyni zamanda məkan və şərait mühüm rol oynadığı kimi, onun müəyyən edilməsində referensiya, presuppozisiya, implikatur və inferensiyanın müəyyən edilməsi də əsas amillərdəndir.

Hazırda digər sahələrdə olduğu kimi, Akademik kommunikasiyada və təhsil sistemində də əsaslı islahatlar aparılır, təhsilin humanistləşdirilməsi, demokratikləşdirilməsi, inkişaf etmiş dünya dövlətlərinin təhsil sistemində inteqrasiyası istiqamətində işlər görülür. XXI əsr şəxsiyyətin formalaşmasında intellekt, yaradıcılıq, fərdiyyətçilik, tolerantlıq əsəi kimi dəyərləndirilir Yaradıcı təfəkkürün inkişafı, həmrəylik, müstəqillik cəmiyyətin demokratikləşdirilməsindən, şəxsiyyətin inkişafından və onun vətəndaş kimi formalaşma səviyyəsindən asılıdır . Yalnız yaddaşla, yəni aktiv və passiv yaddaşaxlama ilə tələb olunan bütün informasiyaların öhdəsindən gəlmək mümkün deyildir. Ona görə də tədris-təlim prosesində təfəkkür fəaliyyətinə geniş imkanlar yaradılmalıdır. Fəal təlimdə tələbə zəruri biliklərə hazır şəkildə deyil, müstəqil yiyələnir; təlimin optimallaşdırılması nəticəsində tələbənin təşəbbüskarlığı, təlimə, program materialına marağı artırır və təlim prosesinin fəal iştirakçısına çevrilir; dərstdə tələbənin öyrənmə fəallığı artır, təlimin səmərəsi yüksəlir; mexaniki yaddaş öz yerini təfəkkür əməliyyatlarına verir; tələbə bilikləri konkret məsələlərin həlli prosesində dərk edir; müəllim tələbələrə biliklərə yiyələnməsində fasilitator rolunu oynayır; mexaniki yadda saxlamadan fərqli olaraq məlumatın dərk edilməsinə və ondan yaradıcı şəkildə faydalanmağa üstünlük verir, tələbənin şəxsiyyətinə hörmətli münasibət , onun təşəbbüskarlığına, müstəqilliyinə geniş meydan vermək onun öz qüvvəsinə inamını artırır.[4,s.32]

Ədəbiyyat:

1.F.K.Davaninezhad, «Cross Cultural Communication and Translation». Vol.13, №4, october, Iran Islamic Republic, 2009.p.204.

2.Katan David «Translating Cultures: An Introduction for Translators. Interpreters and Mediators. Manchester-1999», p.28.

3.Carey Partisia M., «Cross-Cultural Training in the Business World», the USA-1999. p.182.

4.Nida Eugene «Language, Culture and Translating», the USA, 1993, p.7-10.

5.P.Newmark «A Textbook of Translation». «Prentisice Hall», 1995. p. 17-22.

Х.Абдинова,С.Шахларова

**КЛЮЧЕВЫЕ ОСОБЕННОСТИ ПРАКТИЧЕСКОГО ГОВОРЯ НА
АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ В ПРОЦЕССЕ УЧЕБНОЙ И ДЕЛОВОЙ
КОММУНИКАЦИИ
РЕЗЮМЕ**

В статье рассматриваются основные особенности овладения разговорной речью для тех, кто изучает английский язык в процессе делового общения. В то время как одни лингвисты сосредотачиваются на выявлении специфических особенностей английского языка, другие пытаются доказать свою точку зрения о том, почему в этом языке используется дискурсивный анализ. Дискурс-анализ основан на формальном подходе и функциональном подходе. История формального подхода очень древняя. Функциональный подход в последнее время привлекает внимание.

В данной статье рассматриваются К вопросу о сопоставительному анализу к традиционные и современные методы на преподавании иностранного языка . Здесь говорится о необходимости внесения радикальных изменений в существующую систему обучения устной речи на иностранном языке .

Основной целью Государственной программы является формирование единой общенациональной среды образования путем внедрения и использование современных информационно - коммуникативных технологий и обеспечением возможностью качественного образования , а также создания условий для интеграции государственной системы образования в мировую систему образования . Процесс английскому языку целом и процесс обучения речи должен базироваться на коммуникативно функциональном принципе . Обучением устной речи должно носить целенаправленный , системный , поэтапный характер , что будет содействовать повышению эффективности вноски данного процесса . Одной из основных целей изучения языка является обладание умением эффективно общаться на изучаемом языке .

Ключевые слова: академическое общение, деловое общение, практическая устная речь, дискурс, презуппозиция, английский язык.

KH.Abdinova,S.SHakhlarova

**KEY FEATURES OF PRACTICAL SPEAKING IN ENGLISH IN THE
PROCESS OF ACADEMIC COMMUNICATION AND BUSINESS
COMMUNICATION**

SUMMARY

The article discusses the main features of mastering the spoken language for those who are learning English in the process of business communication. While some linguists focus on identifying the specific features of English, others try to prove their point about why discourse analysis is used in that language. Discourse analysis is based on a formal approach and a functional approach. The history of the formal approach is very old. The functional approach has recently attracted attention.

The article deals with the **comparative analyses of traditional and student-centred ways of ELT**. Today the main goal of teaching and learning foreign languages in the global world is developing language learners' ability to use the target language for communication. The main aim of State program is to form a unique national education by means of ICT and provide qualitative educative opportunity in order to integrate into worldwide education system.

The process of teaching English should be based on the communicative functional approach to teaching languages. The author tries to detect and describe the ways on this problem. The whole process of teaching speech should be goal oriented systematic. One of the main goals of language learning is too acquire the ability to communicate effectively.

Key words: academic communication, business communication, practical spoken language, discourse, presupposition, English

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 22.08.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 27.09.2021

RƏYÇİ: filologiya elmləri doktoru,dosent Yusif Süleymanov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

KƏRİMLİ FİRƏNGİZ

BDU- nun Türkologiya kafedrasının dosenti,

fil. ü.f.d

karimlifirangiz@gmail.com

QÖVSI TƏBRİZİNİN LEKSİKASI XÜLASƏ

Yazılı ədəbi dilin XVII əsrdəki ən görkəmli nümayəndələrindən biri olaraq Qövsü Təbrizinin leksikası həm orta əsrlər ədəbi dilinin süqutunu, həm də yeni dövrün perspektivlərini nümayiş etdirir.

Qövsinin leksikonunun milliliyinə əhəmiyyətli təsir göstərən amillərdən biri də onun ziyalı vətənpərvərliyi, ana dilinə övlad sevgisidir.

Qövsü sözünün xəlqiliyi onun divanını təşkil edən, demək olar ki, bütün qəzəllərinin hər biri üçün səciyyəvidir. Və bu səciyyəviliyi yaradan, bir tərəfdən, dilində türk mənşəli sözlərin çoxluğu varsa, digər tərəfdən, ərəb və ya fars alınmalarının, bir qayda olaraq, anlaşıqlılığı, ümumxalq danışq dilinə çox da yabançı olmamasıdır. Qövsinin həm ideya- məzmun, həm də dil- üslubca Füzulidən gəlməsinə heç bir şübhə yoxdur.

Füzuli üslubu Qövsinin təqdimində xalq-folklor üslubuna «transformasiya» edilir: yox özümdən xəbərim - yoxdur özümdən xəbərim, bağlıdır ağzım - əmma görünür... dağı- cigərim, yandırır naləm - bilir ol şölə, itirdim özümü - ol gövhəri-yekdanə itirməz nəzərim, getdimi bir yerə yetdim - istəyənlər məni Məcnundan alırlar xəbərim, əhvali- xərabım sənə puşidə deyil - könlümün halını bir sorginə, əfsun ilə gəlməz özünə - verməginən dərdi- sərim.

Füzuli kimi Qövsü də çalışır ki, hər bir söz ümumi mühakimə- obrazda «udulsun», onun ideya- estetik məzmununda «ərisin», ancaq türk mənşəli sözlərin çoxluğu buna mane olur, xalq dilinin frazeologiyası isə bir qəzəl həcmində, demək olar ki, həddən aşır.

Qövsü qəzəllərindəki leksik millilik nəinki Füzuli, hətta Vaqif qəzəllərindəkindən yüksəkdir.

Açar sözlər: leksika, üslub, mülahizə, ədəbi dil, ümumxalq dili, xəlqilik elementləri, lüğət tərkibi, türk mənşəli, klassik üslub, tarixilik, folklor üslubu.

Yazılı ədəbi dilin XVII əsrdəki ən görkəmli nümayəndələrindən biri olaraq Qövsü Təbrizinin leksikası həm orta əsrlər ədəbi dilinin süqutunu, həm də yeni dövrün perspektivlərini nümayiş etdirir.

Qövsü Təbrizi divanının tərtibçisi Paşa Kərimov yazır:

«Azərbaycan türkcəsini Səfəvilər dövlətinin rəsmi dövlət dili elan edən Şah İsmayıl Xətayinin hakimiyyətindən sonrakı dövrlərdə də bu dildə yazılan əsərlərin

sayı artmaqda idi... Məsihi, Əmani, Saib Təbrizi, Qövsü Təbrizi, Tərzi Əfşar, Təsir Təbrizi kimi sənətkarlar klassik üslubda yaradıcılıqlarını davam etdirdikləri halda, Abbas Tufarqanlı, Sarı Aşıq xalq arasında geniş yayılan qoşma və bayatılar yazırdılar» (2, s. 5)

«Klassik Azərbaycan şairləri söz haqqında» kitabının müəllifləri bu fikirdədirlər ki, «Füzuli ədəbi məktəbinin qüvvətli davamçısı olan Qövsü klassik şeir dilimizin sadələşməsi, xalqilik elementləri ilə zənginləşməsi yolunda ciddi addım atmışdır. Bu mənada Qövsini bir növ Şah İsmayıl Xətayi ilə müqayisə etmək, onu «XVII əsrin Xətayisi» adlandırmaq olar. Belə ki, ədəbi dilimizin (yazılı şeir qolunun) inkişaf tarixindəki mövqeyinə və roluna görə Xətayi Nəsimi ilə Füzuli arasında körpüdürsə, Qövsü Füzulini Vaqiflə birləşdirir» (3, s. 97).

Lakin Qövsinin Azərbaycan ədəbi dili tarixindəki mövqeyinə fərqli baxış da mövcuddur.

Tofiq Hacıyev yazır:

«XVII əsrdə yazılı ədəbiyyatın - Füzuli məktəbinin görkəmli nümayəndələri var: Məsihi, Qövsü Təbrizi, Saib Təbrizi və başqaları...

...Bunlar Füzulinin yolunu ətalətlə gedirlər, onun üslubunu mexaniki iş kimi icra edirlər. Sanki onun hərfini zədələməkdən qorxurlar. Füzulini öyrənirlər, lakin ona tarixilik baxımından yanaşırlar, bu sənətə doqma kimi baxır, onu müasirləşdirmirlər» (1, s. 405).

Bu, Azərbaycan dili tarixşünaslığının ən dəyərli mülahizələrindən biri hesab oluna bilər, ancaq məsələ burasındadır ki, XVII əsrdə Füzuli təqlid oluna- oluna «inkar edilirdi». Firudin bəy Köçərli tamamilə haqlıdır ki, Qövsinin «bəzi qəzəllərinin axıncı fərdində Qövsü əvəzinə Qüdsi və ya Zakir və ya Seyid yazılısaydı, onların Qüdsinin, ya Zakirin və ya Seyidin kəlamı olduğuna kimsə şübhə etməzdi» (4, s. 219).

Qövsinin leksikonunun milliliyinə əhəmiyyətli təsir göstərən amillərdən biri də onun ziyalı vətənpərvərliyi, ana dilinə övlad sevgisidir ki, bu barədə Paşa Kərimov yazır:

«Təbrizdə ilk təhsil alandan sonra İsfahana gələn şair azərbaycanlıların mühitindən uzaq düşür. İsfahanda yaşayan azərbaycanlı əyan və ziyalıların öz ana dilinə xor baxması Qövsini sarsıdır. O, vətəni Təbrizə dönmək istəsə də bacarmır, İsfahanda qalib yaşamaq olmur. İsfahanın siyasəti onun arzularının qol- qanad açmasına mane olur, «dilsizlik- bizəbanlıq» onu yandırır yaxır.

...Qövsini ümumiyyətlə saray və ya İsfahan mühitində Azərbaycan dilinin sıxışdırılmasından da çox öz milləttaşlarının ana dilini bilməməsi, ona kəc baxması yandırır və şair onları «öz dilin, ey tifi- dilbilməz, biləydin kaş ki!» - deyər məzəmmətləyir» (2, s. 9).

Qövsü sözünün xalqiliyi onun divanını təşkil edən, demək olar ki, bütün qəzəllərinin hər biri üçün səciyyəvidir. Və bu səciyyəviliyi yaradan, bir tərəfdən, dilində türk mənşəli sözlərin çoxluğudursa, digər tərəfdən, ərəb və ya fars

alınmalarının, bir qayda olaraq, anlaşılabilirliyi, ümumxalq danışığı dilinə çox da yabancı olmamasıdır. Qövsinin həm ideya- məzmun, həm də dil- üslubca

Füzulidən gəlməsinə heç bir şübhə yoxdur:

Yox özümdən xəbərim, ney kimi ta var əsərim,

Yanaram şəm kimi, yoxdur özümdən xəbərim.

Qönçeyi- lalə kimi bağlıdır ağzım, əmma Görünür pərdədə xuni- dilü daği- cigərim.

Yandırır naləmi heç vəchlə təqsir etməz,

Xarü xəsmi bilir ol şölə mənim balü pərim.

Cüstü cuyində anm gərçi itirdim özümü,

Mənim ol gövhəri- yekdanə itirməz nəzərim.

Getdimi bir yerə yetdim ki, bu səhralərdə İstəyənlər məni Məcnundan alırlar xəbərim.

Gərçi əhvali- xərabım sənə puşidə degil,

Könlümün halını bir sorginə, ey didələrim.

Səri- sövdazədə əfsun ilə gəlməz özünə,

Yeri, ey daği- cünun, verməginən dərdi- sərim.

Qövsü, bu ol qəzəli- nəğzi- Füzulidir kim,

«Necə ah eyləməyim, ah, yanıbdır cigərim» (2, s. 166- 167).

Göründüyü kimi, Qövsü öz ustadı Füzulidən «sitat» gətirir. Həmin «sitat»da Füzuli şeirindən ən xalq leksikonu olan misralardan biri seçilir: necə, ah, eyləmək, yanmaq, cigər.

Fikrimizcə, bu, mexaniki iş icrası deyil, əgər ustadının yaradıcılığına Qövsü mexaniki yanaşsaydı, Füzulini qəliz ərəb- fars sözlərilə birlikdə «köçürərdi». Ancaq Füzuli üslubu Qövsinin təqdimində xalq-folklor üslubuna «transformasiya» edilir: yox özümdən xəbərim - yoxdur özümdən xəbərim, bağlıdır ağzım - əmma görünür... daği- cigərim, yandırır naləm - bilir ol şölə, itirdim özümü - ol gövhəri- yekdanə itirməz nəzərim, getdimi bir yerə yetdim - istəyənlər məni Məcnundan alırlar xəbərim, əhvali- xərabım sənə puşidə deyil - könlümün halını bir sorginə, əfsun ilə gəlməz özünə - verməginən dərdi- sərim.

Füzuli kimi Qövsü də çalışır ki, hər bir söz ümumi mühakimə- obrazda «udulsun», onun ideya- estetik məzmununda «ərisin», ancaq türk mənşəli sözlərin çoxluğu buna mane olur, xalq dilinin frazeologiyası (yox özümdən xəbərim, yanaram şəm kimi, bağlıdır ağzım, yandırır naləm, itirdim özümü, itirməz nəzərim, bir yerə yetdim, Məcnundan alırlar xəbərim, könlümün halını bir sorginə, gəlməz özünə, verməginən dərdi- sərim) isə bir qəzəl həcmində, demək olar ki, həddən aşır.

Leksikada türk mənşəliliyin və xəlqiliyin klassik şeir üslubuna - qəzələ bu dərəcədə intensiv müdaxiləsi həm dövrün, həm də Qövsinin bədii yaradıcılıq zövqünün ehtiyacıdır ki, onu əvvəlki dövrlə eyniləşdirmək yox, yalnız yeni dövr

statusunda müqayisə edib, perspektivliliyinə haqq qazandırmaq olar.

Şairin leksikonunun ədəbi- normativ xarakterini daha dəqiq təyin etmək üçün Füzuli, Qövsü və Vəqifdən - hər birindən üç qəzəl seçərək onların leksik statistikasını aparırıq. Statistikaya yalnız müstəqil sözlər (leksemlər) daxil edilir:

I. Füzuli.

1. «Ya Rəb, həmişə lütfünü et zəhnüma mana» qəzəli (6, s. 39):

- a) türk mənşəli sözlər - 37;
- b) ərəb və ya fars sözləri - 42.

2. «Könlüm açılır zülfi- pərişanım görgəc» qəzəli (6, s. 84):

- a) türk mənşəli sözlər - 27;
- b) ərəb və ya fars sözləri - 40.

3. «01 pərivəş kim, məlahət mülkünün sultanıdır» qəzəli (6, s. 128):

- a) türk mənşəli sözlər - 20;
- b) ərəb və ya fars sözləri - 33.

II. Qövsü.

1. «Kim ki bu aləmdə ömrün sərf edib yar axtarır» qəzəli (2, s. 42- 43):

- a) türk mənşəli sözlər - 55;
- b) ərəb və ya fars sözləri - 53.

2. «Yüz hüsn dilü didəyi- heyranə yetişməz» qəzəli (2, s. 126- 127):

- a) türk mənşəli sözlər - 54;
- b) ərəb və ya fars sözləri - 61.

3. «Sözüm yoxdur, fəlak gər baxmasa gözdən axan yaş» qəzəli (1, s. 211):

- a) türk mənşəli sözlər - 61;
- b) ərəb və ya fars sözləri - 32.

III. Vəqif.

1. «Salmaq nəzərindən məni cananə düşərmə» qəzəli (5, s. 150):

- a) türk mənşəli sözlər - 37;
- b) ərəb və ya fars sözləri - 31.

2. «Həbibim, bu nəzakətdə güli- rənadan artıqsan» qəzəli (5, s. 155):

- a) türk mənşəli sözlər - 23;
- b) ərəb və ya fars sözləri - 35.

3. «Əzəldən biz də bir şəkkər ləbi sevdik sevənlər tək» qəzəli (5, s. 163)

- a) türk mənşəli sözlər - 29;
- b) ərəb və ya fars sözləri - 36.

Beləliklə Füzuli qəzəllərinin dilində 84 türk mənşəli söz, 114 ərəb və ya fars sözü;

Qövsi qəzəllərinin dilində 170 türk mənşəli söz, 146 ərəb və ya fars sözü;
Vaqif qəzəllərinin dilində isə 89 türk mənşəli söz, 102 ərəb və ya fars sözü işlənir.

Göründüyü kimi, türk mənşəli sözlərin işləkliyi Füzulidə 42, Qövsidə 56, Vaqifdə isə 44 faizdir. Bu isə o deməkdir ki, Qövsi qəzəllərindəki leksik millilik nəinki Füzuli, hətta Vaqif qəzəllərindəkindən yüksəkdir.

Ədəbiyyat

1. Hacıyev T. Seçilmiş əsərləri, I hissə, I cild, Bakı, «Elm», 216, 496 səh.
2. Təbrizi Q. Seçilmiş əsərləri, Bakı, «Lider nəşriyyat», 2005, 328 səh. Tərtib edəni Paşa Kərimov.
3. Seyidov Y., Əlizadə S. Klassik Azərbaycan şairləri söz haqqında, Bakı, ADU nəşri, 1977.
4. Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı, I cild, Bakı, «Elm», 1978.
5. Vaqif M.P. əsərləri, Bakı, «Şərq- Qərb», 2004, 264 səh. Tərtib edəni Həmid arası.
6. F Füzuli M. Əsərləri, I cild, Bakı, «Şərq- Qərb», 2005, 400 səh. Tərtib edəni Həmid Arası.

ФИРАНГИЗ КЕРИМЛИ

ОБЗОР ЛЕКСИКИ КОВСИ ТАБРИЗИ

Лексика Ковси Табризи, одного из самых выдающихся представителей письменного литературного языка XVII века, демонстрирует как упадок средневекового арабского языка, так и перспективы нового периода. Одним из факторов, оказавших значительное влияние на национальный дух лексикона Ковси, является его интеллектуальный патриотизм, а также присущая сыну, любовь к родному языку. Народность пера Ковси составляет его основу, и можно сказать, что является характеристикой каждой его газели (*min vostochnoy strofy stixoslozheniya*). С одной стороны, эта специфичность объясняется изобилием слов тюркского происхождения, а с другой стороны, присутствием арабских или персидских заимствований, которые, как правило, своей понятливостью не столь чужды общенародному говору. Нет сомнений, что как идея – содержание, так и стиль языка Ковси происходит от Физули. В представлении Ковси, стиль Физули «трансформируется» в народно-фольклорный стиль.

‘yox özümdən xəbərim /Я не помню самого себя /

yoxdur özümdən xəbərim, /Не помню себя/
bağlıdır ağzım - əmma görünür... dağı- cigərim, /Не промолвлю ни слова, но душа моя раскрыта.../
yandırır naləm - bilir ol şölə, itirdim özümü /Мой голос обжигает, полыхает огнем так, что забываю себя/
ol gövhəri - yekdanə itirməz nəzərim, /Будь панацеей, светом очей моих/
getdimi bir yerə yetdim - istəyənlər məni /Дошел я цели, куда шагал – любящие меня/
Məcnundan alırlar xəbərim, əhvali - xərabım sənə puşidə deyil /получают мою весточку от Меджнуна, и пусть печаль моя не будет тебе вуалью/
könlümün halını bir sorğınən, /Так спроси же душу мою/
əfsun ilə gəlməz özünə - verməginən dərdi - sərim. /Сожаление не исцеляет меня, боль и печаль не оставляют/

Как и Физули, Ковси также старается, чтобы каждое слово было «воспринято» как общее правосудие, а его идея «канула» в эстетику. Но, обилие слов тюркского происхождения мешают этому, тогда как фразеология народного языка в рамках одной газели, практически, выходит на высший уровень. Национальный дух лексики газелей Ковси сильнее газелей Физули, и даже Вагифа.

Ключевые слова: лексика, стиль, суждение, литературный язык, общенародный язык, элементы народности, словарный запас, тюркское происхождение, классический стиль, историчность, фольклор.

FIRANGIZ KARIMLI

QOVSI TABRIZI VOCABULARY SUMMARY

As one of the most exponential representatives of the written literary language of the XVII century, Qovsi Tabrizi's lexicon demonstrates both the decline of the medieval literary language and opening horizons of the new period. His lexicon's national traits are strongly influenced by such factors as his intellectual patriotism and revered passion for mother tongue. The bias of Qovsi's writings towards his own people lies in the core of his actions seen as a specific line through all his *ghazals* (the Eastern form of amatory poem). On the one hand, this specificity is based on a rich variety of Turkic words in his creations, and on the other hand, it derives from the presence of Arabic or Persian borrowed sayings that are not perceived as odds to the general public's speaking. Nobody cast any doubt that ideas,

contents and also the lexical style of Qovsi are inherited from Fuzuli. The Fuzuli style is being ‘transformed’ into the people’s folkloric style as presented by Qovsi:

‘yox özümdən xəbərim /I plunged into oblivion/

yoxdur özümdən xəbərim, /Do I find myself?/

bağlıdır ağzım - əmma görünür... dağı- cigərim, /My mouth singing no word... but not my soul.../

yandırır naləm - bilir ol şölə, itirdim özümü /Inner voice burns me all, I lose myself/

ol gövhəri - yekdanə itirməz nəzərim, /Be a remedy – you’re never out of my sight/

getdimi bir yerə yetdim - istəyənlər məni /I reached the place I am going to/

Məcnundan alırlar xəbərim, əhvali - xərabım sənə puşidə deyil /Those who love me, get notice on me from Majnun, my state of mind is not a veil for you/

könlümün halını bir sorginə, /Ask my soul’s mood/

əfsun ilə gəlməz özünə - verməginən dərdi - sərım. /Remorse will not heal. My sorrow, do not leave me/

As Fuzuli, Qovsi also attempts to make every single word ‘to be inhaled’ as a kind of justice, and ‘dilute’ his idea with aesthetical cover. However, it is the abundance of Turkic words that does not let him to make it. The phraseology of folkloric language reaches the extreme level within the limits of *ghazal*. The national traits of lexicon used in Qovsi’s ghazals are much more visible than those of Fuzuli or even Vagif.

Keywords: lexicon, style, fight, suggestion literary language, general folk language, national elements, vocabulary pool, Turkic origins, classical style, historical roots, folkloric style.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 22.08.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 27.09.2021

RƏYÇİ: professor Məhərrəm Məmmədov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

Н.В.ГАСАНОВА

Старший преподаватель
Азербайджанского Государственного
Педагогического Университета
nazli.hsнова.57@mail.ru
Üzeyir Hacıbəyli, 68

О БОГАТСТВЕ ЗАИМСТВОВАНИЙ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Резюме

Мир постоянно развивается: совершаются новые открытия в области техники, медицины, искусства и.т.д. Отношения между государствами и обстановка в мире в целом постоянно меняются. И таким же образом происходят изменения практически в каждом языке мира. Возникает необходимость обозначения в речи тех или иных вещей, событий и явлений, появившиеся в результате этих процессов. В условиях глобализации английский язык стал языком международной коммуникации и оказывает все больше влияния на другие языки мира. Английский язык характеризуется широким использованием различного рода слов, заимствованных из множества иностранных языков. Статья посвящена иностранным заимствованиям. В ней раскрываются суть, виды, формы, особенности заимствований. Указывается их роль в обогащении словарного состава языка. Заимствования являются продуктом длительного исторического развития английского языка. Количественные и качественные изменения лексики английского соотносятся с историей английского народа. Словарный запас современного английского языка являет собой взаимодействие возможных элементов, наслаивавшихся друг на друга в течении всей языковой истории. Заимствования составляют особую категорию лексики конкретного языка. В статье заимствования даны как универсальное лингвистическое явление.

Ключевые слова: лексика, заимствованные слова, языковая связь, транслитерация, калькирование, транскрипция, мотивация, трансформация

Временами носители английского языка взяли часть слов из других языков и приспособили их своим нуждам. Такие слова в английском языке называются loanwords(заимствованные слова), особенно если частью языка, они стали лишь недавно. Слово loan имеет значение передачи чего –либо кому-то на какое-то время. Великий английский поэт и драматург Уильям Шекспир, который жил и творил в 16 веке, ввел в употребление множество совершенно новых слов, из них свыше 100 фразеологизмов, которые прочно вошли в словарь английского языка и используются в настоящее время.(2.8) К

примеру можно отметить следующие: cold-blooded-хладнокровный, жестокий, не эмоциональный; swagger-развязная походка или манера поведения; break the ice-разрядить ситуацию, обстановку, нарушить неловкое молчание. Во времена Шекспира, созданные им сочетания слов были не фразеологизмами, а образованиями, которые можно назвать потенциальными фразеологизмами, так как они не обладали еще таким важнейшим показателем устойчивости, как устойчивость употребления. История английского языка и его заимствований стоит на трех завоеваниях: германском, скандинавском (викинги) и наиболее важном-нормандском. Германское и скандинавское вторжение заметно повлияли на язык, но именно франкоговорящие норманны внедрили в английский самый широкий спектр заимствованных слов (5.181-183). Многие британцы заимствовали французские слова не только из-за необходимости, но и потому, что подражать правящим слоям считалось модным. То, что британцы заимствовали слова, отсутствовавшие в их родном языке, такие, как majesty (величие, величество) и mayor (мэр), вполне понятно.

Современный английский язык это результат смешения двух языков: французского и староанглийского. В 1066 году Англия была завоевана норманнами, под предводительством короля Вильгельма, которые пришли с территории современной Франции. Французский на два столетия стал языком английской знати, в то время как простонародье говорило на староанглийском, который являлся одним из старогерманских языков, с германской грамматикой и лексикой. Постепенно эти два языка и культуры стали смешиваться и получился так называемый среднеанглийский. (Middle English)

Слова, существовавшие в английском для передачи тех же самих явлений, низкие классы английского общества оставили в своем лексиконе такие слова, как cow, sheep, swine. Вместе с тем, французские слова beef, mutton, pork вошли в речь для обозначения этих животных, когда речь шла о пище (мясе). Это связано тем, что мясо ели в основном люди богатые из высшего общества, которые обязаны были знать французский. (1.74)

Заимствование слов – естественный и необходимый процесс языкового развития. Лексические заимствования обогащают язык и обычно нисколько не вредит его самобытности, так при этом сохраняется в основном словарь, а кроме того, неизменным остается присущий языку грамматический строй, не нарушаются внутренние законы языкового развития. Самым важным побудительным мотивом, приводящих к появлению заимствований, является осознание заимствующей стороной того факта, что другой язык может привнести ценности, достижение или стиль жизни, которые вызывают признание. Другая языковая общность воспринимается как более прогрессивная. Мощным толчком для развития процесса заимствования иноязычной лексики является ее употребление в речи авторитетных личностей

во время популярных программ. Во многих известных телепрограммах в Англии участвуют и не англоговорящие люди, после чего уровень заимствования в английском возрастает, особенно среди молодежи. Если рассматривать использование заимствований в повседневной жизни, следует подчеркнуть, что английские заимствования чаще всего используются в речи подростков. Молодые люди считают, что уровень жизни за рубежом намного выше, поэтому они стараются подражать этому стилю жизни, используя слова и выражения, заимствованные из иностранного языка

Заимствования составляют особый пласт лексики как с точки зрения процессов номинации, так и в плане мотивированности. Заимствования представляют собой определенную экономию языковых усилий при порождении речи, используя готовые единицы чужого языка. Примечательны также пути, формы и типы заимствований, а также преобразования, которые претерпевает заимствованное слово в новой для него языковой среде.

Значительное число заимствований английского языка от латинского и греческого языков : rural(сельский)- ruralis (деревня, пашня) ; cardiac (сердечный)- kardiakos (сердце)оказываются в языке –источнике генетически производными .Особо интересна жизнь заимствованных слов в новом для них языке, потому что приспособляясь они претерпевают значительные изменения. Заимствование слов может происходить устным и письменным путем. Заимствования устным путем слова быстрее ассимилируются в языке. Слова, заимствованные письменно, дольше сохраняют свои фонетические ,грамматические ,орфографические особенности.(6,97-100)

В результате влияния на английский язык других языков в его словарном составе произошли некоторые изменения:

1.В английском языке появилось много иноязычных словарных единиц, особенно слов, заимствованных из французского, латинского и греческого языков. Знание значений наиболее распространенных корней греческого и латинского происхождения помогает раскрыть мотивацию заимствованных слов и понять их значение .Отметим следующие греческие и латинские корни в современных английских словах:

audio лат. слушать-auditorium,audience; bios греч. жизнь-biology, biography;
demos,народ,democracy,demography;phone,греч.звук.phonetics,phoneme,phonology;video лат. видеть- visus; 2. Вид.зрелище, visible ,vision, television; vita лат. жизнь-vital, vitality, vitamin(7,84)

2.В английском языке появились иноязычные словообразовательные элементы. Аффиксы не заимствуются отдельно, а вычленяются из потока заимствованных слов, после присоединяясь к исконным основам и создавая вместе с ним новые слова .В английском языке много латинских и французских аффиксов: анти,ре,про,аге,able и др.

3.В результате заимствования английский язык пополнился интернациональными словами. Например: адрес ,adresse (фр.). Adresse (нем.)

4.Появилось много слов ,произношение и написание которых не соответствует нормам английского языка. В слове genre буква [g] читается как[ж], сочетание ch` читается как [ш] machine

Слова, пришедшие из французского языка, распределяются, как правило, по различным сферам. Сюда входит сфера государственного управления, медицины ,армии, военного быта. Влияние французского языка на английский настолько велика, что спровоцировало вымещение некоторых слов из языка. На место вытесненных слов встали лексические единицы из французского языка. Заимствованные слова подвергаются различным видам трансформации (фонетическая ,семантическая, морфологическая).Некоторые французские слова, имеющие ударения на первом слоге, сменили свое ударение на последующие слоги.

Скандинавские заимствования имеют глубокие корни, благодаря чему английский язык обогатился и стал ярким , выразительным, насыщенным. Причиной тому послужили скандинавские завоевания в 9-10 веках.

Большинство заимствованных слов употреблялось в повседневной жизни. Они обозначали предметы домашнего обихода, отношения между людьми, явления объективной реальности. В настоящее время в употреблении такие слова, как rake- грабли,crave- требовать, scare-пугать, sly-хитрый, weak-слабый, ugly-уродливый,awkward- неудобный,dirt- грязь и. т.д.

Из скандинавских языков пришли в английский названия двух времен года winter-зима,summer-лето. Ученые считают, что эти слова очень важны для англосаксов. Они боялись лета, когда скандинавы совершали свои грабительские походы. Осенью воины возвращались домой. Поэтому англичане очень любили зиму. Англосаксы называли четыре названия недель в честь скандинавских богов. Tuesday-вторник-посвящен богу победы Тюру, Wednesday- среда-день бога Одина, Thursday-четверг-носит имя бога Тора, сына бога Одина, Friday-пятница-считалась счастливым днем, т.к. была названа в честь Фригг -богини брака и семьи, жены Одина(7,160)

В английском языке процент заимствований значительно выше, чем во многих других языках, так как в силу исторических причин он оказался, в противоположность многим языкам, очень проницаемым. Крупнейший русский лингвист19 века-А.А. Потребня говорил:” Заимствовать-значит брать для того, чтобы, может быть, внести в сокровищницу человеческой культуры больше, чем получаешь “

В формировании английского языка , роль русского языка также огромна. Этому способствовали торгово-экономические контакты. Это были географические наименования, названия должностей, предметов быта. В 19

веке в лексике английского языка начали появляться слова политического характера, которые остаются до сих пор.

Основными способами заимствования лексики являются фонетический способ, транслитерация, калькирование.

Фонетический способ-это такое заимствование слов, при котором сохраняется ее звуковая форма. Таким образом были заимствованы следующие слова: футбол(football),трейлер,(trailer)джинсы(Jeans),и др.

Транслитерация-это другой способ заимствования, при котором заимствуется написание иностранного слова: буквы иностранного слова заменяются буквами родного языка. Калькирование-это способ заимствования, при котором заимствуются ассоциативное значение и структурная модель слова. Немецкое слово Vaterland, переведенное по частям, дало английскую кальку Fatherland.И так заимствование-это положительный процесс.(2,34) Таким образом обогащается словарный запас, появляются новые элементы для словообразования, приходит лексика, принадлежащая точной терминологии. Количество заимствований в английском языке достаточно высоко по сравнению другими языками. Подсчитано, что на заимствования в английском языке приходится 70 процентов лексики, а оставшееся и составляет исконно английские слова. Заимствования в английском языке не наносят ему вред, а наоборот, обогащают его словарный запас и помогают его развитию. Заимствования приспосабливаются к системе заимствующего языка и зачастую настолько им усваиваются, что иноязычное происхождение этих слов не ощущается носителями языка.

ЛИТЕРАТУРА

- 1.Клековкина Е.Е. Об основных путях образования фразеологизмов в английском языке 16 века. Межвуз .сб. научных .тр. Куйбышев,1981.
- 2.Skyeng.ru/articles/za/ 05.08.2015.
- 3.C.Spurgeon.Shakespeare's imagery and what it tells us.
- 4.Смит Л.П. Фразеология английского языка. М.Учпедгиз,1959.
- 5.Шепелева Е.В. Влияние скандинавских заимствований на формирование современного английского языка. Известия ПГПУ, Сектор молодых ученых,№3,2007-179-181,183.
- 6.Арнольд И.В. Лексикология современного английского языка. М. Учебное пособие, Наука, 2012, 376-379.
- 7.Фамина Н. В. Лексикология английского языка. курс лекций. М.МАДИ,2018.

N.HƏSƏNOVA

**İNGİLİS DİLİNDƏ ALINMA SÖZLƏRİN
ZƏNGİNLİYİ HAQQINDA
XÜLASƏ**

Dünya, bütün sahələrdə inkişaf edir: texnologiya, tibb, sənət və s. Dövlətlər arasındakı münasibətlər və bütövlükdə dünyadakı vəziyyət daim dəyişir. Və eyni şəkildə, dünyanın demək olar ki, hər bir dilində dəyişikliklər baş verir.

Bu proseslər nəticəsində ortaya çıxan müəyyən şeyləri, hadisələri nitqdə ifadə etməyə ehtiyac olur. Qloballaşma şəraitində ingilis dili beynəlxalq ünsiyyət dilinə çevrildi. O inkişaf etdikcə, dünyanın digər dillərinə təsir edir. İngilis dili bir çox xarici dillərdən götürülmüş müxtəlif alınma sözlərin geniş istifadəçisi kimi xarakterizə olunur. Məqalə xarici dillərdən alınmış sözlərdən bəhs edir.

Alınma sözlərin mahiyyətini, növlərini, formalarını, xüsusiyyətlərini təsvir edir. Dilin söz ehtiyatının zənginləşməsində onların böyük rolunu göstərir. Alınma sözlər ingilis dilinin uzun tarixi inkişafının məhsuludur. İngilis dili lüğətindəki kəmiyyət və keyfiyyət dəyişiklikləri ingilis xalqının tarixi ilə əlaqədardır. İngilis dilinin lüğəti, dilçilik, tarix boyunca qarşılıqlı inkişaf yolu keçir.

Alınma sözlər, müəyyən bir dilin söz ehtiyatının xüsusi bir kateqoriyasını təşkil edir. Məqalədə alınma sözlər universal bir dil fenomeni olaraq verilir

Açar sözlər: söz ehtiyatı, alınma sözlər, dil bağlantısı, transliterasiya, izləmə, transkripsiya, motivasiya, çevrilmə

N.HASANOVA

**ON THE WEALTH OF BORROWINGS
IN THE ENGLISH LANGUAGE**

SUMMARY

The world is constantly evolving: new discoveries are made in the field of technology, medicine, art, etc. Relations between states and the situation in the world as a whole are constantly changing. And in the same way, changes occur in almost every language in the world.

There is a need to designate in speech certain things, events and phenomena that have arisen as a result of these processes. In the context of globalization, English has become the language of international communication and is increasingly influencing other languages of the world.

The English language is characterized by the wide use of various kinds of words borrowed from many foreign languages. The article is devoted to foreign borrowings. It reveals the essence, types, forms, features of borrowings. Their role in

enriching the vocabulary of the language is indicated. Borrowings are a product of the long historical development of the English language.

Quantitative and qualitative changes in English vocabulary correlate with the history of the English people. The vocabulary of modern English is the interaction of possible elements that have been layered throughout linguistic history. Borrowings constitute a special category of vocabulary of a particular language. In the article borrowings are given as a universal linguistic phenomenon.

Key words: vocabulary, loans ,language connection, transliteration, tracing, transcription ,motivation, transformation

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 22.08.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 27.09.2021

Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Svetlana Məmmədova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

САБИНА РАГИМОВА
Азербайджанский Университет Языков
Старший преподаватель
Тебриз 81
baau@mail.ru

**ПРИМЕНЕНИЕ НЕКОТОРЫХ ИННОВАЦИОННЫХ МЕТОДОВ
В ПРАКТИКЕ ПРЕПОДАВАНИЯ РКИ В ВУЗАХ
АЗЕРБАЙДЖАНА**

РЕЗЮМЕ

Настоящая статья написана на важную и актуальную тему. Объективно рассуждая, трудно в наши дни переоценить значимость поставленной проблемы. Ведь глобализация, с одной стороны, отражает многочисленные реалии национального образа жизни народов мира, включая, естественно, и Азербайджанскую Республику. С другой стороны, глобализационные факторы оказывают непосредственное влияние и на все другие сферы общественной жизни человечества, определяя идеологию, политику, экономику, культуру, литературу, искусство и образование. Автор сконцентрировался на наиболее эффективных инновационных методах и приёмах, применяемых в наши дни в республиканских вузах.

Необходимо подчеркнуть, что эта тема, конечно же, не нова. Существует немало критической литературы по настоящему вопросу. Более того, в современной азербайджанской педагогической науке этому аспекту уделяется пристальное внимание. Одной из заслуг автора можно отметить указание им на фамилии ведущих азербайджанских и русских педагогов-методистов. Между тем, как видится, найдено современное решение: инновационные методы не просто перечислены с параллельным указанием на их терминологию, но и – самое главное – приурочено к нашему времени. То есть, раскрыты потенциальные возможности их применения как в индивидуальном, так и коллективном порядке. Правильно подмечено, что все инновационные методы, формы и приёмы преследуют единую цель: грамотное овладение студентами азербайджанской аудитории основами русского языка. Однако у так называемого кейс-метода, а также проектов, интерактивности, проблемных ситуаций, как следует из выводов и обобщений автора, имеется свой индивидуальный рисунок. Также вскрыт механизм их действенности, приуроченных к взлёту информационных технологий. Кроме того, отмечен фактор тесной связи обучающихся с обучаемыми, один из определяющих признаков профессиональной деятельности азербайджанских педагогов.

Выясняется, что в век глобализации сфера инновационной методологии в целом существенно возрастает и оказывает заметное влияние на поведенческую и мотивационную сферу работы студентов. Именно такой линии придерживается автор статьи.

Ключевые слова: методология; инновации; система образования; вузовское обучение; Кейс-метод; интерактивные уроки; проектные методики; проблемные ситуации.

В последние годы в Азербайджане происходят очень большие изменения, затрагивающие многочисленные сферы жизнедеятельности людей. Это относится также и к области высшего образования. Как удаётся выяснить по материалам современных научных исследований, наиболее радикальным изменениям подверглась система образования в республиканских вузах. Это в особенности стало ощутимым в наше время, ещё точнее, к началу третьего десятилетия XXI века. В программных документах нашей республики придаётся большое значение совершенствованию процесса обучения. Причём, наряду с государственным, РКИ в Азербайджане также уделяется определённое внимание. В выступлениях Президента Азербайджана Ильхама Алиева и первого вице-президента Азербайджана Мехрибан Алиевой на различных форумах, конференциях и совещаниях неоднократно звучит речь в защиту русского языка. Заявления самых высоких лиц руководства Азербайджана, естественно, ориентируют преподавателей вузов и на поиск всевозможных приёмов и методов обучения РКИ. Вскрыть их, указав на популярные и наиболее эффективные, применяемые на современном этапе, – задача настоящей статьи.

Когда мы говорим о совершенствовании инновационных технологий, то следует непременно учитывать исследовательскую, идеологическую и методологическую функции. Существо дела заключается в том, что под ними единовременно понимают такие масштабные познания истории педагогики, которые позволяют говорить об определённом уровне культурных достижений, открытии общих закономерностей в различных сферах материальной и духовной жизни всего человечества. Эти функции нельзя рассматривать в отрыве от передачи педагогических знаний от старшего поколения – к младшему. Они основаны на системных принципах, что способствует полному и объективному познанию исследуемых объектов, связанных с законами природы, общественного развития, в том числе и совершенствования инновационных технологий.

Отмеченное наталкивает нас на мысль о поиске оптимальных методических путей или приёмов в процессе преподавания отдельных понятий русского языка. Некоторые видные современные азербайджанские методисты (А. Азимова, Дж. Алиев, А.А. Байрамова, Ч.А. Бедалов, Х.А. Гасанова, Н.А.

Гарагёзова, Г.Б. Гасанов и другие) в своих статьях подчеркивают, какое значение в русском языке играет поиск новых методик. Действительно, в Азербайджане в этом направлении уже ведётся такая работа с учётом репродуктивного опыта России и стран ЕС, в которых уже с начала нового тысячелетия начата работа по формированию инновационных подходов в этой области. Суть этих инноваций в вузах республики состоит прежде всего в том, чтобы развить у студентов способности к самоуправляемому обучению, к формулированию, определению и решению проблем на основе «погружения» обучающихся в трудовые аутентичные ситуации и соответствующую среду обучения. Именно на этом пути в наши дни стремится функционировать и азербайджанская педагогическая наука.

Понятно, что она не стоит на месте, и сегодня процесс преподавания русского языка в азербайджано-язычных аудиториях немыслим без внедрения на лекциях и семинарских занятиях различных инновационных методов. Речь идёт прежде всего о реформировании системы высшего образования в век глобализации. Как подчёркивает видный педагог-теоретик К.И. Салимова, «одним из наиболее значимых признаков глобализации являются новейшие знания, что в дальнейшем позволяет внедрить радикальные инновационные методы в образовании» [8, с.46].

Правда, в этом поступательном процессе, который в наши дни является вполне закономерным, тоже имеются две стороны медали. С одной стороны, как верно подмечают Е.Я. Городецкая и Н.С. Нешта, «в несомненную заслугу некоторых инновационных методов обучения РКИ следует поставить факт их в известной степени не противоречия использованию традиционных приёмов или методик. То есть они при определённых условиях вполне могут органично вписаться в системы традиционных видов обучения, хотя при этом, конечно же, и иллюстрируют принципиально новые подходы к формированию речевой иноязычной компетенции студентов» [6, с.57-58].

С другой стороны, не все современные учёные солидарны с таким заявлением. К примеру, старейший азербайджанский учёный Чингиз Бедалов в своё время писал, что «внедрение в практику преподавания РКИ в наших школах и вузах заметно снижает значение традиционных технологий с одновременным возрастанием новейших информационных, социальных и интеллектуальных. Тем самым традиционная система управления процессом образования постепенно заменяется качественно новой, базирующейся на создании инновационных достижений» [1, с.30-31]. Мы же, в свою очередь, полагаем, что необходимо учитывать обе стороны этого вопроса. Иными словами, знать и умело применять на практике все отмеченные моменты. Ведь традиционные и новейшие технологии – это своего рода инструментарий в ходе преподавания русского языка в вузах. Вместе с тем с уверенностью можно

сегодня констатировать, что подавляющее большинство педагогов-методистов утверждает: именно инновационные методы способны коренным образом видоизменить сам процесс преподавания многих предметов, русского языка в профильных вузах, в частности.

Вместе с тем реализация такого насущного требования предполагает не только совершенствование собственно методики формирования речи студентов, но также разработку новейших методов, способов и технологий презентации русского языка в процессе его преподавания. Как гениально высказывался Й. Гёте устами Мефистофеля, «Суха теория, мой друг...». Выдвижение на передний план качества умений, знаний и навыков овладения русским языком смело можно записать в анналы теории. А на практике опытные преподаватели вузов нашей республики ориентируют современную педагогику в целом и общем именно на поиск нестандартных методических приёмов или принципов. Укажем на наиболее продуктивные. Так, одними из них в составе инновационных методов являются интегрированные уроки.

Что же понимают под интеграцией? На этот счёт есть множество самых разных определений. Коллектив отечественных учёных (А. Байрамова, Х.А. Гасанова, Н.А. Гарагёзова, Г.Б. Гасанов) считает, что «интеграция – это система органически связанных между собой учебных дисциплин, построенная в первую очередь по аналогии с окружающим миром» [4, с.19]. Н.Ф. Талызина пишет о «движении системы к большой органической спаянности и целостности» [9, с.65]. О.Г. Гилязова смотрит на инновацию интерактивных (или интегративных) занятий с точки зрения исполнения нескольких последовательных мыслительных операций. Тем самым она связывает интеграцию в основном с философскими законами всеобщности и единства законов природы, целостности и восприятия субъектом окружающего мира» [5, с.39-40]. Схожего мнения с выделением специфических инновационных свойств или методов придерживаются З.И. Макарова, О.С. Ахманова, Т.З. Азимова, М.Б. Ахундова, Л.Г. Векилова, В.С. Безрукова, Н.А. Брагина и многие другие азербайджанские и русские исследователи. Однако, несмотря на выделяемые современными учёными отдельные дифференциальные признаки, общая суть определения едина: интеграция – это своеобразная, но при этом высокая форма воплощения всевозможных меж-предметных связей на качественно новой ступени обучения РКИ в школах и вузах. В последнем случае – тем более, так как речь идёт уже о выпуске квалифицированных специалистов с высшим филологическим образованием.

В ходе проведения интерактивных занятий в вузах создаются такие условия обучения, когда студенты распознают (или, во всяком случае, находятся на пути к этому) в себе определённые зачатки интеллектуальной направленности в деятельности. При этой форме общения преподавателя с обучающимися происходит обмен новыми навыками и умениями, а затем и

основными видами профессиональной деятельности, что, безусловно, позволяет активно развивать стремление к новым знаниям и совместно решать вопросы общего характера. Теоретики-методисты нередко сталкиваются здесь с таким явлением, как более ускоренная по сравнению с предыдущими периодами передача знаний от одного источника – к другому. Между педагогом и студентами, тем самым возникает очень тесная связь, причём такая же, как и между источниковедческой базой передаваемых знаний. Субъектом передачи некоторой информации становится педагог, а объектом восприятия – различные понятия, подлежащие комментариям или корректировке. Только функции у них разные: субъект информации отбирает, к примеру, необходимую лексику для обучающихся, а объект озабочен степенью её усвоения.

Могут возразить, что такая передача – это уже вчерашний день, явление вполне естественное и для традиционных форм методики преподавания РКИ, активно применяемые ещё в советские времена. Однако, на наш взгляд, есть одно существенное «но»: ранее методистов почти не волновал вопрос о том, что педагог и студенты, словно «сообщающиеся сосуды» в процессе передачи и усвоения знаний по языку, автоматически расширяют лексико-семантическое пространство изучаемого текста в широком смысле. Не только в составе интерактивных уроков, но и вообще при применении инновационных форм занятий выясняется, что это поле базируется на различных языковых признаках и аккумулирует в себе всевозможные реакции со стороны обучающихся. И они, между прочим, порождают разного рода эмоции, переживания учащихся. Применительно к азербайджанской аудитории можем сказать, что процесс изучения русского языка ускоряется.

Главные преимущества описываемого метода заключаются в том, что он позволяет проводить занятия на разных образовательных ступенях и уровнях в виде осложненной игры, при которой активизируется студенческая аудитория. В дополнение к сказанному попутно появляется возможность выявить разницу между традиционной и нетрадиционной формами лекционного, семинарского или лабораторного занятий.

Схематично план проведения интерактивного занятия ориентировочно нам представляется следующим:

- Разделение учащихся на группы;
- Создание мотивационной сферы в образовательном процессе;
- Работа преподавателя с отдельными группами студентов;
- Обработка пройденной темы (старая информация) с одновременным сообщением новой информации;
- Объяснение новой темы с формированием соответствующих по предметным областям знаний;

Высказывание мнения каждой группой и оценки по поводу применения новых научных знаний;

Проведение педагогического эксперимента в отдельных группах и сообщая и подведение итогов.

В начале XXI столетия очень интересный инновационный метод для студентов российских вузов был предложен Н.Д. Гальсковой. Она назвала его «проектным». Его суть заключается в популяризации так называемых личностно ориентированных подходов, предусматривающих в ходе обучения РКИ сотрудничества всех членов педагогического процесса. Как считает инициатор этого метода, «в нём органично сопряжён ряд различных интерактивных методик, продуцирующих, главным образом, самостоятельную познавательную активность студенчества. В основе настоящего инновационного метода, продолжает Н.Д. Гальскова, - лежит взаимодействие и взаимопонимание студентов. Каждый из них в группе в процессе изучения РКИ берёт на себя как индивидуальную, так и коллективную ответственность за исполнение учебных задач, поставленных педагогом» [3, с.77-78]. Если посмотреть на этот метод упрощённым взглядом, то станет ясным: решение единой задачи (или же ситуации), словно по эстафетной палочке, передаётся от одного студента к другому, и каждый ответственен за общий успех всей группы.

В самом начале статьи мы одной строкой отметили, какое важное значение имеют инновационные методы преподавания РКИ в вузах Азербайджана в век глобализации. Интерес к этой проблеме не просто возрос в последние годы; он обогатился всевозможными от неё ответвлениями. Скажем, если к интерактивной форме занятий добавить параллельное пользование студентами коммуникационно-информационными технологиями, то процесс освоения новых знаний по русскому языку приобретает творческий характер. Не будет более зубрёжки, слепого применения автоматизированных навыков. Напротив, творческая жилка наших студентов будет брать верх. Хорошо это подметила Э.М. Кулиева: «В эпоху массового развития коммуникационно-информационных технологий переданные педагогом знания прежде всего творчески осмысляются, подключаясь к процессу профессиональной подготовки специалиста, когда упор делается на переход такой организации взаимодействия педагога и студента, при котором главный акцент переносится с обучающей деятельности преподавателя на его познающую деятельность» [7, с.218].

Принципиальное заявление. Мы добавим за Э.М. Кулиеву. Самый процесс творческого переосмысления полученных знаний посредством применения новых информационных технологий способен порождать дебаты на изучаемую тему по русскому языку. Мы уже не станем в нашей статье распространяться на тему о том, что вслед за отмеченным профессиональным

педагогом-методистом Э.М. Кулиевой, далее к процессу подключаются ещё и психологи, так как продвинутые студенты, достаточно вооружённые новейшими информационно-технологическими средствами связи, наверняка, не станут руководствоваться сиюминутными интересами.

Так, прежде чем приступить к новым сообщениям, педагог группирует студентов, знакомит их с темой, предлагает провести дискуссию на одну из заданных тем. Каждая из групп после записи на листах приступает к дискуссии, студентам раздаются листы с записями, после чего все приходят к единому мнению, делают на полях соответствующие заметки. Далее эти заметки остаются уже не только на полях студенческих тетрадей, но и фиксируются уже на компьютере, телефонах, смартфонах, гаджетах и иного рода технических новшествах последних лет, что способствует отсеиванию излишней информации и более ускоренному запоминанию важной, необходимой.

Ценным и познавательным представляется нам такая новация, как кейс-метод. Его разработчиками и идейными вдохновителями в Азербайджане стали в XXI веке С.Р. Гаибова, Л.З. Голованова, Г.А. Монахова, И.П. Подласый, Н.С. Сердюкова, В.К. Сидоренко, А.О. Османзаде, А. Дж. Пашаева, Л.Ф. Гахраманова, А.Н.Зейналова и некоторые другие. Что же он собою представляет? Педагог-методист С.Р. Гаибова считает настоящий метод «чрезвычайно продуктивным направлением в преподавании РКИ. В одной из своих статей она фиксирует: «Кейс-метод – это интерактивная технология для краткосрочного обучения студентов на основе реальных или вымышленных ситуаций, направленная не столько на освоение знаний, сколько на формирование у слушателей новых качеств и умений. Этот метод позволяет увидеть неоднозначность решения проблем в реальной жизни» [2, с.89].

Показательно, что среди перечисленных имён Л.З. Голованова, Н.С. Сердюкова, А.О. Османзаде, А. Дж. Пашаева и Л.Ф. Гахраманова ранее работали в гуманитарных вузах России и Азербайджана. А С.Р. Гаибова, которую мы процитировали, и поныне является сотрудником Азербайджанского государственного экономического университета. Следовательно, рассматривает данный кейс-метод прежде всего под углом зрения интегрированного обучения техническим дисциплинам. Значит, можно сделать вывод о том, что внедрение в практику работы РКИ кейс-метода, на наше усмотрение, является ясным свидетельством тесной связи дисциплин двух циклов.

Что же представляет собой это рационализаторский метод? Итак, студенты во время работы над конкретной ситуацией находятся в центре процесса решения определенной проблемы. Как правило, группы разбиваются на более мелкие и более активные рабочие подгруппы, состоящие из 4-6

человек. Очевидно, что лучше всего проводить такие уроки на семинарских занятиях с малым количеством студентов. В этих малых группах изучают материалы данной ситуации на русском языке, а затем уже разрабатывают предложения для решения проблемы, с обнаружением соответственно новых знаний. А полученные данные только в индивидуальном порядке аккумулируются и впоследствии обсуждаются всей группой. Таким образом, в кейс-методе происходит формирование проблем путём их решения на основе пакета материалов (кейса) с разнообразным описанием ситуации из различных источников.

В чём же состоит основная цель кейс-метода? Прежде всего в том, чтобы научить студентов, как индивидуально, так и в составе группы анализировать информацию, сортировать её для решения заданной учебной задачи, выявлять ключевые проблемы, генерировать альтернативные пути решения и оценивать их, а впоследствии уже выбирать оптимальное решение и формировать программы действий.

Кейс-технология на сегодняшний день – это специфическая форма интегрированного обучения, которую, по нашему убеждению, с успехом можно использовать на различных этапах в процессе преподавания языка. А именно, на элементарном уровне, то есть изначальном, и базовом – после прохождения определённой темы. Объективно рассуждая, этот метод выигрывает тем, что можно найти новые и интересные решения проблемных заданий разной сложности одновременно.

Преимущество этого метода состоит ещё и в том, что он является как бы дополнительным стимулятором создания так называемых проблемных ситуаций в вузах. В школе, кстати, они тоже отчасти применяются в составе интерактивных уроков. Однако в средних учебных заведениях такие ситуации, как правило, в максимальной степени адаптированы. Что же касается студентов, то задачи здесь усложняются. Общий фон проблемной ситуации задаётся самими вузовскими преподавателями, а решать их студентам приходится самостоятельно. Это ещё один лишний довод в пользу разворачивающейся дискуссии, что помогает развитию русской речи.

Инновационные методы очень тесно связаны с формами коммуникативной методики. В конце нашей статьи хочется остановиться для наглядности на таком приёме, как просмотр учебного или документального видеофильма. Он представляет собой процесс овладения предметом как постижение живой действительности. При обучении русскому языку в азербайджанской аудитории складывается определенное отношение к нему как источнику инновационной, точнее, лингвострановедческой информации. Настоящий приём, по нашему мнению, вполне допускает использование его технических преимуществ, потому что в синтезе подачи отдельных знаний по русскому языку происходит активное включение в зрительный ряд статичной

наглядности, текстового материала. Новейшая методика этого вида работы в вузах республики предусматривает запись с последующей демонстрацией фрагментов видеофильма, в которых опытный преподаватель может варьировать, скажем, повторы, возвраты, стоп-кадры, замедленную или ускоренную демонстрацию.

На наш взгляд, перспективность и видимые достоинства применения видеофильмов как требования коммуникативной методики обучения наших дней в вузах заключаются в следующем: А) В простоте, ясности и доступности новейшей инновационной технологии; В). В разнообразии целей и задач использования видеофильмов на занятиях; С). Индивидуализации обучения (видеозапись можно безо всяких проблем технического порядка равнозначно использовать как на занятиях в студенческих аудиториях, так и в специально отведённом для этих целей зале); D). В достаточно высокой эффективности интерактивного обучения, определяющегося прежде всего хорошей возможностью сочетания зрительного и слухового восприятия доносимого до студентов материала.

Другие всевозможные инновационные приёмы интегрирования также имеют характерные особенности. Например: I). Параллельное изучение родственных или противоположных понятий. Приём актуализирует учебную информацию в плане схожих и разных научных дисциплин. Студенты изучают некоторые родственные терминологические понятия из сферы языкознания, литературы, истории, философии экономики, политики, политологии, социологии и т.д. II). Преобразование теории в конкретно-образный способ мышления. Аспект проще внедрить в ход учебного процесса на примере соответствующих упражнений (Подобрать существительные к именам прилагательным; В данных предложениях замените слова синонимами). III). Одновременное использование наглядных средств с игровой практикой. Т.е. использование игровой технологии в ходе преподавания РКИ. IV). Выбор альтернативных позиций. Студенты должны уметь выбрать и обосновать два или несколько ответов. И т.п.

Эффективность указанных в статье инновационных методов очевидна: они позволяют скоординировать усилия педагогов и студентов в едином потоке учебного процесса, помогают объединить учебные курсы в масштабные «блоки содержания», корректируют и закрепляют в сознании обучающихся ранее сформированные определённые навыки получения научной информации на изучаемом языке. У вузовских преподавателей, пользующихся инновационной методикой, появляется хорошая возможность обучить студентов составлению конспектов по разным профильным темам, составить научный доклад, реферат, заметки, аннотации, резюме к деловой документации и т.п.

Очевидно, что все эти виды работ не могут быть успешно осуществлены, если они не будут закреплены в печатной продукции, то есть в методических пособиях и аналогичного рода официальной документации. В противном случае инновационная методика даже с учётом опыта преподавателей, образно выражаясь, так и останется «на бумаге». Поэтому среди обновившихся задач укажем на серийный выпуск в республике сборников текстов и хрестоматий с гипертекстовыми комментариями, иллюстрациями и творческими заданиями по обучению чтению и письменной речи. В ходе преподавания РКИ чаще в вузах республики стали использоваться так называемые электронные рабочие тетради. Он предложены педагогами и постепенно входят в практику студенчества преимущественно для обучения лексике и грамматике русского языка, впрочем, как и другим видам и формам речевой деятельности (например, для обучения чтению и письму). Но выполняются такие работы студентами в текстовом режиме. Скажем больше того, в отличие от достаточно традиционных, хотя и электронных материалов, которыми являются сборники заданий, тестов и упражнений, такого рода сборники текстов, хрестоматии и таблицы, интерактивные презентации являются новым инновационным видом учебного пособия. Таким образом, говоря об основных целях и задачах технического образования в свете теории и методики РКИ для студентов-азербайджанцев, следует говорить о своеобразном симбиозе электронной и печатной продукции.

Хотим лишь уведомить, что на этот симбиоз двух видов продукции не следует смотреть радужными глазами. В республике вышеуказанные нами инновационные методы, формы и приёмы, новаторские теоретические разработки педагогов ещё не везде в удовлетворительной степени реализованы на практике. При попытках перенести усилия в практическую плоскость, уже в реальности, а не в виде формальных отписок переориентировать обучение на интересы личности каждого конкретного студента, методисты ещё нередко сталкиваются с естественными трудностями. И одна из важнейших причин того, что до сих пор некоторые идеи в образовательной области в целом, РКИ – в частности, не нашли своей системной реализации, видится не столько в противоречиях между принципами индивидуализированного и массового обучения, сколько в неадекватности средств обучения (в основном, полиграфических) масштабам поставленной задачи. Часть этих острых проблем ещё должна быть решена ведущими азербайджанскими теоретиками-методистами и претворена в практику преподавания РКИ в гуманитарных и технических вузах.

Использованная литература.

1. Бедалов Ч.А. Инновационные компоненты в языковой подготовке специалистов в высших учебных заведениях Азербайджана в контексте

- глобализации // Русский язык и литература в Азербайджане, 2005, № 1, с. 29-32.
2. Гаибова С.Р. Технология обучения русскому языку как иностранному // Материалы Международной научно-практической конференции. Баку: БСУ, 19-20 мая, 2017 года, с. 89-90.
 3. Гальскова Н.Д. Современная методика обучения иностранным языкам: пособие для учителя. М.: Аркти, 2003, 192 с.
 4. Гасанова Х.А., Гарагёзова Н.А., Гасанов Г.Б. Современные методы обучения // ие для преподавателя. Баку: Мутарджим, 2001, 43 с.
 5. Гилязова О.Г. Интеграция содержания учебных дисциплин как фактор повышения качества подготовки учителей в вузе // Интегративные процессы в подготовке специалиста на основе государственного стандарта высшего профессионального образования. Рязань: Приокское издательство, 1997, с. 37-45.
 6. Городецкая Е.Я., Нешта Н.С. Об эффективности использования проектных методик для формирования устной речевой компетенции студентов – будущих преподавателей английского языка. «Вестник Дальневосточного государственного технического университета» 2011, № 2, с. 54-65.
 7. Кулиева Э.М. Формирование интеллектуальной культуры будущего специалиста в стенах высшей школы // Elm və səmiyyət. Elmi məqalələr toplusu. Bakı: BSU, Kitab Aləmi, 2004, с. 217-220.
 8. Салимова К.И. Глобализация и образование // Материалы научно-практической конференции на тему: «Глобализация и актуальные проблемы образования в Азербайджане». Баку, 2003, с. 44-47.
 9. Талызина Н.Ф. Управление процессом усвоения знаний. М.: Наука, 1984, 286 с.

SƏBİNƏ RƏHİMOVA

**AZƏRBAYCAN UNIVERSİTETLƏRİNDƏ RUS DİLİ XARİCİ
DİL KİMİ FƏNNİNDƏ MUASSİR-İNNOVASIYA METODLARININ
TƏTBİQİ HAQQINDA
XÜLASƏ**

Məqalə vacib və aktual mövzuda yazılmışdır. Qeyd edək ki, muasir dövrümüzdə ortaya qoyulan problem çox əhəmiyyətlidir. Qloballaşma, bir tərəfdən, dünya xalqlarının milli həyat tərzinin reallıqlarını əks etdirir, əlbəttə ki, Azərbaycan Respublikasında. Digər tərəfdən, qloballaşma amilləri ideologiyani, siyasəti, iqtisadiyyatı, mədəniyyəti, ədəbiyyatı, incəsənəti və təhsili müəyyən edən insan

ictimai həyatının bütün digər sahələrinə birbaşa təsir göstərir. Məqalədə müəllif bu gün respublika universitetlərində istifadə edilən ən təsirli innovativ metod və üsullara diqqət yetirmişdir.

Bu mövzunun, əlbəttə ki, yeni olmadığını vurğulamaq lazımdır. Bu mövzu ətrafında bir çox tənqidi ədəbiyyat var. Üstəlik, müasir Azərbaycan pedaqoji elmində bu aspektə çox diqqət yetirilir. Məqalənin müsbət cəhətlərindən biri də odur ki, müəllif bir çox Azərbaycan və Rusiyanın aparıcı müəllim-metodistlərinin adlarını qeyd edib. Bu arada, göründüyü kimi, müasir həll də tapılmışdır: yeni innovasiya metodları yalnız sadalanaraq terminologiyası ilə verilməmişdir, həm də ən əsası onlar bizim dövrümüze uyğunlaşdırılmışdır. Yəni onların tətbiqinin potensial imkanları həm fərdi, həm də kollektiv şəkildə ortaya qoyulmuşdur. Məqalədə innovasiya metodları, forma və texnikaları vahid bir məqsəd güddüyü düzgün qeyd edildi: Azərbaycan auditoriyasının tələbələri tərəfindən rus dilinin əsaslarını mükəmməl şəkildə mənimsəmək. Müəllifin gəldiyi nəticəyə əsaslanaraq hər bir innovasiya metodunun (keys- metod, layihə, interaktivlik, eləcə də problemli situasiyalar) öz fərdiliyi var. İnformasiya texnologiyalarının yüksəlişi ilə əlaqəli olan təsir mexanizmləri də ortaya çıxdı. Bununla yanaşı, Azərbaycan müəllimlərinin peşəkar fəaliyyətinin müəyyən edici əlamətlərindən biri olan müəllim və şagirdlər arasında sıx əlaqə faktoru qeyd edildi. Məlum olur ki, qloballaşma dövründə bütövlükdə innovativ metodologiya sahəsi əhəmiyyətli dərəcədə artır və tələbələrin davranış və motivasiya sahəsinə nəzərəcarpacaq dərəcədə təsir göstərir. Məqalədə müəllifinin tutduğu xətt məhz budur.

Açar sözlər: metodologiya; innovasiya; təhsil sistemi; universitet təhsili; keys - metod; interaktiv dərslər; problemli situasiyalar.

SABİNA RAHİMOVA

**SOME INNOVATIVE METHODS IN THE PRACTICE
OF TEACHING RUSSIAN AS A FOREIGN LANGUAGE IN
UNIVERSITIES OF AZERBAIJAN
SUMMARY**

The article is written on an important and relevant topic. Objectively speaking, it is difficult these days to overestimate the importance of the given problem. After all, globalization, on the one hand, reflects the numerous realities of the national way of life of the people of the world, including, of course, the Republic of Azerbaijan. On the other hand, factors of globalisation have a direct impact on all other spheres of human social life, determining ideology, politics, economics, culture, literature, art and education. The author focused on the most effective innovative methods and techniques used today in universities of our Republic

It is important to emphasize that this topic is not new. There is a great deal of critical literature on this subject. Moreover, in modern Azerbaijani pedagogical science, close attention is paid to this aspect. And the author of the article should, first of all, give credit to the names of the leading Azerbaijani and Russian teachers-methodologists.

Meanwhile, a fresh solution has been found: innovative methods are not only listed with a parallel indication of their terminology, but - most important - is coincided to our time. That is, the potential possibilities of their application, both individually and collectively, have been disclosed. It was correctly noted that all innovative methods, forms and techniques pursue a single goal: competent mastery of the basics of the Russian language by students of the Azerbaijani audience. However, the so-called case method, as well as projects, interactivity, problematic situations, as follows from the author's conclusions and generalizations, have their own individual approach

Going from the general to the particular, the mechanism of their effectiveness has been unveiled and coincided with the rise of information technologies. In addition, the factor of close connection between teachers and students, one of the defining signs of the professional activity of Azerbaijani teachers, was noted. It turns out that in the age of globalization, the sphere of innovative methodology as a whole increases significantly and has a noticeable impact on the behavioral and motivational sphere of students' work. This is exactly the line that the author of the article adheres to.

Key words: methodology; innovation; educational system; university education; Case method; interactive lessons; design techniques; problematic situations.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 22.08.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 27.09.2021

**Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Arzu Ağakışiyeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

PAKİZƏ MƏMMƏDZADƏ
Azərbaycan Texniki Universiteti
“Xarici Dillər” kafedrası, baş müəllim
H.Cavid pr.25
pakizamamedzade@gmail.ru

**İNGİLİS DİLİ İLƏ QOHUM OLMAYAN MÜXTƏLİF SİSTEMLİ
DİLLƏRİN MÜQAYİSƏLİ TİPOLOJİ ASPEKTDƏ TƏDQIQI
XÜLASƏ**

Grammatik vərdiş və bacarıqlarının əsas istiqamətlərindən biri də qohum olmayan müxtəlif sistemli dillərin müqayisəli-tipoloji aspektdə öyrənilməsidir. Qarşılaşdırma-tutuşdurma yolu ilə dillər öyrənilərkən hər iki dilin fəal və qeyri-fəal grammatik minimumunun seçilməsi ilə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu zaman xarici dilin fonetik, leksik, morfoloji, sintaktik, semantik xüsusiyyətləri sistemli şəkildə təhlil edilir. Xarici dilin ana dili ilə müqayisəsi prosesində bir çox linqvistik prosesində bir çox linqvistik xüsusiyyətlər daha qabarıq şəkildə üzə çıxır və onların daha dərinədən başa düşülməsi imkanı yaranır.

İngilis və Azərbaycan dillərində bütün müxtəlif sistemli dillərdə olduğu kimi, söz birləşmələrini, cümlə və söyləmələrin, prediaktiv birləşmələrin düzəldilməsində söz sırasının norma və vəzifələri müxtəlif olur. Qeyd edək ki, söz sırası bir sıra amillərlə, ilk növbədə həmin dilin quruluşu, onun tipologiyası, grammatik qaydaları, üslubu, ritmi, eləcə də bu və ya digər dərəcədə cümlənin aktual üzvlənməsinin quruluşu ilə müəyyənəlir.

Ədəbi dildə üslubi cəhətdən neytral sayılan söz sırası “tema-rema” prinsipi ilə düzəli ki, bu ardıcılığı tədqiqatçılar “obyektiv söz sırası” adlandırırlar. Məsələn, “I sent my mother some flowers” cümləsində I – mübtədası tema, sent – xəbəri isə rema sayılır. Söz sırası ingilis dilində sabit olduğundan, cümlənin sintaktik quruluş səviyyəsində grammatik səviyyə daşıyan tema və remanı ifadə etmək üçün daha əlavə bir vasitə-intonasiya, fraza vurğusu, məntiqi vurğu, ədatlar, artıqlar və s. işlədilməsi ilə tələb olunur. Azərbaycan dilində isə söz sırası sərbəstliyi, hərəkiliyi ilə fərqlənərək, aktual üzvlənmədə daha fəal iştirak edir. Təsədüfi deyildir ki, O.Musayev ingilis və Azərbaycan dili cümlələrində söz sırasının vəzifələrini müqayisələndirərək göstərmişdir ki, “analitik quruluşlu dillərdə, o cümlədən də müasir ingilis dilində söz sırası əsasən sintaktik-semantik funksiya daşıyır, sintaktik-semantik funksiya daşıyır, sintetik dillərdə, o cümlədən müasir rus dilində söz sırası başlıca olaraq stilistik funksiya malikdir, iltisaf dillərdə isə, o cümlədən müasir Azərbaycan dilində söz sırası hər iki funksiya nöqtəyi-nəzərindən analitik quruluşlu dillərlə sintetik quruluşlu dillər arasında orta mövqe tutur.

Nəticədə o, üslubi funksionu Azərbaycan dili üçün ön sıraya çəkir.

Açar sözlər: müqayisə, bağlayıcı, mürəkkəb, cümlə, ifadə, söz, grammatik, sözözü.

A.Tahirov,Ə.Salayeva qeyd edirlər ki, “dilçilər dilin tipologiyasına, qrammatik qaydalarına və üsluba əsaslanaraq ingilis və azərbaycan cümlələrində söz sırasının aşağıdakı vəzifələrini irəli sürürlər:

- 1) Cümlə üzvləri arasında qrammatik münasibətləri ifadə etmək;
- 2) Məlumatın anlam mərkəzi sayılan remain təyin etmək;
- 3) Cümlənin kommunativ cəhətdən növünü müəyyənləşdirmək;
- 4) Cümlə üzvləri arasında əlaqə və qarışıq cümlələrin üzvləri arasında mövqe yaxınlığını yaratmaq;
- 5) Emfazı ifadə etmək;
- 6) Cümlənin ritmik səslənməsini təmin etmək;
- 7) Sintaktik və ritmik simmetriya, parallelizm və ya tarazlığa nail olmaq üçün üslubun düzgün seçilməsini təmin etmək;
- 8) Təsdiq və ya inkar cavabını almaq məqsədilə ingilis dilində əvəzliliklə ifadə olunmayan sual cümlələrini ifadə etmək.**(1.s.14-18)**

Bütün bu sadalanlar cümlənin fəal üzvlənməsində söz sırasının kommunikativ, qrammatik və üslubi cəhətdən əlaqələnməsini səciyyələndirir. Hər bir dildə, o cümlədən müasir ingilis dilində işlədilən sintetik və analitik formalar bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə olur və dialektik vəhdət təşkil edir. Həmin əlaqə və vəhdət bir tərəfdən bu formaların dildəki funksiyası baxımından, digər tərəfdən də onların mənşəyi baxımından nəzərə çarpır.

Özünün leksik mənasına, morfoloji əlamətinə, sintaktik roluna, əlaqəyə girmə xüsusiyyətlərinə və əsas düzəltmə xassəsinə görə sözlər müasir ingilis dilində əsas, köməkçi və sərbəst nitq hissələri formasında səciyyələnir.

Müasir ingilis dilində mövcud olan nitq hissələri dildəki və nitqdəki rollarına görə bir-birindən fərqlənir. Onların bir qismi, məsələn: isim, sifət, fəl və s. həm nominativ, həm də qrammatik mənaya malik olmadığından cümlədə müstəqil ola bilmirlər. Nidalar, modal sözlər istər morfoloji və istərsə də sintaktik baxımdan digər qrammatik nitq hissələri arasında xüsusi yer tutur ki, onlar cümlə üzvü ola bilmir və heç bir qrammatik kateqoriyaya malik deyillər, yəni onlar qeyri-fəal qrammatik mənə daşıyırlar.

Müasir ingilis dilində işlənən yes, no sözlərinə gəldikdə qeyd etmək lazımdır ki, mənə baxımından yes, no sözləri modal sözlərə xeyli bənzəyir. Modal sözlər kimi, onlar da danışanın real həqiqətə olan münasibətini ifadə edir. Buna görə də müasir ingilis dilində çox vaxt hər hansı bir suala eyni zamanda yes, yaxud no sözü ilə cavab vermək mümkündür.

Məsələn:

- Have you got a computer?
- Yes/certainly/of course/no

Fəal qrammatik minimumun seçilməsi xarici dildəki sözlərin morfoloji quruluşuna şüurlu münasibəti inkişaf etdirməyi səciyyələndirir:

a) İsmnin tədrisində - onun mənaları, quruluşu, ümumi, xüsusi, konkret əşya və ya mücərrəd məfhum bildirən, sayıla bilən və ya sayıla bilməyən növlərinin nəzərdə tutulmuş nominativ qaydaları.

b) Sifətin tədrisində-onların mənalarına görə növləri, quruluşları, dərəcə kateqoriyaları və s. öyrədilməsi.

c) Sayların tədrisində - onların növləri, quruluşları, oxunması və yazılış qaydaları və s.

d) Əvəzliliklərin tədrisində - onların növləri, quruluşları, oxunması və yazılış qaydaları və s. haqqında

e) Fəllərin tədrisində - onların şəxs, kəmiyyət, zaman, növ, tərz və forma (şəkil) kateqoriyalarına malik olması və Azərbaycan dilində qarşılığının izahı.

f) Zərflərin tədrisində - morfoloji quruluşuna görə, mənalarına görə növlərinin, dərəcə kateqoriyası baxımından izahı. Bütün bunlar müasir ingilis dilində formalaşmış konkret nitq hissələri üzrə nəzərdə tutulmuş normativ qaydaların dərinədən mənilməsinə əsaslanır.

A.Axundov “Umumi Dilçilik” əsərində yazır:” İngilis və Azərbaycan dillərində köməkçi nitq hissələrinin funksional-semantik cəhətlərinin müqayisəli-tipoloji aspektdə öyrənilməsi, hər şeydən əvvəl, dilin ümumi, universal nəzəriyyəsinin işlənilib hazırlanması baxımından olduqca əhəmiyyətlidir. Məlum olduğu kimi ingilis dilində çox geniş yayılmış qeyri-müəyyənlik və müəyyənlik artikullarının mənaları Azərbaycan dilində qarşılığının müəyyənləşdirilməsi, bütün mənə növlərinin ifadəsinin göstərilməsi bunların konkret nümunələri əsasında əyani izahını tələb edir.**(2.s.123-136)**

İngilis dilinin qrammatik quruluşunu tədqiqi ilə məşğul olan dilçilər belə hesab edirlər ki, sözün leksik və qrammatik səciyyətlərini yalnız kontekstdə vermək olar. Kontekst isə sintaktik baxımından formalaşmış ayrı-ayrı cümlə üzvlərindən təşkil olunmuşdur.

İngilis dilinin öyrənilməsi ilə məşğul olan tədqiqatçıların gəldiyi nəticə odur ki, fəal qeyri-fəal qrammatik baxımından ingilis dilində sözün sintaktik funksiyası daha aparıcı və əhəmiyyətlidir. İngilis dilində nitq hissələrinin təsnifi zamanı bəzi tədqiqatçılar sözlərin ayrılıqda kəsb etdiyi leksik mənəni deyil, həmin sözün daxil olduğu qrupun ehtiva etdiyi qrammatik mənəni götürürlər. Məsələn, qrammatik mənəsinə görə isim əşya, sifət əlamət və keyfiyyət, fəal hərəkət, proses bildirirsə, forma dedikdə, hər bir nitq hissəsinin morfoloji xüsusiyyətləri və qrammatik kateqoriyaları nəzərdə tutulur. İngilis dilində isim nitq hissəsi kəmiyyət və hal, sifət dərəcə, fəal zaman, növ, şəkil və s. Kateqoriyalara malikdir. Köməkçi nitq hissələri hesab etdiyimiz bağlayıcı, sözünü və s. nitq hissələrinin heç bir kateqoriyası olmadığı üçün “dəyişməyən sözlər” kimi səciyyələndirilir.

A.Hacıyev belə fikir irəli sürür ki,”İstər ingilis, istər Azərbaycan dillərində köməkçi nitq hissələrinin təsnifatında mübahisəli məqamlar çoxdur. İngilis dilində bəzən dörd, bəzən beş, bəzən də altı köməkçi nitq hissələrinin olduğu göstərilir.

Azərbaycan germanşünası O.Musayev modal sözləri və nidaları sərbəst nitq, hissələrinə, artıqlıq, sözünü, bağlayıcı və ədatları isə köməkçi nitq hissələrinə aid edir ki, müasir İngilis dilində dörd köməkçi nitq hissəsinin olması qəbul edilmişdir. Köməkçi nitq hissələri ilə köməkçi sözlərin qruplaşdırılması dildə qəbul edilmişdir. Köməkçi nitq hissələri ilə köməkçi sözlərin qruplaşdırılması dildə diqqəti cəlb edən məsələlərdəndir. Köməkçi sözlər müstəqil cümlə üzvü vəzifəsində işləyə bilməyən, əsas nitq hissələrinə məxsus sözlər arasında semantik-sintaktik əlaqə yaradan sözlər hesab olunur. Fəllərlə işləyib onların analitik formalarını yaradan fəllər də köməkçi sözlər kateqoriyasına aid edilməlidir. Məsələn, to be, to have, to do, shall, will və s. kimi fəllər.”(3.s.64-72)

Bilirik ki, ingilis dilində qoşma adlı ayrıca bir köməkçi nitq hissəsi yoxdur, lakin tərcümə zamanı Azərbaycan dilindəki qoşmaların ingilis dilində müxtəlif qarşılığına rast gəlmək olar.

1) Üçün qoşması – for, to sözləri, məsdərlə ifadə edilir.

Look! I've bought all these things for you. It was a hard flow to him.
We've come here to study a foreign language.

2) Başqa, savayı, qeyri qoşmaların except, (for), besides, other than sözləri ifadə edir.

They don't want anyone except themselves.

There were four guests besides myself.

I could not find anything other than these.

3) kimi qoşması çoxmənalı olduğundan ingilis dilində onun qarşılığı like, as, till (untill) hardlywhen və s. sözləridir.

He swims like a fish.

Do as you like.

Behave just like a man.

I can't come until Sunday.

Hardly had we reached the Academy when the bell rang.

We work from morning till night.

4) sonra qoşması əsasən after sözünü ilə ifadə olunur.

He will come after work.

5) qabaq, əvvəl mənalərini before sözünü verir.

The old worker had come to the factory before all.

6) Aid, dair, haqqında, barəsində qoşmaların mənalari about, concerning sözləri ilə verilir.

He was listening to his friend's advice about the strike.

What are you thinking about?

7) ilə ingilis dilində with, together with sözləri ilə ifadə olunur.

He confirmed all these words with a nod.

Write with a pen. He was together with us.

8) görə qoşmasının ingilis dilində bir neçə qarşılığı vardır: according to, in accordance with, owing to, due to, for, because of, on account of.

According to Dr. Santos, the cause of death was drowning.

Due/owing to the bad weather, the match was cancelled.

Because of the rain we were late.

I'm glad because I met you.

9) Doğru, sarı, tərəf qoşmalarının ingilis dilində qarşılığı to, towards, in the direction of sözləridir.

We are connecting to Europe.

The boat was drifting towards the shore.

A.Əsədov qeyd edir ki,”Göründüyü kimi Azərbaycan dili qoşmalarının ingilis dilində qarşılığı əsasən sözləridir. Sözlərin, söz birləşmələrinin və eləcə də ayrı-ayrı cümlələrin arasında əlaqə yaratmaq üçün bir sır vasitələrdən – söz formalarından, intonasiyadan, söz sırasından və köməkçi sözlərdən istifadə olunur. Həmin məqsədlə işlədilən köməkçi sözlərdən biri də bağlayıcılardır ki, onların başlıca vəzifəsi sözlər, sözbirləşmələri və ya müstəqil cümlələr arasındakı əlaqələri ifadə etməkdən ibarətdir. İfadə etdikləri qrammatik əlaqə baxımından ingilis dili bağlayıcıları iki qrupa bölünür.

1) Tabesizlik əlaqəsi bildirən bağlayıcılar

2) Tabelilik əlaqəsi bildirən bağlayıcılar

Tabesizlik bağlayıcıları həmcins üzvləri, söz birləşmələrini və müstəqil cümlələri bir-birinə bağlamaq üçün işlədilir və ifadə etdikləri qrammatik mənalara müvafiq olaraq aşağıdakı yarımqruplara bölünürlər(4.s.49)

a) Bitişdirici bağlayıcılar – and, as well, much as, besides, moreover, both..... And, only.....but (also), neither.....nor.

b) Bölgü bildirən bağlayıcılar – or, or else, otherwise, either.....or.

c) Ziddiyət bildirən bağlayıcılar – but, yet (and yet), while, whereas, nevertheless, still, not withstanding, however

d) Səbəb-nəticə bildirən bağlayıcılar – so, for, hence, thus, therefore.

Tabelilik bağlayıcılarının başlıca vəzifəsi tabeli mürəkkəb cümlələrdə budaq cümləni baş cümləyə bağlamaqdan ibarətdir. Bu qrupa daxil olan bağlayıcıların təsnifi də onların hər birinin hansı növ budaq cümləni baş cümləyə bağlamasına əsaslanır. Müasir ingilis dilində tabelilik əlaqəsini ifadə edən bağlayıcılar aşağıdakı qruplara bölünür:

1) Mübtəda, prediaktiv və tamamlıq budaq cümlələrini baş cümləyə bağlayanlar – that, if, whether.

That he has made a mistake is rather strange.

2) Zərflik budaq cümlələrini baş cümləyə bağlayanlardır ki, onlar da budak cümlənin növündən asılı olaraq növlərə ayrılır.

a) Zaman budaq cümləsini bağlayanlar – as, as soon as, when, whenever, till, until, since, before, after, as long as və s.

As they stood up Mike clapped him on the shoulder.

As soon as we get the tickets we'll send them to you.

b) Məkan budaq cümlələrini bağlayanlar – where, wherever, whence

He at once saw Fleur where had left her.

c) Səbəb budaq cümlələrini bağlayanlar – as, because, since, seeing, lest, considering.

Since, you insist, on it, I will consider the matter again.

d) Şərt budaq cümlələrini bağlayanlar –if, unless, in case, provided, supposing, on condition (that)

It is no fun unless we take them surprise.

e) Məqsəd budaq cümlələrini bağlayanlar – lest, that, so that, in order that, for fear that, so as.

ƏDƏBİYYAT

1) A.Tahirov, Ə.Salayeva. “İngilis dilinin tədrisi metodikası”, “Maarif”, B, 1978.s.14-18

2) A.Axundov. “Ümumi dilçilik”. “Maarif”. Bakı, 1979.s.123-136

3) A.Hacıyev. Qrammatikanın tədrisində tarixilik prinsipi. Bakı, 1998.s.64-72.

4) A.Əsədov. Azərb. və ingilis dillərində cümlənin üzvlənməsi. “Maarif”. Bakı. 1967.s.49.

P.Mamadzade

COMPARATIVE TYPOLOGICAL PERSPECTIVE STUDY OF DIFFERENT SYSTEMATIC UNRELATED LANGUAGES SUMMARY

Information on comparison of conjunctions and prepositions in the Azerbaijan and English languages is given comprehensively in the article.

Equivalent of Azerbaijani postpositives is mainly prepositions in English. A number of means as – word formations, intonation, word order and auxiliary words used to form a connection between words, word combinations as well as separate sentences. One of the auxiliary words is the conjunctions so that, their main function is to express the connection between words, word combinations or independent sentences. The question of the stability and freedom of the word order in the language has to stabilize the grammatical categories of the noun, especially in languages where the case forms of the noun are weak or non-existent, it has to function as a case category of the noun, expressing grammatical connections between words.

In modern English, word order is not only a means of composing simple sentences, but also has two additional functions: syntactic-semantic: 2. stylistic. In some cases, the syntactic function of the members of a sentence, as well as the components of a phrase, as well as the semantics of a sentence and a phrase, change when a simple sentence changes the position of the indirect completeness and the definite article in the phrase.

Key words: comparison, conjunction, compound, sentence, word, expression, grammatical, preposition

П.Мамадзаде

**СРАВНИТЕЛЬНОЕ ТИПОЛОГИЧЕСКОЕ
ПЕРСПЕКТИВНОЕ ИЗУЧЕНИЕ РАЗЛИЧНЫХ
СИСТЕМАТИЧЕСКИХ НЕ СВЯЗАННЫХ ЯЗЫКОВ
РЕЗЮМЕ**

В статье подробно дана информация о сопоставлении союзов и предлогов в азербайджанском и английском языках. Эквивалент азербайджанских постпозитивов - это в основном английские предлоги. Ряд средств - словообразования, интонация, порядок слов и вспомогательные слова, используемые для образования связи между словами, словосочетаниями, а также отдельными предложениями. Одним из вспомогательных слов являются союзы, поэтому их основная функция - выражать связь между словами, словосочетаниями или независимыми предложениями. Вопрос о стабильности и свободе порядка слов в языке должен стабилизировать грамматические категории существительного, особенно в языках, где падежные формы существительного слабые или отсутствуют, он должен функционировать как падеж. категория существительного, выражающая грамматические связи между словами. В современном английском языке порядок слов - это средство составления простых предложений, но он также имеет две дополнительные функции: синтаксико-семантический: 2. стилистический. В некоторых случаях синтаксическая функция членов предложения, а также компонентов фразы, а также семантика предложения и фразы меняются, когда простое предложение меняет положение косвенной полноты с предложением. и определенный артикль во фразе.

Ключевые слова: сравнение, союз, сложное, предложение, слово, выражение, грамматический, предлог.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 22.08.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 27.09.2021

**RƏYÇİ: filologiya elmləri doktoru, dosent Yusif Süleymanov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

SEVİNÇ BAĞIROVA
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
“Xarici Dillər” kafedrasının müəllimi
H.Əliyev 92
sevincbağirova@com.ru

İNGİLİS DİLİNİN AVSTRALIYA VARIANTINDA ABAROGEN VƏ BAŞQA YERLİ MƏNŞƏLİ SÖZLƏRİN İŞLƏNMƏSİ

XÜLASƏ

Bildiyimiz kimi alınma sözlər bir dildən başqa dilə keçən sözlərə deyilir. Bu sözlər bəzən öz ana dilindəki qrammatik və fonetik quruluşlarını saxlayır, bəzən isə bəzi dəyişikliklərə məruz qalırlar və keçdikləri dilin qrammatik və fonetik quruluşuna uyğun istifadə edilirlər. Bəzən alınma sözlər öz leksik mənalarda da dəyişikliyə uğraya bilirlər. Hər bir dildə olduğu kimi ingilis dili də yarandığı dövrdən bəri bir çox dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Bu təbii haldır, elm və texnika inkişaf etdikcə yeni sözlər yaranır, bəzi sözlərdə yalnız yeni leksik mənalər meydana gəlir, bunun nəticəsində də dil bu dəyişikliklərə uyğunlaşır. Əlbəttə ki, bu dəyişikliklər olmasa dil də inkişaf edə bilməz. İngilis dili öz lüğət tərkibini dünyanın bir çox dillərindən aldığı sözlər əsasında xeyli zənginləşdirmişdir. İngilis dilinin alınma sözlər vasitəsilə zənginləşməsini iki tarixi istilaya əsasən qruplaşdırmaq olar. Birincisi Skandinaviyalı Vikinqlərin İngiltərəni işğal etməsi dövrü; ikincisi isə 1066-cı ildə Normanların (fransızların) istilası dövrü. Bu işğallar zamanı işğalçı dövlətlərin dilləri hesabına ingilis dilinin lüğət tərkibi xeyli artmışdır. **Otto Cespersen** özünün “İngilis dilinin inkişafı və quruluşu” (The Growth and Structure of the English Language) adlı kitabında ingilis dilini “alınma sözlərdən ibarət zəncir” kimi qələmə verir və bunu İngiltərənin müxtəlif dövrlərdə ayrı-ayrı qəsbkarlar tərəfindən işğal olunmasının nəticəsində mümkün olduğunu qeyd edir. O, çoxsaylı fransız sözlərinin ingilis dilinə keçməsinə bəhs edir. Cespersenin fikrincə bir çox Britaniyalılar alınmış fransız sözlərindən yalnız ünsiyyət qurmaq üçün istifadə etmədilər, onlar bunu “yaxşılarını təqlid etmək üçün” bir dəb, üslub, tərz kimi başa düşürdülər. İngilis dilində latın, yunan, alman, fransız, ərəb dillərindən alınmış sözlərlə yanaşı uzaq yaşayan eskimoslardan, Avstraliya aborijenlərindən, Amerika hindularından və hətta çin və yapon dillərindən alınmış sözlər də üstünlük təşkil edir. **(1.s.92-95)**

Açar sözlər: alınma sözlər, Avstraliya aborijenləri, tələffüz etmək, dəyişiklik, qrammatik və fonetik qurulu

Bunlara aşağıdakı sözləri misal göstərmək olar:

I. Latın dilindən alınmış sözlər: ancor-butter; butere-butter; cealc-chalk
ceas-cheese; cetel-kettle; cylene-kitchen; cirice-church; straet-street

II Yunan dilindən alınmış sözlər: anonymous, atmosphere, autograph, catastrophe, comedy, critic, data, history, tragedy və s.

III. Skandinaviya dillərindən alınmış sözlər: anger, cake, egg, get, give, hit, husband, kick, kill, rag, raise, root və s.

IV. Ərəb dilindən alınmış sözlər: Algebra, algorithm, almanac, admiral, orange, saffron, sugar, zero, coffe və s.

V. Fransız dilindən alınmış sözlər: country, court, crime, government, jail, judge, state, tax, verdict, religion, army, beef, boil, fry, mutton, pork, poultry, roast, art, bracelet, dance, diamond, fashion, fur, jewel, adventure, change, fruit, letter, literature, magic, male, female, mirror, pilgrimage, proud, question, regard, special və s.

VI Alman dilindən alınmış sözlər: quartz, noodle hamburger, kindergarten, loafer, poodle, bum, dunk və s.

VII Afrika dillərindən alınmış sözlər: banana (via Portuguese), banjo, gorilla, jazz, zebra, zombie və s.

VIII Amerika hindularından alınmış sözlər: avocado, cacao, cannibal, canoe, chocolate, chili, hurricane, potato, squash, tobacco, toboggan, tomato və s.

IX Çin dilindən alınmış sözlər: chop suey, chow mein, dim sum tea, ginseng, kowtow, ketchup, amok və s.

X Yapon dilindən alınmış sözlər: judo jujitsu, kamikaze, karaoke, kimono, samurai, sushi, tsunami və s.

XI Avstraliya aborijenlərindən alınmış sözlər: boomerang, budgerigarç kangaroo və s.

Avstraliya ingiliscəsinin tarixi kapitan **George Lyman** tərtib etdiyi lüğət kitabı ilə başlayır. Bu lüğət o, yerli aborijenlərin bir-biriləri ilə əlaqə saxlamaq üçün istifadə etdikləri sözləri daxil etmişdir. Avstraliya aborijenlərinin dillərindən götürülmüş bir çox elementlər Avstraliya ingiliscəsinin əsasını təşkil edir. Bura əsasən yer adları, təbiətin bitki və heyvanlar aləmini əks etdirən sözlər daxildir. **(2.p.123)**

Avstraliya ingiliscəsində olan bəzi sözlər, məsələn, kenquru (kangaroo), bumeranq (boomerang) və s. sözlər başqa dillərdə də istifadə edilməkdədir. Avstraliyada bir çox şəhər adları da yerli aborijenlərin işlətdikləri sözlərin təsiri altında yaradılmışdır. Məsələn, Avstraliyanın paytaxt şəhəri olan Kanberra sözü yerli aborijenlərin dilində “görüş yeri” mənasını ifadə edir. Avstraliya ingiliscəsinin yazılışı orfoqrafik cəhətdən Britaniya ingiliscəsi ilə üst-üstə düşür, yəni Amerika ingiliscəsindən fərqli olaraq Avstraliya ingiliscəsi – re (centre-mərkəz), -our (harbor-liman), -ize (recognize-tanımaq) somluqlu sözlərdən istifadə edilir. Eyni zamanda sözə şəkilçi əlavə edilərkən sondakı “l” qoşalaşması –II-(travelling-səyahət)

qaydasına əməl edilir. Avstraliya ingiliscəsində bəzi sözlərin sonuna – o və ya –ie (-y) sonluqları əlavə edilir. Bu şəkilçilər əsasən addreviasiya edilmiş sözlərə artırılır.

Avstraliya ingiliscəsi	Britaniya ingiliscəsi
Abo	aborigine
Agro	aggressive
Avro	afternoon
Ambo	ambulance office
Doco	documentary
Bizzo	business
Evo	evening
Fisho	fishmonger
Journo	journalist
Milko	milkman
Servo	service station or gas station
Aussie	Australian
Barbie	barbeque
Bikkie	biscuit
Bookie	bookmaker
Chokkie	chocolate

Lynch, Jack fikirlərinə görə Aborijenlərin ingilislərlə sıx əlaqələrinin nəticəsində ingilis dilinə xeyli sözlər daxil olmuşdur. Avstraliya ingiliscəsinin lüğət tərkibini xeyli zənginləşdirmiş bu sözlər mənaca rəngarəngdir. Onlar Avstraliyanın reallığının müxtəlif sahələrinə aiddir. İngilis dilinin Avstraliya variantında bitki aləmini əks etdirən leksik təbəqə də həddən artıq genişdir. Eyni zamanda onlar öz mənşələrinə görə də rəngarəngdir. Onlar arasında ingilis mənşəli bitki adları ilə yanaşı aborijen mənşəli və başqa dillərdən alınma bitki adları xeyli çoxdur **(3;20-23,)**. Bu səbəbdən də bu qrupların hər birini ayrılıqda gözdən keçirmək lazım gəlir. Belə ki, "Avstraliya ingiliscəsində flora mənşəli frazeologizmlərin üslubi Axüsusiyyətləri" adlı məqalədə onların 2 növü artıq qeyd olunmuşdur.

a) İngilis mənşəli bitki adları.

b) Aborijen mənşəli bitki adları.

İngilis mənşəli bitki adlarının böyük əksəriyyəti ismi şəkilçilərin əlavə olunması ilə və yaxud iki ismin birləşməsi ilə düzəlir:

cabbage - tree

grass - tree

gum - tree

muiberry - tree

pepper - tree

cotton - tree

Bunların bir çoxunu aynılıqda gözdən keçirək:

Cabbae - tree. Bu bitki adı çoxmənalıdır. O, palmanın bir necə növünü bildirir.

Onun yarpaqlarından şlyapa və səbətlərin düzəlməsində istifadə olunur.

Grass - tree. Bu bitki növünə Avstraliyanın bütün ştatlarında rast gəlinir. Odur ki, bir sıra ştatlarda həmin bitkilərin yerli adları da vardır: cənubi Avstraliyada onu yacca və yaxud yucca, qərbdə isə blackboy və ya drum - head adlandırlar. Onun bir növü isə Kingia australis adlanır. Tea - tree. Avstraliyada yarpaqları çay yarpağına oxşayan və bir çox bitkilər hazırlanmışdır.

Frank K.Flinn və Gordon Meltonun rəyinə əsasən “Bu dövrdə “rat-race” (yavaş sürətli yarış), “consolium” (məsləhət, məşvərət), “confrontation” (qarşıdurma), “update” (hazırkı) və s. kimi terminlər yaradılır. Elə yeni sözlər, terminlər meydana çıxır ki, onların əksəriyyəti demək olar ki, müəyyən şeylərə verilən ad kimi üzə çıxır, yaranır. Məsələn, “a bubble car” (avtomobil) termini maşının yuxarı hissəsi, damı plastmas materialdan düzəldilmişdir, həm də körpüyə bənzədiyi üçün bu maşına həmin ad “a bubble car” köpük maşını adı verilmişdir. Məsələn, “paper pack” (kağız torbacıq) termini də öz mənasını məhz aid olduğu şeydən almışdır. Belə ki, əvvəllər mağazadan kitab alan zaman həmin kitabı kağız torbacıqda bükün verərmişlərmiş, sonralar isə bu hadisə getdikcə yayılmış, təkcə kitab deyil, başqa şeyləri də kağız torbacıqları büküb verirlərmiş ki, həmin termini “kağız torbacıq” mənasını daşımışdır”.

Yeni söz və terminlərin yaranması və mənə dəyişiklikləri demək olar ki, 1960-1980-ci illərdə aparılmış statistik məlumatlara əsasən (bu dövrdə çoxlu kitab və jurnallar nəşr olunmuşdur ki, bunlarda da heç şübhəsiz, xeyli sözlər və mənalar öz əksini tapmışdır) tədqiq olunmuşdur.

Hər hansı bir sözün strukturu, yaxud mənası Britaniya ingiliscəsinə oxşamadığı halda, dərhal onu “amerikanizm” adlandırmaq səhv olardı. Bu məsələdə də israfçılıqdan yan keçə bilməyənlər “amerikanizm” hesab olunan sözlərə qarşı müəyyən dövrlərdə mübarizə aparmışlar. (4.19-22) Ancaq süni vasitə və üsullar dilin təbii inkişafının qarşısını ala bilməmişdir.

Amerikan ingiliscəsində yenis sözlərin yaranmasına təkcə yeni texnika deyil, həmçinin də yeni texnoloji dəyişikliklər zəmin yaratmışdır. Məsələn “gasoline” (benzin), “alcohol” (alkoqol, spirt) terminlərinin yaranması ilə əlaqədar bunlara aid oxlu derivativlər meydana gəlmişdir. Adamların benzinə, yaxud spirtə olan tələbatı ilə də ya da benzinin, spirtin qiymətinin qalxıb-düşməsi ilə əlaqədar terminlər yaranmışdır. Belə texnoloji dəyişikliyə dair terminlər (təyyarə və avtomobillərdə qəza və digər təhlükəsizlik texnikası ilə əlaqədar terminlər, İkinci Dünya Müharibəsi zamanı yaranmış terminlər s.ə) artırmaq da olar.

Bəzən sözlərin sonunda –za sonluğuna da rast gəlmək olur. Bu əsasən insane adlarında özünü göstərir, yəni bəzi ingilis şəxs adları Avstraliya ingilicəsində dəyişikliyə uğrayır. Məsələn: Barry-Bazza, Karen-Kazza, Sharon-Shazza və s.

Avstraliya ingiliscəsinin tələffüzü ayrı-ayrı regionlara görə deyil, insanların social təbəqələrinə əsasən fərqlənir. Bu baxımdan dil şəhər əhalisinin dili və əyalət (kənd) əhalisinin dili olmaqla iki yerə ayrılır. Apardığımız araşdırma zamanı məlum oldu ki, Avstraliya ingiliscəsində üç aksent növü vardır. Bunlar aşağıdakılardır:

1. Cultivated Australian (təhsilli, yüksək səviyyəyə xas)-əhalinin 10% bu tələffüz formasına üstünlük verirlər. Bu tendensiya daha çox qadınlar və qızlar arasında geniş vüsət almışdır.

2. Broad Australian (geniş yayılmış) –Avstraliya əhalisinin 30% bu tələffüz formasında ünsiyyət qururlar.

3. General Australian (standart, hamı tərəfindən qəbul edilmiş)- ölkə əhalisinin demək olar ki, yarıdan çoxu ünsiyyət zamanı bu aksentdən istifadə edir.

David O'Brien və Isaac Hecker fikirlərinə görə “Britaniya ingiliscəsi və Amerika ingiliscəsindən fərqli olaraq Avstraliya ingiliscəsində sait səslər bir qədər fərqli tələffüz olunur. Britaniya ingiliscəsində olan bəzi monofonqlar (tək səslilik) Avstraliya ingiliscəsində diftonq (iki səslilik) kimi tələffüz edilir. Məsələn: [i:] [əi] ; see [səi] [u:] [əu] school [skəul] və s. **(5.384-388)**

Göstərdiyimiz bu nümunədən aydın olur ki, Avstraliya ingiliscəsi Britaniya ingiliscəsindən fərqlənir. Baxmayaraq Avstraliya ingiliscəsində danışan ilk insanlar Britaniya koloniyalarında yaşayan insanlar olmuşlar. Avstraliya ingiliscəsinin kökləri qədim ingilis dilinə əsaslanarsa da onlar arasındakı fərq özünü biruzə verməkdədir, yəni elə sözlər vardır ki, onlar Britaniya ingiliscəsində və Avstraliya ingiliscəsində fərqli yazılışlara malikdirlər.

Avstraliya ingiliscəsində işlənən bəzi sözlər isə Britaniya ingiliscəsinə alınma söz kimi daxil olmuşdur və indi də işlənəlməkdədir. Bura *billabong, boomerang, kangaroo, koala, wallaby, corroboree* və s. aiddir.

Qeyd etdiyimiz kimi Avstraliya ingiliscəsi qədim ingilis dilinə əsaslanarsa da Avstraliya aborigenlərinin təsirinə daha çox məruz qalmış və aborigenlərin işlətdikləri sözlərin təsiri altında kəskin şəkildə dəyişikliklərə uğramışdır. Qəbul olunmuş ingilis dilindən fərqli olaraq Avstraliya ingiliscəsində bəzi sözlər yazılış formalarını dəyişmiş, bəziləri qısaldılaraq abbreviasiyaya uğramış, bəziləri isə öz leksik mənalərini tamamilə itirmişlər. Bütün bu fərqləri aşağıda verilmiş nümunələrdə daha aydın görmək mümkündür.

I got up and put on my black **daks** – I got up and put on my black **trousers**.

They are the most exy piece of my **clobber**. – They are the most **expensive** piece of my **clothes**.

In the **evo** I dropped in to the shop buy some **tucker** and **grog** for the **barbie** we'll have ob Sunday.- In the **evening** I dropped in to the shop to buy some **food** and **liquor** for the **barbecue** we'll have on Sunday.

Ədəbiyyat

1. Jespersen, Otto. *Growth and Structure of the English Language*. 10th ed. Oxford: Basil Blackwell, 1982.p.92-95.
2. Greenough, James Bradstreet, and George Lyman Kittredge. *Words and Their Ways in English Speech*. Boston: Beacon Press, 1962.p.123.
3. Lynch, Jack. *The Lexicographer's Dilemma*. New York: Walker Publishing p.20-23.
4. Frank K. Flinn and J. Gordon Melton, *Encyclopedia of Catholicism* (2007) p 19-22. .
5. David J. O'Brien, Isaac Hecker: an American Catholic (1992) p 384 -388.

S.Baguirova

PROCESSING OF ENGLISH WORDS OF ABAROGEN AND OTHER
LOCAL ORIGIN IN THE AUSTRALIAN VERSION

Summary

The article deals with Australian English. Australian English incorporates several uniquely Australian terms. Some elements of Aboriginal languages have been incorporated into Australian English? Mainly as names for the indigenous flora and fauna (e.g. *dingo*, *kangaroo*), as well as extensive borrowings for place names.

Over three centuries, the American vocabulary has evolved entirely or partially from the British (English) word stock and has created a great impact on the development of this word stock.

It was supposed that most words were taken from the native Hindu language. But all the words included in "Americanism" would not be right to say to have been taken out of the Indian language. There are words that these are the terms used to call the American lifestyle and items.

It would be a mistake to call it "Americanism" immediately, unless the structure or meaning of any word resembles the British one. In this case, *Filologiya məsələləri*, №10, 2017 246 those who could not overcome wastefulness fought in certain situations against the word "Americanism". However, artificial means and methods could not prevent the natural development of language. The article will focus on the meaning of Americanism, its coming to the world scene, as well as the English language transition from the British Isles to colonies and to the new world.

Key words: borrowings (loanwords), Australian aborigines, to pronounce, changes, grammatical and phonetic structure.

С.Багирова

**ОБРАБОТКА АНГЛИЙСКИХ СЛОВ АБАРОГЕННОГО И ДРУГОГО
МЕСТНОГО ПРОИСХОЖДЕНИЯ В АВСТРАЛИЙСКОЙ ВЕРСИИ**

Резюме

В статье говорится об Австралийском варианте английского языка. Австралийский вариант английского языка один из основных вариантов английского языка, преимущественно используемый в Австралии. Некоторые элементы из языков австралийских аборигенов были адаптированы австралийским английским – в основном это названия мест, флоры и фауны. Более трех веков американский словарь полностью или частично эволюционировал от английского (английского) словарного запаса и оказал большое влияние на развитие этого слова.

Предполагалось, что большинство слов было взято из родного индусского языка. Но все слова, включенные в «американизм», не были бы прав, если бы они были выведены из индийского языка. Есть слова, что это термины, используемые для обозначения американского образа жизни и предметов.

Было бы ошибкой назвать это «американизмом» сразу, если структура или значение какого-либо слова не будет напоминать британский. В этом случае те, кто не мог преодолеть расточительность, сражались в определенных ситуациях против слова «американизм». Однако искусственные средства и методы не могли помешать естественному развитию языка. Семантические особенности региональных вариантов Американская- Английского варианта в статье также рассматриваются семантические особенности региональных вариантов английского языка. Специально австралийская версии. Анализ слов проводится на основании интересные примеры и их семантические особенности В этой статье "Английские- американских варианты использовали и рассматриваются их использования в английской литературе. В статье затрагиваются такие проблемы, как классификация разные вариантов.

Ключевые слова: заимствованные слова, Австралийские аборигены, произносить, изменения, грамматическая и фонетическая структура.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 22.08.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 27.09.2021

**RƏYÇİ: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Adilə Zeynalova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

HACIYEVA MƏDİNƏ MURAD
madinahacizade@gmail.com

İNGİLİS DİLİNDƏ İNKAR PREFİKSLƏRLƏ DÜZƏLƏN SÖZLƏRİN STRUKTUR-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: sözdüzəltmə, affikslər, prefikslər, suffikslər, struktur-semantik

Ключевые слова: словообразование, аффиксация, префиксы, суффиксы,
структурно-семантический

Key words: word-formation, affixation, prefixes, suffixes, structural-semantic

Dildə olan bütün sözlər həmin dilin lüğət tərkibini təşkil edir. Lüğət tərkibi isə hər bir dilin ən sürətlə inkişaf edən hissəsidir. Müasir dövrdə lüğət tərkibi inkişaf etmiş dillər zəngin və qüdrətli dillər sayılmaqla yanaşı ən mürəkkəb, ən dərin elmi nəzəriyyəni ifadə etməyə qadir olurlar. Bu da həmin dillərin yüksək inkişaf etməsindən irəli gəlir [3, s.33].

Müəyyən qrammatik mənaya malik olan bir sıra Avropa dilləri ilə müqayisədə, ingilis dilinin feil düzəldən prefiksləri daha çox leksik xarakterə malikdirlər. O.D.Melnikovdan fərqli olaraq P.M.Karaşuk müasir ingilis dilində feil düzəldən ön şəkilçilərin qrammatik xarakter daşdığını göstərir. Onun fikrincə onların vəzifəsi yeni leksik mənə yaratmaqdır. Onlar feil köklərinə artırılmaqla yeni feillər yaradırlar. Bir sıra Avropa dilləri ilə müqayisədə ingilis dilinin feil düzəldən prefiksləri bir qədər çox leksik xarakterə malikdirlər və bildiyimiz kimi avropa dillərində prefikslər həmçinin müəyyən qrammatik funksiyalar daşıyırlar.

Prefiks vasitəsilə düzəldilən törəmə feillər içərisində bir sıra sinonim prefikslərə də rast gəlinir. Məsələn: de-, dis-, mis-, un-. Bu prefikslər törətdikləri feillərə hərəkət və ya əks mənə verirlər: to misunderstand, to undertake, to overcome, to inrise, to unroot, to recomfort, to relive. Bu prefikslər arasında over-, under- kimi antonim prefikslər qrupu təşkil edənlərə də rast gəlmək olur.

M.P.Karaşuk feil düzəldən ön şəkilçilərindən danışarkən onun doqquz növünü göstərir.

Feil düzəldən ön şəkilçilərindən danışarkən biz ön şəkilçilərin nitq hissəsini dəyişə bilən və bilməyən xüsusiyyətlərini nəzərdən qaçırmamalıyıq. Çünki feil düzəldən ön şəkilçilərin bəziləri hər hansı bir nitq hissəsinə artırılaraq onu dəyişdirir, bəziləri isə dəyişdirmir. Bu baxımdan aşağıdakı modellər yaranır. Nitq hissələrini dəyişə bilən ön şəkilçilər və onların modelləri:

Be- prefiksi

be + N=V

Bu modellərin aşağıdakı semantik xüsusiyyətləri var:

1. Əsasın ifadə etdiyi obyektə öyrənmək, əhatə etmək, təmin etmək.

Məsələn: cloud – becloud (buludla əhatə etmək)

2. Əsasın ifadə etdiyi bir şeydən məhrum etmək:

Məsələn: head – behead

3. Əsasın ifadə etdiyi kimi olmaq:

Məsələn: slave – beslave (kölə etmək, nökrə etmək)

4. Əsasın ifadə etdiyi kimi hərəkət etmək:

Məsələn: friend – befriend (dostcasına davranmaq)

5. Əsasın ifadə etdiyi ilə adlandırmaq:

Məsələn: lord – to be lord (lord adlandırmaq)

De + N=V

De prefiksi latın mənşəlidir. Müasir ingilis dilində o, feillərin də düzəldilməsində iştirak edir. Müller lüğətində yüzlərlə de- prefiksi ilə düzəlmiş feillərə rast gəlinir. Onlardan təxminən yarısı Websterin etimoloji lüğətində verildiyi kimi ingilis dilinə roman dillərindən keçmişdir. Bu feillərin tərkibində də de- prefiksi var idi. Rail – to derail “reisdən çıxmaq, yolundan çıxmaq”, range – to derange “sıradan çıxmaq” (F.deraller), to deport “sürgün etmək” (F.departare), pose – to depose “kənar etmək, çıxartmaq (işdən)” (O,F,depose), fraud – to defraud “yalan, aldatmaq” (L.Defraudare), port – to deport, to deface “silmək, şəklini pozmaq” (O.F. defaicer).

De- prefiksi feillərin kökünün roman mənşəli olmasına baxmayaraq, hal – hazırda de- prefiksi müasir ingilis dilində yeni sözlərin yaranmasında iştirak edir və təkcə feillərə deyil,eyni zamanda isimlərə də əlavə olunaraq inkarlıq, məhdudiyyət mənalarını ifadə edir [2, s.10]. Məsələn: to debeak broilers - toyuqların dimdiklərini kəsmək, to desting wasps – arının iynəsini çıxarmaq.

to code – şifrələmək;

to decode – şifrəni açmaq.

to clutch – tutmaq, sıxmaq;

to declutch – açmaq.

From detesting her and her foul tongue at first, Martin grew to admire her as he observed the brave fight she made. (Martin Eden p.176)

Bu model aşağıdakı semantik xüsusiyyətə malikdir:

Əsasən ifadə etdiyi əşyadan məhrum etmək. Məsələn: pasture – to depasture (to deprive of pasture)

Son zamanlar bu mənəni ifadə edən bir sıra feillər yaranmışdır: beak – to de – beak; sting – to de – sting

Dis + V = V

He had discovered in the course of his reading, two schools of fiction. (Martin Eden p. 203)

Dis – prefiksi latın sözü olan dis-ə uyğun gəlir. Dis – prefiksi ilə yaranan feillərin bir qismi latın dilindən keçən sözlərdir. Bundan əlavə dis- prefiksi ilə düzəldilmiş feillərin bir hissəsi ingilis dilində dis – prefiksindən başqa digər ingilis dili mənşəli de – prefiksi də həmin mənəni ifadə edə bilirdi.

Dis + N=V

Martin took a bath, after which he found that the head of laundryman had disappeared. (Martin Eden p.142)

New lists containing displaced the old one. (Martin Eden p. 178)

Semantik xüsusiyyəti:

yox etmək, məhrum etmək

figure – to disfigure

Un+V=V

UN₂ prefiksi feillərə qoşularaq, əks hərəkəti ifadə edir. Məsələn: to cover (örtmək) – to uncover (üstünü açmaq) – to behind (geri qalmaq) – to unbehind (geridə qalmamaq), to shoe (ayaqqabı geyinmək), to unshoe (ayaqqabını soyunmaq), to fasten “bərkitmək” (bağlamaq) – to unfasten “açmaq”.

Öz mənasına görə un₂ prefiksi ilə əmələ gələn feillər böyük semantik qrupa bölünürlər:

1.Hərəkət bildirən insan əlinin köməyi ilə həyata keçirilə bilən feillər və yaxud da onları əvəz edən düzəltmə sözlər. (to bind “bağlamaq” – to unbind “bağlamamaq”)

2.Əqli və ruhi anlayışları ifadə edən feillər. Bu semantik qrupa daxil olan feillər azlıq təşkil edirlər.

(To deceive “aldatmaq, yalan söyləmək” – to undeceive)

Un prefiksi ilə düzələn feillər danışq dilinə daxildir və müasir ingilis dilində geniş işlədilir.

Mis- prefiksi

Mis + V = V

What was great and strong in him, she missed, or, worse yet, misunderstood.
(Martin Eden p.184)

Bu prefiksə bütün german dillərində rast gəlinir. Qədim ingilis dilində çatışmamazlıq, itki, yoxluq, səhv hərəkətləri ifadə etmək üçün feillərə qoşularaq işlədilir. Məsələn: misdön- səhv etmək. Yəspersonun göstərdiyi kimi qədim ingilis dili dövründə mis – prefiksi olub, ancaq XV əsrin sonlarında onun məhsuldarlığı artmağa başlayıb. XVII əsrdə bütün mövcud olduğu dövr ərzində mis- prefiksi ən çox sayda düzəltmə sözlər əmələ gətirib.Yeni ingilis dili dövrünə qədər mis- prefiksi, yalnız əsl ingilis köklərindən yeni sözlər düzəlirdi. Məsələn : to misapprehend “səhv başa düşmə”, to misbehave “özünü pis aparmaq”.

Müasir ingilis dilində yayılmış səhv, pis mənalarnı ifadə edən feilə əlavə olan prefiks mis- prefiksdir. Məsələn: to misname “düzgün adlandırmmamaq”, to mislead “səhv yola aparmaq”, to misread “düzgün oxumamaq”, to mistake “səhv etmək”, to misplace “yerinə səhv qoymaq”, to misaply “sui istifadə etmək”, to miscalculate “hesabda səhv etmək”, to miscall “düzgün çağırmmamaq”, to miscount “düzgün saymmamaq” to misunderstand “səhv başa düşmək”, to mishandle “pis rəftar etmək” və s.

Mis – prefiksinin digər mənaları aşağıdakı kimidir: to mislike “xoşlamamaq”, to misaffect “sevməmək, nifrət hissi keçirmək”, to misconfort, to mistrust “etibar etməmək”. Bu feillərdə mis – prefiksi prefiksiz əsasın inkarlıq mənasını ifadə edir.

Re- prefiksi

Re + V = V

“It is a dreadful accident, I know”, Ruth recommenced with a sinking voice. (Martin Eden p.169) – “Bu dəhşətli hadisə idi, mən bilirəm”, Rut zəif səslə yenidən başladı.

Re – latın prefiksi ilə işlənən sözlər 1200-cü ildən başlayaraq fransız dilindən ingilis dilinə keçməyə başlayıblar. Bu proses 1500- ci ilədək davam edib. Ancaq re-sözdüzəldici şəkilçi vəzifəsini XV əsrdən yerinə yetirməyə başlayıb. Həmin dövrdə re – prefiksi ilə işlənən və işlənməyən eyniköklü cüt feillər ingilis dilində yaranmağa başladılar. Məsələn: to dress – to redress, to form – to reform, to figure – to refigure, to charge – to recharge, to enter – to reenter, to comfort – to recomfort. Belə cüt feillər gələcəkdə re – ilə düzələn yeni feillərin yaranmasına kömək göstərdi.

Sözün struktur sisteminin ünsürləri aşağıdakı münasibətlərin toplusu və ya bütövün tərkibcə və daxilən təşkil olunmasıdır. Sözün mənası müxtəlif əlamətlərdən ibarətdir. Həmin əlamətlər sözün semantik strukturunu formalaşdırır.

Əsas sözlərin çoxu birmənalı deyil, onların bir neçə mənası var. Nitqdə səslər bir – birinə nə qədər yaxın olarsa, onlar bir o qədər polisemiyanın genişlənməsinə əsas verir. Polisemiya dillərin konstitutiv (əsas) təbiətindən irəli gələn xüsusiyyətdir.

Çoxmənalı sözlərin mənalarını fərqləndirmənin əsasında məfhumu fərqləndirməni və ya eyniləşdirməni, şüurda aləmi əks etdirən mahiyyəti idarə edən mexanizm durur. Çoxmənalı sözlərin mənalarını həddləndirəndə, onların məzmununu müəyyənləşdirəndə və onları məzmunca müqayisə edəndə mənalarının bir – biri ilə semantik derivasiyaya münasibətdə əlaqədar olduğunu görürük. Belə ki, bir məna digərində semantik söz düzəltmənin müəyyən modelləri ilə törəyir və bütün bunların hamısı birlikdə öz əlaqələri ilə sözün semantik strukturunu yaradır. Omonimlərdən fərqli olaraq, bir çox mənalı sözün müxtəlif əlaqəli mənaları vahid struktura bağlıdır və öz məzmununda olan ümumi hissəni saxlayır.

Sözün semantik strukturu qarşılıqlı əlaqədə olan iki aspektdə aşkarlanır: bu, bir tərəfdən, semantik derivasiyaya münasibətdə olan sözlərin uzual mənalarının toplusudur. Uzual sözün hamıya məlum olan, lüğətlərdə qeydə alınan mənasıdır, uzus isə sözün ümumişlək vahid və vasitələrinin cəmidir, digər tərəfdən, dildə vahid münasibətlərin sistemi kimi yanaşıldıqda sözün semantik strukturu əsas məna ilə semantik dəyişmənin potensial imkanı haqqında təsəvvürlə bağlıdır.

Sözün semantik strukturunu əlamətlərin ifadə olunma və ifadə etmə üsulu əsasında açmaq olar. Əlamətlərin bu iki cəhəti bir – biri ilə əlaqədardır. Bunlar sözün semantik strukturunu təşkil edir.

İngilis dilinin sözyaradıcılığında prefikslər mühüm yerlərdən birini tutur. Prefikslər sözlərin əvvəlinə əlavə olunaraq onların leksik mənalərini dəyişir və beləliklə sözlər müxtəlif semantik məna kəsb edir [1. s. 15].

Dilin söz yaradıcılığı onun möhkəm qatda və qanunlarına, lüğət tərkibinə, təbiətinə və quruluş xüsusiyyətlərinə əsasən formalaşmışdır.

Sözdüzəltmənin obyektini düzəltmə sözlərin öyrənilməsidir. Son vaxtlara qədər düzəltmə sözlər əsasən formal cəhətdən öyrənilirdi, məna tərəfi isə öyrənilməmiş qalırdı, halbuki sözdüzəltmənin xüsusiyyəti onun çoxşaxəli, geniş əlaqələrə malik olmasıdır, ona görə də hər cür birtərəfli yanaşma məsələnin dərinədən öyrənilməsini məhdudlaşdırır.

Dilin məzmun cəhəti problemi həmçinin düzəltmə sözlərin semantikasi gətikcə daha aktual xarakter alır. Buna İ.V.Arnoldun, A.A.Ufimtsevanın dilin leksik – semantik cəhətlərini geniş şəkildə işıqlandıran əsərləri parlaq misal ola bilər [6, 43].

İnkər prefikslərdən düzgün istifadə qaydalarının, başqa sözlə əlavə olunduqları və yaratdıqları nitq hissələrinin, ifadə etdikləri mənanın düzgün mənimsənilməsi və aşılması olduqca mühüm əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, inkər prefikslərdən düzgün istifadə qaydalarının və onların semantik mənalərinin düzgün mənimsənilməsi dil istifadəçiləri üçün mühüm problemlərə, onların yalnız anlaşılmasına, danışanın fikrinin dəqiq ifadə olunmamasına, doğru şəkildə istifadə olunmamasına səbəb ola bilər.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Nəcəfov E.B. İngilis dilində feil düzəldən inkər prefikslərin semantik xüsusiyyətləri. Jurnal "Filologiya məsələləri", Bakı, 2011 №4; 15-21 səh
2. Tağıyeva S.E. İngilis dilində feil düzəldən inkər prefikslərin struktur xüsusiyyətləri. Jurnal "Filologiya məsələləri", Bakı, 2009 №7; 10-16 səh
3. Tağıyeva S.E. İngilis dilində morfoloji yolla düzəldilən inkər prefikslərin semantik – struktur xüsusiyyətləri. Jurnal "Filologiya məsələləri", Bakı, 2011 №4; 33-40 səh
4. Honby A.S. Oxford Advanced learners' dictionary. Oxford university, 2000, 1395 p.
5. Longman. Language activator. The world's first productive dictionary. U.K., 1993, 1355 p.
6. Арнольд И.В. Лексикология современного английского языка, М., Изд – во литература на иностранных языках, 1953; 351 с.
7. Wikipedia.com

M.HAJIEVA

**STRUCTURAL-SEMANTIC CHARACTERISTICS OF WORDS FORMED
BY NEGATIVE PREFIXES IN ENGLISH LANGUAGE
SUMMARY**

The word creation of a language is formed on the basis of its solid layer and laws, vocabulary, nature and structural features. Prefixes play an important role in English word formation. They are added to the beginning of words to change their lexical meanings, and thus words have different semantic meanings. For example, understand- misunderstand, code – decode, to cover- to uncover, to take –to undertake and etc.

This article is about structural and semantic features of words formed by the help of prefixes. Elements of the structural system of the word are the composition and internal organization of the word. Knowing of the structural and semantical rules of negative prefixes, and the semantic meanings of words that are formed by them has a great importance in the process of English word-formation. The meaning of the word consists of various signs. These features form the semantic structure of the word. It is very important to master the rules of proper use of negative prefixes, in other words, the parts of speech that are added and created, the meaning they express.

Thus, improper use of negative prefixes and their semantic meanings can lead to significant problems for language users, their misunderstanding, inaccurate expression of the speaker's opinion, and misuse.

М.ГАДЖИЕВА

**СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ СЛОВ,
СФОРМИРОВАННЫЕ ОТРИЦАТЕЛЬНЫМИ ПРЕФИКСАМИ В
АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ
РЕЗЮМЕ**

Словообразование языка формируется на основе его твердого слоя и законов, лексики, природы и структурных особенностей. Префиксы играют важную роль в словообразовании английского языка. Они добавляются в начало слов, чтобы изменить их лексические значения, и, таким образом, слова имеют разные смысловые значения. Например, understand- misunderstand, code – decode, to cover- to uncover, to take –to undertake и т.д.

В данной статье речь идет о структурно-семантических особенностях слов, образованных с помощью префиксов. Elements of the structural system of the word are the composition and internal organization of the word. Знание структурных и семантических правил отрицательных префиксов и смысловых

значений образованных ими слов имеет большое значение в процессе формирования английского слова. Значение слова складывается из различных знаков. Эти особенности формируют смысловую структуру слова. Очень важно усвоить правила правильного использования отрицательных приставок, другими словами, частей речи, которые добавляются и создаются, смысла, который они выражают.

Таким образом, неправильное использование отрицательных префиксов и их семантических значений может привести к значительным проблемам для пользователей языка, их неправильному пониманию, неточному выражению мнения говорящего и неправильному использованию.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 22.08.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 27.09.2021

**RƏYÇİ: filologiya elmləri doktoru, professor Eldar Piriye
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

ŞƏHLA BALACAYEVA

ADU

Rəşid Behbudov 134

e-mail:b.shahla1983@gmail.com

ALİ MƏKTƏBLƏRDƏ İŞGÜZAR İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİ METODİKASI

Xülasə

Hazırda kargüzarlıq sahəsində çalışan hər hansı kadr ixtisas profilindən asılı olmayaraq müasir informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının imkanlarından istifadə etməklə müxtəlif sahələrdə bilik səviyyələrini artırmalı, ixtisasları ilə bağlı olan dünya təcrübəsindən faydalanmaq və ondan konstruktiv şəkildə istifadə etmək qabiliyyətinə malik olmalıdırlar. Dildə ifadə olunan fikrin qlobal obrazı sənədlərdə də dil ifadəsinin üsul və stereotiplərinə uyğun olaraq, üzləşməli, strukturlaşdırılmalı və xətti nəql imkanlarına maksimum yaxınlaşdırılmalıdır. Meydana gələn çalarlar dil strukturları və dil vahidləri ilə əlaqələndirilməli, onların ümumi məcmusu müəyyən nümunə və ya sxemlə yekunlaşdırılmalıdır. Məzmunun dil formasının sənədlərin dili ilə bu cür yaxınlaşdırılması ona görə asanlaşır ki, məlumatın müəyyən fraqmentinin qavranılmasında, həmçinin stereotiplər, yaxud sxemlər fəaliyyət göstərir. Beləliklə, xəbər sənədin dili ilə ötürülür. Fikir ilə söz arasında daha bir nitq -fikir prosesi vardır ki, bu da sənədlərin təsnifatı və onun özünün xüsusi növləri ilə bağlıdır. Bu təcrübənin kateqoriallaşması ilə bizim üçün vacib olan fikirdə olanın nəzərdə tutulmuş sənədə aid edilməsi, adətən həmin təcrübənin fraqmentinin təsviri ilə verilir. Bu zaman sənəd və yazışma dillə birgə strukturlaşır. Məhz bu baxımdan informasiya boşluğunu doldurmaq bacarığını öyrənərkən ünsiyyət zamanı sənədin vasitəsilə informasiyanın məqsədli aparılması vərdişinin də formalaşmasına diqqət yetirilməlidir. Eyni dildə danışan bir qrup insanlarla ünsiyyət zamanı həmin qrupda olan insanların niyə məhz belə fikir mübadiləsi aparmasını, söhbət zamanı hansı təəssürat və dəyərlərin bəyənilməsindən və müzakirə edilməsindən xəbərdar olmaq onlara həmin qrupa üzv kimi qəbul edilmək haqqı qazandırır. Geniş mənada insanlar arasındakı ünsiyyət dillə bağlıdır. İnsanlar mürəkkəb dil fəaliyyətində iştirak edərək, bir-birlərini başa düşürlər və hətta səslə ünsiyyətin mahiyyətini açıb göstərmək istəyəndə səssiz ünsiyyəti də nəzərə alırlar. Mətnin mənaya uyğun olaraq hissələrə, sintaqmlara bölünməsi funksiyasını mətnin prosodiyası yerinə yetirir. Bu isə əsas semantik yük daşıyan sözlərin və integrasiya prosesində aparıcı rol oynayan predikativ blokların simasında mətnin struktur- semantik vahidlərini ayırır.

Açar sözlər: **strategiya, şifahi nitq, dil, kontekst, yazı**

İngilis dilinin xüsusi məqsədlərlə öyrədilməsi xüsusi məqsədə yönəldilmiş tədris fəaliyyətidir. Burada müəllimin real məqsədləri sırasına sillabusun düzgün tərtibi daxildir. Adətən müəllimlər üçün dilöyrənənlərin linqvistik və kommunikativ ehti-

yaclarının ödənilməsi üçün xüsusi kontekst lazım gəlir. Onların özlərinin xüsusi nəzərdə tutulmuş materialları olmalıdır. Onlar materialları müxtəlif mənbələrdən toplayır, sistemləşdirirlər. Amma bu sahədə çalışan müəllimlərin işləri bununla bitmir. Burada digər mütəxəssislərlə xüsusi genişləndirilmiş əməkdaşlıq vacibdir. Fənn mütəxəssisinin bu sahənin müəlliminə tədris materiallarının mənimsənilməsində öz köməkliyini göstərməsi məqsəduyğundur. Tam əməkdaşlıq fonunda fənn müəllimi və ingilis dilinin xüsusi məqsədlərlə öyrədilməsi sahəsində çalışan müəllim auditoriyada birlikdə tədrisi həyata keçirirlər. Ümumiyyətlə, ingilis dilinin xüsusi məqsədlərlə öyrədilməsi və yayılması ingilis dilinin geniş təsiri ilə səciyyələnir. Onu da qeyd edək ki, bu sahənin tədrisinə qədər xüsusi kurslar təşkil edilməlidir. Bunlar “pre-service”, “in-service” və “refresher” kurslar kimi adlandırılır. Bu kurslar müəllimlərin hazırlanmasında məhsuldar hesab olunur. Adətən yeni başlayanlar ingilis dilinin xüsusi məqsədlərlə öyrədilməsi sahəsində spesifik situasiyalardan xəbərdar olmalıdırlar. Bəzən bu spesifik situasiyaları bilmədikləri üçün tədrisdə seçim edə bilmirlər. Məhz buna görə də “wide-angles” adlı kurslara daha çox geniş və əhatəli məsələlər daxildir. Bundan əlavə, Ewer həmçinin bu sahədəki müəllimlərin rastlaşacaqları “atitudunal”, lingvistik, metodoloji və təşkilati problemlərdən danışır. İngilis dilinin xüsusi məqsədlərlə tədris edildiyi auditoriyalarda EGP tələbələrindən daha yaşlı tələbələrə tədris edilir. Bəzən hətta tələbələr fənn və məzmun barədə müəllimlərdən daha məlumatlı olurlar. Tələbələrə öz materiallarını özləri seçmək şansı da verilir. Bu seçim azadlığı onların yaradıcılıq imkanlarını və motivasiyasını artırmağa bilər. İngilis dilini xüsusi məqsədlərlə tədris edən müəllim dizayner, təşkilatçı, konsul, fasilitator, tədqiqatçı da ola bilər [1, s.45].

Bu zaman səriştəli müəllimlərin keyfiyyətlərinə aşağıdakılar daxildir:

1. Səriştəli müəllimlərin bütün tələbələrindən böyük gözləntiləri olur;
2. Səriştəli müəllimlərin aydın, müəyyənləşdirilmiş məqsədləri olur;
3. Onlar hazırlıqlı və dərsləri təşkil edilmiş olur. Onlar öz auditoriyalarında vaxtından tez olur və dərs deməyə hazırlıqlı olurlar;
4. Onlar dərsi aydın, düzgün qurulmuş şəkildə təqdim edirlər;
5. Onların dərs dediyi auditoriyalarda gərginlik minimum səviyyədə olur.

Təcrübəli müəllimlər tələbələri faktlara müxtəlif prizmadan yanaşmağı öyrədirlər. Onlar “why” tipli suallardan daha çox istifadə etməklə dərsi canlı edirlər. Tələbələri ilə sıx əlaqə yaradırlar. Eyni zamanda valideynlərlə əlaqə yaradırlar. Müəllimin vəzifəsinə “controller”, “roll-register” daxildir. Bundan əlavə, “monitor, evidence-gatherer, prompter, editor, organizer, task-settler” də daxildir.

Müəllim iki formada çıxış edə bilər:

1. Öz ifadələrindən istifadə etməklə;
2. Müəyyən hərəkətlərdən istifadə etməklə [3, s.67].

Əksər qeyri-dil daşıyıcıları ingilis dilli ölkələrlə işgüzar münasibətlər qurmaq məqsədilə bu dili öyrənirlər.

Bundan əlavə, ingilisdilli ölkələrdən kənarda “lingua –franca” kimi də öyrənilir. İşgüzar dairələrdəki bütün ünsiyyət formaları qeyri-dil daşıyıcıları arasında baş verir. Bu zaman əksər hallarda qrammatika nəzərə alınmır. İşçilərin gərgin situasiyalarda əsas məqsədləri imkan daxilində daha tez razılığa gəlməkdir. Bəs işgüzar ingilis dili nədir? İşgüzar ingilis dili bu dilin bir növü olub, biznes kontekstində, məsələn, beynəlxalq ticarət, kommersiya, sığorta, bank və s. şirkət məsələlərində istifadə olunur. Bu aydın nitq, xüsusi lüğət, qrammatik quruluş tələb edən prosesdir. İşgüzar kontekstlər üçün ingilis dili istifadə edilərkən nitq aydın olmalı, interpretasiyaya ehtiyac olmamalıdır. Əgər siz işgüzar söhbətlərdə, yazı və danışmalarınızda aydın ifadə tərzinə malik deyilsinizsə onda siz vaxt və pul itirirsiniz. Yaxşı yazı zövqverici prosesdir. Bu sahədə “instructional solutions” adlanan qurum sizə “online” işgüzar ingilis dilli yazı kursları təklif edir ki, bu da qeyri-dil daşıyıcılarına bu növ yazı bacarığına malik olmaqda kömək edəcəkdir. Bundan əlavə, “repetition” tələbələrə müxtəlif şər parçaları və əsərlərdən nümunələr səsəndirməklə mükəmməl nitq qabiliyyətinə malik olmağı aşılayır. Bu zaman maraqlı faktlarla qarşılaşırıq. Belə ki, dilöyrənənlər növbəti cəhdlərdə daha uğurlu olurlar. Burada motivasiya böyük rola malikdir. Bəs necə etmək olar ki, motivasiyası olmayan və yarımotivasiya olunmuş tələbəni danışdırmaq? Bu zaman “MAP formula” adlanan akronimlərdən təşkil olunmuş formula köməyə çatır. “MAP”- Motivasiya, Aktivizasiya, Çıxış sözlərinin akronimləridir. Motivasiya bir kəsi həvəsləndirmək, nəyisə etməyə təhrik deməkdir. Aktivizasiya isə bir kəsi fəallaşdırmağa, məhsuldar olmağa həvəsləndirməkdir. Bu zaman dilöyrənənlərin etdikləri qrammatik səhvlərə müəllim dözməli, hətta dilöyrənənlər danışarkən kobud səhv etdikləri halda müəllim hirsənməməli, onları azad müzakirəyə cəlb etməlidir[1, s.342]. Bundan əlavə, öz təqdimatlarını həddən artıq ciddi təşkil etmək də dilöyrənənlər tərəfindən sıxıcı ola bilər. Dilöyrənənlərin üz-üzə oturması daha məqsədəuyğun hesab edilir. Bu “eye contact” vasitəsi ilə həyata keçirilə bilər. Tələbələr bacardıqca daha çox ingilis dilində danışa bilərlər. Araşdırmalar göstərir ki, informasiyanın strukturlaşması yazışmalar prosesində anlamın uğurlu amilini müəyyən edir. Yaxşı (well-formed), məntiqi struktura malik olan fikir, ideya daha yaxşı anlaşılıb başa düşülür. Odur ki, bu və ya digər informasiyanın ötürülməsində cümlələrin ardıcılığının düzgün sıralanmasının mühüm əhəmiyyəti vardır. Qeyd edək ki, leksik sözlərin də yazılı ünsiyyətdə təkrarına yol verilir. Bu halda onlar da köhnə məlumatın daşıyıcısı kimi kənarda qalır. Bütün bu xüsusiyyətlər cümlələrin müxtəlifləşməsinə səbəb olur. Əsasnamələr təşkilatların bütün struktur bölmələrinin hüquqi aktların normalarına necə riayət etməsinə nəzarət edir. Əsasnamələrdə obrazlı cümlələrdən, emosional ifadələrdən istifadə olunmur. Əsasnamədə bütün dövlət sənədlərində olduğu kimi, xüsusi isimlər böyük hərflərlə qeyd edilir. Buraya qədər deyilənlərdən aydın olur ki, dil faktı olan cümlə kommunikasiya prosesi zamanı nitq vahidi söyləmə kimi çıxış edir. Bu isə digər qrammatik vasitələrlə bərabər, həm də intonasiya vasitəsilə həyata keçirilir. Düzgün seçilmiş söz və ifadələr sənədi sanki canlandırır, onun kom-

munikativ vahid kimi formalaşmasına xidmət edir. Müasir təşkilatlarda yayılmış sənəd nümunələrindən ən çox yayılanlardan biri də protokollardır. Protokollar da əksər sənədlər kimi obrazlı, emosional yazılmamalı, xüsusi tərtibat qaydalarına tabe olmalıdır. Nitqimizin canını təşkil edən ayrı-ayrı söz və ifadələr var ki, onlar öz-özlüyündə ünsiyyətin tələblərinə tam cavab vermir. Belə vahidlər, yəni qrammatik baxımdan tam və müstəqil cümlə kimi özünü göstərə bilməyən vahidlər, məhz sənədlərin dili vasitəsilə predikativlik xüsusiyyəti kəsb edir və nitq prosesində müəyyən rol oynayır. Müasir ingilis dilində də Azərbaycan dilində olduğu kimi protokolların dil xüsusiyyətlərinə nəzər salarkən fellərin məchul növdə yazıldığını görmək mümkündür. Beynəlxalq işgüzar yazılar zamanı cümlənin struktur-intonasiya təhlilində sözlərin cümlə konturunda tutduqları mövqelərlə məna çəkiliəri arasındakı qarşılıqlı asılılıqları nəzərə almaq lazımdır. Müxtəlif semantik sırayışlar kommunikativ cəhətdən müxtəlif tipik quruluşa malik cümlələr işgüzar yazışmalar zamanı vacib amillərdəndir. Bu da işgüzar yazışmalarda dildən istifadənin müxtəlif forma və növlərini şərtləndirir. Onlar cümlənin əvvəlində, ortasında gələrək, özlərinə məxsus rəngarəngliyə malik olurlar. Sözü gedən məsələnin ciddi şəkildə tədqiq edilmədiyini qeyd etməklə bərabər, onu da qeyd etmək lazımdır ki, hətta xüsusi, ixtisas-yönlü akademik mətnlərin təhlilini apararkən nəticələr çıxarılmalıdır [3, s.19]. Qloballaşan dünyada müxtəlif ölkələr arasında çoxsahəli əlaqələrin inkişaf etdirilməsi dövründə işgüzar yazışmalar sahəsinin genişləndirilməsi və inkişaf etdirilməsi müşahidə edilir. Bu məsələyə artmaqda olan ehtiyac və tələbatları nəzərə alaraq onun daha ciddi elmi əsaslar üzərində qurulması məsələsi meydana çıxır. Bu da dilin müxtəlif aspektlərinin təhlilini beynəlxalq aləmin ehtiyac və tələbatlarına daha çox uyğunlaşdırılmasını tələb edir. Hər hansı ESP kursunu təşkil edərkən, bu zaman işgüzar yazışmaların da akademik və qeyri-akademik situasiyalarda istifadə edilən dil xüsusiyyətlərinin öyrədilməli olduğunu nəzərə almaq lazımdır. Bununla əlaqədar olaraq, kargüzarlığın ayrı-ayrı sahələrində məhz bu sahəyə aid olan, yəni bu sahədə fəaliyyət göstərən mütəxəssislərin rast gələ biləcəyi həm akademik, həm də adi, universal situasiyalar müəyyənləşdirilməli, həmin situasiyaların linqvistik cəhətdən təhlil edilməlidir. Sənədlərin dil xüsusiyyətlərinin araşdırılmasına yönəldilmiş yanaşmanın əsasında duran ideya ondan ibarətdir ki, təhlil edərkən burada əsas məsələ mənanın dərk edilməsini təmin edən əsaslandırma və şərh etmə prosesləridir. Bu da onu deməyə əsas verir ki, işgüzar yazışmalar zamanı əsas diqqəti dilin üst sətində olan linqvistik formalara deyil, həmin formaların adekvat şəkildə dərk edilməsini mümkün şərh etmə strategiyalarının təhlili istiqamətinə yönəltmək lazımdır. Şərh edilən sənədin növünün müəyyənləşdirilməsi, yeni sözlərin mənalılarının kontekst vasitəsilə müəyyənləşdirilməsi, ana dili və beynəlxalq, hədəf dildə oxşar sözlərin vasitəsilə onların mənalılarının başa düşülməsi şərh etmə strategiyaları siyahısına daxil edilə bilər. Bu zaman üslubi təhlilin aparılması nəzərdə tutulmur. Tədqiqatçıların fikrincə, işgüzar yazışmalar universal xarakter daşıyır [2, s.56]. Eyni zamanda akademik hesab edilən dil strukturları da universal xarakterə malik olur. Qeyd olunduğu kimi, yazı strategiyalarının seçilməsi-

nə gəldikdə, bu sahədə istifadə edilən materiallar əsasən işgüzar yazı strategiyalarının aşılmasına yönəldilir. Burada əsas məqsəd yazılı mətnləri şərh etmək, yeni leksik vahidlərin kontekstual mənalarını başa düşmək, sənəddəki olan əsas ideyanı, mənanı adekvat şəkildə qavramaq və digər bacarıqları formalaşdırma bilməkdir [3,s.78]. Linqvistik xüsusiyyətlərin təhlili kargüzarlığın ayrı-ayrı sahələri üçün proqramların yazılması və proqramlar əsasında sözü gedən prosesin səmərəliləşdirilməsinə yönəldilmiş müvafiq yazı strategiyalarının işlənilib-hazırlanması üçün şərait yaradır[2,s.43]. Əsas məqsədlərdən biri beynəlxalq sahədə istifadə edilən ingilis dilinə xas olan dil və nitq strukturlarının müəyyənləşdirilməsi və məhz dil vahidlərinə üstünlüyün verilməsidir. Elmi ingilis dilində nadir hallarda istifadə edilən qrammatik strukturlara və leksik vahidlərə xüsusi diqqət vermək nəzərdə tutulmur[2,s.45]. Müxtəlif təşkilatlara dair işgüzar yazışmaları müqayisə edərkən mürəkkəb isimlər, felin məchul növü, modal fellər və başqa elmi mətnlərdə geniş şəkildə istifadə edilən dil strukturlarına nadir hallarda rast gəlmək olar[4,s.23].

Buradan belə nəticəyə gəlmək olur ki, müasir dövrdə beynəlxalq işgüzar yazışmaların da texnikası dövrün tələblərindən asılı olaraq dəyişikliklərlə səciyyələnir. İşgüzar yazışmalarda əsas göstərici düzgünlük hesab edilir. Müvafiq olaraq, işlər qoyulan məqsədə, yəni dil materiallarının düzgün şəkildə istifadə etmək bacarığının formalaşdırılmasına nail olmaq istiqamətində qurulmalıdır. Leksik, qrammatik, fonetik vahidlərin yazı fəaliyyəti prosesində kommunikativ məqsədlərə nail olmaq üçün sərbəst şəkildə istifadə etmək bacarığının formalaşdırılması istiqamətinə yönəldilməlidir [4, s. 33].

İngilis dilinin xüsusi məqsədlərlə öyrədilməsi sahəsində şifahi nitq vərdişlərinin formalaşdırılmasında bir çox strategiyalar mövcuddur.

Onlar aşağıdakılardır:

1. "Questionnaires" adlanan proses isə daha faydalı hesab olunur. Çünki bu zaman tələbələr nəyi sual verəcəklərini və cavablandıracaqlarını yaxşı bilirlər. Simulyasiya və rollu oyunlar tələbələri real həyat hadisələri ilə bağlı məsələlərdə fikir yürütməyə həvəsləndirir.

2. "Storytelling" adlanan hekayə danışma növü faydalı hesab olunur. Belə ki, biz gündəlik işlədilmiş sevimli və tərbiyələndirici lətifələrimizi danışırıq. Bütün bunlar onların danışmaq qabiliyyətlərinin üzə çıxarılmasında böyük rola malikdir.

3. "Fishbowl" adlanan fəaliyyət növündə isə tələbələr müəyyən mövzu ətrafında danışmalı, əvvəl verilmiş fraza, söz birləşmələri və cümlələrdən istifadə məsələlərinə diqqət yetirməlidirlər[2, s.45].

Bir çox ingilis dilində danışanlar hesab edirlər ki, ingiliscə danışmaq tez-tez danışmaqdan ibarətdir. Bu səhv fikirdir. Bəzən sürətli danışmaq danışanın əsəbi və aqressiv olduğu barədə təəssürat formalaşdırır.

Bundan əlavə, əgər fonemik "chart" barədə dilöyrənənlərin məlumatı varsa o bir fonemin digər fonemlərə təsiri barədə təəvvürə malik olacaqdır.

Tələffüz fiziki bacarıqdır. Ağız və dil səsə uyğun fokuslandırılmalıdır. Məsələn, dillə diş arasındakı səslərə diqqət yetirmək vacib sayılır. Bütün bunlara riayət etmək rəvan və səlis danışmaq deməkdir. Dilöyrənənlər şifahi nitq vərdişlərinin düzgün inkişaf etdirilməsi sahəsində gözəl tələffüz vərdişlərinə yiyələnmək üçün ingilis dilində radio proqramları dinləməli, TV və filmlərə baxmalı, eşitdiklərini təqlid etməlidir. Hətta onların dediklərini başa düşməsələr belə bunu etməlidirlər. Tələffüz vərdişləri əksər hallarda bizim səhv etməkdən qorxmağımız nəticəsində meydana gəlir. Bunun üçün ssenarilər yaratmaq olar. Məsələn, kimisə birinci dəfə görmək, restoranda yemək sifariş etmək, istiqaməti soruşmaq və s. Daha sonra bu mövzuda dialoglar təşkil edilə bilər. Kənardan “feedback” almaq bu baxımdan faydalıdır. Belə ki, dilöyrənənlər bir-birlərinin maqnitofona yazılmış səslərini dinləyə bilərlər. Daha sonra səhvləri bir-birinin nəzərinə çatdırıla bilərlər. İntonasiya və vurğuya diqqət etmək, şərs parçaları oxumaq lazımdır. Mahnı rahatladıcı təsir bağışlayır. Tələffüzə fikir vermək dilöyrənənlərin şifahi nitqini möhtəşəm edəcəkdir. Beləliklə, beynəlxalq yazışmalar zamanı məlumatın ötürülməsinin əlaməti, nişanı onun vahidlərinin müxtəlif səviyyələrdə (fonem, morfem, leksem, frazem, cümlə, tekstem, mətn-diskurs) çoxlu sayda struktur (quruluş formaları) nümayiş etdirməsidir. Belə ki, dil vahidləri hər bir səviyyədə müxtəlif linqvistik funksiyalar ifadə edə bilər. Bunlar özünü işgüzar yazışmaların dil xüsusiyyətlərində də bariz şəkildə göstərir. Sözü gedən prosesdə yazılan mətnlərin müntəzəm olaraq sonrakı işlərlə müqayisə edilməsi bu işdə olan irəliləyişi, o cümlədən dil sahəsində qazandıqları bilik, vərdiş və bacarıqların səviyyəsini təyin etməyə imkan verir.

Ədəbiyyat

1. Bloomfield J. Language, New York: George Allen, Unwin LTD, 1933, 553 p.
2. Ewer, J.R. Hughes-Davies, E. “Further notes on Developing an English Programme for Students of Science and Technology” in Swalls (ed., 1985), pp.34-45
3. Firth J.R. Papers in Linguistics. London: Oxford, 1957, 189 p.
4. Friesch C. Meaning and Linguistic Analysis Language. 1954-vol, 30-№ 1- pt 1.

SH. BALAJAYEVA

THE METHODOLOGY OF TEACHING BUSINESS ENGLISH AT HIGH SCHOOLS

SUMMARY

The article deals with the methodology of teaching Business English at high schools. In communicative activities, the criterion of success is whether the learner gets the message across. In everyday communication, spoken exchanges take place because there is some sort of information gap between the participants. There is evidence that vocabulary differences affect comprehension, and that increasing vocabu-

lary acquisition has a positive influence in reading comprehension. Furthermore, increasing reading practice can increase vocabulary and comprehension. Research has also shown that many children with reading disabilities have lower-than-average vocabularies. This is due to the effects of language problems as well as limited exposure to print. It appears that vocabulary growth is largely dependent on parental practices, especially before third school year. Communicative output activities involve a similar real information gap. In order to complete the task, students must reduce or eliminate the information gap. In these activities, language is a tool, not an end in itself. In a balanced activities approach, the teacher uses a variety of activities from these different categories of input and output. Learners at all proficiency levels, including beginners, benefit from this variety; it is more motivating, and it is also more likely to result in effective language learning. Students often think that the ability to speak a language is the product of language learning, but speaking is also a crucial part of the language learning process. One of the important goals of the article is to detect and find out the reasons of literature. The author emphasizes its role. Since its emergence this notion caught the attention. New researches appeared. It is noted that this gives us more power to understand the process clearly. At that time we use the language more competently. Moreover, each text is unique in regard of the structure of the text, its genre, vocabulary, and language. Several factors influence a reader's interaction: how easy the text is to read, how accurately it follows the conventions of its genre or structure, the language it is written in, and even the type and the size of font. Reading is thinking cued by written language. Effective readers locate the basic information from the text. Literal comprehension is needed when reading fiction as well as when reading nonfiction. In fiction, a reader has to identify the characters and follow the events of the story. In non-fiction, a reader needs to comprehend the topic, learn new facts related to it, and be able to find and remember important information. However, mature comprehension includes generalisation beyond the characters and the events of the story to the people and the events in real life.

Key words : strategy, oral speech, language, context, writing,

Ш. БАЛАДЖАЕВА

**МЕТОДЫ ПРЕПОДАВАНИИ ДЕЛОВОЙ АНГЛИЙСКИЙ
НА ВЫСШИХ ВУЗАХ**

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматриваются вопросы методы преподавании деловой Английский на высших вузах. В данной ситуации необходимо владеть речевыми умениями на довольно высоком уровне, достаточном для того, чтобы иметь возможность делиться опытом и обмениваться идеями с коллегами и

партнерами. Говоря знания преподавателей языка должны носить активный характер. Они должны быть готовы применить их, интерпретировать и адаптировать их применительно к конкретным ситуациям обучения и согласно интересам и потребностям своих студентов. Учителя языка должны знать, как язык функционирует в процессе речевой коммуникации, и как успешно использовать его, чтобы быть понятыми как носителями языка, так и людьми, которые таковыми не являются. В подобном контексте весьма существенным является подлинность используемых в процессе обучения языка текстовых материалов. К примеру, в действительности сегодня практически в любом обществе существует потребность в знании языков. Роль и задачи обучения, в частности, чтению как в существующей системе образования, так однако практически в любом контексте существует потребность в знании получении информации и в коммуникативной компетентности людей, изучающих те или иные иностранные языки. Прежде всего, учителя должны быть сами компетентны в этой области. Они должны быть чувствительными в лингвистическом отношении и коммуникативно компетентными. Далее, современные учителя иностранного языка должны уметь видеть себя глазами других и быть готовы считаться с тем, как они их видят. Также они должны быть готовы к экспериментам, должны быть готовы и способны делиться опытом и эмоциями с носителями других культур и своими студентами; должны находиться в постоянном поиске того, какими средствами современные языки могут содействовать пониманию на глобальном уровне. Учителя не должны ограничиваться передачей знаний своим студентам и сообщением тех или иных данных, они должны уметь организовать занятия таким образом, чтобы студенты были вовлечены в процесс обсуждения, дискуссий в качестве активных, инициативных участников. Современный учитель иностранного языка должен обладать стремлением к приобретению знаний о социально-культурном окружении и основах общества и страны изучаемого языка, должны приобретать знания о своей стране и своем обществе, и о том, каким их видят люди, принадлежащие к другим культурам.

Ключевые слова: стратегия, устная речь, язык, контекст, письмо

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 22.08.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 27.09.2021

**RƏYÇİ: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Gülər Həsənova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

MƏTANƏT PAŞAYEVA

ADU

Rəşid Behbudov 134

e-mail: pashayevamata@gmail.com

LAYİHƏ METODU VƏ ONUN XARİCİ DİLLƏRİN TƏDRİSİNDƏ TƏTBİQİ ÜSULLARI

XÜLASƏ

Azərbaycanın dünyanın müxtəlif ölkələri ilə çoxşaxəli əlaqələrin inkişaf etdiyi bir zamanda ölkəmizdə xarici dilləri, xüsusilə də qlobal səviyyədə əsas ünsiyyət vasitəsi olan ingilis dilini öyrənən şəxslərin sayı gündən-günə artmaqdadır. Məqsədimiz tələbələrimizi linqvistik baxımdan savadlı olan dil daşıyıcısı səviyyəsinə çatdırmaqla yüksək səviyyəli mütəxəssis hazırlamaqdır. Qarşıya qoyulan məqsədlərin real olması mütləqdir. Müasir dövrdə xarici dili tədris edən müəllim ilk növbədə tələbələrin tədris edilən xarici dildə kommunikativ səriştəsinin formalaşdırılması üçün səmərəli şəraitin yaradılmasını təmin edə bilən və bu istiqamətdə öyrəncilərə hərtərəfli yardım edən bir şəxs olmalıdır. Bununla əlaqədar olaraq xarici dil müəllimlərinin bu sahədə bilik, bacarıq və vərdişlərinin əslində hansı səviyyədə olmasının müəyyənləşdirilməsi olduqca aktual bir problemə çevrilir. Zənnimizcə, bu gün xarici dili tədris edən hər hansı bir müəllim ilk növbədə kommunikativ səriştəyə malik olmalıdır, yəni, həm dil daşıyıcıları, həm də digər mədəniyyətlərə mənsub olan şəxslərlə real ünsiyyət zamanı tədris olunan dildən adekvat şəkildə istifadə etmək bacarığına malik olmalıdır.

Layihə metodu özünün ən sadə formasında istənilən mövzunu könüllü surətdə araşdıran və həmin araşdırmaların nəticələrini daha geniş oxucu kütləsinə çatdıran bir qrup dilöyrənənlə bağlı olur. Bu zaman onlar tərəfindən həyata keçirilən layihələr bir neçə gündən bir neçə ayadək davam edə bilər. Bəzi hallarda bu cür layihələr daha irəli gedərək ciddi biznes layihəsinədək inkişaf etdirilə bilər. Xarici dillərin müasir metodlar vasitəsi ilə öyrədilməsi istedadlı tələbələrin inkişafı üçün əlverişli şərait yaradır. Belə dərslərdə yalnız istedadlı dil öyrənənlər deyil, həm də zəiflər fəal iştirakçıya çevrilir. Biz dilöyrənənlərə öz müstəvilərində işləmək imkanı yaratmalıyıq. Əgər bunlar olmasa sərbəst fəaliyyətlər baş tutmur. Sərbəst öyrənmə əla ideyadır. Çünki bu onları ətraf təzyiqdən qoruyur.

Layihə metodunun tətbiqi zamanı ideyalar müxtəlif sahələri əhatə edə bilər. Bəzən baş vermiş hər hansı hadisə və ya məsələ katalizator rolunu oynaya bilər. Məsələn, bu və ya digər xarici dili öyrənənlər təbii fəlakət nəticəsində zərər çəkmiş insanlara ianə toplanışı təşkil edə bilərlər. Digər hallarda, layihənin ideyası müəllim tərəfindən şagird və tələbələrə təqdim edilə bilər. Layihə metodunun həyata keçirilməsi zamanı konkret qaydalar mövcud olmasa da, bütün layihələr bəzi ümumi mərhələlərə

malikdir. Həmin mərhələlərə problemin və ya məsələnin müəyyənləşdirilməsi, ilkin araşdırmalar, tapşırıqların müəyyənləşdirilməsi və planlaşdırılması, mövzu ilə əlaqədar araşdırmaların aparılması, layihələrin yerinə yetirilməsi, yekun variantın işlənilib hazırlanması, layihənin qiymətləndirilməsi şamil edilə bilər.

Açar sözlər: kommunikasiya, innovasiya, metod, texnologiya, nitq

Onu da qeyd etmək ki, oxu və yazı dilöyrənənlərdə sərbəst öyrənmə üçün əlverişlidir. Sərbəst öyrənmə daha sakit fəaliyyətlər sırasına daxildir. Amma qiymətləndirmə zamanı zəif qiymətləndirmə olmamalıdır. Bəzən bizim öyrənməyə münasibətlərimizi ifadə etmək üçün nisbi sakitliyə ehtiyacımız olur. Əlbəttə, dil laboratoriyaları, dinləmə və öyrənmə mərkəzləri və fərdi kompüter terminalları tələbəyönümlü tədrisdə sərbəst şəkildə işləyən tələbələr üçün idealdır. Belə imkanlar olan yerdə müəllimlər “self study” –nin dilöyrənənlərin həftəlik proqramlarının planlaşdırılmış hissəsi olsun. Bunlar mümkün olmayan yerdə müəllimlər sərbəst öyrənmənin vacibliyini unutmamalı, cütlərlə və qrup işlərində bunları nəzərə almalıdırlar. Layihə metodu ümumilikdə didaktikanın məhsulu olmaqla, ayrılıqda müəyyən predmetə dair ayrı – ayrı metodikalarla bağlıdır. Metod dedikdə bu və ya digər fəaliyyət sahəsinə dair nəzəri və təcrübə biliklərin məcmusu başa düşülür. Müxtəlif ölkələrin alimləri, eləcə də, pedaqoqlar bir çox mövcud didaktik problemləri həll etmək üçün layihə metoduna müraciət etmişlər. Layihə metodunun əsasını “layihə” anlayışının məğzini, onun nəticəyə doğru pragmatik istiqamətliliyini ehtiva edən ideya təşkil edir. Həmin nəticəni görmək, anlamaq, eləcə də, real praktik fəaliyyətə tətbiq etmək mümkün olmalıdır. Bu cür nəticə əldə etmək üçün isə uşaq, yeniyetmə və ya gənclərdə müstəqil düşünmə, problemləri görmək və müxtəlif sahələrə dair bilik və bacarıqlardan istifadə etməklə onları həll etmək, müxtəlif həll variantlarından doğa biləcək nəticələri proqnozlaşdırma bilmək, səbəb – nəticə əlaqələrini müəyyənləşdirmə bacarıqları aşılanmalıdır.

Layihə metodu şagird və tələbələrin müstəqil fəaliyyətinə əsaslanmaqla bu və ya digər problemin və ya məsələnin müəyyən zaman kəsiyində fərdi, iki nəfərlə və ya qrup şəklində həllini nəzərdə tutur. Bu metod qrup şəklində öyrənmə metodları ilə (ingilis dilində “ collaborative or cooperative learning”) üzvi şəkildə uzlaşır. Layihə metodu həmişə bu və ya digər problemin həllini nəzərdə tutur. Problemlərin həlli, bir tərəfdən, müxtəlif metodlardan, tədris vasitələrindən istifadəni, digər tərəfdən də, bilik və bacarıqları inteqrasiya etməyin zəruriliyini, elm, texnika, texnologiya, yaradıcılıq sahələrinə aid bilikləri əlaqələndirməyin zəruriliyini ehtiva edir. Başqa sözlə, əgər həll olunması qarşıya məqsəd kimi qoyulmuş problem nəzəri problemdir-sə, onda onun konkret həlli praktikdirsə, istifadəyə hazır (dərs prosesində, məktəbdə, real həyatda) konkret nəticəsi olmalıdır. Layihə metoduna pedaqoji texnologiya kimi yanaşdıqda isə texnologiya tədqiqat, axtarış, problem, eləcə də, yaradıcılıq metodlarının məcmusu kimi başa düşülməlidir[5, s.23]. Metod dedikdə, qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmaq üçün müəyyən üsulun ümumi modeli, mümkün üsullar sistemi,

eləcə də, şüurlu fəaliyyətin müəyyən texnologiyası başa düşülməlidir. Bu səbəbdən də, fəaliyyətin nəticəsi olan layihə anlayışı ilə şüurlu fəaliyyətin metodu olan layihə anlayışlarını fərqləndirmək lazımdır.

Layihə metodu tədqiq olunması tələb olunan problemlərin mövcudluğunu nəzərdə tutur. Bundan başqa, layihə metodu şagird və ya tələbələr tərəfindən fərdi və ya qrup şəklində mütəşəkkil axtarış, tədqiqat fəaliyyəti olmaqla təkcə bu və ya digər nəticənin əldə olunmasını deyil, həm də, həmin nəticənin əldə olunma prosesinin düzgün şəkildə təşkilini tələb edir [4, s.90].

Planlaşdırma və qərar qəbul etmə imkanlarının mərhələli açılışı, müvafiq bilik və bacarıqların mənimsənilməsi şüurlu münasibətlərin yaranmasına səbəb olur. Bununla isə layihə metodu ilə tədris prosesində fəal iştirak etmək imkanı yaranır. Bu zaman şagird və ya tələbədə tədqiqatçı mövqeyi formalaşır və o özünün müstəqil kəşfinin dərk etmə subyektini rolunu oynayır [3, s.27].

Metodiki nöqtəyi – nəzərdən müstəqil iş planlaşdırmanın fərdi keyfiyyətlərinə yiyələnmənin ilkin mərhələsi kimi çıxış edir. Materialların mənimsənilməsində mərhələ kimi çıxış edir. Materialların mənimsənilməsində mərhələli təlimlər, metod və vasitələrin rəngarəngliyi, uğurlu fəaliyyət, müəyyən müsbət nəticə əldə etdikdən sonra sevinc hissləri və digər amillər uzunmüddətli və şəbəkə formasında əldə olunan biliklərin əsas məğzini təşkil edir.

Sosial sferada müstəqil iş fərdin sosial mühitdəki mövqeyini möhkəmləndirir. Şagird və ya tələbənin qoyulan tapşırıqla mümkün qədər daha dərindən tanış olmaq istəyi və problem yarandıqda birbaşa müəllimə deyil, əvvəlcə şagird yoldaşına müraciət etmək arzusu layihə metodunun ayrılmaz hissəsidir.

Layihə metodundan istifadənin əsas tələblərinə bunları aid etmək olar:

1. Biliklərin inteqrasiyasını, yaradıcı axtarışı tələb edən problem və tapşırıqların mövcudluğu;
2. Güman edilən nəticələrin praktiki, nəzəri, dərk etmə nöqtəyi – nəzərindən əhəmiyyətliyi;
3. Şagird və tələbənin müstəqil (fərdi, ikinəfərlə, qrup şəklində) fəaliyyəti;
4. Layihənin məzmununun strukturlaşdırılması (nəticələri mərhələlərlə göstərməklə);
5. Fəaliyyətin müəyyən ardıcılığını nəzərdə tutan tədqiqat metodlarından istifadə;
6. Problemin əsas məğzinin və ondan irəli gələn tədqiqat vəzifələrinin (birgə tədqiqat metodunun gedişində “beyin həmləsi, “dəyirmi stol metodlarından istifadə) müəyyənləşdirilməsi;
7. Onların həllinə dair fərziyyənin irəli sürülməsi;
8. Tədqiqatın metodlarının müzakirə edilməsi (statik, eksperiment, müşahidə və s.);

9. Əldə olunan yekun nəticələrin müəyyən formaya salınması (təqdimat, müdafiə, yaradıcı hesabat, baxış və s);

10. Əldə olunan nəticələrin toplanması, sistemləşdirilməsi və analizi;

11. Yekun nəticələrin müəyyənləşdirilməsi, nəticələrin müəyyən formaya salınması, onların tədqimatı;

12. Mülahizələr, yeni tədqiqat problemlərinin irəli sürülməsi.

Layihələrin Tipologiyası

Layihələrin tipologiyasına dair isə aşağıdakı tipoloji əlamətləri irəli sürmək mümkündür.

- Layihədəki dominant fəaliyyət: tədqiqi, axtarış, yaradıcı, rol, tətbiqi (praktik-yönəldici), tanışlıq- yönəldici (tədqiqat araşdırma layihəsi, oyun, praktik-yönəldici, yaradıcı;

- Predmet-məzmun sahəsi: mono layihə (bir bilik sahəsi çərçivəsində); predmetlərarası layihə;

- Layihənin koordinasiya xarakteri: birbaşa, gizli;

- Əlaqələrin xarakteri (bir məktəbin, sinfin, şəhərin, regionun, ölkənin, dünyanın müxtəlif ölkələrinin);

- Layihə iştirakçılarının sayı;

- Layihənin davam etmə müddəti;

Layihə metodu və tədqiqat metodunun praktikaya tətbiq olunması müəllimin mövqeyinin dəyişməsinə də rəvac verir. Belə ki, müəllim hazır biliklərin daşıyıcısı funksiyasından özünün şagird və tələbələrinin dərk etmə, tədqiq etmə fəaliyyətinin təşkilatçısına çevrilir. Sınıfda və ya auditoriyada psixoloji ab-hava dəyişir.

Müəllim özünün təlim-tərbiyə işinin orientasiyasını tələbələrin rəngarəng və müxtəlif, eləcə də, tədqiqat, axtarış və yaradıcı xarakterli fəaliyyətə dəyişməli olur. Xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, bu və ya digər layihənin uğurlu olub olmaması bütövlükdə işin, eləcə də, işin müxtəlif mərhələlərinin düzgün şəkildə təşkil olunmasından asılıdır. Bu və ya digər layihənin strukturunun müəyyənləşdirilməsinə dair ümumi yanaşmaya xüsusi diqqət yetirilməlidir. Müəllim tələbələrə müvafiq suallar verməklə, situasiyalar yaratmaqla şagird və ya tələbələr tərəfindən mövzu ilə bağlı problemlərin aşkara çıxarılmasına stimül vermiş olur. Burada sonradan kollektiv şəkildə müzakirə olunmaq şərti ilə beyin həmləsindən istifadə etmək faydalı olardı.

Qarşıya qoyulmuş vəzifələrin qruplar arasında bölüşdürülməsi, mümkün tədqiqat metodlarının müzakirəsi, informasiya axtarışı, yaradıcı tapşırıqların yerinə yetirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Şagird və tələbələrin fərdi və ya qrup halında olmaqla yaradıcı, tədqiqi müstəqil işi təşkil olunmalıdır. Qruplarla əldə olunmuş nəticələrə dair mərhələlərarası müzakirələr keçirilməlidir. Şagird və ya tələbələrin cəlb olunduğu layihələr kollektiv müzakirə edilməli, qiymətləndirilməli, eləcə də, yekunlaşdırılmalıdır [1, s.45]. Şagirdlər əldə etdikləri nəzəri bilikləri praktikaya necə tətbiq etmək barədə dolğun təsəvvürə malik olmalıdırlar. Beləliklə, layihə metodunun hal-

hazırkı ideyası təhsil sistemini inteqrasiya olunmuş, tamamilə işlənmiş və struktur komponentlər sisteminə çevirməyi prioritet vəzifə kimi qarşıya qoymaqladır. Lakin onun əsas məğzi dəyişməz olaraq qalır: şagird və ya tələbələrin müəyyən problemlərin həllinə, əldə olunmuş bilikləri praktikaya tətbiq etmək maraqlarını stimullaşdırmaq, tədrisin hər bir mərhələsində müvafiq balans saxlamaq şərtlə bir və ya bir sıra problemlərin layihə metodu yolu ilə həllinə nail olmaq, başqa sözlə, nəzəri bilikləri praktikaya tətbiq etmək, tədrisin hər bir mərhələsində müvafiq balans gözləməklə akademik və pragmatik bilikləri birləşdirmək[2,s.48]. Layihə metodunun əsasını şagird və tələbələrin dərk etmə bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi, bilik və bacarıqların müstəqil şəkildə əlaqələndirilməsi, informasiya məkanına inteqrasiya bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi, əldə olunmuş məlumatların müstəqil şəkildə analiz edilməsi, müstəqil şəkildə fərziyyə irəli sürə bilmək, qərarlar qəbul edə bilmək (mövcud problemlərin həlli istiqamətlərinin və metodlarının müəyyənləşdirilməsi) qabiliyyətinin möhkəmləndirilməsi, tənqidi təfəkkürün, yaradıcı, eləcə də tədqiqat fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsi kimi faktorlar təşkil edir. Bu yanaşma tədrisə qrup şəklində yanaşma (cooperative learning) prinsipi ilə üzvi şəkildə əlaqəlidir. Çünki, bu və ya digər layihə üzərində birgə iş həyata keçirilərkən (əgər bu fərdi layihə deyilsə) müxtəlif hazırlıq səviyyəsinə malik dilöyrənlər bir araya gəlir və çox vaxt məlum olur ki, həmin şagird və tələbələrin bir qismi yaradıcı, tədqiqat və axtarış fəaliyyətini həyata keçirmək üçün kifayət qədər biliyə malik olduqları halda digər qismi isə buna tamamilə hazır deyil və yalnız statist (bir işdə əhəmiyyətsiz rol oynayan adam, başqasının göstərişilə hərəkət edən adam) rolunda çıxış edə bilirlər. Bu səbəbdən, layihə metodunun tətbiqi ilə əlaqədar pedaqoji problem meydana çıxır. Bütün şagird və tələbələrin layihə üzərində fəal şüurlu fəaliyyətini necə təmin etməli? Bu problemin həlli ilə əlaqədar Amerika alimləri ingilis dilində “cooperative learning” adlandırdıqları birgə tədris üsulunu təklif edirlər. Birgə Tədris son 20-25 il ərzində bir sıra müəllif tərəfindən irəli sürülmüş və tədris prosesinə, o cümlədən də, xarici dillərin tədrisinə tətbiq olunmaqdadır. Həmin müəlliflərdən ən populyarları Deyvid və Rocer Conson, Robert Slavin, Şlomo Şaran və Yael Şarandır. Onların fikrincə, layihə metodunun tətbiqi zamanı birgə layihə fəaliyyətinə ciddi hazırlıq işi aparılır ki, bu da təbii ki, şagird və tələbələrdən daha mürəkkəb və kompleks bacarıqları özündə birləşdirən intellektual fəaliyyət tələb edir. Kooperativ tədris üsulundan istifadə bu və ya digər qrupa daxil olan şagird və tələbəyə tədris materialını özünün anladığı səviyyədə mənimsəməyə imkan verir. Bu da, şagird və tələbələrin müstəqil rola malik olmaqla layihə metodu çərçovəsində sonrakı bərabər və fəal fəaliyyətini təmin edir. Ayrı-ayrı fərdlərin uğurundan isə ümumilikdə bu və ya digər layihənin uğuru çox asılıdır. Hesab edirik ki, bu fəal şüurlu fəaliyyətə, biliklərin daha möhkəm mənimsənilməsinə, eləcə də, yeni informasiya axtarışına olduqca böyük stimül verməklə çox mühüm amul kimi çıxış edir[2,s.48]. Layihə metodu həmişə bir tərəfdən müxtəlif metodlardan, tədris vasitələrindən istifadə, digər tərəfdən isə müxtəlif sahələrə dair bilik və bacarıqların inteq-

rasiya olunmasını nəzərdə tutan bu və ya digər problemin həllini özündə birləşdirir. Yerinə yetirilmiş layihələrin nəticələri nəzərə çarpan və aydın olmalıdır[5, s.25].

Ədəbiyyat

Rus dilində

1. Шубин Э.П. Языковая коммуникация и обучение иностранным языкам. М.: Просвещение, 2002, 232 с.
2. Щерба Л. В. О трояком аспекте языковых явлений .-Известия АН СССР, 1931,№ 1.с.48

İngilis dilində

3. Besse H. The Pedagogic Authenticity of a Text / The Teaching of Listening comprehension, ELT Document Special. London: The British Council, 1981, p. 20-29
4. Brown H.D. Principles of language learning and teaching. Longman Publication, 2000, 352 p.
5. Ferris D.R. Response to student writing: Implications for second language students. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates. 2003, p.23-25

M.PASHAYEVA

PROJECT- BASED METHOD AND ITS WAYS OF USE IN FOREIGN LANGUAGE TEACHING PROCESS

SUMMARY

The article deals with the project- based method and its use in English. The process of teaching English should be based on the communicative – functional approach to teaching languages. The whole process of projects should be goal-oriented systematic. It will make the process more effective. The results of the study show that during the first two school years there were great differences in the pupils' reading fluency, reading comprehension skills, and vocabulary. Furthermore, it seemed that the level of a school starter's school readiness had a strong effect on his or her reading skills still after two school years. After six years in school some pupils still had great difficulties in comprehending different texts. The results also suggest that several pupils who had poor reading comprehension skills in second grade were still struggling comprehenders at the end of grade. However, next they moved to secondary school and there they need good reading comprehension skills to be able to acquire new information independently. In communicative output, the learners' main purpose is to complete a task, such as obtaining information, developing a travel

plan, or creating a video. To complete the task, they may use the language that the instructor has just presented, but they also may draw on any other vocabulary, grammar, and communication strategies that they know. In communicative activities, the criterion of success is whether the learner gets the message across. In everyday communication, spoken exchanges take place because there is some sort of information gap between the participants. Communicative output activities involve a similar real information gap. In order to complete the task, students must reduce or eliminate the information gap. In these activities, language is a tool, not an end in itself. In a balanced activities approach, the teacher uses a variety of activities from these different categories of input and output. Learners at all proficiency levels, including beginners, benefit from this variety; it is more motivating, and it is also more likely to result in effective language learning. Students often think that the ability to speak a language is the product of language learning, but speaking is also a crucial part of the language learning process. It is important that teachers know and understand the minimum expected outcomes, or end-of-year benchmark standards, for comprehension development at each grade level, especially in the early years. This information becomes an essential roadmap for teachers to use in assessing each student's level of comprehension development. With this knowledge, you can plan instruction that best fits the needs of every child and that lays the groundwork for appropriate "next steps" in comprehension development. Of course, in the classroom you will discover students are at different places in their comprehension development, and you will need to plan small-group sessions each day for students having common needs. In this way, you can help all students continue learning in a systematic fashion.

Key words: communication, innovation, method, technology, speech

М.ПАШАЕВА

ПРОЕКТНЫЙ МЕТОД И ЕЕ ПУТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ К ПРОЦЕССУ ПРЕПОДАВАНИЕ В ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКАХ

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматриваются проектный метод и ее использование.

В данной ситуации необходимо владеть речевыми умениями на довольно высоком уровне, достаточном для того, чтобы иметь возможность делиться опытом и обмениваться идеями с коллегами и партнерами. Здесь мы должны говорить о компетенции. Здесь говорится о необходимости внесения радикальных изменений в существующую систему обучения устной речи на иностранном языке. Процесс обучения английскому языку в целом и

процесс должен базироваться на коммуникативно - функциональном принципе. Обучение устной речи должно носить целенаправленный, системный, поэтапный характер, что будет содействовать повышению эффективности данного процесса. В анализе большое внимание обращено на фактом, полученные из литератур. Автор пытается раскрыть роль проектного метода. Ссылаясь на работы ученых исследовавших, а также подчеркивает ее важность. Отмечается, что эта дает вспоминать смысл во время анализа еще более ясно, а также более разнообразном колорите. Одной из основных целей изучения языка является обладание умением эффективно общаться на изучаемом языке.

Мы можем сказать, что педагог должен выступать в одной из ролей, присущих педагогу иностранного языка, - в качестве советчика, направлять и помогать студентам сделать правильный выбор. Итак, одной из самых важных и актуальных проблем современной методики является информирование студентов профессиональных изучающих английский язык, о культуре, вербальных и невербальных нормах поведения носителей изучаемого ими языка. Учителя языка должны знать, как язык функционирует в процессе речевой коммуникации, и как успешно использовать его, чтобы быть понятыми как носителями языка, так и людьми, которые таковыми не являются. В подобном контексте весьма существенным является подлинность используемых в процессе обучения языка текстовых материалов. Говоря знания преподавателей языка должны носить активный характер. Они должны быть готовы применить их, интерпретировать и адаптировать их применительно к конкретным ситуациям обучения и согласно интересам и потребностям своих студентов. Учителя языка должны знать, как язык функционирует в процессе речевой коммуникации, и как успешно использовать его, чтобы быть понятыми как носителями языка, так и людьми, которые таковыми не являются.

Ключевые слова: коммуникация, инновация, метод, технология, речь

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 22.08.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 27.09.2021

**RƏYÇİ: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Gülər Həsənova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

SEVİNC NAMƏTOVA

ADU

Rəşid Behbudov 134

e-mail:mahmudovasevinc828@gmail.com

İNGİLİS DİLİNİN ÖYRƏDİLMƏSİNDƏ ANA DİLİNİN ROLU

XÜLASƏ

Hazırda digər sahələrdə olduğu kimi təhsil sistemində də əsaslı islahatlar aparılır, təhsilin humanistləşdirilməsi, demokratikləşdirilməsi, inkişaf etmiş dünya dövlətlərinin təhsil sistemində inteqrasiyası istiqamətində işlər görülür.

Bu gün təhsildə başlıca istiqamət onun şəxsiyyətyönümlü olması, subyektin subyektə münasibəti üzərində qurulması ilə bağlıdır. Ali keyfiyyətlərə malik insanların yetişdirilməsi gənc nəsə nəyi, nə üçün və necə öyrətməyi, mexaniki hafizəyə deyil, tənqidi təfəkkürə istinad etməyi və idraki fəallığın yüksəldilməsini tələb edir[1,s.112]. Müasir təhsilin əsas məqsədi tədrisin səmərəliliyini artırmaq, gələcəkdə vətənimizi inkişaf etdirə bilən, öz düşüncəsi, ağılı, potensial enerjisi, güclü məntiqi ilə fənləri dərinlən mənimsəyən və onu tətbiq etməyi bacaran, hər cür situasiyalarda işin məğzini tutub çıxış yolunu axtarmağı bacaran yüksək zəkaya sahib gənclər yetişdirməkdir. Bu baxımdan yeni təlim metodlarının tətbiqi labüddür. Elmin, texnikanın bu cür sürətlə inkişaf etdiyi bir dövrdə ənənəvi üsullardan əl çəkmək, yeni fəal-interaktiv təlim metodlarından yararlanmaq, onları lazımınca qavramaq və dərsləri bu aspektdə qurmaq müəllimlərdən böyük məsuliyyət və səriştə tələb edir. Ünsiyyət insan fəaliyyətinin bir növüdür və o, müəyyən motivin meydana gəlməsi ilə yaranır. Belə ki, birisinə bu və ya digər hadisə haqqında məlumat vermək, digərindən məlumat almaq, başqasını bir işə təhrik etmək və s. hər hansı motivin başlanğıcı ola bilər. Dil daşıyıcılarının bir-birini başa düşməsi üçün eyni linqvistik bazaya, o cümlədən ümumi məfhum, məna, anlam toplusuna və onları ifadə edən söz, söz birləşmələrinə və s. malik olduğu kimi, intonasiya konturları ehtiyatına da malik olması əsas şərtidir.

Cəmiyyətin tərəqqisi ictimai-iqtisadi ənənələrlə yanaşı, mənəvi amillərdən, xüsusilə insanlar arasındakı ünsiyyət prosesindən asılıdır. Ünsiyyət prosesi çoxmillətli xalqlar yaşayan coğrafi arenada daha mürəkkəb səciyyə daşıyır. Qarşılıqlı əlaqələr ikidillilik şəraitində həyata keçirilir. İkidillilik cəmiyyətin qanunauyğun inkişafının nəticəsi kimi müxtəlif xalqların mədəniyyət, təhsil sahəsində praktik zərurətindən yararlanır. Ana dilimizin semantik vahidləri ingilis dilinin semantik vahidlərilə eyniyyət təşkil etmədiyi hallarda interferent xarakter daşıyır. İngilis dili tələffüzünün Azərbaycan auditoriyasında tədrisi sahəsində çoxillik təcrübə bizi inandırır ki, bu işin təşkilində metodiki planlaşdırma əsasdır. Çətinliklərin müəyyən edilməsində fikir ayrılığı-

nın olmaması üçün yalnız fonetik vahidlərin müxtəliflik dərəcəsi əsas meyar ola bilər. Fonetik vahidlərin müxtəliflik dərəcəsi dedikdə bu xarici dil ilə ana dilinin fonetik vahidləri arasındakı müxtəliflik dərəcəsini nəzərdə tutur. İkidillilik həm də tarixi kateqoriyadır. Belə ki, müəyyən tarixi şəraitdən asılıdır.

Açar sözlər: səriştə, şifahi nitq, kontekst, ünsiyyət, dil

Antik dövrlərdən bəri ənənəvi olaraq sözə dilin bölünməz vahidi kimi baxmışlar. XIX əsrin sonlarına yaxın morfoloji sistem haqqında görüşlər dəyişir, əsas, perifiks, fleksiya anlayışları dəqiqləşir, morfem termini geniş şöhrət qazanır. Dilin ən böyük mənalı ünsürü morfem adlandırılmağa başlayır. İngilis dilinin və dilöyrənənlərin ana dilinin kommunikativ baxımdan müqayisəli təhlili, konkret kommunikativ situasiyalara uyğun olan nitq və struktur modellərinin müqayisəsi tövsiyə edilməlidir. Bu istiqamətdə müqayisəli tədqiqatın həyata keçirilməsi iki dildə mövcud olan analoji kommunikativ situasiyaların və eyni zamanda müqayisə edilən dillərin yalnız birinə xas olan situasiyaların mövcudluğunu aşkar etməyə kömək edəcək.

Bundan əlavə, situativ modellərin müəyyən edilməsi şagird və tələbələrin diqqətini xarici dil vahidlərinin istifadə edilməsi normalarına cəlb etmək və onlarda mənimlənilmiş linqvistik materiallarını real gerçəkliklə yaradıcı şəkildə əlaqələndirmək bacarığı və şifahi nitq vərdislərinin inkişaf etdirilməsi üçün səmərəli şərait yaradır.

Beləliklə, ingilis dilində şifahi nitq bacarıqları formalaşdıraraq, mütləq müvafiq linqvistik materialların və nitq modellərinin dilin normalarına uyğun kommunikasiya prosesində işlədilməsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. İngilis dili dərslərində təlim situasiyalarından geniş şəkildə istifadə etməklə şifahi nitqin inkişaf etdirilməsi prosesini daha səmərəli şəkildə təşkil etmək və bu istiqamətdə daha yüksək nailiyyətlər əldə etmək mümkündür. Təqdim edilən situasiyalar real ünsiyyət situasiyalarına yaxın olmalı və konkret kommunikativ situasiyalar “iştirak etmə effekti”ni təmin etməlidir.

İngilis dilində təhsilənlərə təqdim olunan situasiyalar onları maksimum dərəcədə fəallaşdıraraq, öyrənilən xarici dildə şifahi nitq ünsiyyətinə qoşulmalarına həvəsləndirməlidir. Dilöyrənənlərin ingilis dilində danışmağa maraqlı olması ən önəmli şərtlərdən biridir [1, s.119]. Onu da yadda saxlamaq lazımdır ki, müəyyən dil materiallarının səmərəli şəkildə fəallaşdırılmasına səbəb ola bilən zəruri şərtlərdən biri mənimlənilməli olan linqvistik materialların və nitq modellərinin şagird və tələbələrin kommunikativ baxımdan tələbatlarına uyğun olmasıdır. İngilis dilini tədris edən müəllim xarici dildən ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə etmək qabiliyyətini aşılmalıdır. Dilöyrənənlərin spesifik ehtiyac və tələbatlarının müəyyənəşdirilməsi, təlim prosesinin ingilis dilinin öyrənilib-öyrədilməsi istiqamətində təşkil edilməsi tədrisin növbəti pilləsində baş verir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, təlim kontekstindən asılı olaraq, üstünlük rəsmi (formal) və yaxud qeyri-rəsmi (qeyri-formal) ünsiyyət dilinə verilməlidir. Dilöyrənənlərin maraq və ehtiyaclarına əsaslanaraq, onlara müxtəlif situasiyalarda ünsiyyət qurmaq bacarığı aşılanmalıdır.

Xarici dili öyrənənlərin rast gələ biləcəkləri ünsiyyət situasiyalarını tam şəkildə qabaqcadan görmək qeyri-mümkün olduğundan, xarici dili tədris edən müəllim onlara müxtəlif situasiyalarda ünsiyyət qurmağın strategiyalarını aşılmalıdır. Bu da öz növbəsində, dil öyrənənlərə tədris edilən xarici dildə verbal və qeyri-verbal davranış normalarının aşılmasını nəzərdə tutur. Belə ki, ingilis dilini öyrənənlərin hamısına üzr istəmək, təşəkkür etmək, münasibətini, məmnun olduğunu adekvat şəkildə, yəni bu dildə mövcud olan normalara uyğun şəkildə bildirmək və s. buraya aid edilir[4,s.67]. Burada intonasiyanın xüsusi əhəmiyyətə malik olduğunu vurğulamaq olduqca vacibdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, dilöyrənənlərin bilavasitə və potensial kommunikativ ehtiyacları ola bilər. Belə ki, siniflərdə biliklərini nümayiş etdirmək, təcrübələrini bölüşmək, maraq və mövqeləri haqqında iştirakçıları məlumatlandırmaq bacarığının inkişaf etdirilməsinə ehtiyac duyula bilər. İngilis dilinin tədrisinin əsas məqsədlərindən biri dialoji və monoloji nitq bacarıqlarının formalaşdırılmasıdır. Bu da linqvistik materialların kompleks şəkildə təşkil edilməsi və tədris edilən ingilis dilinin kommunikativ-yönlü öyrədilməsini nəzərdə tutur. Şifahi nitq vərdislərinin səmərəli şəkildə inkişaf etdirilməsində xüsusi çalışmalar kompleksinin hazırlanması əsas şərtlərdən biridir. Hər bir dilin öz səs qanunları olduğundan düzgün tələffüzə yiyələnmək üçün bu qanunları öyrənmək lazımdır. Danışanın fərdi xüsusiyyətlərindən, yerli şəraitdən və s. səbəblərdən asılı olaraq tələffüz normaları pozulur, təhrif olunur, beləliklə, nitq prosesində anlaşılmazlıqlar meydana çıxır.

Ana dilində fonetik interferensiya nəticəsində yaranan fonetik səhvlər aşağıdakıları əhatə edir:

1. Sözdə fonemin yerdəyişməsi;
2. Verilən dilə aid olmayan melodiyanın daxil olması;
3. Cümlə ritmi və heca vurğusunun təhrif olunması;
4. Düzgün olmayan fonemin işlənməsi;
5. Verilən dilə aid olmayan səslərin quruluşu;
6. Fonemin düşməsi və əlavəsi.

İkidillilik cəmiyyətin qanunauyğun inkişafının nəticəsi kimi müxtəlif xalqların istehsalat, iqtisadiyyat, mədəniyyət, məişət, təhsil sahəsindəki praktik zəruriyyətdən yaranır. Ümumi dilçilikdə, ayrılıqda fonetikada ən mühüm problemlərdən biri olan interferensiya hadisəsi ikidilliliyin qeyri- təmaslı qoluna aid olub, şəxsin və ya kollektivin iki və daha çox dildə müntəzəm olaraq ünsiyyət saxlaması nəticəsində dil normalarının pozulması və yeni xüsusiyyətlər kəsb etməsidir. Bu vaxt bir dilin daxili modelləri başqa dil modelləri üzrə tərtib edilir. Beləliklə, hər iki dilin modelləri bir-birinə təsir edir, biri digərinin yerini tutur. Məlumdur ki, interferensiyaya ən çox nitq səsləri məruz qalır, ana dilinin fonetik xüsusiyyətləri ilə öyrənilən xarici dilin fonoloji sistemin tutuşdurduqda ana dilinin fonetik xüsusiyyətləri xarici dilin tələffüz normalarına ciddi təsir göstərir və nəticədə bir sıra səhvlər meydana çıxır. Bu zaman öyrənən doğma və yabanı dilin yeni cizgilərini aşkara çıxararaq fonetik “süzgəc” ilə

qarşılaşır. Yad nitqi qavrayan, onu öz ana dilinin fonoloji “süzgəcindən” keçirir. Əgər ana dilinin tələffüzü ilə yabanı dilin tələffüzü arasındakı fərq resepiənt tərəfindən duyulmursa bu onun fonematik səs duyumunun aşağı səviyyədə olmasını göstərir. Bu problemin həlli ilə bağlı L.V.Şerbanın, N.S.Trubetskoyun, S.M.Babayevin, T.İ.Hidayətzadənin, E.M.Hüseynovanın və başqa tədqiqatçılarımızın dissertasiya işlərində məlumat verilmişdir. Ədəbi dilin tələffüz normalarından kənara çıxma hallarından danışarkən tədqiqatçılar tələffüz normasının pozulması və təhrif olunması hallarını xüsusi qeyd edirlər. Tələffüz normalarının pozulması və təhrif olunması qəbul edilmiş ədəbi tələffüz normalarından kənara çıxmanın ümumi bir layını təşkil edərək, fonetik interferensiya ünsürləri halında təzahür edir. Bu mənada ingilis dilinin tədrisi prosesində şagird və tələbələr üçün spesifik çətinliklər meydana çıxır. Deməli, ana dilinin qanuni tələblərini öyrənilən dilə tətbiq etmək meyli meydana çıxır. Beləliklə, auditoriyada ingilis dilinin tədrisi prosesində qarşıya çıxan çətinliklər ana dilinin işığında araşdırılmalı, ana dilinə söykənərək öyrənilən dilin bütün fərqli, bənzərsiz əlamətləri dərinlənən mənimsənilməlidir. İkidillilik şəraitində dillər bir-birinə az və ya çox dərəcədə təsir edir, bir birilə təmasda olurlar, lakin bu ünsiyyət nə qədər sıx olsa belə, bir dil hakim mövqe, ikinci dil isə asılı vəziyyətdə olur. Tədqiqatlardan məlum olduğu kimi dillərarası interferensiya zamanı insan təmasda olan dillərin ümumi əlamətlərinin təsiri altında həmin dillərin qalan əlamətlərini də eyniləşdirir və ana dilindəki bütün nitq proqramını ikinci dilə köçürür. Ana dilində yaranmış stereotiplər ikinci dildə də olduğu kimi canlandığına görə nitqdə qüsurlar özünü göstərməyə başlayır. İngilis dilində danışanlar arasında [s] səsinin [t,d,s] kimi deyilişi nəzərə çarpır. Məsələn: [sənk]-[tənk], [sə]-[de], [sri:]-[tri:] və s. Bundan başqa, bu cür səslərin tələffüzündə fərdi səhvlərə də yol verilir, [l] kimi də tələffüz edilir. Yuxarıdakı səslərin tələffüzü zamanı [t,d,s,z,l,f] səslərinin alınmamasına və dodaqların iştirak etməməsinə çalışmaq lazımdır. Düzgün olmayan fonemin işlənməsi ilə bağlı çətinlik törədən ingilis samitlərindən biri də [w] səsidir. Belə ki, [w] səsinin [v,y] kimi səslənməsinə rast gəlinir. Bu cür səhvlər həm tələffüz, həm də fonoloji səhvlərə gətirib çıxarır. Alınan nəticələr göstərir ki, müəyyən fərdin, ictimai qrupun iki dildən istifadə etməsi ikidillilik şəraitində baş verir, aparıcı komponenti isə dil təşkil edir. Tədqiq etdiyimiz interferensiya hadisəsi ikidilliliyin qeyri- təmaslı qoluna aid olub, şəxsin və ya kollektivin iki və daha çox dildə müntəzəm olaraq ünsiyyət saxlaması nəticəsində dil normalarının pozulması və yeni xüsusiyyətlər kəsb etməsidir. Bu vaxt bir dilin daxili modelləri başqa dil modelləri üzrə tərtib edilir. Beləliklə, hər iki dilin modelləri bir-birinə qarşılıqlı təsir edir, biri digərinin yerini tutur. Eksperimental fonetika baxımından desək, eyni nöqtəyə fazası bir birinin əksi olan iki eyni qüvvəli səs dalğası eyni zamanda təsir edərsə, səs sahəsində olan bu nöqtə sakit durar və səs effekti sıfıra bərabər olar. Əksinə, eyni zamanda, eyni fazada olan iki səs dalğası bir-birinin üzərinə düşərsə səs kipləşər. İnterferensiya adlanan bu hadisə dilçilikdə problem məsələlərdən biridir. Deməli, hər bir fərdin şüurunda ayrılıqda özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik olan iki dil sistemi(ən azı) eyni zamanda mövcuddur və bu interferensiya yara-

da bilən əsas faktordur. Bu dil sistemlərində müəyyən miqdarda nitq səsləri vardır ki, bunlar həmin dildə danışanlar tərəfindən müəyyən dəyişikliklərə səbəb olur[4,s.56]. Nitq axınında vəziyyətdən asılı olaraq müxtəlif variantlarda tələffüz olunan bu səslər fonemlərdir. Cəmiyyət tərəfindən tarix boyu yaranmış bu tələffüz vərdişləri həmin dilin artikulyasiya məxrəcini təşkil edir. Bu da sait və samitlərin tələffüzündə özünü göstərir. Dilin fonetik quruluşuna daxil olan bu faktorlar yəni, sait və samitlər bir-birilə möhkəm əlaqədə olan ünsürlərdir. Ən azı bir əlamətinə görə fərqlənmələrinə baxmayaraq, bir-birilə əlaqədə olur, dilin fonetik və fonematik quruluşunda müəyyən sistem təşkil edir. İnterferensiya özünü qrammatik səviyyədə də göstərir. Fonetik hadisə və qanunlardan danışarkən danışq səslərinin keyfiyyətindən əmələ gələn dəyişikliklər, daha doğrusu, başqa səslərlə əvəzlənmələr onların linqvistik vəzifəsinə, yəni morfemləri fərqləndirmək, tanımaq vəzifəsinə mane ola bilər. Məsələn, çoxdillilik ünsiyyət şəraitində interferensiyaya ən çox nitq səsləri məruz qalır, lakin ana dili ilə öyrənilən xarici dilin prosodik sistemini tutuşdurduqda məlum olur ki, ana dilinin prosodik xüsusiyyətləri xarici dillərin tələffüz normalarına ciddi təsir göstərir və nəticədə bir sıra səhvlər meydana çıxır[3,s.46]. Öyrənən öz dilinin intonasiya modellərini ingilis dilinə birbaşa sirayət etdirir. Danışarkən cümlənin tək-cə məzmunu deyil, həm də nə məqsədlə söylənilmiş olması cümlədəki sözlərin necə səslənməsinə təsir edir, yəni səs bəzən ucalır, bəzən alçalır[2,s.34]. Bəzən nitq axını kəsik-kəsik tələffüz edilir, silsilə əmələ gətirərək səslənmənin müxtəlif çalarlıqlarını və müxtəlif kəmiyyətli dalğalarını yaradır. Bununla da ritmik və melodik cərəyan formalaşır. Hər bir dilin öz təbiətinə müvafiq olaraq intonasiya üsulları və təzahür formaları vardır. İngilis dilinin də özünəməxsus melodik xüsusiyyəti vardır. Bu xüsusiyyət cümlə ilə bağlıdır və əsasən səslənmənin cümlədə hərəkətidir. Bu hərəkət səsin alçalması və ucaltması, sürət, yəni, nitqin sürətlə və ya aramla cərəyanı, səsin gücü, yəni nəfəsvermənin, tələffüzün güclü və ya zəifliyi, səsin durğularla parçalanması, duyğu boyası, yəni qorxu, sevinc, əmr, xahiş və başqa belə hissi hallara görə dəyişikliklərə uğraması kimi rəngarəng cəhətlərə malikdir. Lakin bu melodik çalarlıqlar çox vaxt təhrif olunur, cümlənin mənasını da dəyişə bilər[2,s.23] Bu mənada hər hansı dilin öyrənmə prosesində hər bir millətin spesifik çətinlikləri meydana çıxır. Müxtəlif ölkələrin fonetistləri ayrı-ayrılıqda səhvlərə nəzər salaraq, hansıların tələffüz prosesində daha çox təzahür etdiyini qeyd edirlər. D.Counz diqqəti daha çox artikulyasiya və vurğunun üzərində cəmləşdirir, digərləri intonasiyanı əsas götürürlər. Bəziləri diqqəti sözdə rabitəliliyin pozulması üzərində cəmləşdirir. Burada sözün rabitəliliyindən danışarkən bu cür səhvlərin daha çox olduğunu qeyd edirlər.

Beləliklə, səhvlər nitq axınında müxtəlif fonetik hadisələr zamanı meydana çıxdığından onların xarakter müxtəliflikləri özünü göstərir.

ƏDƏBİYYAT

1. Alptekin C. Target Language Culture in ELT Materials // ELT Journal, 1993, 47, 2, pp. 136-143
2. Bailey K.M. and D. Nunan (Eds.) Voices from the language classroom. Cambridge: Cambridge University Press, 1996, 451p.
3. Harmer J. English language teaching, 2005, pp. 45-46
4. Jack C. Richards. Communicative Language Teaching Today. Cambridge University Press, 2006, 471 p.

S. NAMATOVA

**THE ROLE OF MOTHER TONGUE IN
ENGLISH LANGUAGE TEACHING
SUMMARY**

The article deals with the role of mother tongue in mastering English language. In communicative activities, the criterion of success is whether the learner gets the message across. In everyday communication, spoken exchanges take place because there is some sort of information gap between the participants. In order to complete the task, students must reduce or eliminate the information gap. In these activities, language is a tool, not an end in itself. In a balanced activities approach, the teacher uses a variety of activities from these different categories of input and output. Phonological awareness is essential for learning to read and write. It was measured by, for instance, the following items of the initial test: finding rhyme words, in the general section of the test, and building words out of sounds and segmenting words into syllables, in the auditory section of the test. The success in tasks that require phonemic awareness is considered the most important prerequisite for learning to read. In the auditory section of the initial test for instance, the identification of the first or last phoneme in a word, and the phoneme synthesis task. Great attention was given to the facts taken from the literature. One of the important goals of the article is to detect and find out the reasons of interference. The author emphasizes its role in methodology. Since its emergence this notion caught the attention and new researches appeared. It is noted that this gives us more power to understand the process clearly. At that time we use the language more competently. Moreover, each text is unique in regard of the structure of the text, its genre, vocabulary, and language. Several factors influence a reader's interaction: how easy the text is to read, how accurately it follows the conventions of its genre or structure, the language it is written in, and even the type and the size of font. Effective readers locate the basic information from the text. Literal comprehension is needed when reading fiction as well as when reading nonfiction. In fiction, a reader has to identify the characters and follow the events of the story. In non-fiction, a reader needs to comprehend the topic, le-

arn new facts related to it, and be able to find and remember important information. However, mature comprehension includes generalisation beyond the characters and the events of the story to the people and the events in real life. Effective reading comprehension instruction, at least in the primary grades, is dependent on developing younger children's oral language vocabularies and language structures. Doing so allows younger students to grapple with difficult and complex ideas, situations, and concepts in text even when their word recognition abilities are quite limited. Talk around texts should give students a chance to reflect, think, and respond beyond simple answers to simple questions. Talk should be analytic, requiring that students think deeply about the content of the text and the language. The other practice among teachers talking with children about text was to ask a question directly from the language. These types of interactions constrain children's construction of meaning for the whole text to local issues of understanding. Text talk was developed to help teachers further students' comprehension as well as to promote greater use of oral language in elaborated responses to text during discussion.

Key words: competence, oral speech, context, communication, language

С. НАМАТОВА

**РОЛЬ РОДНОГО ЯЗЫКА ПРИ ПРЕПОДАВАНИИ
АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА
РЕЗЮМЕ**

В данной статье рассматриваются вопросы роль родного языка на усвоении английского языка. Азербайджан обрел статус независимого государства, и его всесторонние связи развиваются и укрепляются. Сегодня в нашей стране существует настоятельная потребность в изучении иностранных языков. Внедрение новых идей в практику преподавания очень важно и актуально в нашей ситуации, так как владение языком сегодня является одним из необходимых условий для профессионального развития, и изучающие язык стремятся к овладению английским языком как средством общения. В данной ситуации необходимо владеть речевыми умениями на довольно высоком уровне, достаточном для того, чтобы иметь возможность делиться опытом и обмениваться идеями с коллегами и партнерами. Еще один весьма важный фактор, содействующий более успешному обучению, это аутентичность используемых учебных материалов, предполагающая не только достоверность данных и используемых языковых средств. В действительности, аутентичность имеет гораздо более широкое значение. Аутентичность, или подлинность в первую очередь означает, что речь идет о реальных людях, связанных с реальными предметами, и вступающих в процесс реальной речевой коммуникации в целях достижения тех или иных коммуникативных задач. Это подразумевает необходимость создания естественной, или максимально приближенной к

естественной обстановки, способствующей тому, чтобы участники коммуникации могли почувствовать, что потребность в речевом общении реально существует. Аутентичность содействует реализации речевых интенций обучаемых в реальной, или максимально приближенной к реальной обстановке. Именно подобный подход является наиболее целесообразным, когда речь идет о мотивированном обучении умению адекватно использовать иностранный язык в качестве естественного средства общения. В подобном контексте весьма существенным является подлинность используемых в процессе обучения языка текстовых материалов. Чрезвычайно важным является наличие у учителей навыков работы с аутентичными текстовыми материалами, носящими самый различный характер. Как известно, при обучении иноязычно-речевой коммуникации, основные трудности составляют различия в системах контактирующих языков. В свою очередь, потребности относительно изучения иностранных языков следует непременно провоцировать и стимулировать. Причём, работа в этом направлении должна носить целенаправленный, последовательный, поэтапный характер. Следующий фактор это понятие о самостоятельности (автономии) обучаемого. Исходя из общих положений философии обучения и психологии, а также основываясь на опыте преподавания языков, многие исследователи проблемы приходят к выводу о том, что лучший, способствующий более успешному овладению языком процесс - это тот, где центральной фигурой учебного процесса является сам обучаемый. При этом следует помнить о том, что переход к системе обучения, ориентированной на потребности, нужды и интересы самого обучаемого и предоставление автономии обучаемым должен непременно сопровождаться осознанием с их стороны собственной ответственности как за процесс изучения языка, так и за его результаты. Проблема обучения комбинированию элементов лексики изучаемого языка в процессе речевой коммуникации органически входит в более общую проблему обучения иноязычно-речевой коммуникации, так как комбинаторика, наряду со знаниями и совокупностью навыков, рассматривается в качестве одного из компонентов речевого умения. Основная цель обучения иностранным языкам в настоящее время заключается в обучении языку как естественному средству общения и формировании у обучаемых адекватного умения использовать изучаемый язык. Решение этой сложной задачи возможно, если будет создана достаточная фундаментальная теоретическая база.

Ключевые слова: компетенция, устная речь, контекст, коммуникация, язык

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 22.08.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 27.09.2021

**RƏYÇİ: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Gülər Həsənova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

**YAQUT ƏLİYEVƏ,
İRADƏ BƏYLƏROVA
ADU**

**Rəşid Behbudov 134
e-mail:nicatworld@mail.ru**

**ALİ MƏKTƏBLƏRDƏ İŞGÜZAR İNGİLİS DİLİNİN
ÖYRƏDİLMƏSİNİN SƏMƏRƏLİ YOLLARI
Xülasə**

Ali məktəb tələbəsinin hər hansı tələbatına cavab verən və onun fəaliyyətini istiqamətləndirən şərtlərdən ən önəmlisi onlarda dilin öyrənilməsinə olan həvəsidir. Dillərin tədrisində motivasiya mənimsənilməli olan linqvistik materialların öyrənilməsinin zəruriyyətini və tələbələrin yerinə yetirən müxtəlif fəaliyyəti növlərinin məqsədəuyğunluğunu dərk etməsini təmin etməlidir. Bu xüsusilə ali ixtisas məktəblərində tədrisin səmərəliliyini təmin edən vacib şərtlərdəndir. Hər hansı dil materiallarının mənimsənilməsi zamanı tədrisən mürəkkəbləşən tapşırıqların yerinə yetirilməsi və mərhələli şəkildə yaradıcı nitq ünsiyyətinə keçməsinə mümkün edən amillərdən ən vacibi tələbələrin dilin öyrənilməsi və ondan kommunikativ məqsədlərlə istifadə edilməsinə olan marağıdır. Təlim-tədris prosesi birbaşa təfəkkürlə bağlı olduğu üçün psixologiya elminin tədqiqat obyektidir. Dillərin şüurlu öyrənilməsi müvafiq biliklər əsasında və dilin praktik surətdə nitqə tətbiqi nəticəsində mümkün olur. Bu praktik tətbiq nitq prosesinə uyğun bacarıq və vərdişlərin işlənməsi və mənimsənilməsi ilə bağlıdır. Xarici dili mənimsəyən tələbələrdə dil biliklərindən ilkin bacarıqlara keçmək mümkündür. Həmçinin, belə fikirləşmək düzgün olmaz ki, əgər tələbə biliyi öz nitqində tətbiq edə bilirsə, müvafiq olaraq o, dilə yiyələnib və təlimin məqsədlərinə nail olunmuşdur. Əsl dilə yiyələnmə, təkcə diskursiv-məntiqi deyil, həm də intuitiv xarakter daşıyır. Xarici dil tədrisinin başqa bir məqsədi də öyrənənlərin təfəkkürünü inkişaf etdirməkdən ibarətdir. Onun öyrənilməsinin məqsədlərindən biri də məntiqi təfəkkürü inkişaf etdirmək məsələsidir. Hədəf dili öyrənməyə başlayarkən, tələbələr hər şeyi müqayisə etməyə, nəticə çıxarmağa çalışırlar. Tələbələr artıq keçilən materialları təsnif etməyi, onları müqayisə edərək fikir söyləməyi, cümlədə olan sözləri, sözlərdə olan səsləri ayırmağı, onların hər birinə aid qayda söyləməyi bacarırlar. Bu isə motivasiya fonunda verilən materialların yaxşı mənimsənilməsi üçün müsbət təsir göstərir. Abstrakt təfəkkürü tələbələr məktəb yaşlarında öyrənməlidirlər. Onlar xarici dil öyrənərkən belə təfəkkürü heç bir söz və ifadə vasitəsilə qazana bilməzlər. ESP xüsusi məqsədə yönəldilmiş tədris fəaliyyətidir. Fənn mütəxəssisinin bu sahənin müəlliminə tədris materiallarının mənimsənilməsində öz köməkliyini göstərməsi məqsədəuyğundur. Tam əməkdaşlıq fonunda fənn müəllimi və ingilis dilinin xüsusi məqsədlərlə öyrədilməsi sahəsində çalışan müəllim auditoriyada birlikdə tədrisi həyata keçirirlər.

Bu “team teaching” (komanda tədrisi) adlanır. ESP sahəsində çalışan müəllimə ehtiyac təhlilləri(need analysis), kurs dizaynı (course designing) və material seçimi(material selection) lazımdır. Bu cür fəaliyyətlər EAP kontekstində daha çox lazımdır. Qiymətləndirici kimi bu müəllimlər təkcə tələbələrin linqvistik təkcə bilik və bacarıqlarını deyil, öz tərtib etdiyi material və kursu qiymətləndirməlidir. Tədqiqatçılar qeyd edir ki, müəllimlər tələbələrin bilik dünyasından xəbərdar olmalıdırlar. Ümumiyyətlə, ingilis dilinin xüsusi məqsədlərlə öyrədilməsi və yayılması ingilis dilinə geniş təsirlə səciyyəlidir.

Açar sözlər: danışq, meyar, dil, söz, strategiya

Qeyd edək ki, sözügedən sahədə çoxlu kontekst və kurslar mövcuddur. Lakin bunların hamısını ESP müəllimlərinin bilməsi mümkün deyildir. Burada McDonough-un “wide-angle” və “narrow-angle” istiqamətləri məqsədəuyğundur. Adətən yeni başlayanlar ESP sahəsində spesifik situasiyalardan xəbərdar olmalıdırlar. Bəzən bu spesifik situasiyaları bilmədikləri üçün tədrisdə seçim edə bilmirlər. Məhz buna görə də “wide-angles” adlı kurslara daha çox geniş və əhatəli məsələlər daxildir[1,s.45].

İşgüzar ingilis dili xüsusi məqsədlərlə ingilis dilinin bir hissəsidir və ingilis dilinin öyrənilməsi və ya beynəlmiləl ingilis dilinin variantıdır. Əksər qeyri-dil daşıyıcıları ingilis dilli ölkələrlə işgüzar münasibətlər qurmaq məqsədilə bu dili öyrənirlər.

İşgüzar dairələrdəki bütün ünsiyyət formaları qeyri-dil daşıyıcıları arasında baş verir. Bu zaman əksər hallarda qrammatika nəzərə alınmır. İşçilərin gərgin situasiyalarda əsas məqsədləri imkan daxilində daha tez razılığa gəlməkdir. Bu aydın nitq, xüsusi lüğət, qrammatik quruluş tələb edən prosesdir. İşgüzar kontekstlər üçün ingilis dili istifadə edilərkən nitq aydın olmalı, interpretasiyaya ehtiyac olmamalıdır. Əgər siz işgüzar söhbətlərdə, yazı və danışqlarınızda aydın ifadə tərzinə malik deyilsinizsə onda siz vaxt və pul itirirsiniz. Əlbəttə bu ədəbiyyatdan fərqlənir. Çünki ədəbiyyatda çox şey oxucunun interpretasiyası üçün nəzərdə tutulur. Yaxşı yazı zövqverici prosesdir. Yaxşı yazı birbaşa və hədəfə istiqamətlənmiş yazıdır. Bu zaman yazı prosesi aşağıdakılardan azad olunmalıdır:

Klişe (clishes) – Çox tez-tez deyilən şeylər öz dəyərini itirir. Məsələn, One mans trash is another mans treasure.

Atalar sözləri (proverbs) – mənəviyyatla bağlı problemlər. Məsələn, the early birds gets the worm.

İdiomlar (idioms) – ifadələr. Ex: He hit the home with that project

Frazeoloji fellər (phrasal verbs) Məsələn, “blow up” əvəzinə siz yalnız bir söz-dən ibarət fel işlədə bilərsiniz. Məsələn, “explode” .

Uzun tələffüz edilən fellər. Məsələn, “utilize” əvəzinə “use” daha məqsədəuyğun hesab olunur.

Beləliklə, yaxşı yazılmış kommunikativ yazı qısa, birbaşa cümlə və ifadələrdən ibarət olur. Başqa sözlə, bacardılqca fikirlərini qısaca ifadə etməlisən. Yaxşı qrammatik bacarıqlara malik olmalısən. İngilis dilində sadə zamanlardan (sadə, keçmiş, gələcək) və eyni zamanda indiki bitmiş zamandan istifadə edin. “First” və “then” sözləri fəaliyyətin sıralanmasını bildirir[2,s.100].

Geniş mənada işgüzar ingilis dilinə aid kitablar, materiallar, mətnlər, ailə, dostlar və s. kimi mətnlərdən fərqli olaraq, global biznes mədəniyyətləri, onların gündəlik rejimləri və s. haqqında olmalıdır. Bu gün dünyada işgüzar ingilis dilinə böyük tələbat vardır. İşgüzar ingilis dilini öyrənmək istəyənlər bu gün təkcə 4 vərdisin istifadəsini deyil, tərəfdaşları ilə beynəlxalq arenada ünsiyyətə girməyin səmərəli yollarını mənimsəmək istəyirlər. Adətən dünya təcrübəsində işgüzar ingilis dili dərsləri 7-9 am və 7-9 pm. dən başlanır. Lakin şirkətdaxili kurslarda (in-company courses) vaxt sifarişçilər tərəfindən müəyyənləşdirilir. İşgüzar ingilis dilini axşamlar “online” şəklində internet vasitəsilə də öyrənənlər vardır.

Qeyd edək ki, ümumi ingilis dilindən (General English) işgüzar ingilis dilinin metodologiyasından bir qədər fərqlənir. Məsələn, burada qrup və cütlərlə iş əvəzinə rollu oyunlar, simulyasiya, çalışmaları, situativ dialoqlar daha faydalıdır. Yazı bir ömür boyu vacib sayılan bacarıqdır. Bu zaman materiallar elə seçilməlidir ki, tədris üçün xüsusi əhəmiyyətə malik olsun. Beləliklə, yazı cavabdır. Biz yazırıq, çünki nəyəsə cavab reaksiyası veririk. Yazı xüsusi kontekstlər üçün vacib sayılan prosesdir. Biz yazırıq, çünki bunu istəyirik və ehtiyac duyuruq. Yazı yazıçıdan oxucunun gözləntilərini nəzərə almağı tələb edir. Yazı seçim etməyi tələb edir. Biz tələbələrimize ideyanı seçərkən kömək etməliyik. Bu zaman ingilis dilinin xüsusi məqsədlərlə tədrisinə yönəldilmiş çalışmalar kompleksinin tərtibatı məqsədəuyğundur.

Məsələn:

Keeping the books.

While bad luck plays a part in some business failures, a lack of reliable financial information plays a part in most. All that needs to be done is for the information on income and expenditure to be recorded and organized so that the financial picture becomes clear. The way financial information is recorded is known as “bookkeeping”. But it is not just the owner of a company who needs these financial facts. Bankers, shareholders and tax inspectors will be unsympathetic audiences to anyone without well-documented facts to back them up. Keeping even the simplest of records – perhaps as little as writing down the source of a deposit on a slip or in your chequebook and recording the event in a book or ledger – will make your relations with tax inspectors and bankers go much more smoothly. This involves writing down each transaction in your records once, preferably on a ledger sheet. Receipts and payments should be kept and summarized daily, weekly or monthly, in accordance with the needs of the business. At the end of the year, the 12 monthly summaries are totalled up – you are ready for tax time. This simple record system is known as a “cash book”.

The month's expenses are entered as they occur, together with some basic details and the amount of cash brought forward from the preceding month. Expenses are listed in the same way.

Key jobs to do.

- Get examples of bookkeeping systems being used in your sector by similar businesses. The government agency responsible for business will be able to advise on sources for this information.

- If you currently have a bookkeeping system does it provide timely, accurate and sufficient information for decision making? A question you need to ask all key managers.

- If you don't already have a computerized bookkeeping system would you be better served if you did?

- Find out the cost and services of local bookkeeping services and check if they couldn't provide a more cost-effective system of financial record keeping than you now have or propose to have.

Burada aşağıdakılar vacib sayılır:

Beyin həmləsi (brainstorming). Bəzi tələbələrin düşüncəsi təşkil olunmamış vəziyyətdədir. Biz onlara daha dərin düşünmək üçün şərait və imkanlar yaratmalıyıq.

Free- writing

Bu zaman saat , yəni vaxt vacib sayılır. Bundan başqa, mövzu, ideya, sual seçmək də şərtidir. Bütün bunlar spesifik detallar hesab olunur. Bu zaman 7-10 dəq. dayanmadan mövzuya fokuslanmaq lazımdır. Spelling, qrammatika, punktuasiyaya çox fikir vermək məqsəduyğun deyil. Əsas məsələ mövzunu əhatə etməkdir. Bax-mayaraq, bu bir qədər səliqəsiz proses hesab edilir.

Clustering/ webbing.

Bu zaman sürət və keyfiyyət vacib sayılır. Söz və ifadələrdən istifadə edərkən sayma, səhifəyə köçür.

Listing. Mövzu ilə əlaqədar bütün ideyaları siyahıya al.

Cubing. Bu texnika yazan şəxsə mövzuya 6 müxtəlif nöqteyi-nəzərdən yanaşmağı tələb edir. Eyni zamanda bu onlara kömək edir.(kubun 6 tərəfini təsəvvür et). Mövzunu müəyyənləşdir. Məsələn,

Təsvir et!

Müqayisə et!

Bildiyin bir şeylə assosiasiya et!

Razılaş və ya inkar et!

Bu 6 nöqteyi-nəzərdən mövzunda bəhs et!

6.Journalistic questions.

Həqiqətən əgər işçiləri motivasiya etmək istəyirsənsə doğrudan da motivasiya olunduqlarını görürsən. Menecer kimi siz sanki enerji ilə təmin olursunuz.

İşçiləri motivə etmənin bir neçə yolları vardır ki, onlar aşağıdakılardır:

Elə iş yeri yaratmalısan ki, o sənin işçilərini motivasiya etmiş olsun.

Burada əsas məsələ motivasiyanın təmin olunmasıdır.

Təbəssüm və yumor hissi də bu işdə vacib şərtidir.

Sən işçilərin etibarını və inamını qazanmalısan

İşçilərinə hörmət nümayiş etdirməlisən

Qarışıqlığı, analıqlığı aradan götürməyə çalışmalısan

İşçilərin daxili dünyasını, şəxsiyyətini tanımaqda maraqlı olmalısan

Beləliklə, ingilis dilinin xüsusi məqsədlərlə tədrisində bəzi əsas kriteriyalar nəzərə alınmalıdır. Bunları həyata keçirmək üçün rəhbərdən müfəssəl təcrübə, geniş bilik tələb olunur. Burada çevik kommunikasiya, zəngin lüğət də vacib sayılır [3, s.244].

İnformasiya kommunikasiya texnologiyaları da bu baxımdan mühüm rolə malikdir. Dərslərdə istifadə olunan maqnitofonlar, CD diskler, proyektor, kompüter, internet materialları və dərslərdən sonrakı “onlayn” əlaqə tədris prosesinin effektivliyini təmin edir. Bu zaman xüsusilə internetin dil tədrisində əhəmiyyəti böyükdür. Hər hansı dilin tədrisinin uğurlu nəticəsi onun təcrübə baxımından aşılana bilməsi ilə bağlıdır. Belə ki, “online” və “offline” şəkildə istifadə internetin bizə bu praktikaya bilavasitə köməyi sayəsindədir. “Online proqramlar” şifahi nitqin formalaşdırılması prosesini gücləndirir. İngilis dilinin xüsusi məqsədlərlə öyrədilməsini həyata keçirmək üçün rəhbərdən müfəssəl təcrübə, geniş bilik tələb olunur. Burada çevik kommunikasiya, zəngin lüğət də vacib sayılır [1, s.342].

Onu da qeyd etməliyik ki, bacarıqların yaradılması zamanı texniki vasitələrlə zəngin olmayan auditoriyada tədris tezliklə dilöyrənənlərin maraqlarının azalması ilə müşayiət olunur. Belə ki, “classroom observation” deyilən sinif müşahidəsi burada diqqətə alınmalıdır. Bəziləri düşünə bilər ki, qrammatika və geniş lüğət fonduna malik olmaq ingilis dilində danışmaq üçün kifayətdir. Amma bu belə deyil. Şifahi nitq bacarıqlarının formalaşdırılmasında yaxşı tələffüz vərdişlərinə malik olmaq lazımdır. Əla cümlə qurmaq olar. Lakin müsahibinin başa düşməsində çətinliklərlə qarşılaşa bilərsiniz. Bizim beynimiz tanış səsləri qavrayır. Belə ki, sənin nitqini insanlar başa düşməli, onlarda təsəvvür oyatmalıdır [1, s.136].

Ədəbiyyat

1. Alschuler A.S. Teaching achievement motivation / A.S.Alschuler, D.Tabor, J.Mc Intire. Middletown, Conn, 1970, 456p.
2. Asher J. Learning Another Language through Actions: The Complete Teacher's Guidebook, Los Gatos, Calif.: Sky Oakes Productions, 1977, 117 p.
3. Belmechri F., Hummel K. Orientations and Motivation in the Acquisition of English as a Second Language Among High School Students in Quebec City // Language Learning, Volume 48, Issue 2, 2013, pp. 219–244

Y. ALIYEVA, I. BAYLAROVA

**THE EFFECTIVE WAYS OF TEACHING BUSINESS ENGLISH
AT HIGH SCHOOLS**

SUMMARY

Many language learners regard speaking ability as the measure of knowing a language. These learners define fluency as the ability to converse with others, much more than the ability to read, write, or comprehend oral language. They regard speaking as the most important skill they can acquire, and they assess their progress in terms of their accomplishments in spoken communication. Language learners need to recognize that speaking involves three areas of knowledge:

1. Mechanics (pronunciation, grammar, and vocabulary): Using the right words in the right order with the correct pronunciation

2. Functions (transaction and interaction): Knowing when clarity of message is essential (transaction/information exchange) and when precise understanding is not required (interaction/relationship building)

3. Social and cultural rules and norms (turn-taking, rate of speech, length of pauses between speakers, relative roles of participants): Understanding how to take into account who is speaking to whom, in what circumstances, about what, and for what reason. In the communicative model of language teaching, instructors help their students develop this body of knowledge by providing authentic practice that prepares students for real-life communication situations. They help their students develop the ability to produce grammatically correct, logically connected sentences that are appropriate to specific contexts, and to do so using acceptable (that is, comprehensible) pronunciation. One way to encourage such learners to begin to participate is to help them build up a stock of minimal responses that they can use in different types of exchanges. Such responses can be especially useful for beginners. Some communication situations are associated with a predictable set of spoken exchanges -- a script. Greetings, apologies, compliments, invitations, and other functions that are influenced by social and cultural norms often follow patterns or scripts. So do the transactional exchanges involved in activities such as obtaining information and making a purchase. In these scripts, the relationship between a speaker's turn and the one that follows it can often be anticipated. Instructors can help students develop speaking ability by making them aware of the scripts for different situations so that they can predict what they will hear and what they will need to say in response. Through interactive activities, instructors can give students practice in managing and varying the language that different scripts contain. Language learners are often too embarrassed or shy to say anything when they do not understand another speaker or when they realize that a conversation partner has not understood them. Instructors

can help students overcome this reticence by assuring them that misunderstanding and the need for clarification can occur in any type of interaction, whatever the participants' language skill levels. Instructors can also give students strategies and phrases to use for clarification and comprehension check. By encouraging students to use clarification phrases in class when misunderstanding occurs and by responding positively when they do, instructors can create an authentic practice environment within the classroom itself.

Key words: speaking, criteria, language, word, strategy

Я. АЛИЕВА, И. БАЙЛАРОВА

ЭФФЕКТИВНЫЕ ПУТИ ПРЕПОДАВАНИЯ ДЕЛОВОЙ АНГЛИЙСКИЙ НА ВЫСШИХ ВУЗАХ

РЕЗЮМЕ

В настоящее время существует движение, в цели которого входит создание системы обучения, английскому языку, предполагающее самое серьезное отношение к обучаемому, согласно которой именно студент является центральной фигурой всего процесса обучения языкам и их изучения. В то же самое время предполагается включение в процесс обучения иностранному языку элементов развлечения, что, по всей вероятности, должно способствовать более успешному и продуктивному усвоению языка и формированию у студентов иноязычноречевой компетенции. Однако следует отметить, что подобный подход вызывает самые противоречивые реакции со стороны как теоретиков, так и практикующих учителей иностранных языков, так как подобная трактовка проблемы в принципе противоречит основным положениям традиционной методологии преподавания иностранных языков, в соответствии с которыми обучение иностранному языку отнюдь не является развлечением, а скорее наоборот. Мы присоединяемся к мнению, согласно которому это является позитивным элементом обучения, самым непосредственным образом содействующим более эффективному овладению иноязычно – речевой компетентностью, что является одной из основных задач обучения иностранному языку в условиях современности. Мы полагаем, что привнесение элементов развлекательности может сделать процесс изучения иностранного языка значительно более интересным для студентов, и станет фактором, провоцирующим студентов на мотивированное изучение языка. В сущности, самым существенным элементом подобного подхода является серьезное отношение к изучаемому языку, скорее, предполагающее всемерную активизацию возможностей обучаемого. Если, следуя основным положениям коммуникативного подхода к

обучению языкам, согласиться с концепцией, согласно которой именно обучаемый является центральной фигурой процесса обучения и требует самого серьезного к себе отношения, учителю иностранного языка отводится роль человека, направляющего и всемерно поддерживающего деятельность студентов, изучающих иностранный язык. Несомненно, учителя должны сотрудничать с обучаемыми, как люди, обладающие необходимыми знаниями, и готовые делиться своими знаниями и опытом со своей аудиторией. Однако, в реальной действительности очень часто учителя учат так, как учили их, используя устаревшие методы, которые, возможно, вполне соответствовали целевым установкам и задачам, которые, ставились перед учителями и обучаемыми в то время, однако являются совершенно неприемлемыми в условиях современности. В соответствии с требованиями, предъявляемыми к учителям иностранного языка, учитель должен обладать определенными качествами, самыми важными из которых является его отношения с учащимся, его энтузиазм, желание работать, внедряя новые, прогрессивные методы в практику преподавания, его знания и умения.

Ключевые слова: говорение, критерия, язык, слова, стратегия

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 22.08.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 27.09.2021

**RƏYÇİ: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Nuriyyə Əliyeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

GÜLXAR HÜSEYNOVA

ADU

Rəşid Behbudov 134

e-mail: gulkhar.huseynova@mail.ru

ALMAN DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ MÜASİR YANAŞMALAR

XÜLASƏ

Dillər, onlara məxsus söz və ifadələr daim biri- birinə inteqrasiya edir. Sosial, məişət, siyasi və s. xarakterli problemlər olmasına baxmayaraq bəşəriyyət, dünya inkişafdadır. Dillər bir-birindən təkcə bu və ya digər qrammatik mənalara ifadə edib-etməməsinə görə deyil, həm də daha çox necə səslənmələri ilə fərqlənirlər. Müxtəlif dillərdə ifadə üsullarından istifadə etmə baxımından müxtəliflik, fərqlər olduğu kimi mühüm oxşarlıqlar da vardır ki, bunlar da səslərin kəsb etdiyi mənalara öz təbiəti, mahiyyəti ilə əlaqədardır. Hər bir sözün yaranması müəyyən ehtiyacdən doğur. Ünsiyyətin müəyyən şəraitə bağlı ehtiyacından yaranan söz sonra bütün dil daşıyıcıları üçün zərurətə çevrilir. Dil öyrənmə zamanı ən başlıca funksiyalardan biri həmin dildə danışanların mədəniyyətinin qəbul etmə bacarığına yiyələnməkdir. Bu proses ali bacarıqlar sırasına daxil olaraq təcrübə sahəsində deyil, yalnız insanın savadı, fərdi inkişaf səviyyəsi, özünə və dünyaya olan tənqidi münasibətdən asılıdır. Mədəniyyət özlüyündə mürəkkəb bir anlayışdır ki, onu da dilöyrənmədə diqqətdən kənar qoymaq olmaz. Bir çox müəllimlərin vurğuladığı kimi özünün və ya hər hansı bir başqa mədəniyyəti müzakirə etməzdən əvvəl dərk etmək lazımdır. Bu fakt dilöyrənmədə vacib bir aspektdir. Dilöyrənmələr nəinki həmin dilin daşıyıcıları, eləcə də dil daşıyıcıları olmayanlarla ünsiyyət zamanı bu mədəniyyət baryerini aşmalıdırlar.

Nitq vərdişlərinə yiyələnmək bu prosesin yalnız bir hissəsini təşkil edir. Burada mədəniyyət dedikdə təkcə həmin xalqın incəsənəti, ədəbiyyatı və musiqisi deyil, həm də sosial, siyasi və iqtisadi planda dil daşıyıcısının davranışı və əsas olaraq da nitq davranışı nəzərdə tutulur.

Onu da qeyd etmək ki, oxu və yazı dilöyrənmələrdə sərbəst öyrənmə üçün əlverişlidir.

Tədris zamanı müxtəlif şagird və tələbə qruplarının təşkili həssaslıqla həyata keçirilməlidir. Amma müəyyən məqamlarda nələrin baş verdiyinə nəzarəti reallaşdırmaq üçün müəllimə ehtiyac vardır. Bu zaman tapşırığın təbiəti, dilöyrənmələrin bir-birlərinin işinə reaksiyası vacib sayılır.

Başqa sözlə, bütün bunları düzgün təşkil edərək, neqativ reaksiyalardan fərqli olaraq, pozitiv öyrənmə situasiyaları yaratmalıyıq.

Bu mənada dil əsas ünsiyyət vasitəsidir. Dil isə insanın cəmiyyətdəki fəaliyyətinin məhsulu olub onunla birgə inkişaf edir. İnsan sosial varlıq olaraq digərləri ilə

cəmiyyətdə kommunikasiya yaradır. Bu zaman dil insan tərəfindən qavranılır, mənimsənilir. Məhz ünsiyyət bir proses kimi bizim əldə etdiyimiz biliklərin, təcrübənin ötürülməsini realizə edir. Belə ünsiyyət şifahi və ya yazılı formada nitq vasitəsilə təzahür edib insanın lüğət fondunu, yəni leksikonunu inkişaf etdirir, zənginləşdirir. İstənilən verbal ünsiyyət formaları vacib sayılır.

Əlbəttə, adi söhbət əsnasında da insan öz dünyagörüşünü, lüğət tərkibini genişləndirə bilər.

Açar sözlər: kompetensiya, motivasiya, linqvistik strukturlar, nitq model-ləri, interferensiya

Məlumdur ki, dil insanlar arasında ünsiyyət vasitəsidir və bu ünsiyyəti qurmaq üçün dilə praktik yiyələnmə bacarıq və vərdislərini öyrətmək lazımdır. Dilə praktik yiyələnmək üçün dil öyrəyənlərə nitq nümunələrini dərinlən mənimsəmək, öz bilik və bacarıqlarını maraqlarına uyğun nümayiş etdirmək vacibdir.

Bu baxımdan xarici dillərin öyrənilməsi dilöyrəyənlər qarşısında ciddi tələblər qoyur. Bu tələblər zəngin söz ehtiyatına, qrammatik qaydalara, düzgün oxu və dil qavrama bacarıqlarına sahib olmaqdır. O zaman tələbə sərbəst danışmaq imkanı əldə edə bilər ki, verilən tələblər tələbələrə cüt və ya qrup halında interaktiv təlimlə danışq prosesinin düzgün təşkilinə, müstəqil işləməyə təhrik edər. Müstəqil işləmə bacarığı onların motivasiyasına da yüksək təsir göstərir.

Beləliklə, motivasiyanın yaradılması zamanı interaktiv təlim metodundan istifadə tələbələrə nəinki yeni biliklərlə zənginləşdirir, həmçinin onlarda düşünmə qabiliyyətini və müstəqil bilik əldə etmək, mənimsəmək bacarıqlarını formalaşdırır. İnteraktiv təlim metodu ilə təşkil olunan dərslər dilöyrəyənlər üçün xarici dilin praktik cəhətdən öyrədilməsinə şərait yaradır, onların kommunikativ bacarıqlarını formalaşdırır və idrak fəaliyyətini fəallaşdırır.

Bu gün nitq vərdislərinin inkişaf etdirilməsi deyil, daha çox ixtisas dilində kommunikativ kompetensiyaya yiyələnmək zərurəti meydana çıxır. Bu mənada təlimdə motivasiyanın da rolu olduqca böyükdür. İnteraktivlik sadəcə özünün fikirlərini ifadə etmək deyil, həm də başqalarının fikrini anlamaqdır. Biri başqalarını dinləyir, cavab verir, başqaları dinləyir və cavab verirlər. İştirakçılar bu interaktivlik vasitəsilə mənənin interpretasiyası üzərində çalışırlar ki, bu da fiziki və təcrübə kontekstində verbal mənənin aspektlərinə qeyri-verbal işarələr əlavə etməklə başa düşülür[4,56]. Bütün bu faktorlar şagird və tələbələrin ünsiyyət qurmağı öyrənməsi üçün təqdim edilməlidir: başqalarını dinləmək, başqaları ilə danışmaq, verilən kontekstdə mənənin müzakirəsi. Biz struktur ardıcılıq və ya tapşırıqlardan həm istifadə edə, həm də etməyə bilərik, induktiv - deduktiv öyrənməni və ya hər ikisini birlikdə tətbiq edə bilərik. Bu təlim üsulu keyfiyyətli bilik və bacarığa yiyələnməyə xidmət etməklə yanaşı, təhsilalanlarda təfəkkürün inkişafına şərait yaratmalıdır. İnteraktiv təlimdə bu cür təfəkkür- idraki proseslərin inkişafına müxtəlif qrupdaxili işlər, qruplarda müxtə-

lif fəaliyyət layihələrinin hazırlanması, problemlərin fərdi və qrup şəklində həlli vasitəsilə nail olunur. Bu üsul şagird və tələbələri müstəqil düşünməyə, qərarlar qəbul etməyə və tədqiqata istiqamətləndirir. Dərsin səmərəli təşkili yalnız o zaman mümkün olur ki, bütün təhsilənlər fəaldırlar və onlar həqiqətən nəşə öyrənə bilirlər. Dərsdə passiv dilöyrənənlər olduqda interaktiv təlimin zəngin vasitələrindən olan intensiv sual cavaba, rollu oyunlara, cütlüklərlə və ya qrup şəklində işlərə müraciət etməklə onları fəal iştiraka ruhlandırmaq lazımdır. İnteraktiv təlim ənənəvi təlim metodlarından tamamilə fərqli yollarla həyata keçirilir. İnteraktiv təlimdə müəllimin rolu köməkçi və bələdçi, şagird və tələbənin rolu isə fəal tədqiqatçı və iştirakçı kimi dəyişir. İnteraktiv metodların istifadəsi zamanı müəllim tələbələrin səmərəli ünsiyyəti və qarşılıqlı əlaqəsi üçün bütün lazımi şəraiti yaradır. Əsas rol dilöyrənənlərə verilir. Təlim prosesinin psixoloji mühitini müsbətə doğru dəyişmək üçün şagird və tələbələrin problemin həllinə yönəlmiş istənilən cəhdi və ya fikri yüksək qiymətləndirilərək, ciddi və hörmətlə qarşılır. İnteraktiv təlimdən istifadə zamanı dilöyrənənlərə hörmətlə yanaşmaq, onlara etibar etmək, onun cavablarını yaxşı və ya pis kimi qiymətləndirməkdən imtina etmək onda həm özünə inam, həm də müəllimə hörmət və etibar hissini daha da artırır.

Ümumiyyətlə, fəallıq, təşəbbüskarlıq və birgə fəaliyyətdə əməkdaşlıq interaktiv təlimi səciyyələndirən əsas xüsusiyyətlərdəndir. Fəal təlimdə təhsilənlərin fəallığının fiziki (danışmaq, yazmaq, dinləmək, rəsm etmək), idraki (müəllimin şərhinə əlavə və düzəlişlər etmək, problemin həllini müstəqil tapmaq) və sosial (sual vermək, suallara cavab vermək, fikir mübadiləsi) formaları bir-biri ilə sinxron şəkildə əlaqələnmiş olur[3,s.34].

Beləliklə, verbal ünsiyyət vasitəsilə insan xarici dildə danışır, digər millətin nümayəndəsini başa düşür və dərk edildiyini anlayanda sevinir. Tədrisən dil maneəsi dağılır və insan yenə də xarici dildə danışmaq sevincini yaşamaq istəyir [2,s.58].

Kommunikativ səriştəliliyin vacibliyini vurğulayan bir çox metodist alimlərin də söylədiyi kimi, xarici dilin mənimsənilməsində kommunikativ səriştəliliyin əldə olunması təkcə qrammatik və fonetik qaydaları, eləcə də, leksik vahidləri tədris etmək deyil, həm də öyrənilən dil komponentlərindən real situativ mühitdə istifadə etməyi nəzərdə tutur. Bu isə xarici dil müəllimlərindən dildən kommunikativ situasiyalarda istifadə etmək bacarığı tələb edir. Məsələn, kommunikativ səriştəsi olan şəxs alış-veriş etmək, istiqaməti soruşmaq, kimisə razılığa gətirmək və şəxsi hisslərinin ifadə etmək kimi işləri alman dilində necə yerinə yetirməyi yaxşı bilir.

Kommunikativ dil tədrisi alman dilinin dil daşıyıcılarının tərəfindən istifadə edilən şəkildə dili mənimsəməyə imkan verir ki, nəticədə, xarici dili öyrənən şagird və tələbələr sinif mühitini real dünya mühitinə asanlıqla və uğurla inteqrasiya edə bilirlər. Dil müəllimləri kommunikativ öyrənməyə imkan yaradan layihələri nəzərdən keçirməlidirlər. Qrammatik və leksik çalışmaların üstünlük təşkil etdiyi tədris planından fərqli olaraq, layihə işi həqiqi, uyğun və real həyata söykənən kommunikativ dia-

loqdan istifadəni tələb edən tapşırıqlar vasitəsilə bir-birləri ilə əməkdaşlıq etmək imkanı yaradır. Bu cür gerçək kommunikasiya ana dilinin mənimsənməsində olduğu kimi, şagird və tələbələrə kommunikativ səriştə əldə etməyə köməklik göstərir [1, s.23].

Kommunikativ öyrənməyə mane olan digər səbəb ondan ibarətdir ki, əksər hallarda xarici dili öyrənən şagird və tələbələr sinifdə və ya auditoriya qarşısında çıxış etməkdən utanır və ya səhv edəcəklərindən ehtiyatlanırlar.

Dillər bir-birindən təkcə bu və ya digər qrammatik mənalara ifadə edib-etməsinə görə fərqlənmirlər, bəlkə həm də daha çox necə ifadə etmələri ilə fərqlənirlər. Müxtəlif dillərdə qrammatik ifadə üsullarından istifadə etmə baxımından müxtəliflik, fərqlər olduğu kimi mühüm oxşarlıqlar da vardır ki, bunlar da qrammatik mənalara öz təbiəti, mahiyyəti ilə əlaqədardır. Dilin morfoloji qanunları çox mürəkkəb mahiyyətə malik olması ilə fərqlənir və dilin səs sistemindən fərqli olaraq burada işarə edənə işarə olunan arasında uyğunluq yoxdur. Morfologiyada əsas yeri sözün strukturunun təhlili tutur. Hər bir strukturu təhlil edərkən onun tərkib hissələrinin təsviri zəruridir. Morfoloji təhlildə sözün mənalı hissələrini fərqləndirmək və onları təsnif etmək lazım gəlir. Xarici dillərin öyrənilməsi zamanı tez-tez rast gəlinən bu cür hallar alman dilinin tədrisində həmişə aktual olmuşdur. Yuxarıda sadalanan maneələri dəf etmək üçün alman dilini tədris edən müəllimlər öz dərslərini daha çox kommunikativ etmək üçün mütərəqqi metodlar axtarıb tapmalıdırlar. Alman dilinin tədrisi metodikasını araşdıran tədqiqatçılar arasında dram fəaliyyətinin yüksək motivasiya yaratmasına dair yekdil fikir mövcuddur. Bu fəaliyyət sinif-dərs sisteminin monotonluğunu aradan qaldırmaqla bərabər həm zövqverici, həm də stimullaşdırıcı xüsusiyyətə malikdir. Dram layihəsi şagird və tələbələrə xarici dildə təsvir etmə, nəql etmə, debat və qərar qəbul etmək kimi müxtəlif kommunikativ funksiyaları yerinə yetirməyə həvəsləndirən əlverişli yoldur.

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, maraq və həvəs xarici dillərin mənimsənilməsinə müsbət təsir göstərir. Layihə əsaslı öyrənmə maraqlı, real həyatla səsleşən mövzular üzərində qurulduğundan, şagird və tələbələrin sinif müzakirələrində iştirak həvəssizliyini aradan qaldırır. Lakin, buna baxmayaraq, dram fəaliyyəti və auditoriyanın qarşısında rolların ifa edilməsi heç də bütün şagird və tələbələr üçün asan olmaya bilər ki, bu da müəyyən çətinliklər yarada bilər. Utancaq şagird və tələbələrə tədriscən daha inamlı və fəal etməyin yolu onlardan ayağa qalxaraq bütün sinfin qarşısında dram rolu ifa etməyə məcbur etməkdən ibarət olmamalıdır.

Mobil telefon layihəsinin köməkliyi ilə qeyri-ünsiyyətli şagird və ya tələbələr özlərini sərbəst hiss etdikləri ev və ya qonşu mühit şəraitində öz filmlərini yaratmaq imkanı əldə etmiş olurlar. Bu təcrübənin və məşqlərin köməkliyi ilə təhsillənlər tədriscən auditoriya qarşısında sərbəst çıxış etmək bacarıqları qazanmış olardılar. Kamera qarşısında özünü sərbəst hiss etməyən dilöyrənənlər özlərini daha rahat hiss edəndək ssenarilərin və dialoqların yazılması məsuliyyətini hiss edə və tədriscən kiçik rollar ifa edə bilirlər [4, s.56]. Bir sıra tədqiqatçılar xarici dilin öyrənilməsi ilə öyrənənlərin fərdi xüsusiyyətləri arasında qarşılıqlı əlaqəliliyi araşdırmışlar. Onların qənaəti-

nə görə, xarici dil müəllimləri şagird və tələbələrin rəngarəng qavrama və emosional ehtiyaclarını ödəyə bilən əlverişli metod və materiallar yaratmalıdırlar ki, bu da, meyllilik, münasibət, motivasiya və öyrənmə üslublarındakı mövcud fərqləri nəzərə almanın məntiqli yoludur[5,s.237].

Beləliklə, şifahi nitqin aşılmasına kommunikativ yanaşma dilöyrənənlərə tədris edilən xarici dil sahəsində biliklərin hazır şəkildə təqdim edilməsi deyil, əldə edilmiş bilik və bacarıqların təbii kommunikativ fəaliyyət prosesində təkmilləşdirilməsini nəzərdə tutur.

Ədəbiyyat

Alman dilində

1. Anderson J. Kognitive Psychologie. Eine Einführung. Heidelberg: Francke, 1989, 118 s.
2. Barbara B. Visualisierung in Lehrwerken für DaF. Ein Beitrag zur Gedächtnisschulung / Gedächtnis und Sprachlernen, Regensburg: Fachverband Deutsch als Fremdsprache, 1997, S. 58-72
3. Bernd K., Neuner G. Zur Analyse, Begutachtung und Entwicklung von Lehrwerken für den fremdsprachlichen Deutschunterricht. München: Langenscheidt, 1998, 254 s.
4. Blumstengel A. Entwicklung hypermedialer Lernsysteme. Berlin: Hueber, 1998, 345 s.
5. Doelker C. Multimedia ist Multicode / Reflexionen zu Aspekten neuer Medien. Konstanz: Medien Verlagsgesellschaft, 1992, s. 237-240

G. HUSSEYNOVA

THE MODERN APPROACHES IN GERMAN LANGUAGE TEACHING SUMMARY

Definition of language is not difficult to find. Almost all well-known linguists have tried to define language in their own way. Language is a system of arbitrary symbols for human beings' communication in speech and writing, that is used by the people of a particular community.

Language is system of arbitrary symbols which help the people of a particular community to communicate and to interact. Individuals learning a second language use the same processes that are used to acquire their first language from the first days of exposure to the new language in spite of their age. They reach similar developmental stages to those in first language acquisition, making some of the same types of errors in grammatical markers that young children make, picking up chunks of

language without knowing precisely what each word means, and relying on sources of input humans who speak that language-to provide modified speech that they can at least partially comprehend. Second language learners are usually observed developing a new language system that incorporates elements from the native language and elements from German they recently learned. Inter-language actually helps second language learners test hypotheses about how language works and develop their own set of rules for using language. However, there is a difference between written and spoken language.

Written language is lexically richer than spoken language and it can, therefore, provide more learning opportunities than a spoken context. Consequently, a student who is an eager reader encounters more words than a pupil who reads less. In addition, regular reading is likely to lead to more efficient access of word meanings. A student who reads also outside school has many opportunities to acquire and improve vocabulary knowledge through inference from context. World knowledge comes from experience and from previously read texts. Skilful comprehenders use discourse knowledge to connect text elements in a consistent fashion and to connect the content to the messages of the writer. Discourse knowledge includes for instance, the structure of different genres, the discrimination of old and new information, the main messages the author intends to convey, and the topic structure. Linguistic knowledge includes oral language capacities – production and comprehension – and the ability to reflect one's knowledge of language. Skilful reading requires knowledge of all linguistic levels – phonology, morphology, syntax, and higher level discourse structures. In addition, comprehension often involves integrating non-print information. Their goals are gaining knowledge, enjoying literature, locating specific information, and learning from text. Motivation consists of multiple aspects. The students with strong sense of competence are likely to engage. In addition, when children are inherently motivated to read, value reading highly, and are mastery-goal oriented, they are more likely to engage in reading. These strategies can reflect conscious awareness or become automatic with practice. The use of a meta-cognitive strategy is activated by the reader's assessment of his or her own cognitive state. For instance, the reader slows down when he or she is reading a text on an unfamiliar topic. When reading, they focus especially on the sections of the text that are particularly essential for their purpose or particularly difficult. The rest of the text they read more quickly and with less care. They respond to the text, ask questions, create mental images representing the meaning of the text, and interpret the text. After it they continue to reflect on the text, reviewing it and possibly rereading some parts of it that seem especially important to their purpose or that they did not understand sufficiently well during the first reading.

Key words: competence, motivation, linguistic structures, speech models, interference

Г. ГУСЕЙНОВА

СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ ПРИ ПРЕПОДАВАНИИ НЕМЕЦКОГО ЯЗЫКА

РЕЗЮМЕ

Как известно, коммуникативная компетенция предполагает наличие у носителя языка или человека, использующего тот или иной язык в процессе речевого общения для реализации своих коммуникативных интенций, способности воспринимать и продуцировать сообщения, а также обмениваться мыслями и идеями в тех или иных контекстах.

Как известно, адекватное речевое общение на том или ином языке невозможно без владения языком не только на системном, но и на нормативном уровне.

Процесс формирования иноязычноречевой компетенции у студентов-старшекурсников должен строиться с непременным учетом того, что процесс обучения иностранному языку как специальности базируется на принципах коммуникативности, интерактивности, а также принципе ориентации на интересы и потребности обучаемых.

Иноязычноречевая коммуникация состоит из серии речевых актов, реализуемых для достижения тех или иных коммуникативных целей. Для того, чтобы сделать процесс обучения речевой коммуникации на языке специальности более эффективным, преподаватель должен содействовать созданию обстановки, когда и обучающий, и обучаемые чувствуют себя достаточно комфортно, в том или ином академическом контексте, понимают цель речевого общения, и осведомлены о способах достижения этой цели с помощью использования ранее усвоенных лексических единиц, грамматических структур, интонационных моделей и речевых образцов.

Знание потребностей студентов и целей, в которых они изучают тот или иной иностранный язык, позволяет специалистам в области преподавания иностранных языков, а также практикующим учителям языков разрабатывать наиболее эффективные методы их ДОСТИЖЕНИЯ. Современная методика преподавания иностранных языков, основанная на коммуникативной модели обучения языку, предполагает обучение иноязычноречевой компетенции в определенном коммуникативном контексте путем сочетания основных компонентов языковой системы и при условии обеспечения коммуникативного контекста с помощью ситуаций и тем, и реализации и усвоения лингвистических единиц в функциональных целях. Сегодня подавляющее большинство изучающих иностранные языки, вообще, и английский язык, в

частности, преследуют цель овладения умением речевого общения на изучаемом языке. Именно поэтому внимание как ученых методистов, исследующих теоретические вопросы обучения иностранным языкам в системе высшего и среднего образования, так и практикующих учителей иностранного языка должно быть в первую очередь сфокусировано на проблеме обучения языку как средству речевой коммуникации. Совершенно естественно, что при выборе наиболее целесообразного метода или методов обучения коммуникации на иностранном языке предпочтение должно быть отдано коммуникативному подходу к обучению языкам. Первоочередная задача в процессе использования коммуникативного подхода состоит во всемерном содействии использованию изучаемого языка в самых различных коммуникативных ситуациях.

Совершенно очевидно, что приоритетным направлением в процессе обучения тому или иному языку должно стать использование языка в процессе коммуникации, а не рассуждения о языке. Прежде всего следует упомянуть понятие «коммуникативные потребности», которые, в свою очередь, могут быть определены на двух уровнях.

Они могут быть рассмотрены на объективном, или привнесённом из вне уровне. Также они должны быть готовы к экспериментам, должны быть готовы и способны делиться опытом и эмоциями с носителями других культур и своими студентами; должны находиться в постоянном поиске того, какими средствами современные языки могут содействовать пониманию на глобальном уровне.

Ключевые слова: компетенция, мотивация, лингвистические структуры, речевые модели, интерференция.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 22.08.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 27.09.2021

RƏYÇİ: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Nuriyyə Əliyeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

b.m PİRİYEVA GÜLZAR .M.

gulzarpiriveva@gmail.com

ADU

164, R.Behbudov küç.

İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ MAHNILARDAN İSTİFADƏ YOLLARI

XÜLASƏ

Məqalədə müəllif İngilis dilinin tədrisində mahnıların rolu, əhəmiyyəti, dilin asan və yorulmadan, zövq alaraq öyrənilməsinin mümkünlüyü məsələlərini araşdırır. Mahnılar üzərində iş apararaq həm dil, nitq, üsiyyət bacarıqlarına yiyələnməyi və həm də musiqinin növü, xüsusiyyətləri, müəllifləri, ifaçıları haqqında məlumatlara malik olmaqla interaktiv təlimin nəzərə çatdırır.

Hər hansı bir xarici dili mahnılar vasitəsilə tədris etmək dilin mənimsənilməsində mühüm rol oynayır. Mahnılar çox dəyərli orijinal materiallardır və eyni zamanda xoş və səmərəli şəkildə irəliləməyə imkan verən fəaliyyətin çox yaxşı bir nümunəsidir. Tələbələrle işlədikdə, mahnılardan istifadə onları birbaşa bütün bədii prosesə və təlim prosesinə cəlb etməyə imkan verir.

Əvvəlcə müəllim tələbələrə yeni bir mahnı dinləyəcəklərini söyləyir. İlk dəfə birlikdə mahnıya sona qədər qulaq asılır. Tələbələr dinlədiklərini ilk dəfə anlama bilmədikləri və xatırlamadıqları üçün deyə bilərik ki, ilk dinləmənin məqsədi mahnı ilə tanış olmaq və öyrəniləri onun ritminə alışdırmaqdır. İkinci dinləmənin məqsədi, mahnının əsas məzmununun xronoloji ardıcılıqla, süjet xəttinə müvafiq anlaşılmasına kömək etmək.

Burada qeyd olunur ki, mahnıların tədrisi yolları digər medianın öyrənilməsində də istifadə oluna bilər: ədəbi mətnlər, mətbuat məqalələri, oyunlar, dərslük mətnləri, digər mahnılar, internet axtarışları və s. Auditoriyada öyrənilən daha geniş bir mövzuya inteqrasiya edilə bilər. Mahnılar auditoriyaya linqvistikadan başqa, musiqini də gətirir, onlarda maraq, arzu, istək yaratmaqla bərabər, emosiya və motivasiya yaradır.

Məqalədə müəllif göstərir ki, dilin öyrənilməsində mahnılardan istifadə tələbələrin fərqli bir mədəniyyəti tanımağına, yeni sözlər oxumağı və eşitməyi yadda saxlamağı asanlaşdırır.

Açar sözlər : mahnı, rəqəmsal təlim, zövq, mənimsəmə, inteqrasiya

Xarici dillərin müxtəlif vasitələrlə tədrisi uğurlu nəticə deməkdir. Dövr, zaman müxtəlif dillərdə danışan, öyrəndiyi dilin köməyi ilə müxtəlif sahələrdə

fəaliyyət göstərən gənclərin formalaşmasını vacib hesab edir. Bu məqsədlə tələbələrdə kommunikativ bacarıqların müxtəlif vasitələrlə inkişaf etdirilməsi zəruridir.

Əsas məsələ tələbələrdə çəkinmədən, qorxmadan, tərəddüd etmədən, fikirlərini sərbəst, müstəqil ifadə edərək ünsiyyətə girmək bacarıqlarını inkişaf etdirməkdir. Bunun üçün ingilis dilinin tədrisində atalar sözləri, kəlamlar, şeirlər, prozaik parçalar, oyun-tapşırıqlar və mahnılardan məqsədmüvafiq istifadə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Mahnılardan istifadənin müstəsna rolu isə xüsusi vurğulanmalıdır. Çünki, mahnılar auditoriyaya linqvistikadan başqa, musiqini də gətirir, tələbələri öz sehrinə salır, onlarda maraq, arzu, istək yaratmaqla bərabər, emosiya və motivasiya yaradır. Bu isə tələbədə öyrənmə meylini atırır, dili mənimsəmənin keyfiyyətinə təsir edir. Çünki, mətn vacib olsa da, o artıq ikinci mərhələdə mənanın başa düşülməsinə cəhd olunarkən üzərində iş aparılır.

Mahnılar dil tədrisində dayaq rolunu oynayır, tələbələri başqa bir aləm vasitəsilə müxtəlif, ya fərqli bir mədəniyyəti tanımağa, zövq alaraq şifahi və yazılı nitqə yiyələnməyə kömək edir. Mahnılar üzərində işləyərkən dinamik kommunikativ tapşırıqlar nəzərdə tutulur. Mahnı - musiqi, şərh/interpretasiya, mətn, video klip/çarx deməkdir. Mahnı vasitəsilə tədrisdə məqsəd maraq oyatmaqla öyrənmələri tədrisə cəlb etməkdir. Mahnıların tədrisi təkcə o dildə linqvistik bacarıqlara sahib olmaq deyil, ölkənin sənət adamlarını tanımaq, mahnılar və konsertlərlə bağlı məlumat almaq kimi missiyaları da yerinə yetirir. Mahnıların tədrisində dinləmək zövqu prioritet olaraq qalır.

Yeni mahnıları necə öyrədirsiniz?

Əvvəlcə auditoriyanın diqqətini cəlb etmək lazımdır. Sonra mahnını dinləmək və oxumaq tövsiyə olunur. Əlavə tapşırıqlarla mahnının mətni mənimsənilir. Xorla oxunur.

Auditoriyada musiqidən necə istifadə etmək olar?

Tədris zamanı musiqinin integrasiyasında bəzi çətinliklər ola bilər, lakin musiqidən düzgün istifadə edildikdə qazana biləcək bir çox üstünlüklər var: Tələbələrə duyğularını tənzimləməyə kömək edir. Onlarda dil və nitq bacarıqlarına yiyələnməyə şərait yaradır.

Bilmədiyiniz bir dildə mahnını necə öyrənmək olar? Bunun üçün tapşırıqların ardıcılığına nəzər salaq:

1. Sevdiniz hədəf dildə/ingilis dilində bir mahnı seçin. ...
2. Təkrarlayın, təkrarlayın, təkrarlayın! ...
3. Sözləri əl ilə yazın. ...
4. Sözlərin tərcüməsini yazın. ...
5. Mahnının bir hissəsini bir anda əzbərləyin. ...
6. Oxumağa başlayın. (1,2)

Musiqi vasitəsilə dil öyrənmək mümkündürmü?

Bir dil öyrənməyin ən yaxşı yolu onu danışmaqdır. Bir mahnı öyrənməyin ən yaxşı yolu onu oxumaqdır! Bəyənən mahnılar seçilir və təbii ki, onu ifaçı ilə birlikdə oxumağa cəhd olunur. Və musiqi ilə dil öyrənməyə maraq oyanır və bu, öyrənmənin nizamlı hissəsinə çevrilir.

Musiqi dilləri öyrənməyə kömək edirmi?

Musiqi dilləri öyrənmək üçün bir çox üstünlük təqdim edir. Elm adamları bir mahnını dinləmək və birlikdə oxumağın dil öyrənməyə kömək edə biləcəyini göstərdilər. Musiqi dinləmək yadda saxlamağa kömək edir. Alimlərin fikrincə, yeni sözlər oxumaq yadda saxlamağı asanlaşdırır.

Musiqi dili öyrənmək üçün bir vasitədir.

Musiqi bir dildir?

Niyə musiqi ilə öyrənmək daha asandır?

Mahnının sözlərini müəyyən etmək, başa düşmək üçün lövhədə mahnı sözünü yazırıq : «Song».

Sizin üçün mahnı nədir ? (musiqi, alətlər, melodiya ?,,,) What's a song for you? (music, instruments, a melody,,,))

İngilis dilində hansı musiqi alətlərini tanıyırsınız/bilirsiniz ? (gitara, saksofon ?,,,) What musical instruments do you know in English? (guitar, saxophone,,,))

Təklif olunan mahnının mövzusunda semantikanı müəyyənləşdirmək (2, 3) üçün :

İki dəqiqədən sonra "Güllər" mövzusunda bildiyiniz bütün sözləri axtarın.

Ən çox sitat gətirilən sözləri seçin.

Seçilən mahnının ilk sözləri ilə başlayan bir cümlə yazın.

Dinləməzdən əvvəl sözlərdən istifadə edərək bir mətn yazın.

Mahnının musiqi girişini dinləyin və qeyd edin.

Bundan sonra nə ediləcəyinə dair fərziyyələr söyləyin.

Dinləməzdən əvvəl mahnındakı terminlərlə bağlı mübahisəyə qoşulun.

Mahnının mənasını tam anladınız?

Bu mahnının musiqi növü hansıdır?

Mahnının musiqi müəllifi kimdir?

Mahnının sözləri kimə aiddir?

İfaçını tanıyırsınızmı?

Hər 3 müəlliflə bağlı kiçik araşdırma aparıb, məlumat hazırlayın.

Bu musiqi növünün xüsusiyyətləri haqqında nə bilirsiniz?

Budur sözlərin siyahısı, mahnıda sitat gətirilən sözləri izah edin.

Mahnını dinləyin, nə qədər tez-tez "....." sözünü eşidirik?

Müəllim tələbənin başa düşməsi üçün müxtəlif suallar vasitəsilə mənanın açılmasına zəmin yaradır.

Bunun üçün bütün simvolları, sözləri, ifadələri, səslərlə/tələffüzlə sözləri, sözlərə müvafiq mətni, bir sözlə dəqiq təsnifatı və məlumatı aşkarlamaq mümkündür.

Mətni şərh etmədən anlamı dərinləşdirmək üçün ümumi suallar, məsələn, Güllərin mənası nədir? Ağ gül nəyi ifadə edir? Qırmızı gülləri, əsasən kimə hədiyyə edirlər? Sarı güllər nəyi bildirir?

Aşağıdakı ifadələri necə başa düşürsən: " ", " "? və s. ?

Fikrini şifahi ifadə etmək bacarıqlarını aşılamaq üçün, bu mərhələdə tələbələrə danışığa yönəlmiş fəaliyyətlər təklif edilir: şəxsi fikirlərin təqdimatı, debatlar, rol oyunları və s.

Mahnıya münasibət bildirin. Bunun səbəbini izah edin. Mahnında olduğu kimi, sevdiniz və sevmədiyiniz gülləri, rəngləri deyin. Fikrinizi əsaslandırın, niyə? Bu mahnının mətni, sizcə nə üçün faydalıdır?

Güllərin rəmzləri, rəngləri, mənə çalarları hər hansı bir inancla bağlı olması tələbələrə aşılamaqla, fikirlərini ingilis dilində ifadə etmək bacarığına yiyələnirlər.

Mahnının sözlərindən istifadə edərək tələbələr, dialoq qururlar.

Növbəti addım kimi tələbələrə bir çox mətn növü təklif olunur: məktublar, gündəliklər, dialoqların yaradılması, yaradıcı yazı (şeyrlər, təsirli sözlər olan mətnlər və s.)

Mahnıya müvafiq əlavə bir bənd yazmaq tələbələrə yaradıcı tapşırıq kimi verilir.

Mahnıdakı digər təsvirlər həyat hadisələri ilə əlaqələndirilərək mənimsənilir, məsələn, ağ gül-ağ rəng gündüzün; xoşbəxtliyin, toyun rəmzidir, qırmızı gül sevincin, sevginin, məhəbbətin rəmzidir vəs.

Mahnının tədrisi yolları digər medianın öyrənilməsində də istifadə edilə bilər: ədəbi mətnlər, mətbuat məqalələri, oyunlar, dərslük mətnləri, digər mahnılar, İnternet axtarışları və s. (2. 4). Auditoriyada öyrənilən daha geniş bir mövzuya inteqrasiya edilə bilər. "Daha da irəli getmək" addımı tədrisin davamı ilə bir əlaqə yaradır, tələbələrin təfəkkür, inteqrasiya fəaliyyətlərini genişləndirir. Məsələn, mahnını digər mahnılarla müqayisə edin. Tələbələrdən biri mahnını ədəbi mətnlə əlaqələndirir, biri tarix hadisə ilə, biri məqalə ilə, biri videoçarxla və s.

Digər tərəfdən, lirikanı başa düşmədən bir mahnıdan zövq almaq mümkündür. Müəllim bir neçə nəfərə qulaq asmağı təklif edir 3 və ya 4 addan ibarət qruplarda mahnının mətninə uyğun, tanış olmayan sözləri izahı ilə paylayır. Tələbələrin vəzifəsi mahnıların (0-dan 5-ə qədər) yazılmasıdır. Sonra hər bir mahnı üçün xalları sayırıq və bir neçə həftədən sonra hit paradın çempionu yuq. Bu fəaliyyət çox mahnılara qulaq asmağa imkan verir. Tələbələr ingilis musiqisini eşidirlər. Linqvistik materialı mənimsəyirlər. Və qiymətləndirə, dəyərləndirə bilirlər.

Bəzi fəaliyyət təklifləri:

Mətnin məzmunu ilə əlaqəli bütün məsələləri araşdırın.

Mahnından bir klipin iki ssenarisini xəyal edin və təqdim edin.

Sonra orijinal klipə baxın.

Bir mahnıdan bir Klip təsəvvür edin və bütün tələbələrlə birlikdə səhnələşdirərək oynayın. (2,6)

Bir kameranız varsa, klipi çəkin və bloqda və ya saytda, səhifənizdə yerləşdirin. İnteraktiv rəqəmsal cədvəl, şəkillər, səslər, mətnlər və öyrənənlərin birbaşa müdaxiləsini əlaqələndirərək dərs ssenarisini mahnı ilə tərtib etməyə imkan verir. Bu şəkildə:

Müğənni / qrupun bir neçə fotolarını təqdim edin.

Mahnı ilə əlaqəli bir videoçarx təqdim edin.

Açar sözləri təklif edin.

Seçmək üçün qarışıq sözlər verin.

Sözlərdə sitat gətirilən personajlar, bu personajların şəkilləri və bəlkə də qısa tərcümeyi-halı və ya ondan bir parça ilə əlaqələndirin.

Mahnının bəzi sözlərini sinonimlərlə əvəz edin.

Tələbələr sinonimləri mahnıda əşidilən sözlərlə əvəz edirlər.

Kiçik qruplarda, öyrənənlər mahnıların atmosferinə ən uyğun görünən bir neçə fotosəkil arasından birini seçirlər. Seçimlərini izah edirlər və s.

Öyrənənlərin motivasiyası və sənətçilərə hörməti hissi formalaşdırılması əsas məsələlərdəndir.

Mahnıların əsas funksiyası əyləndirmək, zövq vermək, bir hekayə söyləmək, rəqs etmək və s.dir. Təqdim olunan pedaqoji yollar isə hörmətlə ünsiyyət təcrübəsinin birləşdirərək canlı dili mənimsəmək üçün imkan yaradır.

Lakin bütün tapşırıqları tək bir mahnı ilə etmək lazım deyil. Hər dəfə bir və ya iki fəaliyyətlə bir neçə mahnı dinləmək daha yaxşıdır. Mahnıların tədrisi məqsədi bir cümlə ilə “Dili asan öyrənməyimiz üçün” fikri ilə ümumiləşdirilə bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Brougère G, Playing Learn, Paris, Economica, Anthropos, 2005, p. 122
2. Bruner J, How children learn to speak, Paris, Retz, 1987, p. 24
3. Michel Boiron, Chansons Durban Chansons en classe de français, mode d'emploi Michel Boiron, Directeur du CAVIILAM, 2012 p. 6
4. Simpson J, How to use song in the English language classroom, 2015 p. 74
5. Veysova Zülfiyə, Fəal interaktiv təlim, Bakı 2007, 154 s.

PIRIYEVA G

SUMMARY
WAYS TO USE SONGS IN TEACHING ENGLISH

In the article, the author examines the role and importance of songs in the teaching of English, the possibility of learning the language easily and tirelessly, with pleasure. Emphasizes the importance of interactive learning by working on songs, mastering language, speech, and skills, as well as information about the type, characteristics, authors, and performers of music.

Teaching any foreign language through songs plays an important role in mastering the language. The songs are very valuable original materials and at the same time a very good example of an activity that allows you to move forward in a pleasant and effective way. When working with students, the use of songs allows them to be directly involved in the whole artistic process and the learning process.

First, the teacher tells the students that they will listen to a new song. For the first time, the song is listened until the end. Since students do not understand or remember what they are listening to for the first time, we can say that the purpose of the first listening is to get acquainted with the song and get the audience used to its rhythm. The purpose of the second hearing is to help to understand the main content of the song in chronological order, in line with the plot line.

The author notes that the ways of teaching songs can also be used in the study of other media: literary texts, press articles, games, textbook texts, other songs, Internet searches, etc. Can be integrated into a broader topic learned in the audience. In addition to linguistics, songs bring music to the audience, creating interest, desire, as well as emotion and motivation.

The author points out that the use of songs in language learning makes it easier for students to recognize a different culture, to read and hear new words, and to remember them.

Key words: song, digital learning, fun, mastering, integration

ПИРИЙЕВА ГЮЛЬЗАР

РЕЗЮМЕ
ПУТИ ИСПОЛЬЗОВАНИИ ПЕСНИ В ОБУЧЕНИИ
АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ

В статье автор исследует роль и значение песен в обучении английскому языку, возможность изучения языка легко и без усталости, с удовольствием. Подчеркивает важность интерактивного обучения путем

работы над песнями, овладения языком, речью и навыками, а также информацией о типе, характеристиках, авторах и исполнителях музыки.

Обучение любому иностранному языку с помощью песен играет важную роль в овладении языком. Песни - это очень ценный оригинальный материал и в то же время очень хороший пример деятельности, которая позволяет вам двигаться вперед приятно и эффективно. При работе со студентами использование песен позволяет им принимать непосредственное участие во всем художественном и учебном процессе.

Сначала учитель говорит ученикам, что они послушают новую песню. Впервые песню слушают вместе до конца. Поскольку учащиеся не понимают или не запоминают, что они слушают в первый раз, можно сказать, что цель первого прослушивания - познакомиться с песней и приучить аудиторию к ее ритму. Цель второго слушания - помочь понять основное содержание песни в хронологическом порядке в соответствии с сюжетной линией.

Отмечается, что способы обучения песням также могут быть использованы при изучении других медиа: литературных текстов, статей в прессе, игр, текстов учебников, других песен, поиска в интернете и т. д. Может быть интегрирован в более широкую тему, изучаемую в аудитории. Помимо лингвистики, песни приносят слушателям музыку, вызывая интерес, желание, а также эмоции и мотивацию.

В статье автор отмечает, что использование песен при изучении языка помогает учащимся узнавать другую культуру, читать и слышать новые слова и запоминать их.

Ключевые слова: песня, цифровое обучение, удовольствие, мастерство, интеграция

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 22.08.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 27.09.2021

RƏYÇİ: p.f.d., dos. Günay Şirəliyeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

Z.KAZIMOVA

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

Azadlıq prospekti, 16/21

zahire.kazimova@asoiu.edu.az

İNGİLİS DİLİNDƏ LÜĞƏT TƏRKİBİNİN GENİŞLƏNDİRİLMƏSİ

Xülasə

Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinin əsasında dildə olan sözlərin semantik mənasının genişlənməsi, söz yaradıcılığı üsulları, başqa dillərdən tərcümə prosesi və alınmalar durur.

Dilin yeni sözlərlə zənginləşməsi və mövcud mənalarının dəyişməsi ictimai həyatda və ictimai fikirdə yaranan yeni inkişaf əlaqədardır. Yəni dilin lüğət tərkibi təlabatla bağlı müxtəlif dəyişikliklərə məruz qalır.

Lüğət tərkibinin inkişafında ictimai – siyasi hadisələrin təsiri böyükdür. Belə ki, cəmiyyətin iqtisadi, siyasi, ictimai – mədəni həyatındakı inkişaf əlaqədar olaraq dilin leksik – terminoloji potensialının zənginləşməsinə real zəmin yaranır.

Dilin lüğət tərkibində sözlərin sayının çox olması həmin xalqın təfəkkürünün zənginliyindən xəbər verir. Lüğət tərkibinin zənginliyi həmin dilin inkişafını şərtləndirir. Dilin inkişafını onun qrammatik quruluşunda deyil, məhz leksik tərkibində axtarmaq lazımdır.

Dildəki sözlərin sayı o qədər çox, tərkibi o qədər mürəkkəbdir ki, bir dilin lüğəti aid olduğu dilin sözlərini tam şəkildə əhatə edə bilməz.

Lüğətin bu cür inkişafı yalnız insan övladının nailiyyətləri ilə əks olunmur, bu eləcə də həyatın gedişində danışdığı zamanı yaranan sözlər elmin və mədəniyyətin daxilində gedən dəyişikliklər zamanı yaranan yeni sözlər hesabına baş verir.

Acar sozler:muasir dunya dilleri, mehsuldar soz yaradiciligi, alinma sozler, dildilik elmi,merhele, keshf etmek

Linqvistlər və dilçi alimlər ümumilikdə dilə aid olan sözləri dilin leksikonu və ya lüğəti adlandırırlar. Dildə ixtisar olunmayan lüğət və ya ixtisar olunmayan leksikon anlayışı vardır ki bu da dildəki bütün sözləri izah edir və ifadə edir. Lakin ingilis dilinin lüğət tərkibi sonsuzluq anlayışına tabe deyildir. Onu qapalı sistem şəklində qələmə vermək, nə nəzəri nə də praktiki mümkün deyildir. İngilis dilinin lüğət tərkibinə daxil olan sözlərin dəqiq sayı bir çox səbəblərə görə heç bir vasitə ilə verilə bilməz; ən öndə gedən səbəblərdən biri isə lüğət tərkibində texniki terminlərin və elmin əmələ gətirdiyi daimi cəmiyyət dəyişkənliyidir. Bu eyni zamanda insanların da dəyişkənliyidir. Bu eyni zamanda insanların da müasir cəmiyyətləri və həyat şəraitlərinə öz təsirini göstərir. Məsələn; məşhur amerika leksikoqrafları hesab

edirlər ki yalnız karbon sözü və onun mürəkkəbtərkibli hissələrinə müvafiq şəkildə lüğəti sonsuz ,ixtisar olunmayan adlarla doldurmaq olar. Dildəki sözlərin sayı o qədər çox tərkibi o qədər mürəkkəbdir ki ,bir dilin lüğəti aid olduğu dilin sözlərini tam şəkildə əhatə edə bilməz. (1, səh.222)

Dilin lüğət tərkibinin tədqiqi problemi leksikologiyanın ən mühüm vəzifələrindəndir. Lüğət tərkibini tədqiq etməmişdən öncə lüğət tərkibi anlayışının mahiyyətini açıqlamaq qarşıda əsas məsələ kimi durur. Lüğət tərkibi nədir?

Lüğət tərkibinin mahiyyəti haqqında elmi dilçilikdə demək olar ki, elə bir ciddi mübahisə yoxdur. Bütün dilçilərin qəbul etdiyi kimi, dildə olan bütün sözlərin və sabit birləşmələrin məzmununa lüğət tərkibi deyilir. Hər hansı bir dildə danışanların hamısının mənasını bildiyi və bilmədiyi sözlər və sabit söz birləşmələri həmin dilin lüğət tərkibini təşkil edir. Dildəki bütün sözlərin etimoloji mənasını bilmək mümkün deyildir. Dilin lüğət tərkibində sözlərin sayının çox olması həmin xalqın təfəkkürünün zənginliyindən xəbər verir. Lüğət tərkibinin zənginliyi həmin dilin inkişafını şərtləndirir. Dilin inkişafını onun qrammatik quruluşunda deyil ,məhz leksik tərkibində axtarmaq lazımdır.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, müasir dünya dilləri leksik tərkib cəhətdən o qədər inkişaf etmişdir ki heç kəs öz ana dilindəki sözlərin yarısının belə mənasını bilə bilməz. (2, 8 səh.)

Belə çıxır ki, biz bu və ya digər bir dilin sözlərinin çox juzi bir hissəsindən istifadə edirik. Bu mövqedən yanaşdıqda dildəki bütün sözlər fəal və qeyri fəal olmaqla iki əsas qrupa bölünürlər. Dildəki qeyri- fəal sözlərin sayı, fəal sözlərin sayından qat- qat çoxdur. Fəal sözlər gündəlik həyatda, ünsiyyət prosesində hamının işlətdiyi və başa düşdüyü sözlərdir. Qeyri –fəal sözlər məsələsində isə müəyyən mübahisələr vardır. Qeyri –fəal sözlər insanın istər danışmaq zamanı və istərsə də əsərləri oxuduğu zaman başa düşmədiyi sözlərə deyilir. Bu sahə ilə bağlı həmin fikirlə razılaşmayan digər müəlliflər də mövcuddur. A.A.Reformatskiyə görə -- Passiv sözlər o sözlərdir ki, həmin dildə danışan başa düşür amma özü işlətmir. Məsələn : xüsusi texniki və ya diplomatik sözlər, habelə müxtəlif ekspressiv ifadələr. Biz öz araşdırmalarımızda ikinci tezisə üstünlük verir və həmin fikri müdafiə edirik çünki doğrudan da istər ingilis və istərsə də Azərbaycan dilində bir qrup sözlər vardır ki, onların işlək dairəsi məhdud olub yalnız aid olduqları sahələrdə işlənir, gündəlik danışmada onlara çox təsadüf hallarda rast gəlmək olur. Deməli ,onların passivliyi bizim onları bilib – bilməməyimizlə deyil, onların dildə işlənmə tezliyi ilə müqayisə edilə bilər. (3, səh. 67)

Bir vaxtlar Amerikada və İngiltərədə ingilis dilini öyrənmək üçün'' zəruri sözlər'' siyahısı tərtib edilərək reklam kimi təbliğ edilirdi. Lakin zaman zaman göstərdi ki, bu ingilis dilini öyrənmək işində xeyirdən çox ziyan vurdu. Çünki həmin sözləri tədris məqsədi ilə tərtib edən alimlər belə bir faktı nəzərə almamışdılar ki, dünyada hər şey inkişafda və hər şey dəyişmədə olduğu kimi, bu və ya digər dilin lüğət tərkibi də

daimi inkişafa və dəyişməyə məruz qalır, bu gün bizə fəal sözlər kimi təqdim edilən leksik vahidlər zaman keçdikcə passivləşir və ya tərsinə. Məsələn: Heç kəsin ağına belə gəlməzdi ki, sovet hökuməti iflasa uğrayacaq və yenidən sahibkar, sahibkarlıq tender, bonus, ıcarədar, mülkədar və s. Kimi xeyli sayda yeni sözlər yenidən Azərbaycan dilinin leksik ifadəsində fəallıq qazanacaqdır.

Dildəki sözlərin fəal və qeyri – fəallığı xalqın təfəkküründən, fəaliyyət və dünya görünüşündən, cəmiyyətin siyasi əsasından, onun bazisindən asılıdır. Dialektik inkişaf və aramsız dəyişmə dildə, şüurda mütləq öz əksini tapmalıdır. Buna görə də dildəki sözlərin bir qrupu köhnələrək dildən çıxır, yeni sözlər yaranır. Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinin mənbələri və yollarını araşdırarkən müxtəlif dilçilik mənbələri ilə tanış olmuş və bu məsələ ilə bağlı söylənilmiş fikirlər bir – birinə yaxın olsalar da bir – birindən forma etibarı ilə fərqli mövqedə durduqlarını aşkar etmişik. Türk dilləri üçün və xüsusilə türk dilləri sistemində aparıcı mövqeyə malik olan azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin zənginləşdirilməsindən bəhs edərkən professor A. Babayev iki əsas mənbəyin mövcudluğunu qeyd edir:

1) dilin öz milli bazası; 2) başqa sözlər.

İngilis dilinə aid olan nəzəri mənbələrdə lüğət tərkibinin genişlənməsi yollarından və mənbələrindən bəhs edərkən söz yaradıcılığını 3 mənbədən götürürlər:

1) məhsuldar söz yaradıcılığı; 2) qeyri məhsuldar söz yaradıcılığı; 3) alınma sözlər

Söz yaradıcılığı prosesində və eləcə də lüğət tərkibinin genişləndirilməsinin əsas mənbələrindən birincisi hesab edilən məhsuldar söz yaradıcılığı ona görə məhsuldar hesab edilir ki, burada yeni söz yaranır. Söz yaradıcılığı prosesinin əsas mənbəyi yeni sözlərin yaradılması ilə izah edilir. Məhsuldar və qeyri – məhsuldar söz yaradıcılığı bir – birinə əks qütblərdə dayanan anlayışlar olmayıb, məhsuldar və qeyri – məhsuldarlıq arasında mərhələli inkişaf yolu keçir və bir – biri ilə bağlanır. Məlumdur ki məhsuldar söz yaradıcılığının özü də bir mənalı qəbul edilmir. Çünki məhsuldarlığın özünün də yüksək məhsuldarlığı məhsuldarlığı yarım məhsuldarlığı və qeyri – məhsuldarlığı vardır. (4, səh. 108)

Yuxarıda qeyd etdiyimiz nəzəri mənbələrin mahiyyəti etibarı ilə eyniyyət təşkil etməsi və ya fərqli cəhətlərə malik olmasından asılı olmayaraq bütün hallarda ümumi bir cəhət dəyişməz olaraq qalır. Bu cəhət ondan ibarətdir ki, lüğət tərkibinin əsasını, onun özəyini sözlər, leksik vahidlər təşkil edir. Məhz ona görə də ingilis dilinin lüğət tərkibinin genişləndirilməsi yollarından bəhs edərkən,

ingilis dilində söz yaradıcılığı prosesindən yan keçmək mümkün deyildir çünki söz yaradıcılığı özü son nəticə olaraq lüğət tərkibinin zənginləşdirilməsinə xidmət edir.

İngilis dilində söz yaradıcılığı dilçilik elminin ayrıca bir mövzusu olaraq tədqiq edilmişdir. Söz yaradıcılığı termini ilkin mənada dildə yeni sözlərin daima yaranma prosesini ifadə etmək və bununla da dilin lüğət tərkibini zənginləşdirmək

məqsədi ilə işlədilir. Dil daima tərəqqi etmək və inkişaf etmək vəziyyətindədir və burada müəyyən bir dil prosesləri o cümlədən dildə yeni leksik vahidləri yaratmaq prosesi daxildir. Bu proses dildə "söz yaradıcılığı" termini adını almışdır. Dilçilik sahəsində çalışan alimlərin fikrincə "Hər bir köksüz və eyni zamanda müasir dövrdə müəyyən bir kökü olan sözlərin strukturası belə bir prosesin məntiqi nəticəsidir". Digər bir dilçi alim E.S.Kubryakovanın fikrincə "Söz yaratmaq prosesinin əsas mahiyyəti yeni adların yeni ikinci yaranmış vahidlərin meydana çıxması deməkdir və tezliklə belə adlar sözlərə çevrilir. Söz yaratmaq termini sözün həqiqi mənasında söz yaradıcılığı prosesinin adlandırılması mənasında çıxış edir".

Baxmayaraq ki söz yaradıcılığı dilçilik elmində müstəqil bir sahə hesab edilir ancaq onu dilçiliyin digər aspektlərindən -- leksikologiyadan morfologiyadan və sintaksisdən ayrı təsəvvür etmək olmaz. (5, səh.25)

Akademik V.V.Vinoqradov, E.S.Kubryakova və başqalarının elmi əsərlərində söz yaradıcılığının dilin digər aspektləri ilə qarşılıqlı əlaqəsi haqqında geniş məlumat verilmişdir. Söz yaradıcılığı prosesinin qarşısına qoyulmuş məhdudiyyətlər kifayət qədər mürəkkəbdir və az tədqiq edilmişdir. Bununla belə bu və ya digər məhdudlaşdırıcı modelin fəaliyyət diapazonunu müəyyən etmək söz yaradıcılığı elmini quru, şolastik bir elmdən izahlı və perspektivli, öz tədqiqat obyektlərinin inkişafının düzgün və ümumi cəhətlərini proqnozlaşdıran bir elmə çevirir.

Söz yaradıcılığının əsas probleminin gücü onun məhsuldarlığı ilə ölçülür. "Söz yaradıcılığının məhsuldarlığı" termini dildə tez – tez derivasiya (törəmə) termini ilə ifadə edilir. Çünki söz yaradıcılığının özü müstəqil linqvistik elm sahəsi kimi gec meydana gəlmişdir. Söz yaradıcılığının məzmunla bağlılığı son vaxtlar diqqəti cəlb etmişdir. Çünki bu elə bir proses ola bilməzdi ki orada söz yaradıcılığı öz məzmununa görə morfoloji cəhətlərdən fərqlənməmiş olsun.

Məhsuldar sözlər söz yaradıcılığı və söz yaradıcı vasitələrlə ikili cəhətlərə malikdir; struktural və semantik cəhətlərə. Forma və məzmununun vəhdəti bu qarşılıqlı tərəflər arasındakı struktural cəhətlərə semantik cəhətlərin bir – birinə qarşılıqlı təsiri nəticəsində meydana çıxır. Söz yaradıcı vasitələrin mənalı və strukturalı ümumi əsaslarla söz yaradıcı vasitələrin imkanları əsasında yaranır və formalaşır. Bir çox dilçilər cəhd etmişlər ki forma və məzmun arasındakı münasibətlərdə məzmun anlayışına üstünlük versinlər lakin forma ilə məzmun arasında olan əlaqə vasitəsini inkar etmək onlara müəssər olmamışdır. Bu münasibətlə dilçi alim E.Benvenist çox düzgün olaraq qeyd edir ; "Məzmunu nəzərə almamaq üçün daha nələr edilməmişdir onu görməməzliyə vurmaq və ondan yaxa qurtarmaq üçün nələr edilməmişdir. Bütün bunlar əbəddir çünki məzmun meduzanın başı kimi dilin mərkəzindədir. Kim özünü onu görməməzliyə vursa, onu tilsimləyər". Yeni leksik vahidlərin yaranma xüsusiyyətləri və qanunauyğunluqları söz yaradıcılığı prosesinin analizi vasitəsilə müəyyən edilir. Bu analiz özündə morfoloji, semantik, genetik və funksional cəhətləri əks etdirir.

Dildə artıq mövcud olan çoxlu sayda sözlər və onların mənaları daxilində gedən inkişaf ola bilsin ki müxtəlif hadisələrin sürətli cərəyan etməsi elmin və texnikanın inkişafı və ümumiyyətlə insanın fəaliyyət göstərdiyi bütün sahələrin yeni təsəvvür və anlayış əldə etmələri ilə bağlıdır. Sözlərin bu cür sürətli axın və inkişafı demək olar ki heç vaxt keçən əsrin son bir neçə onilliyindəki qədər olmamışdır. Son 25 ilin hesablamalarına görə texnikanın belə inkişafı və kommunikasiya sistemindəki inkişaf əvvəlki dövrlərdə demək olar ki, olmamış və insanların həyatına bu cür təsir etməmişdir. Aviasiya, radio, televiziya, tibb və atom tədqiqatları ilə bağlı ixtisaslaşmış lüğətlər və yeni lüğət bölmələri ictimai həyatda və tarixdə qeyri – adi izlər qoymuşdur. Belə ki, lüğətlərə nəzər salsaq görürük ki müharibə ingilis dilinin lüğət tərkibinə *blacout*, *paratroops*, *a bomb* və s: elmin inkişafı *hydroponis radar meson* və s . kimi söz və minlərlə söz birləşmələri gətirmişdir. Lüğətin bu cür inkişafı yalnız insan övladının nailiyyətləri ilə əks olunmur bu eləcə də həyatın gedişatında danışq zamanı yaranan sözlər elmin və mədəniyyətin daxilində gedən dəyişikliklər zamanı yaranan yeni sözlər hesabına baş verir. Özünəməxsus və eləcə də qərribə inkişafa malik olan Amerikan həyat tərzli lüğət tərkibinə aşağıdakı söz və söz birləşmələrini gətirmişdir: *taxi – dancer --a girl employed by a dance hall*, *cabaret to dance with pontrans who pay for dance*; *witch-hunt—the scroening and subsequent persecution of political opponents* ; *sitdower – a participiant of a sit – down strike*; *to nuclearize – to equip conventional armies with nuclear weapons*. Söz morfemlərin mexaniki şəkildə bir – biri ilə bağlanması nəticəsində meydana çıxır. Ona görə də sözlərin yalnız morfemlilik cəhətlərinin analizi kifayət deyildir. Çünki morfem hələ sözlərin yaranma tarixini aşkara çıxarma qabiliyyətinə malik deyildir. Bundan savayı morfem analizi digər dillərdən alınma sözlərə tətbiq edilməklə az imkana malikdir.

Yaradıcı sözlər analizi vəhdət şəklində söz yaradıcı elementlərlə sözlərin kökləri arasında olan əlaqələrin aşkar edilməsini tələb edir. Çünki ayrı –ayrı köklərə birləşdirilən affikslərdən ibarət olan sözlər ayrı –ayrı semantik qruplara aiddirlər. Məhz buna görə də yaratma prosesinin analizi törəmə münasibətlərindən başlayır və yaradıcı sözün formal semantik xüsusiyyətlərinin təyin edilməsi ilə qurtarır. Başqa sözlə desək məhsuldar söz yaradıcı vasitənin semantik – struktural klassifikasiyası mövcud konstruksiya daxilində onun yerinin müəyyənləşdirilməsi ilə nəticələnir. Söz yaradıcılığı prosesində formal cəhətdən semantik qruplaşmalar yaranır. Onlar həm söz yaradıcı konstruksiyalarla həm də yaranmış vahidlərlə eyni dərəcədə əlaqədə olur. Yəni söz yaradıcı vasitələr dedikdə affikslər söz yaradıcı elementlər və sözlərin kökləri arasında olan münasibətlər nəzərdə tutulur. Söz yaradıcı münasibətlər iki tip şəklində mövcud olduqları üçün(formal və semantik) söz yaradıcı analiz morfoloji struktural analiz şəklində aparılır. Etimoloji (genetik) analizə o vaxt əl atılır ki tədqiqat diaxronik planda aparılsın və eyni zamanda söz yaradıcılığının struktural semantik təhlilinin sinxron analizi tələb edilsin.

Eyni zamanda söz yaradıcılığı ilk növbədə elə məsələlərlə məşğul olmuşdur ki sözlərin həm forma həm də məzmun etibarı ilə necə formalaşmasını sözdən necə istifadə etmək prinsipini müəyyən etmək mümkün olsun. N.M.Şanskinin fikrincə mahiyyət etibarı ilə söz yaradıcılığı elə sözün necə əmələ gəlməsi deməkdir. İstər bir başa istərsə də dolayı yolla ayrı – ayrı sözlər üçün xas olan mövcud struktur tipləri öz qüvvəsini saxlayır və söz yaradıcılığı dedikdə ayrı – ayrı hazır sözlərin necə yeni mənalar kəsb etməsi nəzərdə tutulur.

ƏDƏBİYYAT

- 1.A.M.Babayev.Dilçiliyə giriş.1992
- 2.N.Məmmədov, A.Axundov.Dilçiliyə giriş, Bakı 1965
- 3.Ginzburg R.S, Khidekel S.S. A course in Modern English Lexicology.Moscow ,1979
- 4.Arnold.I.B.Leksikologiya sovremennogo angliyskogo yazıka.Moskva 1979
- 5.Horman A.Estrin andDonald V.Mehus.The American Language in the 1970 s.USA, 1974

Z.Kazimova

ENGLISH DICTIONARY EXPANSION

Summary

The enrichment of the vocabulary of the language is based on the expansion of the semantic meaning of words in the language methods of word formation the process of translation and acquisition from other languages.

The enrichment of the language with new words and the change of existing meanings are connected with the new development in public life and public opinion. That is the vocabulary of the language is subject to various changes depending on demand.

The influence of socio – political events on the development of the vocabulary is great. Thus in connection with the development of economic political social and cultural life of society there is a real basis for the enrichment of the lexical and termino – logical potential of the language.

The large number of words in the vocabulary of the language indicates the richness of the thinking of the people. The richness of the vocabulary determines the development of the language. The development of language should be sought not in its grammatical structure but in its lexical structure.

The number of words in a language is so complex that the vocabulary of a language cannot fully cover the words of the language to which it belongs

Key words: modern world languages, productive word creation, borrowed words, linguistics, stage, discover.

З.Казымова

РАСШИРЕНИЕ АНГЛИЙСКОГО СЛОВАРЯ

Резюме

Обогащение словарного запаса языка основано на расширении смыслового значения слов в языке способами словообразования процессе перевода с других языков и заимствованиях .

Обогащение языка новыми словами и изменение существующих значений связано с новыми событиями в общественной жизни и общественном мнении. То есть словарный запас языка подвержен различным изменениям в зависимости от спроса.

Влияние общественно – политических событий на развитие словарного запаса велико. Таким образом в связи с развитием экономической политической социальной и культурной жизни общества возникает реальная база для обогащения.

Большое количество слов в словарном запасе языка свидетельствует о богатстве мышления людей. Богатство словарного запаса определяет развитие языка. Развитие языка следует искать не в его грамматической структуре а в ее лексической структуре.

Количество слов в языке настолько сложное что словарный запас языка не может полностью покрыть слова языка к которому он принадлежит.

Такое развитие словарного запаса отражается не только в достижениях человечества но и в словах которые появляются в течение жизни через новые слова возникающие во время изменений в науке и культуре.

Ключевые слова: современные мировые языки, продуктивное словообразование заимствованные слова, лингвистические науки, сцена, обнаружить

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 22.08.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 27.09.2021

RƏYÇİ: filologiya elmləri namizədi, dosent Sevil Qaziyeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ELMİRA ƏLİYEVƏ

ADU

Rəşid Behbudov 134

elmira_eyyub@gmail.com

SİFƏTİN ƏNƏNƏVİ DİLÇİLİKDƏ TƏDQIQINƏ DAİR

XÜLASƏ

Məqalədə sifətlərin ənənəvi formada quruluşuna, mənalarına görə təsnifi məsələsinə toxunulur və müəyyən situasiyalarda sifətlərin dəyişikliyə uğramasının (əslı sifətlər → nisbi sifətlər) hansı vasitələrlə icra olunması araşdırılır. Eyni zamanda, bəzi situasiyalarda sifətlərin ünsiyyəti təmin edən aspektlərə uyğun olaraq təfəkkür ilə əlaqəli öyrənilir. Sifətlərin müəyyən edilməsi zamanı konsept və kateqoriya arasındakı fərqliliklərə, sifət bildirən konseptlərin insanların və qeyri-canlıların beyinlərində fərqli şəkildə formalaşma səbəblərinə də toxunulur.

Ümumi dilçilik baxımından sifətlərin təbiəti və funksiyaları, onların quruluşları, funksiyalarının qanunauyğunluqları, konkret dillərdə təsnifi haqqında məlumat verilir. Makro və mikromətnlərdə sifətlərin referensial mənaları müəyyən edilir.

Müasir dövrdə, german dilçiliyində sifətin fərqli dillərdə struktur-semantik və funksional cəhətdən öyrənilməsinə elmi-fəlsəfi cəhətdən yanaşmalar araşdırılaraq təhlil edilir. Bununla yanaşı, sifət haqqında məlumat verilir və sifətlərin təsvir sahələri qruplaşdırılır: 1) ismin keyfiyyətni təsvir edən sifətlər (ingilis dilində /a cold drink/ “soyuq içki”; alman dilində /ein heftiger Hund/ “güclü it” və s.); 2) şəxsin, yaxud əşyanın hansı yerə aid olduğunu, haradan gəldiyini, yaxud gətirildiyini təsvir edən və məişət sifətləri adı ilə tanınan sifətlər (ingilis dilində /an Indian temple/ “hind səcdəgahı”; isveç dilində /en mexikansk hatt/ “Meksika şlyapası” və s.), rəng bildirən sifətlər (ingilis dilində /Please, give me some white bread/ “Zəhmət olmsa, mənə bir qədər ağ çörək verin”; alman dilində /sein Gesicht ist schwarz/ “Onun üzü qaradır” və s.), isimlərin ölçüsünü təsvir edən sifətlər (ingilis dilində /A huge place/ “nəhəng yer”; isveç dilində /en tunn tjej/ “arıq qız” və s.).

Sifətlərin mənalarına görə təsnifi belə bölünür: əslı, nisbi və vəziyyət bildirən sifətlər. Müasir ingilis dilində sifətlər mətnin formalaşmasında, cümlənin aktual üzvlənməsində fəal iştirak edir və mətnlərin mənalarının düzgün ifadə olunmasında rol oynayır.

Açar sözlər: sifət, ənənəvi, tədqiq, mənə, quruluş, təsnif

Müasir ingilis dilində sifət şəxs və əşyanın əlamətini, keyfiyyətini və vəziyyətini bildirən sözləri ehtiva edir. Məsələn:

İngilis dilində	Azərbaycan dilində
A beautiful girl	Gözəl qız
Long and wide bridges	Uzun və geniş körpülər
Fresh vegetable	Təzə tərəvəzlər
An easy problem	Asan problem

Sifət şəxs və əşyanın əlamətini, keyfiyyətini və s. bu kimi xüsusiyyətləri bildirən əsas nitq hissələrindən biridir (8, s.67). Hər bir nitq hissəsi kimi sifətin də dildə xüsusi funksiyası vardır. Sifət əşyanı, hadisəni bir-birindən ayırmağa, onları fərqləndirməyə, beləliklə də əşya, hadisə haqqında geniş, hərtərəfli məlumat verməyə xidmət edir.

Sifət, yəni əlamət və keyfiyyət maddi varlığın ayrılmaz hissəsidir. Ətraf aləmdə mövcud olan varlıq müəyyən formaya, əlamətə, keyfiyyətə malik olur. Bu forma, əlamət, keyfiyyət sifət vasitəsilə dinləyənə çatdırılır. Bu səbəbdən də qədim zamanlardan əsas nitq hissəsi kimi sifət dilçilikdə dilçilərin diqqətini cəlb etmişdir.

Sifəti isimdən təcrid olunmuş şəkildə düşünmək olmaz. Sifətlə isim arasında daxili bir ahəng, yaxınlıq vardır (2, s. 16).

Bəzi hallarda verilən sözün isim, yaxud sifət olmasını müəyyən etmək çətin olur. Bunun səbəbi odur ki, bəzi dillərdən, məsələn, rus, alman və s. fərqli olaraq müasir ingilis dilində sifətin hal, cins, kəmiyyət kateqoriyası yoxdur. Azərbaycan dilində olduğu kimi, ingilis dilində də sifət aid olduğu, təyin etdiyi isimlə nə hala, nə cinsə və kəmiyyətə görə uzlaşmır. İsmi hansı halda, hansı cinsdə və hansı miqdarda olmasına baxmayaraq sifət eyni formada, ilkin formada işlənir (3, s.40).

Müasir ingilis dilində sifət heç vaxt birləşmə daxilində morfoloji əlamət qəbul etmir. Sifət iki halda morfoloji əlamət qəbul edir (9, s.67):

Müasir ingilis dilində sifətlər müstəqil nitq hissəsi kimi başqa nitq hissələrindən öz leksik mənalara və sintaktik funksiyalarına görə fərqlənir (7, s. 60).

İngilis dilində bir xeyli nitq hissələri vardır ki, onlar həm sifət, həm də zərf kimi işlənir. Həmin sözlərin sifət, yaxud zərf olması onların qrammatik funksiyasına uyğun olaraq müəyyənləşir. İşlənən söz ismə aid olduqda təyin funksiyasında, feilə aid olduqda isə zərflilik funksiyasında işlənir (5, s.66). Bu da o anlamı verir ki, birinci halda işlənən söz sifət, ikinci halda işlənən söz isə zərf hesab olunur.

Həm sifət, həm də zərf kimi işlənən sözlərə sonu *-ly* ilə bitən sözləri də aid etmək olar. Məsələn: *weekly* 'həftəlik', *lovely* 'cazibədar', *monthly* 'aylıq' və s. (6, s. 85)

Qeyd edək ki, sonu *-ly* bitən bir qrup söz var ki, onlar ancaq sifət kimi işlənir. Məsələn: *beastly* 'vəhşi', *costly* 'bahalı', *cowardly* 'qorxaq', *deadly* 'ölümcül', *likely* 'ağlabatan', *brotherly* 'qardaşcasına', *lively* 'canlı', *womanly* 'qadıncasına', *scholarly* 'bilikli', *silly* 'ağılsız', *ugly* 'eybəcər', *unlikely* 'ağlabatmaz' və s. (17, s. 96)

A.M.İosifoviç *dead* sözünü həm sifət, həm də zərf kimi işlənməsini belə izah edir (4, s. 69):

Dead sifət kimi:

The bird was fired, and it fell *dead*. ‘Quş vuruldu və öldü.’

Dead zərf kimi:

She is *dead* drunk, isn't she? ‘O, çox içib, elə deyilmi?’

A.M.İosifoviç yazır ki, *deadly* sözü zərf kimi işlənmir. Onun yazdığına əsasən *fatally* sözü zərf kimi *deadly* sözünün qarşılığı kimi çıxış edir (4, s. 69). Məsələn:

She is *fatally* injured in the accident. ‘O, qəzada ölümcül yaralanmışdı.’

Göründüyü kimi, müasir ingilis dilində kifayət qədər söz həm sifət, həm də zərf kimi işləyə bilər.

Sifət çoxmənalı söz kimi geniş işlədilir. P.Tsif yazır ki, *good* sifətinin 200-dən artıq mənə variantı mövcuddur (19, s. 139).

A. Radford *sharp* sifətinin 19 mənə variantı olduğunu yazır. O qeyd edir ki, lekisk-semantik baxımdan *sharp* sifəti müxtəlif mənə daşıyan isimlərlə birləşərək sintaktik birləşmələr əmələ gətirir (18, s. 136).

Sifətin semantik xüsusiyyətləri iki baxımdan tədqiq edilə bilər: a) leksik vahid kimi (sifət+ isim); b) sifətin danışıqda işlənməsi baxımından (9, s.69).

O.Musayev yazır ki, leksik mənalarına görə sifətlər əsasən üç qrupa bölünür: 1) əsl sifətlər; 2) nisbi sifətlər; 3) vəziyyət bildirən sifətlər (14, s.32).

Əsl sifətlər əşyanın rəngini, formasını, əqli və fiziki keyfiyyətlərini və s. bildirir. Məsələn:

A black pencil ‘qara qələm’, *a yellow apple* ‘sarı alma’, *a grey blouse* ‘boz qofta’, *a white shirt* ‘ağ köynək’ və s.

F.Palmer yazır ki, sifət aşağıdakı xüsusiyyətlərilə digər nitq hissələrindən fərqlənir (17, s. 80):

- 1) leksik-semantik baxımdan sifətlər əşyanın əlamətini, keyfiyyətini, dadını, rəngini, ölçüsünü, formasını və s. bu kimi xüsusiyyətləri bildirir;
- 2) sifət bir sıra sifətdüzəldici morfoloji morfemlərə malikdir;
- 3) sifətin dərəcə kateqoriyası var;
- 4) sifət bağlayıcı feil və isimlərlə birləşə bilər;
- 5) sifət cümlədə predikativ, predikativ üzv və təyin funsiyasında işləyə bilər.

Adətən ənənəvi qrammatika kitablarında sifət bir qayda olaraq iki yerə bölünür:

- 1) əsl sifətlər;
- 2) nisbi sifətlər.

Lakin bəzi araşdırmalar bu təsnifatda bir çatışmazlıq olduğunu göstərir. Məsələn, *a-* morfeli sözlər bu təsnifatdan kənarda qalır. Məsələn:

aware	xəbərdar
alive	diri
afoot	ayaqda
ablaze	yanan, parıldayan

Bu cür sözlərin nitq hissələrində yeri barədə fərqli fikirlər var. Məsələn, *alive* sözünü araşdıraq. *Alive* sözü əksər ingilis dilinin qrammatikası kitablarında, həmçinin də bəzi lüğətlərdə “predicative adjective”, yaxud da “adjective predicative” adlandırılır. Bəzi kitablarda *a-* morfemi ilə qurtaran sözlərin isə *stative* olmaları barədə yazılar var.

B.A.İlişdən sonra V.N.Jiqadlo, K.A.Kobrina, B.S.Xaymoviç, B.İ.Rogovskaya, L.Y.Lisina, B.M.Leykina və başqa bu kimi ingilis dilçiləri də B.A.İlişin irəli sürdüyü fikirləri davam etdirmişlər (8, s. 90).

A.Hüseynov yazır ki, *a-*prefiksli sözləri sifətdən ayıraraq ayrıca nitq hissəsi kimi götürməyə ehtiyac yoxdur (8, s.71). Bu qrupa daxil olan sözlər çox ingilis dilçilərinin və ingilis dili ilə məşğul olan rus dilçilərinin məsələn, N.A.Qanşına, N.M.Vasilevskaya, L.Barxudarov və digərlərinin qeyd etdiyi kimi, sifətin xüsusi bir növü hesab edilməlidir. Bunun üçün kifayət qədər dil materialları var və onların üzərində bunu sübut etmək olar. İngilis dilində sifət təyin və predikativ funksiyasında çıxış edir. *A-*prefiksli sözlər də adları çəkilən funksiyalarda çıxış edir. Fərq ondadır ki, sifətlər təyin funksiyasında həm prepozitiv, həm də postpozitiv ola bilər. Məsələn: *a sensible suggestion* ‘həssas təklif’, *a suggestion sensible* ‘təklif həssas’ və s. *A* – prefiksli sözlər təyin funksiyasında əsasən postpozitiv funksiyada işlənir. Məsələn: *a man alive* ‘diri insan’ və s.

“Müasir ingilis dilinin Lonqman lüğəti”-ndə *a-*prefiksli sözlər sifət və zərf kimi yazılır (13). Bəzi lüğətlərdə isə bu cür sözlər “predicative adjectives” və ya “adjective predicative” adlandırılır.

A.Hüseynov yazır ki, hələ də *a-*prefiksli sözlər barədə anlaşılmazlıq hökm sürür. Onun fikrinə görə, *a-*prefiksli sözləri ənənədə olduğu kimi sifətlərin bir qrupu hesab etmək və onları “stative adjectives” (vəziyyət bildirən sifətlər) adlandırmaq daha məqsəduyğundur (8, s.73). Belə olduğu halda müasir ingilis dilində sifətləri mənə baxımından iki qrupa deyil, üç qrupa bölmək lazımdır:

- 1) Qualitative adjectives (əslə sifətlər);
- 2) Relative adjectives (nisbi sifətlər);
- 3) Stative adjectives (vəziyyət bildirən sifətlər) (8, s.73).

O.Musayev əslə sifətləri belə ifadə edir: “Əşyanın rəngini, formasını, əqli və fiziki keyfiyyətlərini və s. bu kimi xüsusiyyətləri ehtiva edən sifətlər əslə sifətlər hesab edilir” (14, s.51). Alimin qənaətinə görə, bu onunla izah olunur ki, əşyalara xas olan əlamət və keyfiyyət müxtəlif səviyyədə və müxtəlif dərəcədə ola bilər. Məsələn: almalar dadına, rənginə, böyüklüyünə və s., insanlar ağılına, qabiliyyətinə,

xasiyyətinə, xarici görünüşünə və s. xüsusiyyətlərinə görə fərqlənirlər. Şəxs və əşyalara xas olan həmin keyfiyyət isə qeyd edildiyi kimi sifətlərlə ifadə olunur. Bu da onu göstərir ki, sifətlər heç də yalnız şəxs və əşyalara aid olan keyfiyyət və əlamətləri deyil, eyni zamanda onlara aid olan əlamət və keyfiyyətlərin dərəcələrini ifadə edə bilməlidir. Buna müvafiq olaraq da bütün dillərdə, o cümlədən ingilis dilində əsl sifətlər dərəcə kateqoriyasına malik olur. Əşyalar müxtəlif olduğu üçün onlara xas olan əlamət və keyfiyyətlər də müxtəlifdir. Məhz bu səbəbdən də əsl sifətlər öz növbəsində bir neçə yarımqrupa bölünür. A.Hüseynov yazır ki, ingilis dilində mövcud olan sifətləri qruplaşdırmaq asan məsələ deyil (8, s. 74).

Sifətlərin tam və qəti şəkildə semantik təhlilini vermək olduqca çətinidir. O, bunu belə izah edir ki, dünyada mövcud olan əşyalar bilinən və bilinməyən bəzi xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən seçilir və fərqləndirilir. Ona görə də sifətlərin semantik təhlili bir qədər çətin hesab edilir. Bunu belə də izah etmək olar ki, hər hansı bir məfhum bəzən birdən çox əlamət və keyfiyyətə malik ola bilər ki, bu da onların semantik təhlilini aparmağı çətinləşdirir. Məsələn: *a long pencil* ‘uzun qələm’, *a horrible red and white man* ‘dəhşətli qırmızı və ağ adam’, *long dark lashes* ‘uzun qara kirpiklər’, *the little dark creature* ‘kiçik qara məxluq’ və s. Bu səbəbdən də əsl sifətlərin yuxarıda verilən yarımqruplarını nisbi hesab etmək olar.

Nisbi sifətlər barədə A.Hüseynov yazır: “Nisbi sifətlər əşyaya xas olan əlamət və keyfiyyətləri dolayı yolla deyil, birbaşa ifadə edir” (8, s.73). Məsələn: *wooden door* ‘taxta qapı’, *wooden gloves* ‘taxta əlcəklər’ və s. bu kimi sözlərdə əşyalara xas olan əlamət başqa bir əşya vasitəsilə ifadə edilir.

Nisbi sifətlərin əsl sifətlərdən fərqləndirici xüsusiyyətləri var. Onlar aşağıdakı kimi müəyyən edilir:

- 1) Nisbi sifətlər əsl sifətlərdən fərqli olaraq dərəcə kateqoriyasına malik deyil. Bu vəziyyət nisbi sifətlərin ifadə etdikləri özlərinə xas olan xüsusiyyətlərlə izah edilir. Nisbi sifətlərin ifadə etdikləri keyfiyyətlərin dərəcəsi olmur. Məsələn: *bir daha yundan, nisbətən yundan* və ya *ən yundan toxunan əlcək, yaxud daha ağacdən hazırlanmış qapı* deyə bilmərik.
- 2) Nisbi sifətlərdən *-ly* şəkilçisi əlavə etməklə zərf düzəltmək olmur.
- 3) Nisbi sifətlər xüsusi şəkilçilər vasitəsilə düzəldilir. Bunlar aşağıdakılardır: *-en, -an, -ist, -ical* və s. Məsələn: *wooden* ‘taxtadan’, *economic* ‘təsərrüfat’, *Italian* ‘italiyan’, *mathematical* ‘riyazi’, *syntactic* ‘sintaktik’, *analytical* ‘analitik’ və s.

Nisbi sifətlərin aşağıdakı məna qrupları fərqləndirilir:

1. Nisbi sifətlər əşyanın hansı materialdan düzəldiyini bildirir. Məsələn: *a wooden table* ‘taxta stol’, *a glass door* ‘şüşə qapı’ və s.
2. Zaman anlayışı bildirən nisbi sifətlər.

Məsələn: *a weekly journal* 'həftəlik jurnal', *a daily-newspaper* 'gündəlik qəzet' və s.

3. Milliyyət və yer anlayışı bildirən nisbi sifətlər.

Məsələn: *an Indian scenario* 'hind senarisi', *an English walnut* 'ingilis qozu' və s.

4. Elmi fəaliyyət bildirən nisbi sifətlər.

Məsələn: *Industrial materials* 'sənaye materialları' və s.

5. İctimai quruluş bildirən nisbi sifətlər.

Məsələn: *capitalist countries* 'kapitalist ölkələri' və s.

O. Musayev yazır ki, müasir ingilis dilində bəzən nisbi sifətlərlə əsl sifətlər arasında qəti sərhəd qoymaq olmaz (14, s.54). Eyni bir söz həm nisbi, həm də əsl sifət kimi işləyə bilər. Məsələn:

A silver watch 'gümüş saat' (nisbi sifət)

A silver stream 'gümüş şırnaq' (əsl sifət)

An iron bridge 'dəmir körpü' (nisbi sifət)

An iron will 'dəmir iradə' (əsl sifət)

Silken thread 'ipək sap' (nisbi sifət)

Silken hair 'gümüş saç' (əsl sifət)

O. Musayev yazır ki, müasir ingilis dilində bəzən nisbi sifətlərlə əsl sifətlər arasında qəti sərhəd qoymaq olmaz (14, s.54). Eyni bir söz həm nisbi, həm də əsl sifət kimi işləyə bilər.

İstifadə edilən ədəbiyyat

1. Abdullayev K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: Maarif, 1998, 284 s.
2. Бархударов Л.С., Щтелинг Д.А. Грамматика английского языка. Москва: Прогресс, 1973, 422 с.
3. Смирницкий А.И. Английская морфология. Москва: Прогресс, 1959, 440 с.
4. Иосифович А.М. Английский язык. Имя прилагательное. Киев, 1987, 105 с.
5. Ilyish B. The Structure of Modern English. Leningrad: Prosvescheniye, 1971, 366 p.
6. Ivanova I.P., Burlakova V.V., Pocheptsov G.G. Theoretical Grammar of Modern English. Moscow: Vysšaja Škola, 1981, 285 p.
7. Ganshina M.A., Vasilevskaya N.M. English Grammar. M.: Higher School Publishing House, 1964, 240 p.
8. Hüseynov A. İngilis dilinin nəzəri qrammatikası üzrə mühazirələr toplusu. Bakı: Mütərcim, 2015, 376 s.

9. Жигadlo В.Н., Иванова И.П., Иофик Л.Л. Современный английский язык. Теоретический курс грамматика. М., Издательство литературы на иностранных языках. «Высшая школа», 1956, 350 с.
10. Kaushanskaya V.L., Covner R.L. English Grammar. Leningrad: Prosveshchenie, 1973, p.320.
11. Khaimovich B.S., Rogovskaya B.I. A Course in English Grammar. Moscow: Vysšaja Škola, 1967, 340 p.
12. Kobrina N.A., Korneyeva E.A., Ossovskaya M.E., Guzeyeva K.A. An English Grammar. Morphology. M.: Prosveshcheniye, 1985, 288 p.
13. Longman Dictionary of Common Errors. UK: Academy Press, 1997, 1070 p.
14. Musayev O. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı: Qismət, 1986, 368 s.
15. Nəbiyeva N.Ə. Bir daha ingilis dilindəki **a-** prefiksli sözlər haqqında. ADU-nun “Elmi əsərləri”. Bakı: Mütərcim, 2002, №5, s.114-117.
16. Potter S. Dilimiz (ingilis dilindən tərcümə). Bakı: Elm və təhsil, 2012, 368 s.
17. Palmer F. Grammar. London: Cambridge University Press, 1973, 200 p.
18. Radford A. English Morphology. An Introduction. Cambridge: Cambridge University Press, 2004, 384 p.
19. Воронцова Г.Н. Очерки по английской грамматике. Москва: Прогресс, 1960, 339 с.

Bədii ədəbiyyat:

20. Steel D. Zoya. England: Dell publishing house, 1988, 500 p.

Алиева Е.

К ИССЛЕДОВАНИЮ ПРИЛАГАТЕЛЬНОГО В ТРАДИЦИОННОЙ ЛИНГВИСТИКЕ

Резюме

Статья посвящена исследованию прилагательного в традиционной лингвистике. В статье подчеркивается, что прилагательные выражают признак, качество и состояние лица и предмета. В статье анализируются классификация прилагательных. Подчеркивается, что прилагательные классифицируются по морфологическим признакам и лексическим значениям.

По морфологическим признакам прилагательные бывают простыми, производными и сложными. В статье каждая группа прилагательных по строению рассматривается отдельно. По лексическим признакам прилагательные делятся на действительные, относительные и прилагательные, обозначающие состояние. По лексическим признакам прилагательных рассматриваются мнения разных лингвистов и выражается отношение к ним. В

статье особенно в отношении прилагательных, выражающих состояние, рассмотрены мнения некоторых ученых, например, О.Мусаева, А.Гусейнова и Н.Набиевой. В конце автором резюмируются мнения ученых относительно прилагательных состояния. В статье также даются сведения о семантическом делении прилагательных. В статье определяется, что среди частей речи прилагательные занимают важное место. В статье достаточно приведены примеры и использованы научно-теоретическая литература.

Ключевые слова: прилагательное, традиционное, исследование, значение, структура, классификация

Aliyeva E.

ON THE INVESTIGATION OF ADJECTIVES IN TRADITIONAL LINGUISTICS

Summary

The article deals with the investigation of the adjectives in traditional linguistics. It states that adjective is a word expressing a quality of a substance by limiting its meaning. The classification of adjectives has been analyzed in the article. The article highlights the fact that adjectives are classified in two ways such as according to their morphological structure and according to their lexical meaning. According to their morphological structure the adjectives are divided into three groups.

They are: simple, derivative and compound adjectives. All these have been discussed in the article. The article states adjectives are divided into three groups according to their lexical meaning. They are qualitative, relative, and stative adjectives. The author gives different point of view of various linguists about the stative adjectives. The opinion of N.Nabiyeva has widely discussed in the article about the adjectives forming by the *prefix a*. The opinion of O.Musayev has also been referred to in the article. The author has also stated her point of view about the mentioned problem in the article too.

The article states that semantically adjectives are divided into some groups.

The article highlights that the adjectives have their special role among the parts of speech.

There used enough examples and theoretical references in the article.

Key words: adjective, traditional, investigation, meaning, structure, classification

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 22.08.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 27.09.2021

RƏYÇİ: elmləri doktoru, professor Fəxrəddin Veysəlli
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

SARIGÜL SADIXOVA

ADPU

Üzeyr Hacıbəyli----

Sarigulsadixova1960@gmail.com

PSIXOLOJİ ƏSASLAR VƏ XARİCİ DİL TƏLİMİ

XÜLASƏ

Psixoloji xüsusiyyətlərin müəyyən edilməsi xarici dilin öyrənilməsi prosesinin təşkili və inkişafında mühüm rol oynayır. Deməli, xarici dilin sürətlə öyrənilməsinin vacib psixoloji aspektləri və əsasları müəyyənləşdirilməlidir. Xarici dil öyrənilməsinin psixoloji əsasları qavrayış, yaddaş və motivasiya kimi vacib aspektləri əhatə edir. Gardner (1985) həmçinin xarici dil öyrənilməsində motivasiyanın mahiyyətini və rolunu öyrənərkən müxtəlif sosial və psixoloji dəyişiklikləri tədqiq etmişdir. Gardner'in sözlərinə görə, dil öyrənmək istəyən hər kəs yeni bir dil biliyinin potensial dəyərini tanıyır və iki səbəbdən biri ilə dil öyrənmək üçün motivasiya edilməlidir: instrumental məqsədlər üçün (məsələn, işə qəbul və məktəb bitirmə tələblərini yerinə yetirmək üçün) və ya integrativ məqsədlər üçün (məsələn, bu dilin daşıyıcılarının necə düşündüyünü və davrandığını daha yaxşı başa düşmək üçün). [2, s. 9].

Motivasiya dil öyrənilməsinin və xarici dil öyrənilməsinin əsasını təşkil edən mühüm psixoloji amildir, çünki bu həm müəllimlərin, həm də şagirdlərin məqsəd və gözləntilərinə istiqamətlənmişdir. Beləliklə, şagirdlərin xarici və ya ikinci dili hansı səbəblərdən və məqsədlərə görə öyrəndiklərini bilmək müəllimlərə və repetitorlara bu səbəblərə və məqsədlərə uyğun tədris proqramı hazırlamağa imkan verir.

Qardner və Lambertinin motivasiyanın dilin öyrənilməsində oynadığı mühüm rolu haqqında olan fikirləri bir çox xarici dil müəllimləri və tədqiqatçıları tərəfindən qəbul edilmişdir. Lambert və Gardner şagirdlərdə müxtəlif motivasiyaları anlamaq üçün çox vacib olan bir nəzəriyyəni - instrumental motivasiya və integrativ motivasiyasını irəli sürdülər və onlar dil öyrənməkdə motivasiyanın iki əsas növləri olduğunu irəli sürdülər. Motivasiya, öyrənənləri müvəffəqiyyətə aparan vacib psixoloji əsaslardan biridir.

Açar sözlər: xarici dil tədrisinə psixolinqvistik yanaşma, xarici dil təliminin psixoloji üsulları, motivasiya, instrumental və integrativ motivasiya, daxili və xarici motivasiya

Xarici dilin tədrisinə olan psixolinqvistik yanaşma dil təliminin təşkili və psixoloji istiqamətlərini, dil fəaliyyətini və linqvistik materialların ayrı-ayrı funksiyalarını müəyyənləşdirməyi özündə əks etdirir. Xarici dil təliminin psixolinqvistik xarakteristikalarından danışarkən onu da qeyd etmək lazımdır ki,

xarici dil təliminin fərdi biliklər kimi tədrisinə olan psixolinqvistik aspektdən yanaşarkən həm də dil fəaliyyətinin təşkili məsələsi də nəzərə alınmalıdır. Şerbanın fikirlərinə nəzər salsaq görə bilərik ki, dil fəaliyyətinin təşkili xüsusi psixofizioloji imkanlar və modellər üzrə dil təlimi təcrübəsinin emal olunması kimi müəyyənləşdirilir. Bu isə xarici dilin formalaşmasında və insan beyninin hansı keyfiyyət və xüsusiyyətlərinin ilkin olaraq araşdırılmasını ifadə edir. Bu məsələ xarici elmlər sahəsində bir çox alimlər tərəfindən geniş formada müzakirə olunub. R. Qardner, S. Kraşen, H. Braun, A. Leontyev, A. Zalevskaya kimi tədqiqatçıların əsərləri məhz bu problemin həllinə yönəlmişdir. Onlar xarici dilin mənimsənilməsinə olan psixolinqvistik aspektləri araşdırmışdır. Bu aspektlər isə xarici dilin öyrədilməsinə və onun nəticələrinə təsir edən psixoloji mexanizmləri özündə əks etdirir. A. A. Zalevskaya isə öz növbəsində ikinci xarici dilin mənimsənilməsinə pedaqoji mövqedən yanaşaraq xarici dilin öyrədilməsinin səmərəliliyini artırılması yollarını araşdırmışdır. İlk olaraq xarici dil təliminin təşkili yalnız kommunikasiya ilə mümkündür, belə ki kommunikasiya özü öyrətmənin son nəticəsi hesab olunur. İkincisi, xarici dil təlimi tələbələrin ana dilində peşəkar şifahi ünsiyyət bacarıqları olduğu üçün ünsiyyətin sıfırdan yaradılmasını nəzərdə tutmur. Bunun nəticəsi olaraq düzəlişlərin edilməsi hədəf və ana dilinin müqayisəli psixolinqvistik modellərinin inkişafını nəzərdə tutur. Üçüncüsü, dil materiallarının öyrədilməsi zamanı xarici dil təlimi prosesinin psixoloji xüsusiyyətlərinə laqeyd yanaşmamaq lazımdır. Bu məsələlər qeyri-linqvistik kontekstlər və situasiyalarda xarici dillərin öyrədilməsinin və təliminin psixoloji yollarının müəyyənləşdirilməsinin əsasını təşkil edir. Birinci üsul öyrənmə dedikdə tələbələrin xarici dil fəaliyyətinin və onun əsas komponentlərinin formalaşmasını təmin edən hərəkət və fəaliyyətlərin sistemli və təşkil edilmiş quruluşunu özündə əks etdirir.

İkinci üsula isə peşəkar xarici dil fəaliyyətinin yaradılması üçün şüurlu və adaptiv əlamətlərin mütənasibliyini araşdırmaq daxildir. Üçüncü üsul dedikdə ana dilində peşəkar dil fəaliyyətinə məxsus komponentlərdən aslı olan peşəkar xarici dil fəaliyyətinin tərkib hissələri və ya vasitəçi dil, düzəliş və aktual formalaşmanın fərqləndirilmiş şəkildə forması nəzərdə tutulur. Dördüncü üsul xarici dil materialını təqdim edərkən sistemli prinsiplərdən ardıcıl şəkildə istifadəni nəzərdə tutur.

Beşinci üsul funksionallıq və sistematik prinsiplərinin ayrılmaz şəkildə həyata keçirilməsini özündə əks etdirir. Altıncı üsul isə xarici dil materialının oriyentasiya, ünsiyyət və danışmaq bacarıqlarının yaradılması məqsədləri ilə bir çox vasitələrin istifadəsini nəzərdə tutur. Bu vasitələrə isə peşəkar dil materialının sistemli təqdimatı funksiyalarını daşıyan texniki və audiovizual vasitələrin psixoloji istifadəsi daxildir. [1, s.88].

Aydın ki, xarici dillərin müxtəlif şəkildə tədrisinin psixoloji cəhətdən gücləndirilməsi üçün irəli sürülən təkliflər xarici dil tədrisinin psixolinqvistik proqramını təmsil edir və onun konseptlərinin bir pilləsini təşkil edir. Bundan da əlavə, xarici dillərin tədrisi və təliminin psixoloji aspektdən sürətləndirilməsi sosial-

psixoloji qaynaqlardan istifadə etməklə də mümkündür. Şəxsin dil təcrübəsindən istifadə etməsi ilkin olaraq dünyanın təsvirinin formalaşmasına və onun yenidən yaradılmasına daxil edilir, nəticədə fərdi dil vasitələri onların nə üçün istifadə olunması ilə əlaqələndirilir. Xarici dil təliminin psixolinqvistik mahiyyətini müəyyənləşdirmək özündə “ xarici dillərin tədrisinin sürətləndirilməsinin psixoloji əsas və aspektləri” anlayışını dəqiq müəyyənləşdirməyi ehtiva edir. Bu anlayış özü 3 səviyyəni əhatə edir. Bunlara didaktik- metodoloji səviyyə, kollektiv- psixoloji və sosio- psixoloji səviyyələr daxildir. Bu üç səviyyəli anlayış işlənmə dairəsinə əsasən geniş şəkildə yayılır. Əslində psixoloji məzmun hər bir tələbənin fərdi fəallıq səviyyələrində, kollektiv- psixoloji və sosio-psixoloji səviyyələrində əks etdirilməlidir. Bir çox görkəmli alimlər , psixoloqlar və pedaqoqlar təlim prosesinin psixoloji xüsusiyyətləri ilə daim maraqlanmış və bu barədə tədqiqatlar aparmışdır. A.Bine, A.Ştern, İ.Piaje və bəzi alimlərin fikrincə şagirdlərin təlim fəaliyyətinin psixoloji əsasları dedikdə onların yaş xüsusiyyətləri və inkişaf səviyyələri nəzərdə tutulur. Təlim proseslərindən biri olan xarici dil təliminin psixoloji əsaslarından da bəhs etmək mümkündür. [3]

İlkin olaraq biz burada hədəf dilin öyrədilməsində motivasiyanı təmin edən qavrayış və yaddaşın müxtəlif növləri barədə danışa bilərik. İkinci halda bu A.Leontyev (2001) tərəfindən irəli sürülən təlim prosesinin kollektiv- psixoloji təşkilini nəzərdə tutur. Bu cür təşkil olunmuş öyrənmə prosesi isə hər bir tələbədən tələb olunan peşəkar bilik və dil bacarıqlarının qavranılmasını və dərk olunmasını təmin edir. Üçüncü hal isə öyrənmə prosesinin sosio-psixoloji formada təşkilidir və burada tələbələr peşəkar situasiyalarda və cəmiyyətdə xarici dildə ünsiyyət qurmağa hazırlamağı, onların üzləşdiyi peşəkar problemləri həll etməyi və gələcək fəaliyyətlərində müxtəlif situasiyaların öhdəsindən gəlmək üçün onları bu cür proseslərə hazırlamağı əsas məqsəd olaraq qarşısına qoyur. Bu prinsiplərin hər birinin izah olunmasına diqqət yetirək. İlkin olaraq, xarici dil təlimində kommunikativ prinsipin məzmunu hər hansı bir xarici dilin öyrədilməsi üçün kommunikativ istiqamətin vacib olduğu fikrini aşkara çıxarır. Kommunikativ istiqamət dedikdə isə burada ünsiyyət yoldaşı və ya digər bir şəxsə yönələn istiqamət ifadə olunur və onsuz ünsiyyəti təsəvvür etmək mümkün deyil. Xarici dil tədrisinin koqnitiv prinsipindən bəhs edərkən xarici dilin mənimsənilməsinin ünsiyyət vasitəsi kimi deyil, dünyanın təsvirini yaradan bir material kimi diqqət mərkəzində olması əsas götürülür. Xarici dil tədrisində mövcud olan bu fikirlər isə H.Q.Qadamerin (1975) fikirləri ilə eynilik təşkil edir. Onun fikrincə dil mənimsəmənin strukturunda və dil bacarıqları kontekstində psixolinqvistik birləşmələrin sistemli olaraq birləşməsindən ibarətdir. Xarici dilin təlimi prosesində fərdi prinsipin əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, o, öyrənmənin təkə digər şəxsə yəni ünsiyyət yoldaşına deyil, həm də onun özünə yönələn istiqamətləri əhatə edir. Eyni zamanda onun ana dilində danışarkən olduğu kimi xarici dildə danışarkən də şəxsiyyətinin həyata keçirilməsini

nəzərdə tutur. Motivasiya quruluşca çox da sadə bir anlayış deyil, biz onun strukturunu nə qədər çox anlasaq, ona təsir göstərə biləcəyimiz amil və məsələləri də anlamış olarıq. Öyrənənlərin motivasiyasının müxtəlif formalarda inkişaf etdirilməsi, dəstəklənməsi və ya tam əksi onun təsir dərəcəsinin azaldılmasında müəllimlərin də əvəzedilməz rolu vardır. Ümumiyyətlə, motivasiyanın öyrənənlərdə uğur və nailiyyətlərə aparan mühüm bir psixoloji əsas olduğunu tam şəkildə sübut edən təcrübi bir sübut olmasa da, motivasiyanın ikinci və xarici dilin təkmilləşdirilməsində uğura aparan əsas amillərdən biri olduğu fikri iddia olunur. Motivasiyanın çox mürəkkəb bir struktura malik olması onun bir çox tədqiqatçılar və tərbiyəçilər tərəfindən başa düşülməsində və əldə olunmasında müəyyən çətinliklər yaradır. Qeyd olunduğu kimi, motivasiyanın mürəkkəb strukturu müəllimlər tərəfindən nə qədər yaxşı başa düşülsə müəllimlərin şagirdlərdə olan motivasiyanı inkişaf etdirmək və onun təsir dərəcəsini artırmaq bacarıqları daha çox inkişaf edəcək. Qardner (1985) xarici dilin öyrədilməsi zamanı motivasiyanın mahiyyət və rolunu tədqiq edən zaman müxtəlif sosial və psixoloji dəyişkənlikləri də tədqiq etmişdir. Qardnerə görə, dil öyrənmək istəyən hər kəs yeni bir dildə danışmağın potensial dəyərini tanıyır və dili iki səbəbdən birinə görə öyrənməyə motivasiya olunmalıdır: instrumental məqsədlər (məsələn, işə düzəlmək və məktəbi bitirmə tələbini yerinə yetirmək üçün) və ya integrativ məqsədlər üçün (məsələn, həmin dildə danışanların, həmin dil daşıyıcılarının necə düşündüklərini və davranışlarını daha yaxşı anlamaq üçün). [2, s.9].

Motivasiya dil öyrənmənin və xarici dil təliminin əsasında duran vacib psixoloji amildir, çünki, o, həm müəllimlərin, həm də öyrənənlərin məqsəd və gözləntilərinə yönəlir. Beləliklə, öyrənənlərin xarici və ya ikinci dili hansı səbəb və məqsədlərlə öyrəndiyindən xəbərdar olmaq müəllim və tərbiyəçilərə bu səbəb və məqsədlərə uyğun bir tədris planı tərtib etməyə şərait yaradır. 1972- ci ildə Qardner və Lambertin əsərlərindən sonra motivasiyanın dil öyrənməsində oynadığı əhəmiyyətli rol bir çox xarici dil müəllimləri və tədqiqatçıları tərəfindən tanındı və qəbul edildi. Lambert və Qardner öyrənənlərdə olan müxtəlif motivasiyaların başa düşülməsində çox vacib olan bir nəzəriyyəni irəli sürmüşdür. Onlar dil öyrənmənin iki əsas motivasiya tiplərini ayırd etmişdir: instrumental motivasiya və integrativ motivasiya. Instrumental motivasiya: İnsanlar xarici dili müxtəlif səbəblərə görə öyrənmə bilirlər. Bəzən insanların dil öyrənmə səbəbləri praktiki xarakter daşıyır, digər hallarda isə onlar bir dili həmin dilə və xalqa olan maraqları və qohumluq əlaqəsinə görə öyrənirlər. Öyrənənlərdən fərqli olaraq dil müəllimləri dil öyrənmənin onlara qazandırdığı peşə üstünlüklərini və onun müsbət nəticələrini çox yaxşı başa düşürlər, lakin dil öyrənənlər üçün isə bu sadəcə elmi dərəcə üçün tələb olunan bir anlayışdır. Instrumental motivasiyaya sahib olan tələbələrin dil öyrənmə səbəbləri praktikidir. Bu praktiki səbəblərə əlavə maaş qazanmaq və ya kollecə qəbul olmaq və.s daxildir. Kollecdə təhsil alan dil öyrənənlərin əksəriyyəti isə yalnız bir əsas motivasiyaya malikdir: Onların əsas məqsədi kollecin irəli sürdüyü dil öyrənmə

tələblərini yerinə yetirməkdir. İnteqrativ motivasiyalı şagirdlər isə bunun tam əksinə dili həmin dili danışan insanları daha yaxşı başa düşmək, tanımaq və onlarla daha yaxşı şəkildə ünsiyyət qurmaq üçün öyrənirlər. Öyrənənlər xarici dili fərqli səbəblərlə öyrəndikləri kimi həm də bir- birilərindən daha güclü motivasiyaya sahib olmağı ilə də fərqlənirlər. İnteqrativ motivasiya: Bəzi öyrənənlər xarici dili bu dildə danışan insanlara olan maraqları və yaxınlığı üçün öyrənirlər. Qardner və Lambert tərəfindən izah və tədqiq edilmiş motivasiyanın bu növü inteqrativ motivasiya adlanır. İnteqrativ motivasiyalı şagirdlər bu dildə danışan insanları tanımaq istəyi və həmin dilin mədəniyyətinə olan marağına görə bu dili öyrənirlər. İnteqrativ motivasiyaya sahib olan tələbələrin xarici dili öyrənmə səbəblərindən biri də onların bu dildə danışan ailə üzvlərinin, yaxınlarının, rəfiqəsinin və. s bu kimi əhəmiyyətli şəxslərin olması ola bilər. Aparılan bəzi araşdırmaların nəticələrinə görə inteqrativ motivasiyaya sahib olan şagirdlər instrumental motivasiyaya sahib olan şagirdlərə nisbətən daha çox uğurlara nail olurlar, çünki onlar güclü motivasiyaya sahibdirlər. [4, s.148].

Daxili- Xarici Faktor: Zaman keçdikcə inkişaf edən motivasiya tədqiqatları motivasiyanın təsnif edilməsinin daha mürəkkəb bir məsələ olduğunu vurğuladı. Fərd onu əhatə edən xarici aləmin təsiri altına düşərək bu təsirləri mənimsəyir və bu da onun ikinci dili öyrənməyə olan motivasiya səviyyəsinə çox böyük təsir göstərir. Bu fikir isə özlüyündə digər bir koqnitiv yanaşmaya yol açdı. Bu yanaşmaya əsasən “insanların özü və onu əhatə edən mühit haqqında mövcud olan düşüncələri insan davranışına təsir göstərir”, bu da onların necə hərəkət edəcəklərinə, qərarlarına təsir göstərir. (Biehler & Snouman, 1997) [2, s.12].

İntrinsik motivasiyanın əsas prinsipləri insanların anadangəlmə maraqlara sahib olduğu və sərbəstlik axtarışında olduğu fikrini irəli sürən nəzəriyyəyə əsaslanır. İntrinsik motivasiyalı şagirdlər xarici dil təlimində heç bir mükafat, rəğbət gözləmədən iştirak edir və onlar öyrənmə tapşırıqlarından kənarda olan materiallar və fəaliyyətlərlə mükafatlandırılmaz. İntrinsik motivasiyaya aid olan tapşırıqlara bunları misal göstərmək olar: Öylənmək və zövq almaq üçün tapmaca həll etmək, oyun oynamaq və ya onu öyrənmək. Sadalanan bu tapşırıqların hər ikisində tələbələri motivasiya edən əsas amillər xarici deyil, daxili xarakter daşıyır. İntrinsik motivasiyaya malik olan şagirdlər aşağıdakı xüsusiyyətlərə sahibdir:

İntrinsik motivasiyalı tələbələr məlumat və anlayışları daha uzun müddət yadda saxlayırlar, düzəliş və təhlilə daha az ehtiyac duyurlar;

İntrinsik motivasiyalı tələbələr daimi öyrənməyə meyilli olurlar, belə ki, onlar qiymətlər və diplomlar kimi xarici motivatorlar aradan qaldırıldıqdan sonra da rəsmi məktəb mühitindən kənarda öyrənməyə və tədrislərinə davam edirlər;

İntrinsik motivasiyalı tələbələr heç bir şəkildə mükafatlandırılmadan aktiv fəaliyyət göstərir. Onlar bir tapşırığı yerinə yetirənə qədər davam edirlər.[2, s.12].

Ekstrinsik motivasiyanı intrinsik motivasiyadan fərqləndirən bir xüsusiyyət də odur ki, öyrənənlər dil tapşırıqlarını xarici amillərə görə yerinə yetirirlər. Dornyeinin (1994) fikrincə, xarici motivasiya şagirdlərin bir fərd olaraq düzgün hərəkət etmək, yüksək qiymət, mükafat əldə etmək, müəllimlər tərəfindən bəyənilmək və ya cəzalandırılmamaq üçün sərgilədikləri davranışları özündə ehtiva edir. Bu cür motivasiya yuxarıda sadalanan şəxsi qazanc, rəğbət və mükafat kimi hədəflərə yönəldiyi üçün instrumental oriyentasiya ilə bir çox oxşar xüsusiyyətlərə malikdir.

Ədəbiyyat

1. Gulchehra Sagdievna Shakhaldarova. Scientific And Didactic Bases of Foreign Language Teaching Methods. Progressive Academic Publishing, Uk
[//www.academia.edu/35295753/Psychology_in_Foreign_Language_Teaching](http://www.academia.edu/35295753/Psychology_in_Foreign_Language_Teaching)
2. Rima Arakelyan. Psychology in Foreign Language Teaching, Motivation. Yerevan 2014
[//www.academia.edu/35295753/Psychology_in_Foreign_Language_Teaching](http://www.academia.edu/35295753/Psychology_in_Foreign_Language_Teaching)
3. hozir.org/derslik-azerbaycan-respublikas-tehsil-nazirliyinin-14-12-2011.html?page=29
4. Z.Kızıltepe. Boğaziçi University (Turkey). Attitudes and Motivation of Turkish EFL Students towards Second Language Learning//
www.researchgate.net/publication/34260353_Attitudes_and_Motivation_in_Second-Language_Learning

SADIKHOVA SARIGUL

PSYCHOLOGICAL BASES AND FOREIGN LANGUAGE TEACHING (SUMMARY)

Identification of psychological features plays an important role in the organization and development of the foreign language learning process. Therefore, important psychological aspects and bases of accelerating foreign language learning should be identified. The psychological foundations of foreign language teaching include important aspects such as perception, memory and motivation. Gardner (1985) also investigated various social and psychological variations in the study of the essence and role of motivation in teaching a foreign language. According to Gardner, anyone who wants to learn a language recognizes the potential value of owning a new language and should be motivated to learn a language for one of two reasons: for instrumental purposes (for example, to fulfill the requirement for employment and graduation) or for integrative purposes (for example, to better understand how native speakers of this language think and behave). [2, p. 9]. Motivation is an important psychological factor underlying language learning and teaching a foreign language, since it is focused on the goals and expectations of both

teachers and students. Thus, knowledge of the reasons and goals for which students study a foreign or second language allows teachers and tutors to develop a curriculum that corresponds to these reasons and goals.

After the work of Gardner and Lambert in 1972, the significant role that motivation plays in language learning was recognized and accepted by many teachers and researchers of foreign languages. Lambert and Gardner put forward a theory that is very important for understanding the various motivations of students. They identified two main types of motivation for language learning: instrumental motivation and integrative motivation.

Students with intrinsic motivation have the following characteristics:

- * Students with intrinsic motivation need to remember information and insights for a longer time, less need correction and analysis;

- * Students with intrinsic motivation tend to learn constantly, so they continue to study and teach outside the official school environment even after external motivators such as grades and diplomas are eliminated;

- * Intrinsic motivated students reward in no way ilmodan actively engage in activities. They continue until they complete a task.

Motivation is one of the important psychological foundations that lead learners to success.

Key words: psycholinguistic approach to foreign language teaching, psychological methods of foreign language teaching, motivation, instrumental and integrative motivation, extrinsic and intrinsic motivation

САДЫХОВА САРЫГЮЛЬ.

**ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ И ОБУЧЕНИЕ
ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ.**

(Резюме)

Выявление психологических особенностей играет важную роль в организации и развитии процесса изучения иностранного языка. Следовательно, необходимо определить важные психологические аспекты и основы ускоренного изучения иностранного языка. Психологические основы обучения иностранному языку включают такие важные аспекты, как восприятие, память и мотивация. Гарднер (1985) также исследовал различные социальные и психологические вариации при изучении сущности и роли мотивации при обучении иностранному языку. По словам Гарднера, любой, кто хочет изучать язык, признает потенциальную ценность владения новым языком и должен быть мотивирован изучать язык по одной из двух причин: для инструментальных целей (например, для выполнения требования о приеме на работу и окончании школы) или для интегративных целей (например, для лучшего понимания того, как носители этого языка думают и ведут себя).

[2,с.9]. Мотивация является важным психологическим фактором, лежащим в основе изучения языка и обучения иностранному языку, поскольку она ориентирована на цели и ожидания как учителей, так и учащихся. Таким образом, знание того, по каким причинам и целям учащиеся изучают иностранный или второй язык, позволяет учителям и репетиторам разрабатывать учебную программу, соответствующую этим причинам и целям.

После работ Гарднера и Ламберта в 1972 году значительная роль, которую мотивация играет в изучении языка, была признана и принята многими преподавателями и исследователями иностранных языков. Ламберт и Гарднер выдвинули теорию, которая очень важна для понимания различных мотиваций у учащихся. Они выделили два основных типа мотивации изучения языка: инструментальную мотивацию и интегративную мотивацию.

Учащиеся с внутривидовой мотивацией имеют следующие особенности:

- Внутренне мотивированные студенты запоминают информацию и концепции в течение более длительного периода времени и меньше нуждаются в корректировке и анализе;

- Учащиеся с внутренней мотивацией, как правило, постоянно учатся, поэтому они продолжают учиться и преподавать вне формальной школьной среды даже после устранения внешних мотиваторов, таких как оценки и дипломы;

- Внутренне мотивированные студенты активно работают, не будучи вознагражденными каким-либо образом. Они продолжают до тех пор, пока не выполнят задание.

Мотивация - одна из важных психологических основ, ведущих учащихся к успеху

Ключевие слова: Психолингвистический подход к обучению иностранному языку, психологические методы обучения иностранному языку, мотивация, инструментальная и интегративная мотивация, внутренняя и внешняя мотивация

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 22.08.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 27.09.2021

RƏYÇİ: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Elmira Əliyeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

MƏMMƏDZADƏ ALMAZ TEMUR QIZI

Gəncə Dövlət Universiteti

almazmamedzade@yahoo.com.tr

AZƏRBAYCAN DİLİNİN AŞPAZLIQ FRAZEOLÖGİYASININ FRAZEOLÖJİ SİSTEMDƏ YERİ

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan dilinin frazeologiyası və aşpazlıq frazeologiyasından bəhs olunur. Frazeologiyanın öyrənilməsinin inkişaf tarixinə qısaca nəzər salınır. Məqalədə frazeologiyanın tədqiqat obyektinin müəyyənləşməsinin aşpazlıq frazeologiyası üçün də əhəmiyyətli olduğu qeyd olunur. Burada bir neçə dilçinin frazeologiyaya aid fikirləri verilir. Aşpazlıq frazeologiyasının leksik-semantik xüsusiyyətləri göstərilir. Azərbaycan frazeologiyası dörd qrupa ayrılır və bu qruplar arasında aşpazlıq frazeologiyasının yeri göstərilir. Aşpazlıq frazeologiyası peşə-sənət sahəsi əsasında yaranan frazeoloji vahidlər qrupunda yerləşir. Aşpazlıq frazeologiyası digər qruplar kimi milli-mədəni orijinallığı ilə fərqlənir. Aşpazlıq frazeologiyasının komponentləri leksik mənası qidalar, xörək adları və yeməklərin hazırlanmasında lazım olan mətbəx əşyalarının adlarını bildirən sözlər ilə ifadə olunur. Aşpazlıq frazeologiyasını təşkil edən bir neçə leksik vahid sadalanır. Leksik vahidlərin əks olunduğu nümunələr və o nümunələrin məzmunu verilir. Aşpazlıq frazeologiyası semantik baxımından sinonimlik, omonimlik, antonimlik, çoxmənalılıq, variantlıq təşkil edir. Sinonimlik, omonimlik, antonimlik, çoxmənalılıq, variantlıq üzrə aşpazlıq frazeologiyası nümunələri verilir. Bu nümunələr məzmunu ilə birlikdə təqdim olunur. Frazeologizmlərin sahib olması gərəkən xüsusiyyətlər sadalanır və bu xüsusiyyətlər aşpazlıq frazeologiyasına da şamil olunur.

Açar sözlər: Azərbaycan dilinin frazeoloji sistemi, aşpazlıq frazeologiyası, frazeoloji vahidlərin əsas xüsusiyyətləri, leksik-semantik məna qrupu, semantika, frazeoloji vahidlərdə variant və sinonimlik, frazeoloji vahidlərdə çoxmənalılıq, omonim frazeoloji vahid, antonim frazeoloji vahid.

Aşpazlıq frazeologiyası Azərbaycan dilinin frazeoloji sistemində xüsusi yerə sahibdir. Aşpazlıq frazeologiyasından bəhs etmək üçün frazeologiya bölməsinə nəzər salmaq lazımdır. Frazeoloji vahidlərin əsas xüsusiyyətlərini göstərməklə aşpazlıq frazeologiyasını səciyyələndirmək olar. Azərbaycan aşpazlıq frazeologiyasının milli-mədəni özünəməxsusluğunu sübut etmək üçün aşpazlıq frazeologiyasının leksik-semantik cəhətlərini göstərmək lazımdır. Aşpazlıq frazeologiyasının əsas fərqləndirici xüsusiyyəti onun leksik-semantik cəhətlərindədir.

Frazeologiya yunan sözü olub *phrasis* –ifadə və *logos*-təlim deməkdir. Frazeologiya termini dilçiliyimizdə iki mənada işlənir: 1) müəyyən bir dilin frazeoloji vahidlərinin məcmuyü; 2) dilçilikdə frazeoloji vahidlərdən bəhs edən bölmə. (7. 99)

Dilçilikdə frazeologizmlər frazeoloji birləşmə, frazeoloji ifadələr, frazeoloji vahid, sabit söz birləşmələri, frazem terminləri ilə adlandırılır. Frazeologiya leksikologiyanın tərkib hissəsi deyil, dilçiliyin xüsusi bir sahəsidir. Dilçilər frazeologiyayı xüsusi dilçilik fənlərindən biri kimi qəbul edir. Bu fikir hamı tərəfindən məqbul edilir. Dilçilərin çoxu frazeologiyayı üslubiyyatın da tədqiqat obyektinə hesab edir. (2.8)

Dilçilikdə frazeologiyanın tədqiqat obyektinin müəyyənləşdirilməsi aşpazlıq frazeologiyasının da tədqiqat obyektinin müəyyənləşdirilməsi deməkdir. Burada iki fikir özünü gəstərir. Bir qrup dilçilər frazeologiyayı “geniş mənada”, ikinci qrup dilçilər isə frazeologiyayı “dar mənada” qəbul edirlər. Dilçilikdə frazeologiyanın əsas tədqiqat obyektinə “dar mənada” nəzərdə tutulan komponentləri mənə və quruluşca parçalanmayan söz birləşmələridir.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan dilçiliyində frazeologiyanın dilçiliyin ayrıca bir bölməsi kimi inkişaf etməsi rus dilində frazeologiyanın əsaslı tədqiqatı ilə bağlıdır. Akad. V.V. Vinqradovun rus dilçiliyinə frazeologiyayı dilçiliyin ayrıca bir şöbəsi kimi gətirib, ona əsaslı şəkildə Rus dilçiliyində yer ayırır. Rus dilində frazeologiyanın inkişafı digər dillərə təsir etdiyi kimi Azərbaycan dilinə də təsir etmişdir. Akad. V.V.Vinqradov Rus dilində frazeoloji vahidləri “frazeoloji birləşmələr” (“фразеологические сочетания”), “frazeoloji bitişmələr” (“фразеологические единства”) və “frazeoloji birləşmələr” (“фразеологические сочетания”) adı ilə üç qrupa ayırır. Bu bölgüyə bənzər Azərbaycan dilində də çalışmaları aparılmışdır. Rus dilçiliyində ilk dəfə akad. V.V.Vinqradov frazeoloji vahidlərin elmi əsaslarını, onların əsas xüsusiyyətləri, növləri və s. nəzəri cəhətlərini göstərmişdir. Bundan sonra dilçiliyimizdə frazeologiya sahəsinin əsaslı tədqiqatına başlanmışdır. (1. 22-28)

M.T.Tağıyev rus dilinin feili frazeologiyasını tədqiq etmiş, Azərbaycan frazeologiyası haqqında elmi fikirlər söyləmişdir. Frazeologiyanın tədqiqat obyektinə “geniş mənada” yanaşmanı qəbul etmir, frazeologiyayı yalnız “dar mənada” götürür. M.T.Tağıyev frazeoloji vahidlərə terminləri, atalar sözlər və məsəlləri, hikmətli sözləri, qanadlı sözləri, tapmacaları və s.daxil etmirdi. O dövr üçün frazeologiya sahəsində elmi-nəzəri prinsiplərə bağlı metodoloji əsasın olmamasına təəssüflənirdi. (4. 13)

Frazeologiyaya dair verilən bir neçə tərifdə frazeologiyanın mahiyyəti düzgün göstərilir. A.Axundov frazeoloji birləşmələrə belə bir tərif verir. “Sabit və yaxud qeyri-sərbəst söz birləşmələri isə o birləşmələrə deyilir ki, onların tərkib hissələri müstəqil leksik mənaya malik olmur (daha doğrusu, onu itirir), morfoloji və sintaktik cəhətdən üzvlərinə ayrılı bilmir. Belə birləşmələrə frazeoloji birləşmələr və ya

frazeologizmlər də deyilir". (3.185) Frazeoloji vahidə veriləcək ən müfəssəl tərif H. Bayramovun verdiyi tərfi göstərmək olar. "Fikrin ifadəsində nitqin bilavasitə tərkib hissəsini təşkil edən iki və daha çox təkmənəli sözün tarixən birləşməsindən ibarət olub, komponentləri sintaktik və semantik cəhətdən parçalanmayan, quruluşca sərbəst söz birləşməsinə və ya cümləyə oxşayan, mənaca sözə, söz birləşməsinə və ya cümləyə ekvivalent olan, dildə hazır şəkildə mövcud olub ənənəyə görə ya bir formada, ya da qrammatik cəhətdən dəyişdirilərək işlədilən konstruksiyalara frazeoloji vahid deyilir".(4.27)

Frazeoloji vahidlərə verilən təriflər onların malik olduğu xüsusiyyətlərə əsasən verilir. Frazeoloji vahidlərin malik olduğu xüsusiyyətləri göstərməklə dildə konkret hansı materialların frazeologiyasının tədqiqat obyektini olduğunu müəyyənləşdirə bilərik. Bu aşpazlıq frazeologiyasının frazeoloji sistemdə yerini təyin etdikdə məhz hansı dil materialları ilə yer aldığını daha aydın göstərəcək.

Azərbaycan dilində frazeoloji vahidlərin daşdığı xüsusiyyətlər bunlardır.

1. Tərkibi dəyişməz olur, dildə hazır şəkildə mövcuddur.
2. Frazeoloji birləşmələrin tərkibindəki sözlər həqiqi mənalarını itirir və yalnız məcazi mənada işlənir.
3. Ən azı iki sözdən və daha artıq sözdən ibarət olur.
4. Frazeoloji vahiddir, lüğətə daxil olur, iki və daha artıq sözün məcazi mənəli birləşməsi olub tamam yeni mənə əmələ gətirir.
5. Frazeoloji birləşmələrin əksəriyyətinin mənəsi adətən həqiqi mənə daşıyan bir sözə ifadə oluna bilər.
6. Tərkib hissələrinə ayrılmadan bütöv cümlə üzvü kimi götürülür.
7. Frazeoloji birləşmələr başqa dilə tərcümə oluna bilmir, çünki öz mənəsini itirir. Lakin müxtəlif dillərdə frazeoloji birləşmələrin parallel mənaları mövcuddur.
8. Frazeoloji vahidlər tarixən formalaşır, uzun müddət dilin lüğət fondunda qalır, buna görə də belə birləşmələrdə köhnəlmiş söz və ifadələrə rast gəlmək olur.
9. Bəzi frazeoloji vahidlərdə omonimlik, sinonimlik, antonimlik ola bilər və ya həqiqi mənəsində də işlənir; *aşını bişirmək* (5.27) və s.

Hər bir frazeoloji vahid kimi aşpazlıq ilə bağlı frazeoloji vahidlər ədəbi dildə qarşılığı olarsa, həmin sözlər ilə müəyyənləşməlidir. Məsələn; *aşı daş çıxmaq*(5.27)- pərt olmaq deməkdir.

Dilçilikdə frazeoloji vahidin mütləq malik olması gərəkən xüsusiyyətlər bunlardır; məcazilik, mənə bütövlüyü, sabitlik, başqa dilə hərfən tərcümə olunmama, sözə ekvivalentlik, obrazlılıq və emosional boya. (6.250)

Keçmiş təcrübədə frazeologizmləri leksik vahidlərlərdən ayıranda onları eyniləşdirmə meylində vardı və frazeologizmlərin leksikologiyasının deyil, frazeologiyasının tədqiqat obyektini olmasını nəzərə alaraq onların sözə ekvivalent tutulmasına fərqli yanaşılır. Frazeoloji vahidin mütləq malik olması gərəkən xüsusiyyət olaraq sözə ekvivalent tutulma özünü nisbi göstərir.

Idiomatik ifadələr bir neçə qrupa ayrılır.

a) Xalq ədəbiyyatı, tarixi hadisə, dini əfsanə, rəvayət əsasında meydana gələn idiomatik ifadələr. Onlar dörd qrupu təşkil edir.

1. Xalq ədəbiyyatı əsasında əmələ gələn meydana gələn idiomatik ifadələr. (6.259)

2. Tarixi şəxsiyyətlərin adları ilə bağlı olaraq yaranmış idiomatik ifadələr.

3. Dini əfsanə, rəvayətlərlə bağlı olaraq yaranan idiomatik ifadələr.

4. Coğrafi adlarla bağlı olan hadisə, rəvayət əsasında əmələ gələn idiomatik ifadələr. (6.260)

b) Məişət hadisələri əsasında meydana gələn idiomatik ifadələr. (6.261)

c) Müəyyən sənət sahəsi əsasında meydana gələn idiomatik ifadələr.

d) Bədən üzvlərinin adı ilə bağlı olaraq meydana gələn idiomatik ifadələr. (6.262)

Akademik ədəbiyyatda idiomlar üçün verilmiş mövcud qruplaşdırmanı yalnız idiomlar üzərindən aparmaq doğru deyil. Frazeologizmlər daşdığı mənaya görə belə qruplarda birləşə bilər. Frazeologizmlər beləcə 4 qrupa ayrılır.

a) Xalq ədəbiyyatı, tarixi hadisə, dini əfsanə, rəvayət əsasında meydana gələn frazeoloji vahidlər. Onlar dörd qrupu təşkil edir.

1. Xalq ədəbiyyatı əsasında əmələ gələn frazeoloji vahidlər.

2. Tarixi hadisə əsasında əmələ gələn frazeoloji vahidlər.

3. Dini əfsanə, rəvayət əsasında əmələ gələn frazeoloji vahidlər.

4. Coğrafi adlarla bağlı olan hadisə, rəvayət əsasında əmələ gələn frazeoloji vahidlər.

b) Məişət hadisələri əsasında əmələ gələn frazeoloji vahidlər.

c) Müəyyən peşə-sənət sahəsi əsasında meydana gələn frazeoloji vahidlər.

d) Bədən üzvlərinin adı ilə bağlı olaraq meydana gələn frazeoloji vahidlər.

Frazeologizmlərin əksəriyyəti bədən üzvlərinin adı ilə bağlı olaraq meydana gələn frazeoloji vahidlərdir. Müəyyən sənət sahəsi əsasında meydana gələn frazeoloji vahidlər digər qrup frazeologizmlər kimi dilimizdə xeyli miqdarda mövcuddur.

Peşə-sənət sahəsi ilə bağlı olan frazeoloji vahidlər bir çox sahələrlə əlaqədar peşələrdə istifadə olunan sözləri komponentlərindən birində və ya bir neçəsində əks etdirir. Müəyyən sənət sahəsi ilə bağlı olan frazeologizmlər öz daxilində bir neçə yerə ayrılır. Məsələn; incəsənət (rola girmək, zilə çıxmaq), ticarət (su qiymətinə almaq), aşpazlıq (aşının suyunu vermək), dərzilik (iynə üstündə oturmaq), ovçuluq (quşu gözündən vurmaq) və s. peşə sahələri ilə bağlı olan frazeoloji vahidlər dilimizdə vardır. (6.262) Peşə sahələri çoxdur: dulusçuluq, çəkməçilik, çörəkçilik, üzümçülük, quşçuluq, balıqçılıq, qoyunçuluq, tərəvəzçilik və s. Ancaq hər bir peşə sahəsinə aid frazeoloji vahid formalaşmaz. O dildə danışan xalqın dildən tələbatına uyğun bu və ya digər peşə-sənət sahəsi ilə bağlı olan frazeoloji vahidlər, həmçinin digər qruplara məxsus frazeoloji vahidlər inkişaf edir.

Aşpazlıq xörək bişirmə sənətidir. Aşpazlıq ilə bağlı frazeoloji vahidlərin tərkibində işlənən leksik vahidlər qida və qidanın hazırlanmasında istifadə oluna biləcək mətbəx əşyaları ilə bağlı olan sözləri əhatə etməlidir. Aşpazlıq frazeologiyası qida ilə bağlı bütün məhsulların adları, qidanın hazırlanmasında istifadə oluna bilən və mətbəxdə mövcud ola biləcək bütün əşyaların adını bildirən sözləri, xörək adlarını bildirən adlar qrupunu və bu sözlərlə yanaşı işlənən müvafiq feillər qrupunu əhatə edir.

Aşpazlıq frazeologiyası aşağıdakı leksik vahidləri komponentləri sırasına daxil edə bilər. Qida adı bildirən sözlər dedikdə frazemə tərkibində meyvə, tərəvəz, ət məhsulları, süd məhsulları və s. kimi semantikaya malik leksik vahidlər işlənir. Məsələn; *yumurtası tərs gəlmək* (var-gəl etmək, narahat olmaq)(5.281), *ətə-qana dolmaq* (kəkəlmək, yaxşılaşmaq)(5.120), *ağzından süd iyi gəlmək* (hələ uşaq kimi qalmaq, təcrübəsiz olmaq)(5.18), *gözləri Bağdadda xurma dərir* (yatmaq bilməyən, heç cür yuxuya getməyən uşaq haqqında işlədilən ifadə)(5.131), *ağzı qatıq kəsmək* (sözünün kəsəri, təsiri olmamaq)(5.16), *qatığa qara demək* (həqiqəti danmaq, düzü inkar etmək, əksini söyləmək)(5.186), *yağ-bal içində üzmək* (zəngin və firavan yaşamaq, hər şeyi olmaq)(5.270), *dəryada balıq sevdası* (yerinə yetirməsi mümkün olmayan və ya şübhəli olan bir iş, boş xülya)(5.87) və s.

Mətbəx kimi məkanda xörəklərin hazırlanmasında istifadə oluna biləcək bütün əşyaların adlarını bildirən bıçaq, kasa, qazan, xəlbir, çömçə, balta kimi sözlər frazeoloji vahidin tərkibində işlənir. Məsələn: *xəlbirlə su daşımaq* (vaxtını boş yerə sərf etmək, mənasız işlə məşğul olmaq)(5.151), *qaz vurub qazan doldurmaq* (gəliri, qazancı çox olmaq)(5.186), *səbir kasası dolmaq* (daha dözə bilməmək)(5.233), *bıçaq sümüyə dirənib* (vəziyyətin dözülməz olduğunu bildirən ifadə)(5.53), *çömçə tutmaq* (tərəfkeşlik və üzgörmək etmək)(5.77), *bıçaq vursan, qanı çıxmaz* (qeyzlənmək, özünü itirəcək dərəcədə hirsələnmək)(5.53), *balta vurmaq* (bilərəkdən bir işipozmaq)(5.35) və s.

Həmçinin *soğan, su, yemək, duz, qoz, çörək, bal* kimi sözlər qida ilə bağlı sözlər olaraq frazeoloji vahidin tərkibində işlənir. *Qabıqdan çıxmaq* (çox çalışıb-əlləşmək)(5.178), *dilotu yemək* (həddindən artıq çox danışmaq)(5.94), *qoz qabığına soxmaq* (çıxılmaz vəziyyətə salmaq)(5.194), *başında qoz sındırmaq* (çox incitmək, birinin üzərində ağalığ etmək)(5.94), *duz-çörək kəsmək* (yoldaşlıq, dostluq etmək)(5.98), *soğan yeməmişən için niyə göynəyir* (özünü şübhəli aparmaq)(5.236), *kefinə soğan doğramaq* (diltən etmək)(5.168), *yarasına duz basmaq /səpmək* (dərini yadına salıb pərişan etmək)(5.272), *su qiymətinə* (çox ucuz, dəyər-dəyməzinə)(5.242), *ağzına su almaq* (susmaq, dinməmək)(5.17), *ağzından bal tökülür* (çox şirin, məzmunlu və gözəl danışmaq)(5.17) və s.

Milli yemək adları və s. ilə bağlı sözlər də aşpazlıq frazeologiyasında işlənə bilər: *isti aşına soyuq su qatmaq* işini korlamaq)(5.159), *qulağının dibindən halva iyi gəlir* (ölümü yaxınlaşan adam haqqında)(5.196), *xəmiri sıyıq* (üzüyola)(5.151),

halva eləyib ağzına qoymaq (bir işi asanlaşdırmaq, hazır şəkildə təqdim etmək)(5.141), *az aşın duzu deyil* (hazırcavab, çox hiyləgər)(5.33) və s.

Frazeoloji vahidlərin bir qrupunun tərkibində həm aşpazlıq ilə bağlı söz işlənə bilir, həm də digər sözlər işlənə bilir. Məsələn, bədən üzvləri ilə bağlı və ya rəqəmlərlə bağlı olan sözlər işlənə bilir. Frazeoloji vahidləri bu və ya digər qrupa aid etmək üçün onları ayırd etmək lazımdır. Məsələn: *başında qoz sındırmaq* – hökmü keçmək deməkdir, tərkibindəki *baş* və *qoz* sözləri daşdıqları leksik mənadan deyil, birlikdə ifadə etdikləri məcazi mənadan dolayı vahid mənə bildirirlər(5.94). Burada bu qrup frazeoloji vahidlərin nəyə əsasən bu və ya digər mənə ilə bağlı frazeoloji vahid qrupuna daxil olmasını dilçilikdə ayırd edib araşdırmaq gərəkdir.

Frazeoloji vahidin komponentlərinin hamısı və ya birləşmənin baş sözüaşpazlıq sənəti ilə bağlı sözlərlə ifadə olunursa, o frazeoloji vahidlər aşpazlıq frazeologiyası əmələ gətirir. Əgər birləşmənin baş sözü bədən üzvlərinin adı ilə bağlı sözləri, digər peşə-sənət sahəsi ilə bağlı sözləri, xalq ədəbiyyatı, tarixi hadisə, dini əfsanə, rəvayətlər ilə bağlı səsləşən hadisə, əşya və anlayışların adlarını bildirən sözlər ilə ifadə olunursa, o frazeoloji vahidlər aşpazlıq frazeologiyası əmələ gətirmir. O zaman onlar müvafiq olaraq məişət hadisələri əsasında əmələ gələn frazeoloji vahidlər, digər peşə-sənət sahəsi əsasında meydana gələn frazeoloji vahidlər və s.qruplarına aid olur.

Azərbaycan dilinin frazeologiyasının leksik-semantik mənə quruluşu sayca beşdir. Frazeoloji variant, çoxmənalı frazeoloji vahid, omonim frazeoloji vahid, sinonim frazeoloji vahid, antonim frazeoloji vahid vardır. Aşpazlıq frazeologiyası öz nümunələri ilə bu beş leksik-semantik mənə quruluşunda görünür.

Frazeoloji vahidlərin mənası mətn daxilində başqa sözlərlə əlaqədə daha aydın müəyyənləşir. Frazeoloji vahidlərin çoxu təkmənalıdır və sırf mətn daxilində aydınlaşmağa ehtiyacı yoxdur. Çünki sözlər kimi onlar da təklikdə işləndikdə öz vahid mənası olur.

Frazeoloji vahidlərdə həm iki sözün birləşib vahid məcazi mənaya malik olması, həm də birbaşa ilkin, həqiqi mənə bildirmək xüsusiyyəti də vardır. *Çörək kəsmək* (yoldaşlıq etmək)(5.77), *bıçaq sümüyə dirənib* (vəziyyətin dözülməz olduğunu bildirən ifadə)(5.53), *aşını bişirmək* (bərək danlamaq)(5.27) həm həqiqi, həm də məcazi mənaya sahibdir, *yumurtadan yun qırmaq* (hər bir şeydən qazanc götürməyə çalışmaq)(5.281) isə sırf məcazi mənaya malikdir.

Dildə ancaq bir anlayışı ifadə edən frazemə təkmənalı (monosemantik), bir neçə mənəni bildirən frazemlərə isə çoxmənalı (polisemantik) frazeoloji vahidlər deyilir. *Çörək ağacı* (daimi qazanc)(5.77) frazemi monosemantikdir, *çörəkdən düşmək*(5.77) frazemi isə polisemantikdir. *Çörəkdən düşmək* birinci mənası xəstə olduğuna görə yemək yeyə bilməmək, ikinci mənası isə pul qazanmamaq deməkdir.

Frazeoloji variantlarda frazemin tərkibindəki sözlərdən biri başqa uyğun leksik vahidlə əvəz olunur, birləşmənin mənasında isə heç bir dəyişiklik olmur.

Məsələn: *balta çalmaq*(5.35)/*balta vurmaq*(5.35) (bilərəkdən bir işi pozmaq, sarsıtmaq), *bayram şəkərburasına dönmək* (5.48)/ *bayram aşına dönmək* (5.48) və s.

Frazeoloji vahidlərin omonimlik, sinonimlik, antonimlik bildirmək xüsusiyyətləri vardır. Aşpazlıq ilə bağlı frazeoloji vahidlərin arasında bu xüsusiyyətlərə sahib nümunələr izah oluna bilər. Aşpazlıq frazeologiyasında rast gəlinən sinonimliyə aid nümunələr; *ətini didmək* (5.121)/*ətini şişə çəkmək*(5.121) (*nifrət etmək*), *başında turp əkmək*(5.44)/*başında qoz sındırmaq* (5.44) (*saymamaq*), *çürük qoza da dəyməz* (5.78)/ *bir qəpiyə dəyməz*(5.56) (*dəyərsiz*), *bir xəmindən yoğrulmaq*(5.55)/*bir bezin qırağı*(5.54) (*eyni*), *kefinə soğan doğramaq*(5.168)/ *kefini pozmaq*(5.168) (*dilxor etmək*), *süddən çıxmış ağ qaşiq* (5.243) / *çulunu sudan çıxarmaq*(5.78) (*qəbahətsiz görünmək*) və s.

Aşpazlıq frazeologiyasında rast gəlinən antonimliyə aid nümunələr; *çörəyini əlindən almaq*(5.78)/*çörək vermək*(5.77), *kefinə soğan doğramaq*(5.168)/*ürəyini açmaq*(261), *yarasına duz səpmək*(5.272) /*yarasına məlhəm olmaq*(5.272), *çörəyə əl basmaq*(5.78)/ *gözdən pərdə asmaq*(5.130), *ağzına su almaq*(5.17)/ *dilotu yemək* (5.94) və s.

Aşpazlıq frazeologiyasında rast gəlinən omonimliyə aid nümunələr; *başını yemək*- 1) *çox danışaraq yormaq*, 2) *kiminsə ölümünə səbəb olmaq* (5.46), *başqasının oduna yanmaq*- 1) *başqasının törətdiyi işin cəzasını çəkmək*; *başqasının zibilinə düşmək*, 2) *başqasının dərdinə, qayğısına qalmaq*, *başqasının fikrini çəkmək* (5. 47) , *cəmdəyinə döşəmək*- 1) *ağır sözlər demək*, *şiddətli tənqid etmək*, 2) *döymək*, *vurmaq* (5.71), *çörək kəsmək*- 1) *yoldaşlıq*, *dostluq etmək*; 2) *birlikdə çörək yemək* (5.77) və s.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Виноградов В.В. “Русский язык (Грамматическое учение о слове)” М., 1947.
2. Tursunov U.T. “Состояние и задачи фразеологии узбекского языка . вопросы фразеологии”, Самарканд, 1961
3. A. Axundov, “Ümumi dilçilik”, “Şərq-Qərb” nəşriyyatı, Bakı, 2006.
4. Hüseyn Abbas oğlu Bayramov, “Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları”, “Maarif” nəşriyyatı, 1978.
5. Q. Məhərrəmli, R. İsmayılov, “Azərbaycan dilinin frazeologiya lüğəti”, “Altun kitab” nəşriyyatı, Bakı, 2015.
6. “Müasir Azərbaycan dili”, I cild, “Elm” nəşriyyatı, Bakı, 1978.
7. S. Cəfərov, “Müasir Azərbaycan dili. Leksika”, II hissə, “Maarif” nəşriyyatı, Bakı, 1982.

MAMMADZADE ALMAZ

**THE PLACE OF CULINARY PHRASEOLOGY OF THE AZERBAIJANI
LANGUAGE IN THE PHRASEOLOGICAL SYSTEM**

SUMMARY

This article is about the phraseology of the Azerbaijani language and culinary phraseology. Brief information about the history of the development of the study of phraseology is given. In the article it is noted that identification of the object of research of phraseology is important for culinary phraseology, too. There are some linguists' views on phraseology. Lexical-semantic features of culinary phraseology are displayed. There are some examples of culinary phrases. Azerbaijani phraseology is divided into four groups and the place of culinary phraseology is indicated among these groups. Culinary phraseology is located in the group of phraseological units formed on the basis of fields of professions. Culinary phraseology, like other groups, differs in national and cultural originality. The components of culinary phraseology are expressed with words which lexical meanings denote food, names of dishes and the names of kitchen utensils required for preparation of meals. Examples of culinary phraseology on synonymy, homonymy, antonymy, polysemantism, variability are displayed. These examples are provided with the content. Culinary phraseology is the terms of semantic can form synonym, homonym, antonym, polysemantism, variability. There are listed several lexical units that make the culinary phraseology. Examples of lexical units and the content of those examples are displayed. Properties that phraseologies should have are listed and these properties are applied to culinary phraseology, too.

Key words: phraseological system of the Azerbaijani language, culinary phraseology, main features of phraseological units, lexical-semantic meaning structure, semantics, variant and synonymy in phraseological units, polysemantism in phraseological units, homonymous phraseological unit, antonym phraseological unit.

MAMMADZADE ALMAZ

**МЕСТО КУЛИНАРНОЙ ФРАЗЕОЛОГИИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО
ЯЗЫКА ВО ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКОЙ СИСТЕМЕ**

РЕЗЮМЕ

В этой статье говорится о фразеологии азербайджанского языка и кулинарной фразеологии. Даны краткие сведения об истории развития изучения фразеологии. В статье отмечается, что определение объекта исследования фразеологии, также важно для кулинарной фразеологии. Показаны мнения нескольких лингвистов по фразеологии. Показаны лексико-

семантические особенности кулинарной фразеологии. Здесь приведены несколько примеров кулинарной фразеологии. Азербайджанская фразеология делится на четыре группы и среди этих групп отображается местоположение кулинарной фразеологии. Кулинарная фразеология находится в группе фразеологизмов образованных на основе сфер профессий. Кулинарная фразеология, как и другие группы, отличается национальной и культурной оригинальностью. Компоненты кулинарной фразеологии выражаются словами, у которых лексический смысл обозначает название еды, блюд и кухонной утвари, необходимой для приготовления пищи. Приведены примеры кулинарной фразеологии по синонимам, омонимам, антонимам, многозначностью, вариативностью. Эти примеры предоставляются вместе с контентом. Кулинарная фразеология с точки зрения семантики может образовывать синонимы, омонимы, антонимы, многозначность, вариативность. Перечислены несколько лексических единиц составляющих кулинарную фразеологию. Приведены примеры лексических единиц и содержание этих пример. Перечислены особенности, которые должны иметь фразеологизмы, эти особенности также применимы в кулинарной фразеологии.

Ключевые слова: фразеологическая система азербайджанского языка, кулинарная фразеология, основные особенности фразеологизмов, лексико-семантическая смысловая структура, семантика, вариант и синонимия во фразеологизмах, многозначность во фразеологизмах, омонимический фразеологизм, антонимная фразеология.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 22.08.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 27.09.2021

RƏYÇİ: filologiya elmləri doktoru, professor Sənubər Abdullayeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

MƏRYAM FAZİLZADƏ
Bakı Dövlət Universiteti
Zahid Xəlil küç.
fazilzadeh@mail.ru

MASTERING MAIN TYPES OF SPEECH FORMS IN THE ENGLISH LANGUAGE

SUMMARY

There are three primary speech forms-informative, persuasive, and ceremonial. Informative speeches are designed to impart knowledge and to create interest in a topic. Information is presented objectively, and the topic should be appropriate to the audience. Persuasive speeches are designed to change the listeners' perceptions, attitudes, feelings, and actions. In persuasion, the speaker attempts to establish facts. In several forms of persuasive speaking, the speaker also presents an argument based on a value assumption. Persuasive speeches are divided into four forms: 1) proposition of fact; 2) proposition of value; 3) proposition to create concern for a problem; and 4) proposition of policy. Ceremonial speeches can be designed to unite an audience or to be entertaining. They are presented on special occasions, so topics must relate to the occasions as well as to the audience.

As you master speech forms, you fine-tune your public communication skills. Important elements of each speech form include speaker ethos and the analysis of audience and occasion. It is also important to understand the importance of the appropriate use of emotional and value appeals in developing interesting messages.

Mastering speech forms reinforces the idea that the criteria for speaking also apply as criteria for listening. This completes the circular process of communication.

While mastering the informative speech you choose to inform your audience about a topic, your two-fold purpose is to share data and create interest in your topic. You want your audience to say, "Wow! I didn't know that!" You want to create curiosity so that your listeners will want to ask questions after your speech. When a listener asks questions, you should be pleased because questions indicate interest. You have then accomplished your purpose.

As a speaker you should concentrate on using the most interesting and appealing supporting and amplifying strategies available to you. Emotional appeal is important in gaining and maintaining audience interest. The result should be that your listeners will be more open, more interested, and more enthusiastic about your topic as well as more knowledgeable. Use of logical, ethical, and pathetic proofs that appeal to your particular audience can assist you in creating interest in your

ideas. Chronological, spatial, or topical patterns of organization are the most common patterns used in such speeches.

Mastering speech forms reinforces the idea that the criteria for speaking also apply as criteria for listening. This completes the circular process of communication.

Key words: fine-tune, ethos, appropriate, eloquent, beneficial, commemorate.

People, places, events, concepts, problems, policies and processes all hold potential for effective topic development in informative speeches.

A well-known type of informative speech is the "process" speech in which a speaker seeks to instruct the audience about how to do something. The speaker uses a chronological or step by step pattern of organization. In all informative speaking, it is the responsibility of the speaker to present information as fairly and objectively as possible. Informative speeches can usually be evaluated in terms of the information.

When mastering the persuasive speech he or she usually has one of four purposes in mind. The speaker may persuade the audience to accept a proposition of fact, to agree with a proposition of value, to create concern for a problem, or to change a policy. The persuasive speech concerning a proposition of fact advances a thesis as being true or false. The speaker tries to convince the audience to accept a basic claim (or proposition) as a fact. Such a proposition advances a condition for listener acceptance or rejection. In speech concerning a proposition of value, the speaker must convince the listener to accept a claim because it is good or bad, beneficial or harmful. For example, the proposition might be: "The study of humanities is beneficial to students."

The value assumption is that the study of humanities is good or beneficial. The assumption is rooted in social values. As the speaker values people and human relationships as expressed in arts and languages, the listener is asked to share this value and accept the speaker's claim. In the background part of the speech, the speaker will probably advance a claim that humanities are emphasized enough, or perhaps will say that a recent study of humanities is good:

1. The study of humanities encourages appreciation of various cultures.
2. The study of humanities encourages positive human relationships.
3. The study of humanities encourages appreciation of the arts.

The value assumption is that, after considering these three points indicating that the study of humanities is beneficial, the audience will agree that the study of humanities is beneficial.

In the persuasive speech involving a proposition to create concern for a problem, the speaker asks listeners to share a concern. In some cases, the speaker must first convince the audience that a problem exists. The concern the speaker wishes to create is based on a value that a problem or situation exists, and must then persuade listeners to do something specific to improve the situation. Let's assume the speaker

wishes to gain support for a required course in humanities assumption of what is good and bad. The speaker must also show how the problem relates to the listener. We can, in this case, define a problem as a particular circumstance that presents a threat or barrier to the speaker. In this speech form, the speaker must show how this is also a problem for the audience. The proposition of policy speech involves a speaker's claim that a change in policy is necessary. The speaker must convince the audience. The speaker should give special attention in the introduction to establishing acceptance for his or her value assumption. The proposition would be: "All students should take a course in humanities." In the background section of the speech, the speaker will probably establish as fact that humanities courses are not required under the present policy. He or she will probably use a problem-solution pattern of organization.

Ceremonial speeches represent a special area of public address. Many of the speeches that are referred to in history, government, or literature books fall into one of the various categories of ceremonial address:

- Inaugural Address
- Acceptance Speeches
- Keynote Addresses
- Sermons
- Eulogies
- Commemorative Addresses
- Tributes
- Welcoming Speeches
- Graduation Speeches
- Dedication Speeches

One characteristic that sets ceremonial speeches apart is that they are presented when a speaker and audience come together to celebrate or commemorate an event. Some common interest has brought the speaker and audience together at a special time and place for a special purpose. The speaker's task is often to unite listeners in a common concern, cause, or spirit. Such speeches are referred to as speeches to promote social cohesion.

The speaker wisely takes the cue in choosing a topic and purpose from the values that motivated the occasion. The speaker must also consider the specific situation and the expectations of the audience. The speaker can usually assume that listeners are knowledgeable and interested in the topic because of their attendance. Consequently, may touch lightly on facts and factual information. The speaker may, however, relate the topic to historical events or to very recent events that have impact on the audience. Consider Martin Luther King's speech "I Have A Dream" as an example of such a speech.

In ceremonial speeches, the speaker is likely to address values and experiences that he or she shares with audience. Since the speaker's purpose is to unify listeners,

the tone can range from anger to inspiration. The speaker will probably use pathetic proofs and literary devices to accomplish his or her purpose. Speeches to promote unity are frequently eloquent in style and literate in form, as speakers strive to meet the demands of the occasion and the expectations of the audience. One kind of ceremonial speech familiar to students is graduation speech. The graduation speaker usually looks back with humor or nostalgia at the years of experiences shared by "relatives, classmates, teachers, and friends." The speaker touches on a value or theme common to classmates. He or she looks forward, with optimism and inspiration, to the future.

The challenge of writing a graduation speech comes down to the question, "What is left to be said?" Thousands of graduation speakers have approached thousands of podiums, addressed thousands of audiences, and have sent millions of eager graduates on their way.

Each of the described basic speech forms is followed by a list of suggested questions to use in evaluating the specific speech form. Sample questions for evaluating an informative speech include: 1. Did the speaker choose an important and timely topic? 2. Has the speaker demonstrated good character, and good will? 3. Was the information presented in a unified and interesting manner? 4. Was the information accurate and up to date? 5. Did the speaker relate the topic to the audience in an interesting and meaningful way? 6. Did the speaker use appropriate and appealing language? 7. Would I know more about the topic?

Sample questions for evaluating a persuasive speech include: 1. Has the speaker advanced a thesis statement or question that asks me to respond with "significant" or "insignificant"? 2. Has the speaker described a clear value assumption from which his or her concern stems? 3. Has the speaker presented claims and supports that indicate facts exist to verify that negative results exist for the listener? 4. Has the speaker demonstrated that the problem has scope and significance? 5. Has the speaker related his or her arguments to the specific audience? 6. Has the speaker demonstrated good character, and good will? 7. Has the speaker advanced valid and appropriate pathetic and ethical appeals?

Bibliography

1. John Rupert. Papers in Linguistics. London. Oxford University Press.
2. Myers/ Herndon. Dynamics of Speech.
3. [https://nscc. Libguides. com](https://nscc.Libguides.com). Types of Speeches: Informative, Persuasive, and Special Occasions
4. [https://study.com. academy](https://study.com/academy). Types of Speeches. Speech Communication.
5. David Crystal. The Scope of Internet Linguistics.

М.Фазильзаде

РЕЗЮМЕ
ОВЛАДЕНИЕ ОСНОВНЫМИ
ТИПАМИ РЕЧЕВЫХ ФОРМ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Данная статья посвящена трём речевым формам, а именно информативной, убедительной и церемониальной. Согласно статье информативная речь нацелена на то, чтобы делиться знаниями и вызывать интерес к избранной теме. Информация в данном случае передается объективно, а тема следовательно должна соответствовать уровню знаний аудитории. Что касается убедительной речевой формы, она рассчитана на то, чтобы поменять или изменить восприятия, отношения, чувства и действия слушателей. Говорящий тем самым с целью убеждения пытается установить факты в нескольких формах убедительной речи.

В статье также даётся подробная характеристика церемониальных торжественных речей. Эти речи рассчитаны на то, чтобы объединить и развлечь аудиторию. Во время этих речей говорящий убежден в соответствующих публике уровнях знания. Следовательно, говорящий может коснуться фактов, опираясь и используя связанную с данными фактами информацию.

Говорящий также может связать тему с историческими событиями. Примером такой речи, как говорится в статье, является речь Мартина Лютера Кинга «У меня есть мечта». В статье также отмечается, что по мере овладения речевыми формами, вы совершенствуете общественные коммуникативные навыки. Важные элементы каждой речевой формы включают характер говорящего и настроение присутствующей публики.

Кроме того, важно понять влияние соответствующее применению эмоциональных и оценочных обращений в составлении и передачи интересных сообщений.

В конце статьи ещё раз подчеркнуто, что овладение речевыми формами подкрепляет идею, что речевые критерии также важны как и критерии для слушания. Именно это завершает весь процесс общения.

Ключевые слова: совершенствовать, нравственный облик, соответствующий, красноречивый, выгодный, праздновать.

M.FAZİLZADƏ

**İNGİLİS DİLİNDƏ ƏSAS NİTQ
FORMALARIN USTALIGI
XÜLASƏ**

Bu məqalə məlumatlandırıcı, inandırıcı və təntənəli kimi üç nitq forması haqqındadır. Məqalədə bildirilir ki, məlumatlandırıcı nitq bilikləri bölüşmək və seçilmiş mövzuya maraq yaratmaq məqsədi daşıyır. Bu vəziyyətdə məlumatlar obyektiv şəkildə ötürülür və buna görə də mövzu tamaşaçıların bilik səviyyəsinə uyğun olmalıdır. İnandırıcı nitq formasına gəldikdə, dinləyicilərin davranışlarını, münasibətlərini, hisslərini və hərəkətlərini dəyişdirmək və ya dəyişdirmək üçün hazırlanmışdır. Danışan, inandırmaq üçün inandırıcı nitqin bir neçə formasında faktlar qurmağa çalışır.

Məqalədə təntənəli nitqlərin ətraflı təsviri də verilir. Bu çıxışlar tamaşaçıları birləşdirmək və əyləndirmək üçün hazırlanmışdır; bu çıxışlar zamanı danışan tamaşaçıların müvafiq bilik səviyyələrinə əmin olur. Nəticədə danışan bu məlumatlardan istifadə edərək faktlara toxuna bilər. Danışan mövzunu tarixi hadisələrlə də əlaqələndirə bilər. Məqalədə deyildiyi kimi, belə bir çıxışa nümunə olaraq Martin Lüter Kinqin "Bir Xəyalım var" nitqidir. Məqalədə, nitq formalarını mənimsədikcə sosial ünsiyyət bacarıqlarınızı inkişaf etdirdiyiniz də qeyd olunur. Hər bir nitq formasının vacib elementləri danışanın xarakteri və hazırkı tamaşaçıların əhval -ruhiyyəsidir.

Əlavə olaraq, maraqlı mesajların tərtib edilməsində və çatdırılmasında emosional və qiymətləndirici mesajların uyğun tətbiqinin təsirini anlamaq vacibdir.

Məqalənin sonunda nitq formalarına yiyələnməyin nitq meyarlarının dinləmə meyarları qədər vacib olduğu fikrini gücləndirdiyi bir daha vurğulanır. Bütün ünsiyyət prosesini tamamlayan budur.

Açar sözlər: inkişaf etdirmək, əxlaqi xarakter, uyğun, fəsahtli, qazanclı, qeyd etmək.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 22.08.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 27.09.2021

RƏYÇİ: Filologiya elmləri doktoru, dosent Möminat Ömətova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

FİDAN SƏLİMOVA

ADU

Rəşid Behbodov, 134

fidan_adu@mail.ru

DİL – TƏFƏKKÜR – MƏDƏNİYYƏT VƏ ONLARIN QARŞILIQLI MÜNASİBƏTİ

Xülasə

Dil, düşüncə və mədəniyyət birmənalı şəkildə izah edilə və qiymətləndirilə bilməyən mürəkkəb əlaqələrdə olan ən mürəkkəb anlayışlardır. Bu anlayışlardan birini başa düşmək və izah etmək üçün digər ikisinə bel bağlamaq lazımdır. Mövcud izahlar aşağıdakılardır: dil ilk növbədə ünsiyyət vasitəsidir və düşüncə ilə birbaşa əlaqəlidir; mədəniyyət düşünmə prosesində formalaşır, şifahi (lingvistik) olur və dildə saxlanılır.

Dil mədəniyyət üçün əsasdır, çünki dil olmadan mədəniyyət qeyri - mümkündür. Dilin və təfəkkürün inkişafı paralel olaraq sıx əlaqədə davam edib. Və bu inkişaf davamlı bir prosesdir. İnsan dünyanı dərk edərkən şüurunda sistemləşdirilən obyektləri və hadisələri təyin etdi, sonra həmin mədəni məlumatları nitqində formalaşdırdı.

Dil mədəniyyətin aynası, anbarı, daşıyıcısı və s. adlanır. Dil, düşüncə və mədəniyyət daim bir -biri ilə sıx bağlı olduğu üçün bir -biri ilə sıx əlaqədə olduğu üçün bu üçlüyün bir halqasını ayıraraq onu əsas, dominant adlandırmaq mümkün deyil. Dil və mədəniyyət arasındakı əlaqəni məzmun və forma ilə müqayisə etmək olar. Eyni zamanda məzmunun görünüşü və məzmun formasının yaradılması düşüncə prosesində baş verir.

***Açar sözlər:** dil, təfəkkür, mədəniyyət, lingvistik nisbilik fərziyyəsi, dünyanın mənzərəsi, dünyanın dil mənzərəsi*

Dil və mədəniyyətin qarşılıqlı münasibəti, onların bir-birinə nisbəti, bir-biri ilə necə bağlı olması və bir-birinə nüfuz etməsi hazırkı dövrdə bir neçə elmin əsas problemlərindən biridir. Bu, elm və texnikanın inkişafı sürətləndikcə, elmlər arasında (hətta humanitar elmlərlə texniki elmlər arasında) sərhədlər azaldıqca və bəzi məqamlarda onlar bir-biri ilə kəsişdikcə, daha da böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bəşəriyyətin süni intellekt problemini həll etməyə çalışdığı bir zamanda şüurda gedən proseslərin öyrənilməsi (təfəkkür), orada yaranan, formalaşan, «mənzərənin» hansı vasitələrin, işarələrin köməkliyi ilə obyektivləşməsi və çatdırılması (dil) və həmin obyektivləşmiş verilənlərdə saxlanılan, çatdırılan informasiyanın açıqlanması və onun bəşəri xarakteri (mədəniyyət) xüsusi aktualıq kəsb edir.

Dil – təfəkkür - mədəniyyət «üçlüyü»nü ayrı-ayrılıqda, bir-birindən təcrid olunmuş şəkildə öyrənmək və obyektiv nəticəyə gəlmək qeyri-mümkündür. Bununla belə onların hər birinə hazırda elmdə formalaşmış baxışları nəzərdən keçirmək, «kələfin ucunu» haradan başlayaraq açmağı müəyyənləşdirmək vacibdir.

Əvvəlcə dilə müraciət edək. Bildirilir ki, dil 1) insanlar arasında ən mühüm ünsiyyət vasitəsi; 2) spesifik ictimai hadisə adlandırılır və vurğulanır ki, o, cəmiyyətin meydana gəlməsi ilə yaranıb, onunla üzvi əlaqədə inkişaf edir, təkmilləşir; 3) bilavasitə **təfəkkürlə** bağlı olub, onunla dialektik vəhdətdə inkişaf edir. [1, s.451]

Təfəkkürün izahı veriləndə isə onun **nitqlə** (dillə) üzvi surətdə bağlı olduğu vurğulanır və o, «gerçəkliyin cisim və hadisələri arasında əlaqə və münasibətlərinin, onların mahiyyətinin ümumiləşmiş və vasitəli inikasından ibarət idrak prosesi» adlandırılır [2, s.264].

Mədəniyyətə gəldikdə isə hətta sorğu ədəbiyyatında belə onun konkret izahı yoxdur, daha doğrusu verilən izahlar onun mahiyyətini açma bilmir. Bu da anlayışın «mütəhərrikliyi», yəni zaman və məkanda dəyişkənliyi, məna tutumunun dar və ya geniş mənada götürülməsi ilə bağlıdır. Müasir ictimai elmlərdə «mədəniyyət» fundamental anlayışlardan olsa da, onun hələ də çoxlu məna çalarları, şərtləri var, amma onların heç birində dəqiqlik və konkretlik yoxdur. Zənnimizci, L.N.Tolstoyun «Hərb və sülh» romanının epiloqunda söylədiyi fikir bu gün də öz aktuallığını saxlayır: «Mənəvi fəaliyyət, maarifləndirmə, sivilizasiya, mədəniyyət, ideya – bunların hamısı aydın olmayan, qeyri-müəyyən anlayışlardır» [10, c. 311]. Bu yerdə «nə üçün?» sualı meydana çıxır. Birincisi, mədəniyyət insan yaradıcılığının məhsuludur və bu səbəbdən onda insan mövcudluğunun bütün dərinliyi və nəhayətsizliyi öz əksini tapır. Fransız kulturoloqu A.de Benua yazır: «Mədəniyyət insan fəaliyyətinin özəlliyidir, o, insanı bir növ kimi səciyyələndirir. İnsanı mədəniyyətdən əvvəl axtarmaq əbəsdir, onun tarixin səhnəsində meydana gəlməsini mədəniyyətin fenomeni kimi nəzərdən keçirmək lazımdır. O, ən sıx formada insanın mahiyyəti ilə bağlıdır, insanın insan kimi müəyyənləşdirilməsinin bir hissəsidir» [15, c. 177]. Bundan başqa, mədəniyyətin dərki tədqiqatçının maraq dairəsi ilə müəyyənləşir, çünki mədəniyyət ən müxtəlif elmlərin (kulturologiya, fəlsəfə, tarix, sosiologiya və s.) tədqiq obyekti. Mədəniyyət fenomeninə vahid baxış olmadığı kimi, onun «dil» anlayışına və onun daşdığı məna tutumu məsələsinə də vahid baxış yoxdur. Alimlərin bir qismi hesab edir ki, dil mədəniyyətin bir hissəsi kimi nəzərdən keçirilə bilər, daha doğrusu dillə mədəniyyətin nisbəti hissənin tama nisbəti kimidir, digərlərinin fikrincə, dil yalnız mədəniyyətin ifadə formasıdır, üçüncülər hesab edir ki, dil mədəniyyətin nə forması, nə də elementi deyil. Bu problemi şərh etmək üçün iki görkəmli kulturoloqun deyimlərini nəzərdən keçirək. Amerikan etnolinqvistikasının banisi E.Sepir hesab edir ki, «Mədəniyyət həmin cəmiyyətin nə etdiyi və düşündüyü, dil isə onun nə düşündüyü»dür [9, c. 193]. Rus

etnolinqvistikasının banisi N.İ.Tolstoy isə yazır: «Mədəniyyətlə dil arasındakı münasibətləri tamla onun hissəsi kimi nəzərdən keçirmək olar. Dili mədəniyyətin komponenti və ya mədəniyyətin aləti (bunlar eyni deyil) kimi qəbul etmək olar, xüsusilə də söhbət ədəbi dildən və ya folklorun dilindən gedəndə. Amma dil eyni zamanda bütövlükdə mədəniyyətə münasibətdə muxtardır və onu mədəniyyətdən ayrıca (bu daim belə də edilir) və ya eynisəviyyəli və eynihüquqlu fenomen kimi mədəniyyətlə müqayisədə nəzərdən keçirmək olar» [11, c. 16].

Dilçiliyin etno- və psixolinqvistika istiqamətlərində əldə olunmuş nəticələr göstərir ki, dil bir ictimai hadisə kimi mənəvi mədəniyyət sahəsinə aid edilməli və onun komponentlərindən biri kimi nəzərdən keçirilməlidir. Lakin dərhal qeyd edək ki, dilin funksiyası mədəniyyətin komponentlərindən biri olmaqdan çox genişdir. Dil cəmiyyət həyatının bütün qatlarına nüfuz etdiyindən və mədəniyyətə nisbətən daha əzəli hadisə olduğundan onu belə dar çərçivədə nəzərdən keçirmək olmaz. Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, mədəniyyətin bir sıra sahələri, məsələn, musiqi, rəqs, təsviri incəsənət və b., bilavasitə dillə bağlı deyil. Lakin onlar insanın duyğu orqanları vasitəsilə qavranılıb, insan şüurunda, təfəkkür hadisəsi kimi əks olunduğundan, istənilən halda dolayısı ilə də olsa, dillə təmasa girirlər. Mədəniyyətin mənəvi dəyərlərin, normaların, bilik və təsəvvürlərin yaradılması, saxlanması, yayılması və istifadə olunmasına ünvanlaşmış mənəvi istehsal prosesi və onun məhsulu olduğunu qəbul etsək, onda razılaşmalıyıq ki, məhz dil cəmiyyətin və insanın mənəvi aləminin formalaşmasına rəvac verir. Beləliklə, dil «həmin mədəniyyət-dil birliyinin müxtəlif qruplarında əksini tapmış millətin mədəniyyətinin nəşə cövhəri kimi çıxış edir» [6, c. 28]. Amma dil yalnız mənəvi mədəniyyət sahəsinə xidmət etmir, o dolayısıyla həm də maddi mədəniyyətlə, istehsalla, sosial münasibətlərlə bağlıdır, o, ünsiyyət vasitəsi, mübarizə silahıdır, yəni sosial sahənin tərkib hissəsi kimi çıxış edir. Buna baxmayaraq, «etiraf etmək lazımdır ki, əsas etibarilə mənəvi mədəniyyət hadisəsidir» [14, c. 34].

Beləliklə, dil bir növ mədəniyyətin bünövrəsidir, çünki mədəni normaların və sosial rolların mənimsənilməsi məhz dilin köməkliyi ilə baş verir, onlarsız isə insanın cəmiyyətdə həyatı mümkün deyil. Bəs dil nə vaxt və hansı ehtiyacdən yaranıb, daha doğrusu dilin yaranmasına və daim inkişafda olmasına rəvac verən nədir? Bu sual tamamilə qanuni olsa da, ona birmənalı cavab vermək olduqca çətinidir. Bəşəriyyət yaranandan və insan özünü insan kimi dərk etməyə başlayandan özükimilərlə informasiya mübadiləsi aparmağa ehtiyac duymuşdur. Müxtəlif dövrlərdə bununla bağlı fərqli nəzəriyyələr mövcud olmuşdur. Bunlardan ən məşhuru dilin insanların birgə əmək fəaliyyətində formalaşdığını önə çəkən nəzəriyyədir. Bu nəzəriyyəyə görə, insanlar kollektiv əmək prosesində bir-birinə hansısa informasiyanı çatdırmağa ehtiyac duymuş, əvvəlcə bu işarələr, müəyyən hərəkətlər, sonra ayrı-ayrı səslər, daha sonra səslər sırasından yaranan sözlər və daha sonra düşünülüb nizamlanmış söz sırası vasitəsilə həyata keçirilmişdir. Yalnız əmək deyil, ümumiyyətlə fəaliyyəti təşkil etmək, birgə fəaliyyət göstərmək üçün insanlar ünsiyyət aparmağa başlamışlar.

Bu prosesdə dil və onunla yanaşı təfəkkür də inkişaf etmişdir. Tədrisən insanlar toplanılmış informasiyanı ümumiləşdirməyə, onu saxlamağa və gələcək nəsillərə ötürməyə başlamışdır və bu prosesdə dil müstəsna rol oynamışdır. Məhz onun vasitəsilə bəşər övladı konseptosferində toplanıb sistemləşdirilmiş «bilikləri» konkret sözlərlə şifrələməyə, yəni əşya və hadisələrə ad verməyə başlamışlar. Beləliklə, qeyd etmək olar ki, dil və şüurun inkişafı parallel getmiş, bir-birini dəstəkləmiş və onları bir-birindən ayrı nəzərdən keçirmək qeyri-mümkündür.

İnkişafını davam etdirən dil ciddi dəyişikliklərə məruz qalmışdır:

Birincisi, insanlar sözləri müəyyən ardıcılıqla düzməyi və onları qarşılıqlı əlaqədə anlamağı öyrənmişlər. Bu çox vacib və insan üçün spesifik qabiliyyətdir. Hər halda başqa canlıların eyni zamanda bir «sıqaldan» artıq dək edə bilməsi hələ ki, müşahidə olunmayıb. İkincisi, ardıcılıqla düzmə prinsipinə yiyələnən insan ondan həm sözlərin, həm də səslərin düzümündə istifadə edir. Nəticədə səslər sözləri, sözlər isə nitqi əmələ gətirdilər. Son nəticədə isə nitq (mətn, diskurs) özündə mədəni informasiyanı daşımağa başladı. Bu isə dilin indiki anlamlarda mədəniyyətdən çox-çox əvvəl yarandığını göstərir.

Kulturoloqlar dil və mədəniyyətin nisbətini belə səciyyələndirirlər:

- dil mədəniyyətin güzgüsüdür, onda yalnız insanı əhatələyən real aləm deyil, həm də xalqın mentaliteti, yəni onun spesifik dünyaqavrayışı üsulu, onun milli xarakteri, adət-ənənələri, əxlaqı, normalar və dəyərlər sistemi, dünya mənzərəsi əks olunur;

- dil mədəniyyətin saxlanma yeri, xəzinəsidir, çünki xalqın əldə etdiyi bütün biliklər, bacarıqlar, maddi və mənəvi dəyərlər onun dil sistemində, şifahi və yazılı nitqində saxlanılır. Buna səbəb insan hər dəfə öz inkişafına yenidən başlamır, əvvəlki nəsillərin təcrübəsini mənimsəyir;

- dil mədəniyyətin daşıyıcısıdır, çünki dil özünün epistemik funksiyasına görə nəsildən nəsilə ötürülür, uşaqlar doğma dilə yiyələndikdə eyni zamanda əvvəlki nəsillərin ümumiləşmiş təcrübəsini də mənimsəyirlər;

- dil ətraf aləmin obyektlərinin identifikasiyasına, onların təsnifatına və onun haqqında məlumatların nizamlanmasına rəvac verir;

- dil insanın ətraf aləmdə adaptasiyasını asanlaşdırır; dil obyektləri, hadisələri və onların nisbətlərini düzgün qiymətləndirməyə kömək edir; dil insan fəaliyyətini təşkil etməyə və tənzimləməyə rəvac verir;

- dil mədəniyyətin insan şəxsiyyətini formalaşdıran alətdir, insan məhz onun vasitəsilə xalqının adət-ənənələrini, dünyanın spesifik mədəni obrazını qavrayır [8, c. 247].

Dil və mədəniyyətin bu qarşılıqlı münasibətlərində aşağıdakı aspektləri fərqləndirmək olar:

- mədəniyyət dildə, yəni dil mətnlərində və dil vasitələrinin özlərində etnosun dünyanı qavraması, təbiət və cəmiyyət aləminin mental kateqoriyalaşması, dinlər və (və ya) imanla bağlı müəyyən mədəni məzmunun əksi;

- dil mədəniyyətdə, yəni dil formullarından mədəni verilənlərin tərkib hissəsi kimi istifadə (məsələn, davranış etiketi formulları);

- dil və nitq mədəniyyəti, yəni dilin təmizliyi uğrunda mübarizə, çünki insanın nitqi onun mənəvi şəxsiyyətinin iki tərəfini: dil kompetentliyini, yəni dili bilmə həcmi, və mədəni kompetentliyini, yəni cəmiyyətin mədəni həyatını təşkil edən mədəni normalara nə dərəcədə qoşulmasını əks etdirir;

- mədəniyyətin dili, yəni milli mədəniyyətin ən müxtəlif maddi və mənəvi formalarından (məsələn, həyat və ölüm, hərəkət və sülh, xeyir və şər və s.) keçən əsas anlayışlar sistemi [Bax: 3, c. 461].

Mədəniyyət, cəmiyyətin maddi və mənəvi dəyərlərinin məcmusu kimi, insanın zehni fəaliyyətindən, təfəkküründən keçir və bu zaman insanın zehni fəaliyyətinin aləti dil olur. Bununla bağlı belə bir sual doğur: dil-təfəkkür-mədəniyyət öz aralarında hansı münasibətdədirlər. Bu məsələ ilə bağlı ən müxtəlif fikirlər səsləndirilir. Alimlərin bir qismi hesab edir ki, təfəkkürə və deməli mədəniyyətə nisbətə dil həlledici amildir, digərləri dil və təfəkkürün müstəqilliyi fikrindən çıxış edir, çünki dil vahidlərinin və qrammatik kateqoriyaların məzmun tərəfi məntiqdən kənar səciyyə daşıyır. Dilin insanın təfəkkürünə müəyyən şəkildə təsir etməsi fikrini ilk dəfə V.Humbolt söyləmişdi: «İnsan əsasən...predmetlərlə onları dilin təqdim etdiyi kimi yaşayır. O, dili öz içində hördüyü aktın vasitəsilə o özünü ona hörür; hər dil mənsub olduğu xalqın ətrafında çevrə çəkir ki, insan ondan kənara çıxma bilir və dərhal başqa dilin çevrəsinə düşür» [4, c. 80].

Amerika etnoloqistikasında bu ideya E.Sepirin «Dil» əsərinin əsasında durur: «İnsanlar, adətən hesab olunduğu kimi, yalnız maddi aləmdə və yalnız sosial aləmdə yaşamır: onların hamısı xeyli dərəcədə həmin ölkədə ifadə vasitəsi olan konkret dilin hakimiyyətindədirlər. İnsanın əslində zahiri aləmdə dilin köməyi olmadan davrandığı və dilin təsəvvürün spesifik məsələlərini həll etmək üçün təsadüfi vasitə olması haqqında təsəvvür – yalnız və yalnız illüziyadır. Əslində isə «real aləm» xeyli dərəcədə özləri də hiss etmədən bu və ya digər sosial qrupun dil vərdisləri üzərində qurulur. Müxtəlif cəmiyyətlərin yaşadığı aləmlər – ayrı-ayrı aləmlərdir... Biz görür, eşidir və ümumiyyətlə ətraf aləmi, başqa cür deyil, məhz belə ona görə qavrayırıq ki, onun tərəfimizdən interpretasiyası zamanı seçimimiz cəmiyyətimizin dil vərdisləri ilə müəyyənləşir» [9, c. 261]. Bu ideya özünün ən parlaq ifadəsini E.Sepir və onun şagirdi B.Urfanın linqvistik nisbilik fərziyyəsində tapmışdır. Onun əsas müddəaları aşağıdakıdan ibarətdir: dil təfəkkürün xarakterini (tipini), onun məntiqi düzümünü müəyyənləşdirir. Dilin qrammatik düzümünün və məntiqi təfəkkür prosesinin nisbəti haqqında danışanda, B.Uorf yazır: «Müəyyən edilmişdir ki, istənilən dilin dil sisteminin (başqa sözlə. qrammatikasının) əsası sadəcə fikirləri canlandırmaq üçün alət deyil. Əksinə, qrammatika özü fikri formalaşdırır, fərdin fikirləşmə fəaliyyətinin

proqramı və rəhbəri, onun təəssüatlarının analizi və onların sintezi vasitəsidir. Fikirlərin formalaşdırılması müstəqil, sözün köhnə mənasında ciddi rəşional proses deyil, amma bu və ya digər dilin qrammatikasının bir hissəsi müxtəlif xalqlarda fərqlənir – bəzilərinə az, başqalarında isə xeyli çox, eynən müvafiq xalqların qrammatikası kimi» [12, c. 174]

Gerçəkliyin dərk edilməsinin xarakteri dərk edən subyektlərin hansı dillərdə **düşünməsindən** asılıdır, çünki onların istifadə etdiyi dillər arasında fərq çox olduqda, onların dərk etmə prosesinin nəticələri də bir-birindən xeyli fərqli olacaq. B.Uorf yazır: «Biz təbiəti bizim doğma dilimizin bizə göstərdiyi istiqamətdə hissələrə bölürük» [12, c. 174-175].

İnsanın biliyi obyektiv, ümuməhəmiyyətli səciyyə daşımır. «Beləliklə, biz yeni nisbilik prinsipi ilə üzləşirik; həmin prinsipə görə, oxşar fiziki hadisələr yalnız dil sistemləri oxşar olduğu və ya heç olmasa müqayisəyə gəldiyi halda kainatın oxşar mənzərəsini yaratmağa imkan verir». Buna görə də bu prinsip linqvistik nisbilik prinsipi adlandırılır [12, c. 175].

Beləliklə, E.Sepir – B.Uorf fərziyyəsi təfəkkürün ümumbəşəri səciyyə daşımamasını, yəni insanların hamısı üçün ümumi məntiqi düşünmə qaydasının mövcudluğunu inkar edir. Bundan başqa, o, abstrakt dərk etmə prosesində dünyanın seqmentləşdirilməsi və ya hissələrə bölünməsini dildən tam asılı edir ki, bu da bütövlükdə düzgün deyil, çünki gerçəkliyin hissələrə bölünməsi hissi dərk səviyyəsində həyata keçirilir, özü də yalnız insanlar tərəfindən deyil, həm də dili olmayan heyvanlar tərəfindən. Nəzərdən keçirilən linqvistik nisbilik nəzəriyyəsinin əsas müddəaları Avropa alimlərinin əsərlərində də öz əksini tapır. Onlar dili obyektiv gerçəkliklə təfəkkür arasında nəşə bir aralıq dünya kimi nəzərdən keçirirlər. Özü də dilin xarakteri təfəkkürün tipini müəyyənləşdirir, buna görə də hər bir xalqın təfəkkürü milli cizgilərə malikdir və onun inkişafı bütövlükdə milli dilin təkamülü ilə müəyyənləşir.

L.Vaysqerberə görə, dil «ilkin gerçəklikdir» və insan əslində ondan kənarda və ondan asılı olmayaraq mövcud olan obyektiv gerçəkliyi deyil, daşıyıcısı olduğu dili dərk edir. Buna görə də insanın dünyanı hissi və rəşional dərkə dünya haqqında obyektiv biliklər vermir, çünki insan dilin «əsirliyindədir». Odur ki, hər xalqın öz spesifik «dünya mənzərəsi» var və onun xarakteri daşıyıcısı olduğu dillə müəyyənləşir. «Dil – təfəkkür - mədəniyyətin» nisbəti məsələsinin digər həlli dil və təfəkkürün müstəqilliyinin etiraf edilməsi ilə bağlıdır, çünki dil vahidləri və qrammatik kateqoriyaların məzmun tərəfi məntiqdən xaric səciyyə daşıyır. Bununla bağlı **linqvistik əlavə** prinsipi irəli sürülür. Bildirilir ki, dilin fəal rolu və onun spesifik xüsusiyyətlərindən irəli gələrək dərk etmə prosesində dünyanın dil mənzərəsi yaranır. O, əsasən və əsas məqamlarında insanların şüurundakı məntiqi əkslə üst-üstə düşür, yəni dünyanın dil mənzərəsi təfəkkürdə inikas olunan dünya mənzərəsi ilə tam müst-üstə düşmür, dünyanın dil mənzərəsində civar sahələri qalır.

Onlar məntiqi əksin həddlərindən kənarda qalır və əşyaların söz obrazları və onların arasındakı lingvistik modellər qismində dildən dilə, onların spesifik xüsusiyyətlərindən asılı olaraq, dəyişilir. Verbal obrazlar və dil modelləri vasitəsilə dünyanın əlavə görünüşü baş verir; bu modellər reallığın əlavə dərk, başa düşülmə mənbəyi qismində çıxış edir və bizim ümumi bilik mənzərəmizi təkmilləşdirir, dəqiqləşdirir. Bu məsələyə aydınlıq gətirmək üçün konseptin yalnız bir mənasında diskursda, nitqdə realizə olunduğu fikrini qəbul etmək lazımdır. Söz obrazı, anlayış obrazı, dünyanın lingvistik modelləşdirilməsi məntiqi modelləşdirmə ilə uzlaşır və insanların şüurunda ətraf gerçəkliyin daha dolğun və hərtərəfli mənzərəsinin canlandırılmasına imkan yaradır. Bu fərziyyədə də ziddiyyətlər var və bunlardan əsası bundan ibarətdir: əgər dünyanın dil mənzərəsi məntiqdən kənar xarakter daşıyarsa, onda belə bir sual doğur: o, insanın dünyanı məntiqi dərk prosesində aldığı dünyanın mənzərəsi ilə «əsasən üç-üstə düşə bilər». Bir məsələ də qaranlıq qalır. Dil gerçəkliyin əksi prosesində istifadə olunursa və əgər «dil vahidləri və qrammatik kateqoriyaların məzmun tərəfi məntiqdən kənar xarakter daşıyarsa», bu necə həyata keçirilir. Dil və təfəkkürün nisbətində bu kimi anlamından belə bir nəticə irəli gəlir ki, dil yalnız təfəkkürün, insanın idrak fəaliyyətinin xarakterini deyil, həm də mədəniyyətin tipi, normalarını və son nəticədə insan cəmiyyətinin özünün strukturu və inkişafını müəyyənləşdirir. Bütün əsərlərində məhz bu fikri ardıcıl olaraq inkişaf etdirən L.Vaysqerber hesab edirdi ki, cəmiyyətin strukturu və onun tarixi bütünlüklə dil və onun inkişaf tarixi ilə müəyyənləşir. B.Uorfun da əsərlərində bu məsələnin həlli ziddiyyətli və ağırdır. O, bir tərəfdən, dilin mədəniyyətdən kifayət qədər sərt asılılığından yazır: «Nə birincidir - dil norması, yoxsa mədəniyyətin norması? Onlar əsasən, daim bir-birinə təsir edərək, birlikdə inkişaf edirlər. Amma bu birlikdə dilin təbiəti onun azadlığı və çevikliyini məhdudlaşdıran və onun inkişafını ciddi müəyyənləşdirilmiş yola yönəldən amildir. Bu, dilin normalar dəsti deyil, sistem olması ilə bağlıdır. Böyük sistemlər ciddi dəyişikliklərə çox ləng məruz qalır, halbuki mədəniyyətin başqa sahələrində dəyişikliklər nisbətən sürətlə gedir. Dil, beləliklə, kütləvi şüuru əks etdirir; o bütün dəyişikliklərə və yeniliklərə cavab verir, lakin zəif və ləng, amma şüurda bu dəyişikliklər bir anda baş verir» [13, c. 164].

V.Z.Panfilov hesab edir ki, şüura münasibətdə dil passiv deyil, aktivdir, amma bu aktivlik elə böyük deyil ki, dil şüuru təşkil edə bilsin, onun tipini, strukturunu müəyyənləşdirsin, onda öz dünya modelini «yapa» bilsin. İnsan nəslə fiziki bir olduğu kimi, bütün insanların şüuru da birdir. Dünyanın müxtəlif dilləri isə insan qisminin vahid dilinin variantları kimi nəzərdən keçirilə bilər. Dil, təfəkkür və mədəniyyətin nisbəti məsələsinə gəldikdə isə, bu konsepsiyaya müvafiq olaraq, hər üç konsepsiya, sosial hadisələr olduğuna görə, öz aralarında bağlıdırlar. Amma «dil təfəkkürə həlledici olmasa da, müəyyən təsir etsə də, cəmiyyətin maddi və mənəvi mədəniyyətinin xarakterini də əsaslı şəkildə müəyyənləşdirə bilməz...» [7, c. 13].

Gördüyümüz kimi, nəzərdən keçirdiyimiz nəzər nöqtələri bir-biri ilə daban-dabana ziddir. Onlardan biri dilin bütövlükdə dünyagörüşünü müəyyənləşdirdiyini

söyləyirsə, digəri insanın dünyagörüşünün dildən asılı olmamasında ısrarlıdır. Aydın məsələdir ki, həqiqəti son hədd təzahürlərində axtarmaq və məsələni belə birmənalı bəsitləşdirmək olmaz. Əlbəttə dilin bizim təfəkkürümüzdə və dünya haqqında təsəvvürlərimizə təsir var, amma unutmaq olmaz ki, «fikirlərimizin məzmunu dillə deyil, onların predmeti ilə müəyyənləşir. Bu belə olmasaydı, biz içində yaşadığımız şəraitləri yanlış qavrayar və onların içində sağ qala bilməzdik. Həyat təcrübəmiz bizi qavrayış və təfəkkürümüzün səhvlərini, onlar onunla ziddiyyətə girdikdə, daim düzəltməyə vadar etdiyindən obyektiv aləmdə yerimizi müəyyənləşdirə və mövcud ola bilirik. Biz dünya haqqında elmi bilikləri onların düzgünlüyü praktikada yoxlanıldığına görə inkişaf etdirməyə qabiliyyət, onların dil normalarına uyğunluğu ilə deyil» [5, c. 50].

Məsələn, «su» sözünün əsas mənasından başqa, hər bir insan bilir ki, bu, içmək üçün mayedir, o, həyat üçün vacibdir, onda xörək hazırlamaq, yuyunmaq, üzmək olar, amma onda həm də batmaq, boğulmaq olar və s. Bu isə dil və təfəkkür problemini başqa səviyyədə – konsept və konseptosfer, diskurs və dil vasitələri baxımından nəzərdən keçirməyə imkan verir. Ətraf aləmin predmetləri və realiləri haqqında biliklər təcrübədən, duyğu orqanlarının və birinci növbədə əl və gözün təcrübəsindən gəlir. Bu hələ uşaqlıqda formalaşan əyani-təcrübi bilikdir. Məhz buna səbəb müxtəlif dillərin daşıyıcısı olan insanlar ünsiyyətə girə bilirlər. Dil ilə real gerçəklik arasında dil və mədəniyyətin daşıyıcısı, dünyanı qavrayan, fiksə edən, özünfəməxsus tərzdə qruplaşdıran insan durur. Danışan bütün dillərdə hərəkətin subyektini və obyektini, predmeti və əlamətini, zaman və məkan münasibətlərini, müsbət və mənfi qiymətləndirmə məqamını və s. fərqləndirir. Dilin məna strukturunun əsasını təfəkkürün məntiqi-anlayış bazası təşkil edir. Bu baza universaldır və milli dil və mədəniyyətlərdən asılı deyil. Onun universallığı insan psixikasının birgəliyi və onun həyat tərzindən asılı olmayaraq dünyanı oxşar kateqoriyalarda əks etdirmək qabiliyyətindən irəli gəlir. Dillər arasında fərq xüsusilə leksika sahəsində bariz müşahidə olunur, çünki istənilən dildə qarşılıqlı olmayan leksik vahidlər var. Yuxarıda deyilənləri ümumiləşdirərək deyə bilərik ki, dil – təfəkkür – mədəniyyət anlayışlarının məna tutumunu müəyyənləşdirmək, onlara aydınlaq gətirmək üçün razılaşmaq lazımdır ki, onlar bir-birindən təcrid olunmuş şəkildə mövcud olmur: mədəniyyət belə demək mümkünsə müəyyən dil örtüyündə mövcud olur və eyni zamanda bu örtük olmazsa, onun altında gizlənən «aləm» mövcud olmur. Bu baxımdan dil və onda ifadə olunan mədəniyyətin nisbəti forma və məzmunun nisbəti kimi götürülə bilər. Amma nəzərə almaq lazımdır ki, mədəni hadisəyə çevrilmək üçün gerçəkliyin «məqamları» duyğu orqanları vasitəsilə qavranılır, dil vasitəsilə şifrələnib təfəkkürdən keçir və nitqdə əks olunduqdan, maddiləşdikdən sonra mədəni hadisəyə çevrilir. Bu isə nəzərdən keçirdiyimiz hadisələrin sıx vəhdətdə, qarşılıqlı asılılıqda mövcud olduğunu göstərir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan sovet ensiklopediyası. 3-cü cild. Bakı: 1979, - 598 s. - s.451 2. Azərbaycan sovet ensiklopediyası. 9--cu cild. Bakı: 1986, - 624 s. - s.264
3. Виноградов В. А. Языковая семантика в пространстве культуры // Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского. – 2010 - № 4(2), с. 461
4. Гумбольдт фон В. Избранные труды по языкознанию. - Москва: Прогресс, 2000., с. 80.
5. Кармин А. С. Культурология.- СПб.: 2003, с. 50
6. Лихачев Д. С. Очерки по философии художественного творчества. -СПб.: 1996, с. 28
7. Панфилов В. З. Язык, мышление, культура // Вопросы языкознания – 1975 - № 1, с. 13
8. Садохин А. Грушевицкая Т. Г. Культурология. - М.: 2004, с. 247
9. Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии.- М.: 1993, с. 193.
10. Толстой Л. Н. Война и мир // Соч.: в 12 т. Т. 7.- М.: 1974, с. 311
11. Толстой Н.И. Язык и культура // Язык и народная культура. Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике. - М.: 1995, с. 16).
12. Уорф Б. Наука и языкознание // Новое в лингвистике.- М.: 1960, с. 174
13. Уорф Б. Отношение норм поведения и мышления к языку // Новое в лингвистике. М.: 1960, с. 164.
14. Федосеев П. Н. Некоторые вопросы развития советского языкознания // Теоретические проблемы современного советского языкознания. - М.: 1964, с. 34
15. Человек. Философско-энциклопедический словарь. - М.: 2000, с. 177

ФИДАН САЛИМОВА

РЕЗЮМЕ

ЯЗЫК - МЫШЛЕНИЕ – КУЛЬТУРА И ИХ ВЗАИМООТНОШЕНИЯ

Язык, мышление и культура сложнейшие понятия, находящиеся в сложных взаимоотношениях, которые однозначно объяснить и оценить невозможно. Чтобы понять и объяснить одно из этих понятий, необходимо опираться и на остальные два. Имеющиеся объяснения сводятся к следующему: язык прежде всего средство коммуникации и он непосредственно связан с мышлением; культура формируется в процессе мышления, обретает словесное (языковое) оформление и хранится в языке. Язык основа для культуры, ибо усвоение культуры без языка невозможно. Развитие языка и мышления шли параллельно, в тесной взаимосвязи.

И это развитие процесс непрерывный. Познавая мир, человек обозначал предметы и явления, которые воспринимались, систематизировались в его сознании, мышлении, потом в обработанном виде выливались в выстроенную речь, которая носила (и носит) культурную информацию. И отсюда, язык

называют зеркалом культуры, кладовой, носителем и др. Так как язык, мышление и культура постоянно находятся в тесной взаимосвязи, переплетении, невозможно выделить одно звено в этом триединстве и назвать его основным, доминирующим. Соотношение языка и культуры можно сравнить с соотношением содержания и формы, точнее оформленного содержания с содержательной формой. При этом оформление содержания и создание содержательной формы происходят в процессе мышления.

Ключевые слова: язык, мышление, культура, гипотеза лингвистической относительности, картина мира, языковая картина мира.

FİDAN SALİMOVA

SUMMARY

LANGUAGE - THINKING - CULTURE AND THEIR RELATIONSHIP.

Language, thinking and culture are the most complex concepts that are in complex relationships that cannot be unambiguously explained and evaluated. To understand and explain one of these concepts, it is necessary to rely on the other two. The available explanations are as follows: language is primarily a means of communication and it is directly related to thinking; culture is formed in the process of thinking, acquires verbal (linguistic) design and is stored in the language. Language is the basis for culture, because the assimilation of culture without language is impossible. The development of language and thinking proceeded in parallel, in close interconnection. And this development is a continuous process. Learning the world, a person designated objects and phenomena that were perceived, systematized in his consciousness, thinking, then, in a processed form, poured into a structured speech that carried (and carries) cultural information. Language is called a mirror of culture, a storeroom, a carrier, etc. Since language, thinking and culture are constantly in close interconnection, intertwining, it is impossible to single out one link in this trinity and call it the main, dominant one. The ratio of language and culture can be compared with the ratio of content and form, more precisely, formalized content with meaningful form. At the same time, the design of the content and the creation of the content form occur in the process of thinking.

Key words: language, thinking, culture, hypothesis of linguistic relativity, picture of the world, linguistic picture of the world.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 22.08.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 27.09.2021

**RƏYÇİ: filologiya elmləri doktoru, professor Fikrət Cahangirov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

YUSIBOVA GÜLXAR FİRQƏT QIZI
Bakı Slavyan Universiteti

**MÜRƏKKƏB SİNTAKTİK BÜTÖVLƏRİN İNFORMATİV
AVTONOMİYASI VƏ İERARXİYA**

Xülasə

İerarxiya mətnin struktur təşkilinin mühüm prinsipi olmaqla dinamik sistemdir. O, mətnin daxili təşkilini əhatə edir və sistemi təşkil edən çoxpilləli xüsusiyyətə malikdir. Məqalədə mətnlə bağlı çox mühüm məsələ onun ekstralingvistik amillərlə bağlı olmasından ibarətdir. Bu kontekstdə mətnin ierarxaik quruluşunun mətn qurucusundan asılı olaraq müəyyənləşməsi antroposentrik dilçiliyin prinsipləri kontekstində təhlil olunur. Mətn insanların kommunikativ fəaliyyəti zamanı formalaşan və ya formalaşmış fenomendir. Onun funksional tələbləri ierarxiyanın gözlənilməsi əsasında yerinə yetirilə bilər. Məqalədə nəzəri və praktik faktlar əsasında əsaslandırılır ki, ierarxiya mətnin mövcudluğu üsuludur; onun əsas quruluş prinsipi aşağıdan yuxarıya tabelilik və asılılıq prinsipidir. Mətn ierarxaik cəhətdən mikro və makro mətnə bölünür. Makromətn mikromətnlərin ierarxaik prinsiplə makro səviyyəsinə qədər sistemli və funksional düzülüşünə əsaslanır.

Hər bir mikromətn ierarxiya zəncirində özündən əvvəlkinin davamı və özündən sonrakı mikromətnin törəmə bazasıdır. Belə bir ardıcılıqlar sistemi informasiya bütövlüyünü özündə əks etdirən makromətnin formalaşmasını təmin edir. Mikromətn makromətnin avtonom seqmentidir. Onun bu kontekstdə formalaşma xüsusiyyətləri vardır. Mikromətnin avtonomluğu global informasiyanın bitkin bir seqmenti olmasındadır. Yəni mikromətn özü də struktur-semantik bütövdür, bu, onun avtonomluğudur. Lakin o, makromətn kontekstində əlaqələnmə, ierarxiya yaradan seqmentlərdən biridir. Onların informativ yükü makromətn kontekstində konkretləşir, kommunikasiyanın hansısa təyinatının yerinə yetirilməsi zamanı struktur-semantik əlaqələnmənin vahidlərindən birinə çevrilir. Ona görə də mikromətnlərdəki avtonomluğu həm nisbi, həm də mütləq mənada başa düşmək olar. Mikromətn o mənada nisbi müstəqilliyə malikdir ki, onun semantikasi makro əlaqələnmə şəraitində tam açılır, müəyyənləşir.

Açar sözlər: mətn, makromətn, mikromətn, ierarxiya, asılılıq.

İerarxiya mətnin struktur təşkilinin mühüm prinsipi olmaqla dinamik sistemdir. O, mətnin daxili təşkilini əhatə edir və sistemi təşkil edən çoxpilləli xüsusiyyətə malikdir. XX əsrin 20-ci illərində L.Fon Bertalanfi qeyd edirdi ki, ierarxiya sistem nəzəriyyəsinin fundamental prinsipi olmaqla həm sistemi, həm də funksiyaları əhatə edir. Hər bir səviyyə və ya yarım səviyyə öz daxili quruluşu ilə səciyyələnir və müəyyən funksiyaları yerinə yetirir. İntegrasiya sistemində yarım sistemlərin daxili əlaqələnməsi, qarşılıqlı asılılığı bütöv sistemi yaradır (2).

İerarxiya nəzəriyyəsində onun iki formasını göstərirlər; ciddi prinsiplər əsasında qurulan və təsadüfi ierarxiya. Birinci halda ierarxiya düşünülmüş formada tabelilik-asılılıq prinsipləri gözlənilməklə qurulan ierarxiyanı nəzərdə tutur. Məsələn, istənilən bədii, elmi, publisistik mətnlər bu prinsip əsasında formalaşır. Bədii mətnlərdə çoxsəviyyəli sistemə malikdir. Burada mikromətnlərin daxili və xarici ierarxiyası və ierarxiyanın funksional aspekti mətni bütövlüyün mahiyyətində dayanır. Qalperin İ.P. yazır: “Mətnin bütün kateqoriyalarla məcburi və fakültativdir. Müasir dilçiliyin mühüm problemlərindən biri də mətn kateqoriyalarının müəyyənləşdirilməsidir. Sistemlilik qanunauyğunluqlarının axtarışı, təhlili, strukturlar bir-biri ilə sıx bağlıdır və qarşılıqlı şərtləndirilir, yeni hadisələrin qanunauyğunluqlarını formalaşdırır. Tədqiqat məqsədləri üçün onlardan hər hansı birinin ayrılması digərini ayrılmasına səbəb olur, nəticədə bu kateqoriyanın ontoloji və paradigmatik xüsusiyyətləri daha aydın şəkildə ortaya çıxır” (1, s.138; 124). Bu vaxt müəyyənləşdirilən cümlədən böyük vahidlər mətn anlayışını ortaya çıxartdı və onun öyrənilməsi də mətnin sistemliliyi, bütövlüyü, informativliyi kimi problemlərin öyrənilməsinə başlanğıc verdi. Qeyd olunan problemlərə əlavə olaraq mikromətnin müəyyənləşdirilməsi və onun komponentləri, eləcə də quruluş xüsusiyyətləri, onun təhkiyə dili, üslubi priyomlar, təkrarlar tədqiqat obyektinə çevrildi. Mətnlə bağlı digər mühüm məsələ onun ekstralingvistik amillərlə bağlı olmasından ibarət idi. Bu kontekstdə mətnin ierarxaik quruluşunun mətn qurucusundan asılı olaraq müəyyənləşməsi antroposentrik dilçiliyin prinsipləri kontekstində inkişaf edirdi. Mətn insanların kommunikativ fəaliyyəti zamanı formalaşan və ya formalaşmış fenomendir. Onun funksional tələbləri ierarxiyanın gözlənilməsi əsasında yerinə yetirilə bilər. İerarxiya mətnin mövcudluğu üsuludur; onun əsas prinsipi aşağıdan yuxarıya tabelilik və asılılıq prinsipidir. Mətn ierarxaik cəhətdən mikro və makromətnə bölünür. Makromətn mikromətnlərin ierarxaik prinsiplə makro səviyyəsinə qədər sistemli və funksional düzlüyünə əsaslanır. Mikromətnlərin sisteminin təşkilində təkrarlar, diskursiv markerlər mühüm rol oynayır. Bununla əlaqədar bellert M. Qeyd edir: “İ. Bellert mətnin bağlılığı kimi ayrılmaz əlamətindən danışaraq, təkrarlanmanı zəruri şərt hesab edir. Buna baxmayaraq, mətnin ən bariz əlaqələndirici elementləri və ya “bağlayıcıları”, alimin fikrincə, dil göstəriciləri, yəni xüsusi adlar, şəxsi əvəzliliklər, işarə və ya nisbi əvəzliliklər, bəzi zərflər, isimlər, habelə əvvəldən işarə əvəzliyi olan nominativ qruplardır. İndekslərin yaradıldığı dil vasitələri bir dildən digərinə fərqlənir. İ. Bellert lingvistik indeksləri, funksiyası alıcının bu indeksdə olan “təlimata” uyğun olaraq, habelə situativ və ya lingvistik kontekstə uyğun olaraq müəyyənləşdirməli olduğu ekstilinqvistik obyektləri göstərməkdən ibarət olan dil vasitələri olaraq təyin edir (4, s.178-186).

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bütöv bir sistemdir. Mikromətn (MSB) onun bir seqmentidir; seqmentlərin əlaqələnməsi struktur-semantik bütövlüyü təmin edir. Aşağıdakı mətnə nəzər salaq: “1. Qasım əmi kənddə birinci şəxs idi. Neçə il

yüzbaşılıq edib, axırda bir nəfər onun üstünə şər atıb ki, guya Qasım yüzbaşı rüşvətxordur. O səbəbə möhürünü və zəncirini alıblar. O da öz haqqında bu zülmü görüb acıqla götürüb bir üç yüz təbəqə ağ kağıza möhür basıb. İndi də o kağızlardan düşəndə təbəqəsini üç manatdan, beş manatdan satır. O kağızları alanlar, onların üstündə onun-bunun adına köhnə tarixlə veksildən, icarənamədən filandan yazırlar... Mətləbdən uzaq düşdük. 2. Bəli, Qasım əminin kənddə artıq ehtiramı var. Ondan məsləhətsiz kənddə heç bir işi görülməz. Bu dəfə kənd camaatı Qasım əmini əhatə etmişdilər. Bildim ki, bir mühüm məsələ müzakirə olunur. Yaxına gəldim; gördüm Qasım əmi bir daş üstündə əyləşib deyir: – Camaat! Biz İndiyədək dövlətin heç bir əmrindən boyun qaçırmamışıq: qızıl pulu, tüstü pulu, dinməver pulu... hamısını öz vaxtında vermişik; biyara buyurublar getmişik... Amma İndi bir dəftər gətirib veriblər mollaya. Deyirlər, gərək cəmi kənddə anadan olan uşaqlar bu dəftərə yazılsın. Dəftərin də adına “mütrüb” dəftəri deyirlər. Qardaş, bizim uşaqlarımızın adlarının o dəftərdə nə işi? Sabah da gələcəklər ki, gəlin arvadlarınızın adlarını yazdırın! Canım, rusun biri niyə mənim arvadımın adını bilsin? Doğrusu, biz bu mütrüb dəftərini qəbul eləyə bilməyəcəyik. Buna, araba ilə dovşan tutan rus deyirlər. Bu gün uşaqlarımızı dəftərə yazacaq, bir neçə ildən sonra gəlib hamısını yığıb saldat aparacaq. Biz, dübarə deyirəm, mütrüb dəftərini qəbul eləməyəcəyik.

3. Mən qabağa yeriyib dedim: – Qasım əmi! Bu qayda hər dövlətdə var, uşaqların adlarını metrik dəftərinə salırlar ki, lazım olan vaxt hər birinin yaşı məlum olsun. Elə bil Qasım əmiyə bir güllə dəydi, ayağa qalxıb hirsle əlini döşünə çırpıb dedi:

– Mən özüm mütrüb dəftəri. Hər kəsin sinnini bilmək istəyirsiniz, məndən soruşun! Bax, bu uşaq Qarğa Mələyin nəvəsidir, gün tutulan ili anadan olub. Bu uşaq ilan qırخان Səfdərin oğludur; çəyirtkə taxılları tərək eləyən ili doğulub. Bu uşaq, pişiksatan Haşımın nəvəsidir. Novruz bayramı ilə aşura bir günə düşən ili anadan olub. Bu uşaq balıqudan Cəfərin nəvəsidir. Eşşəkçi Aslan tut ağacından uçub ölən ili anadan olub. Daha kimi soruşursunuz, deyim. Mütrüb dəftəri niyə lazımdır? 4.– Qasım əmi! Sən özün hansı ildə anadan olmusan? – Xaşal Qurbanı sel aparan ili” (4, s.151).

Verilmiş makromətn dörd mikromətnəndən ibarətdir. Mikromətnlər arasındakı əlaqələr o qədər möhkəm qurulub ki, onların sərhəddini dəqiqliklə müəyyənləşdirməkdə ortaya çətinliklər çıxır. Hər mikromətn makromətnə aid bir informasiyanın seqmentidir. Seqmentlərarası əlaqələnmələr həm struktur, həm də semantik cəhətdən üzvi səciyyə daşıyır. Birinci mikromətnə Qasım əmi haqqında məlumat verilir; Qasım əmi yüzbaşı olmasından, ona rüşvət böhtanı atılıb, işdən çıxarılmasından, indi isə “üç yüz təbəqə” kağızın üstünə möhür basıb birini üç manatdan satmasından bəhs olunur. Bu birinci mikromətnin verdiyi informasiyadır. İkinci mikromətnə isə Qasım əminin hörmət sahibi olması, dövlətə sədaqətli olması, “mütrüb dəftəri” haqqında məlumat verməsi və ona münasibəti əks olunub. Üçüncü mikromətnə isə uşaqların doğum tarixinin özünəməxsus adlandırılmasından bəhs

olunur. Dördüncü mikromətn isə əvvəlkilərdən fərqli olaraq, yerdən verilən sual və ona verilən cavabla bitir. Makromətndə hadisələrin ierarxik tərzdə davamı, hadisələrin məntiqi əlaqələnməsi, mikromətnlər üzərinə düşən informasiya payının lakonik şəkildə formalaşması aydın hiss olunur. Birinci ilə ikinci mikromətni "bəli" ədatı bağlayır; burada ədatın morfoloji və sintaktik funksiyasından əlavə, informasiya seqmentlərinin əlaqələndirməsi xüsusiyyəti də ortaya çıxır. Üçüncü mikromətnin ikinci ilə əlaqələnməsi məntiqi bağlılığa əsaslanır və makromətndə veriləcək informasiyanın əsası bu seqmentdə verilir. Dördüncü mikromətn üçüncüdə verilən suala nəzərən ortaya çıxdığından mikromətni bağlayan struktur vahidi iştirak etmir və onlar arasındakı semantik əlaqələnməni məntiqi əlaqələnmə reallaşdırır. Göründüyü kimi, mətnə elə bir seqment yoxdur ki, ierarxik sistemdən kənarda qalsın, və ya koherentlik pozulsun. Mətni bütövlük üçün ierarxiya sistemi labüd amildir. Mikromətnin mütləq avtonomluğu onun hansısa informasiya daşıyıcısı olması ilə bağlıdır. Əgər belə olmasaydı, makromətn funksional cəhətdən mövcud ola bilməzdi. Çünki makro və mikromətn informasiya daşıyıcısıdır və biridigərinin tərkib hissəsinə daxildir. Mikromətnin mütləq avtonomluğu bir də onunl bağlıdır ki, o informasiya vahididir. Məsələn:

*"Kür qırağının əcəb seyrəngahı var,
Yaşılbaş sonası heyf ki, yoxdur". Vaqif*

Bu iki misra məşhur şairimiz mərhum Vaqifin əşarındandır. Xan zamanında Vaqif neçə vaxt Kür qırağında qalıb, tənqişməyi və vətənə qayıtmaq arzusunu bu şeirdə yazıb. Vaqifin tənqişməyinə bir səbəb yaşılbaş sonaların yoxluğu olub; nə Kür tək gözəl çayın mənzərəsi, nə ətrafındakı gözəl meşələr, çəmənlər, heç biri onun ürəyini şad etməyib, ancaq yaşılbaş sona axtarıb. Bilmirəm keçən vaxt yaşılbaş sona niyə belə əlimyandı ilə axtarılırmış. Vaxta ki, bu əyyamda camaat bilməyir yaşılbaş sonanın əlindən başını götürüb haraya qaçsın. Yaşılbaş sonanın biri Şamaxıdan gəlib əyləşib Aşqabadda. Yazıq Aşqabad əhalisi bilməyir haraya qaçsın. Görürsən çıxır minbərə, başlayır: "Başlarını uzadanlara lənət! Üzlərini qırxdıranlara lənət! Qəzet yazana lənət! Qəzet oxuyana lənət! Bunlara lənət! Onlara lənət!.."

Qırmızısaqqal, haçabirçək müridlər ağız-ağıza verib hind toyuğu tək bağırırlar: "Lənət!" Bu dəfə sonanın gözü bir üzü qırxığa sataşır. O saat rəngi üzündən qaçıb quyuğu kəsilməmiş ilana dönüb qışqırır: "Nə baxırsan üzümə, bilmirsənmi mən kiməm? Mən peyğəmbərin qılınıyam!" Belə anlayıram ki, əgər Vaqif orada olsaydı ona cavab verərdi və deyərdi: "Yalan deyirsən, sən peyğəmbərin qılınıcı ola bilməzsən. Bəlkə Şimir Zilcoşənin xəncərisən! Şimir İmam Hüseynin başını bir dəfə kəsdi. Amma sən, İmam Hüseyn yolunda can verdiyi haqqı gündə bir batil edib onun başını hər gün kəsirsən" (Məsləkdən bir az çıxmağı idarə bağışlasın. Ürək yazır, qələm yazmır)" (4, s.156). Bu mikromətn kiçik bir hekayəni xatırladır; o qədər bitkin və mənalıdır ki, hadisənin təbiiliyinə şübhə qalmır. "Yaşılbaş sona" və M.Vaqif assosiasiyası ictimai sosial assosiasiya kontekstinə salınaraq yenidən

mənalandırılmaqla bir hekayənin və ya mikromətnin məzmununa çevrilmişdir. Qeyd olunan mikromətnə Aşqabadda oturan qırmızısaqqal “yaşılbaş sona”nın moizəsi həmin mikromətnin verdiyi informasiyadır və makromətnin bir seqmentidir. Mikromətnə olan obrazın mənəvi-əxlaqi keyfiyyətləri ilə bağlı informasiyaya müəllifin verdiyi dəyər: “Yalan deyirsən, sən peyğəmbərin qılınıcı ola bilməzsən. Bəlkə Şimir Zilcoşənin xəncərisən! Şimir İmam Hüseynin başını bir dəfə kəsdi. Amma sən, İmam Hüseyn yolunda can verdiyi haqqı gündə bir batil edib onun başını hər gün kəsirsən”, - kimidir. Mikromətni oxuyarkən “giriş” kimi verilən cümlələr bu mikromətnə veriləcək informasiyaya aydınlıq gətirmək mövqeyindədir. Hadisənin davamı ikinci mikromətnədir: “İkinci yaşılbaş sona neçə il bundan əqdəm Tiflisdə peyda olub, az qalmışdı sünnini-şienə bir-birinə qırdırsın. Gəncə yaşılbaş sonası həmçinin. Qarabağ yaşılbaş sonası babasının qəbrini Cıdır düzündə ocaq qayırır, özü də cadugərlik ilə Qarabağ xanımlarında istitaət qoymayıb. Təbrizdə xuliqanlıq edib boğazından asılardan nə deyim? Bakıda hürriyyəti-insan tərəfdarını təkfir edəndən nə deyim? Məşhəddə adamları kətəkləyib güc ilə pul alandan nə deyim? Təbriz yolunda müsafirlərin üstünə qarışqa tək tökülüb soyanlardan nə yazım? Yaxşı ki, Vaqif bu əyyamda yoxdur. Əsla yaşılbaş sona arzu etməzdi. Amma bir şey xəyalıma gəlir. Vaqif nə qədər arif olsa idi, yenə adı molla idi. Mollalara yaşılbaş sonaların dirisindən də olmasa ölüsündən mənfəət deyir. Məsələn: on, on İki il bundan qabaq bir nəfər yaşılbaş sona Kərbəladan Qarabağa gəlib yekəqarın mollarının evində sakin olub bir qədər qalandan sonra vəfat edib, aparıb Mirzə Həsən qəbiristanında dəfn ediblər. Bir nəfər çayçı kişi, ləqəbi “Yıxılqo” səbh gəlib and içib camaata xəbər veribdir ki, gecə yaşılbaş sonanın qəbrində çıraq yandığını öz gözü ilə görüb. Camaat bunu eşidən tək ağsaqqal, qırmızısaqqal, uzunsaqkal, gödəksaqkal və cəmi şəhərin övrətləri hamısı tökülürlər qəbrin üstünə ziyarətə. Yekəqarın molla görür ki, bu qəbir yaxşı mədaxil yoludur. Məlum edir ki, çünki yaşılbaş sona mənim evimdə ölübdür. Onun qəbrinin təəllüqü mənadır. İndi o qəbri haman “Yıxılqo” deyilən şəxsə icarəyə verib, ildə nə qədər pul alır. “Yıxılqo” da çayçılığı buraxıb gedib həmin qəbirdə mücavirlik edir. Yaşılbaş sonanın qəbri o gündən böyük ziyarətəgah olub və başdaşında bu sözlər yazılıb: Güşadə bad bələzzət həmişə in dərgah.

Bəhəqqi dini məişət Həmid, Mədəli şah” (4, s.156).

Mikromətnin bu hissəsi digər “yaşılbaş sona” ilə bağlıdır. Deməli, “yaşılbaş sonalar” haqqında bəhs olunan makromətnin mövzudur və makromətn bu informasiyanın verilməsi üstə qurulub. İki mikromətnin hər birində bir “yaşılbaş sona”dan bəhs olunursa, makromətnə ümumən “yaşılbaş sona”lardan bəhs olunur, onlar haqqında informasiya verilir. Verilən informasiya seqmentləri (mikromətnlər) struktur-semantik bütövlük yaratmaqla ierarxiya sisteminə daxil olmaqla bütövləşir. Göründüyü kimi haqqında bəhs olunan mikromətnlər informasiya avtonomluğuna malikdir; nəyinsə haqqında bəhs olunur və həmin akt mikromətnin sonunda qapanır. Mikromətnə informasiyanın qapanması onun bütövləşməsi tamamlanması aktıdır.

Bu cür açılan və qapanan mikromətnlər makromətn kontekstində ümumi informasiya çərçivəsində tamamlanır, qapanır.

Mikromətnlərin makroya qədər inkişafı proqressiv dinamikadır, yuxarıda deyildiyi kimi, integrativ xüsusiyyətə malikdir. Mikromətnlərin makromətnlər kontekstində integrasiyası üzvi sistemin proqressiv inkişafı ilə səciyyələnir. Məsələn, yuxarıda izah olunan makromətnin birinci seqmentində “yaşılbaş sona” əhvalatının birinci seqmenti verilir, sonra isə həmin informasiyanın ikinci mikromətndə proqressiyası baş verir, informasiya makromətn səviyyəsində genişlənir. Mətn üzrə proqressiyanın belə davamlı inkişafı mətnə verilən informasiyanın bütövləşməsinə gətirib çıxarır, nəhayət, struktur-semantik cəhətcə bitkin bir mətn formalaşır. Proqressiya irəliyə doğru inkişafdır, mətn çərçivəsində hadisənin, prosesin davamlı inkişafıdır. Həm də proqressiya mahiyyətcə mətnin semantik formalaşması prosesidir. Proqressiyadan kənarda mətn ierarxiyasını təsəvvür etmək mümkün deyil. Proqressiya təkcə dinamika deyil, çünki dinamika irəli, geri ola bilər, yəni yerdəyişmə ola bilər, proqressiya isə yüksələn xətlə gedən inkişafdır və irəliyə doğru durur:

*“Sər bə zəmin düm bə hava mikünənd
Yəni ibadət bə xuda mikünənd”*

Ramazan daxil olub, yarmarkalar... bağışlayın, səhv etdim... məscidlər açılıb, marallarım mətəllərini hazırlayırlar. Yəni moizə kitablarını rəfdən alıb, tozlarını təmizləyir, başlayırlar əzbərləməyi. Burada bir haşiyə çıxım. Siz belə güman edirsiniz ki, axundlar etdikləri vəzləri sinələrindən, yəni başlarından buyururlar. Səhvsiniz. Qoy həqiqəti bilməyənlər bilsinlər ki, bir nəfər atası rəhmətlik beş-altı yüz il bundan əqdəm götürüb bir vəz kitabı yazıb! O kitabda tamam otuz ədəd vəz var. İndi axundlar o kitabı qabaqlarına qoyub hər axşam bir dənə vəz əzbərləyib, səhərdən gəlib camaata nəql eləyirlər. Mən bu haşiyəni axundları məzəmmət edənlər üçün çıxıram. Onlar axundlara sərəniş edir ki, heç bir təzə söz meydana çıxartmırlar. Nə eləsinlər ki, tanrı bəndələri? Başda yox, sinədə yox, təzə söz ki, yerdən çıxmaz. Axund iftarı yeyib təsbehi alır əlinə, başlayır hesablamağa: bəzzaz. Palazqulaq oğlu – otuz manat, Fərə Cəfər – əlli manat, süpürgəsaqqal “Başlarını yerə, quyruqlarını göyə qaldırırlar. Guya ki, Allaha ibadət edirlər.

Rəhim - on manat, dana Bayram - on manat, körükburun oğlu - on manat, çürük Mehdi - on manat, yetim Dadaş - beş manat, cıq-cıq Fərzal - beş manat, içgənə Kərim - beş manat, zurna Balaxanımın uşaqları – on manat, qaban Kazım bəy – bir at, ya əvəzində iyirmi manat, quzğun Səfi bəy – bir çuval buğda, keçəl Mir Heydər – bir şaqqa keçisi... Bu növ müridləri bir-bir sayandan sonra üzünü ortancıl arvadına tutub deyir:

– Ay balam, nə qədər hesab eləyirəm, altı yüz manat da düzəlmir. Bilməyirəm, necə eləyim? Mənim ümidim bu ramazan ayıdır. Buna xatircəm olub, min manatadək borc eləmişəm və nisyə mal almışam. Belə getsə, axırda acımızdan

qırılaraq. Üç arvad, səkkiz uşaq. Bunlar necə dolansınlar? Keçmişdə hər ramazanda əlimə min beş yüz manatdan artıq pul gəlirdi. Bazar gəldikcə kasadlaşır, camaat dindən, məzhəbdən çıxıb, üləməyə etina eləmir. Allah evlərini yıxsın bu urusca oxuyub camaatı yoldan çıxardanların... Məscidə gedirsən – bomboş. Amma tiyatırdı, nə dağılmışdı, ağzınadək dolu! Buna nə deyərlər? Yəqin dünyanın axırı və Dəccalın xürucu yaxınlaşıb. A kişi, gör iş nə məqamə çatıbdır ki, qanqal Sadıqla kaftar Tağı da uşaqlarını uşkolaya göndəririlər. Dünən nə qədər nəsihət elədim, olmadı. Hər bir belə şeyləri gördükcə, canım od tutub alışır. Bir az müddətdən sonra, şəhərdə bir müsəlman tapılmayacaq! Axırda gərək biz də gedib hamballıq edək. Sən güman edirsən ki, mən hər gün məscidə namaz qılmağa gedirəm, vallah yox! Ciyrəim od ilə dolu, mənim qulağıma namazmı girir? Namaz hardadır? Əyilib-qalxmaqdan sıvay bir şey yoxdur. Hər rükuə gedəndə ki, paçamın arasından baxıb müridləri az görürəm, ürəyim qana dönür. Evin yıxılsın qəzet yazan! Balaların qırılsın uşkola açan! Gorun od ilə dolsun tiyatır binası qoyan! A kişi, bunu Allah götürər ki, qoyun Nəsin oğlu da bığlarını qırdırır meydana çıxa, nədir mən tiyatırçı olmuşam. Nəsin ki, özü bir Allahdan qorxan adamdır. Pərvərdigara, birliyin xatirəsi üçün fəryada yetiş. Yoxsa dini-islam əldən getməkdədir. Bu halda axunda xəbər verirlər ki, qiraət öyrənənlər gəlib cəm olublar. Axund çətinlik ilə durub, başını bulaya-bulaya keçir o biri otağa (4, s.151).

Ramazan ayının daxil oması, mollaların moizə kitablarını təmizləyib qazanc üçün hazırlaşması, vəzləri əzbərləməsi, onların gözlədiyi qazancı toplaya bilməməsi, başlarının boş olması mətnin bünövrə mikromətnləri hesab olunur. Yəni hadisələrin proqressiyası makromətnin əsas mətləbinə doğrudur. Sonra axund iftarı yeyib “bazarlarının kasad” olmasından şikayətlənir. Bu hissə proqressiyanın ciddi şəkildə sürətli və dolğun inkişaf etdiyi məqamdır”. “Pərvərdigara, birliyin xatirəsi üçün fəryada yetiş. Yoxsa dini-islam əldən getməkdədir” mikromətninə qədər proqressiya inkişaf edir və qiraətə gələnlərin xəbərini eşidəndən sonra proqressiya başqa tonda, yeni məcrada davam etməyə başlayır. Göründüyü kimi, proqressiyanın makromətn üzrə paylanması eyni dinamika ilə səciyyələnir; bəzilərinə proqressiya sürətlə, digərlərində isə zəif inkişaf edir. Qeyd olunan xüsusiyyət mətn ierarxiyasını zəiflətmir, mətn semantikasının yeni istiqamətə istiqamətlənməsini ifadə edir. Bu isə mətni bütövlük çərçivəsində baş verir, mətn ierarxiyasını tamamlayır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyatlar:

1. Гальперин И. Р. Текст как объект лингвистического исследования. — М.: Наука, 1981. — 138 с.. 124.
2. Берталин Л. фон. Общая теория систем — обзор проблем и результатов. — Системные исследования, Ежегодник — 1969. М., 1969.
3. Беллерт М. Об одном условии связности текста // Новое в зарубежной лингвистике. — Выпуск VIII. — Лингвистика текста. — М.: «Прогресс», 1978. — С. 172-208.. С. 185-186.

4.Əbdürrəhim bəy HəqverdiyevSeçilmiş əsərləri. İki cild. II cild. Bakı, “Lider nəşriyyat”, 2005.

**ЮСИБОВА ГЮЛЬХАР ФИРГАТ ГЫЗЫ
ИНФОРМАЦИОННАЯ АВТОНОМИЯ И ИЕРАРХИЯ СЛОЖНЫХ
СИНТАКСИЧЕСКИХ ЦЕЛЫХ
РЕЗЮМЕ**

Иерархия – это динамическая система, являющаяся важным принципом структурной организации текста. Она включает в себя внутреннюю организацию текста и имеет многосторонний характер, который составляет систему. Очень важный вопрос, связанный с текстом в статье, заключается в том, что он связан с экстралингвистическими факторами. В этом контексте определение иерархической структуры текста в зависимости от текстообразования анализируется в контексте принципов антропоцентрической лингвистики. Текст – это явление, которое формируется в ходе коммуникативной деятельности людей. Его функциональные требования могут быть выполнены на основе ожиданий иерархии. В статье на основе теоретических и практических фактов обосновано, что иерархия – это способ существования текста; ее основным принципом построения является принцип подчиненности и зависимости снизу вверх. Текст иерархически делится на микро- и макротекст. В основе макротекста лежит систематическое и функциональное расположение микротекста по иерархическому принципу вплоть до макроуровня. Каждый микротекст является продолжением предыдущего в иерархической цепочке и производной основой следующего микротекста. Такая система последовательностей обеспечивает формирование макротекста, отражающего целостность информации.

Микротекст – это автономный сегмент макротекста. В этом контексте он имеет характеристики формирования. Автономность микротекста заключается в том, что это исчерпывающий сегмент глобальной информации. То есть сам микротекст представляет собой структурно-семантическое целое, которое является его автономностью. Однако это один из сегментов иерархии, который связан в контексте текста макроса. Их информативная нагрузка уточняется в контексте макротекста, становясь одной из единиц структурно-смысловой связи при выполнении любой цели коммуникации. Поэтому автономность микротекстов можно понимать как в относительном, так и в абсолютном смысле. Микротекст обладает относительной независимостью в том смысле, что его семантика полностью раскрывается и определяется в контексте макросвязи.

Ключевые слова: текст, макротекст, микротекст, иерархия, зависимость.

YUSIBOVA GULKHAR FIRGAT
INFORMATIVE AUTONOMY AND HIERARCHY OF COMPLEX
SYNTACTIC UNITS

SUMMARY

Hierarchy is a dynamic system, which is an important principle of the structural organization of the text. It includes the internal organization of the text and has a multilateral character that makes up the system. A very important question related to the text in the article is that it is related to extralinguistic factors. In this context, the definition of the hierarchical structure of the text depending on the text formation is analyzed in the context of the principles of anthropocentric linguistics. A text is a phenomenon that is formed in the course of people's communicative activity. Its functional requirements can be met based on the expectations of the hierarchy. Based on theoretical and practical facts, the article substantiates that hierarchy is a way of text existence; its main principle of construction is the principle of subordination and dependence from the bottom up. The text is hierarchically divided into micro - and macro-texts. The macrotext is based on the systematic and functional arrangement of the microtext according to the hierarchical principle up to the macro level. Each microtext is a continuation of the previous one in the hierarchical chain and a derivative basis of the next microtext. Such a sequence system ensures the formation of a macrotext that reflects the integrity of information.

A microtext is an autonomous segment of a macrotext. In this context, it has the characteristics of formation. The autonomy of the microtext lies in the fact that it is an exhaustive segment of global information. That is, the microtext itself is a structural and semantic whole, which is its autonomy. However, this is one of the hierarchy segments that is linked in the context of the macro text. Their informative load is refined in the context of the macrotext, becoming one of the units of structural and semantic connection when fulfilling any communication goal. Therefore, the autonomy of microtexts can be understood both in a relative and in an absolute sense. Microtext has relative independence in the sense that its semantics are fully revealed and defined in the context of macro-communication.

Keywords: text, macrotext, microtext, hierarchy, dependency.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 22.08.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 27.09.2021

RƏYÇİ: f.e.d., prof. Ş.Q.Hüseynov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

DİLARƏ HƏMİDOVA
Azərbaycan Texniki Universiteti
Xarici Dillər kafedrasının baş müəllimi
H.Cavid pr.25
dilaragamidova@gmail.ru

**İNGİLİS DİLİNDƏ MÜRACİƏT MƏQAMINDA NƏZAKƏT
FORMALARININ İFADƏSİ VƏ VİZA PROSESİNDƏ İŞLƏDİLƏN YENİ
SÖZ VƏ TERMİNLƏRİN LEKSİK- SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ
XÜLASƏ**

Müasirlik keyfiyyətinə malik olan xarici dilə maraq ildən-ilə artır. Xarici dilin öyrənilməsi respublikamız üçün nisbətən cavan tədris kursu sayılsada, artıq onun ali məktəblərimizdə xarici dilin tədrisinə ayrılan saatların miqdarı azdır. Odur ki, rəsmi, stabil dərslərlə yanaşı, xarici dil proqramlarına daxil olan mövzuları, problemləri anlaşıqlı, tələblərin başa düşə biləcəyi bir dildə şərh edən nəşrlərə hələ də ehtiyac vardır. Belə nəşrlər sırasında dərs vasitələrinin, metodik göstərişlərin özünə-məxsus yeri vardır.

Dilçilik ədəbiyyatından danışan dinləyənə müraciət edir. Bu müraciət forması xitab adlanır. Müraciətlər (xitablar) bütün dünya dillərində mövcuddur. Dünya dillərində insanlara, heyvanlara, quşlara, real varlıqlara, suya, oda, torpağa, çaya, dağa, Vətənə-bir sözlə, canlı və cansız hər şeyə müraciət edilə bilər.

Bütün dillərdə yazılmış əsərlərdə xitabdan istifadə olunur.

İngilis dilində müraciət formalarının aktuallığı həm də onunla onunla şərtlənir ki, dilçilər arasında dil və mədəniyyət problemlərinə, eləcə də ünsiyyət prosesinin mühüm kateqoriyalarından biri olan xitabın nitq etikətləri sırasında yerinin və rolunun aydınlaşdırılmasına kömək edir. Qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə bağlı olmayan sözlər isə cümlə üzvləri ilə tabesizlik əlaqəsi ilə bağlanmır, cümlədə heç bir suala cavab vermir, müəyyən bir vəzifə daşıyır.

Musayev O. İngilis dilinin qrammatikası kitabında qeyd etmişdir ki, "təfəkkür prosesləri, dillərdən asılı olmayaraq bütün insanlarda (bütün millət nümayəndələrində) eyni cür baş verir. Lakin o da müəyyənləşdirilmişdir ki, təfəkkür proseslərinin dil vasitələri ilə reallaşdırılması müxtəlif millətlərin nümayəndələrində müxtəlif şəkildə təzahür edir, yəni bəşəri olan təfəkkürün proseslərini hər milli dil öz vasitələri ilə verballaşdırır. Dillərin lüğət tərkibi və qrammatik quruluşu müxtəlif və fərqli olduğu üçün təfəkkürün ümumi (bəşəri) proseslərinin verballaşdırılmasında dillər arasında mühüm fərqlər təzahür edir." (1.s.14-18)

Açar sözlər: məzəmmət, bərabər hüquqlu, təbəqə, qohumluluq, sosial qruplar, zəhri əlamət, təxəllüs, mücərrəd varlıqlar-şəxsi

Ənənəvi nəzakət formaları tək-tək hallarda da işlənir, yəni adsız və ya soyadsız “madame” müasir ingilis dilində xaricilərə müraciət işlənir. “Lady” sözü, əsasən titullu şəxslərə müraciətdə işlədilir. Məsələn: You, ll change your tone of voice, young lady. Sən səsinin tonunu dəyişməlisən cavan qız. Müraciətdə “sir” sözünün sevilməsi danışanın ictimai statusu və adresatın şəxsi

zövqündən aslıdır. Belə ki, “sir” sözü yüksək təbəqənin nümayəndələri tərəfindən işlədilir. Amerika ingiliscəsində Britaniya ingiliscəsinə nisbətən “sir” sözü hər yerdə işlədilir.

Müraciət formasının dəyişdirilməsi onu göstərir ki, adresata yeni tərəfdən baxılır. Müraciətin bu və ya digər formasının dəyişilməsi həmin şəxsin bəyənilməsi və ya məzəmmət olunması adresatın cəmiyyətin aşağı təbəqəsinə məxsusluğunu göstərir.

Mister sözünün tək işlənməsi adrestatın danışana olan küskünlüyünü göstərirş u müasir ingilis dilində “müraciət” normalarının pozulması ilə əlaqədardır və cəmiyyətin savadsız təbəqələri tərəfindən işlədilir.

Madam sözü xidmət sahəsində olan işçilərin müştərilərə olan münasibətidir. Digər hallarda “Madam” danışq dilində-slenq kimi işlənir. Qulluqçılar öz sahiblərinə ma’am deyər müraciət edirlər.

Məsələn: No, ma’am that’s why she complained. Xeyr, madam, bunun üçün də o şikayət edir. Britaniya ingiliscəsində yaşlı xanımlara və ya təbəqəyə yüksəkdə olan xanımlara ma’am müraciət nəzakətsizlik hesab edilsə, Amerika ingiliscəsində bu forma yaşlı xanımlara müraciət hər gün işlədilir.

Bunlar şəxsin adı, soyadı, atasının adı, təxəllüs və ləqəbini bildirir. Bəzən hörmət əlaməti olaraq ingilis dilində xitablaran əvvəl mister, signior, miss, madam və s. Azərbaycan dilində yoldaş, vətəndaş sözləri işlənir. Bəzən hörmət əlaməti olaraq ingilis dilində xitablardan əvvəl mister, signior, miss, madam və s. işlənir. Məsələn: Trust me, madam Julia. Mənə inanın, Culiya xanım. Şəxsi qohumluq və ailə münasibəti bildirən xitablar vardır.

Məsələn: Ah, Mom, let me stay up! “Ah, ana, icazə ver, qalım.

“Qohumluq terminləri olan “father”, “daddy”, “papa” bütün sosial qruplar tərəfindən istifadə olunur. Pop, mom isə Britaniya və Amerika ingiliscəsinin şimal dialektinə aiddir. Qohumluq əlaqələrini bildirən emosional isimlər ya affiksasiya yolu ilə (mammy, daddy), ya da hecanın qisaldılması yolu ilə düzəliir.

Father, daddy, papa kimi müraciət formasının seçimi, situasiya, hiss, adresatın olması və ya olmaması faktorları ilə müəyyən edilir. Şəxsin cinsə görə əlamətini bildirən müraciət formasına aid cümlə: Lay still today, boy. Bu gün sakit dur, oğlan. Şəxsin hərbi rütbəsini bildirən müraciət formasına aid cümlə: I must tell you, admiral. Mən sizə deməliyəm, admiral. Şəxsin daşdığı vəzifənin adını bildirən müraciət formasına aid cümlə: Bu müraciət nadir hallarda müstəqil işlədilir.

Seydiyev Y. “Azərbaycan dilində xitab” əsərində yazır “Hörmət əlaməti olaraq ingilis dilində “mister”, Azərbaycan dilində “cənab” sözü vəzifə bildirən xitabdan

əvvəl gəlir. Director, may I say? Direktor, mən söz deyə bilərəm? Şəxsin peşə, sənət və ixtisasını bildirən müraciət formasına aid cümlə: You're very kind, doctor. Siz çox xeyirxahsınız, həkim. Şəxsin yaşını bildirən müraciət formasına aid cümlə: On the contrary, old man, nothing surprises me. Digər tərəfdən, qoca, heçnə məni təəccübləndirmir. (2.s.123)

Şəxsin zahiri əlamətini bildirən müraciət formasına aid cümlə: Hey, you, tall man, look at me. Ey, sən, uca boylu adam, mənə bax. Şəxsin xasiyyətini, əlamətini, xasiyyətlə əlaqəli olan işgörmə bacarığını bildirən müraciət formasına aid cümlə: Oh, dishonest wretch! Ay vicdansız, miskin adam! Qonşuluq, yaxınlıq bildirən müraciət formasına aid cümlə: Indeed, neighbor, look at me! Əlbəttə, qonşu, mənə bax! İctimai vəziyyət, həmrəylik, sənət dostluğu bildirən müraciət formasına aid cümlə: As you wish, comrade. Necə istəyirsən, yoldaş. Şəxsin dini adını bildirən müraciət formasına aid cümlə: Oh, holy father! Throw away that thought. Ay, müqəddəs ata! Bu fikri başınızdan çıxarın. Keçmişlə müqayisədə cəmiyyətin yüksək və orta təbəqəsinin bütün nümayəndələri tərəfindən indiki dövrdə ataya öz adı ilə müraciət olunur.

Məsələn: William, do I have to? Villiam, mən də etməliyəm? Bu cür müraciət dilin demokratlaşmasından xəbər verir. Valideynlərə öz adları ilə müraciət, əsasən, ABŞ-da geniş yayılırsa, İngiltərədə buna çox nadir hallarda rast gəlinir. Adla çağırılmada iki model nəzərə çarpır: 1. Müəyyən məsafəni nəzərdə tutan bütöv şəxs adı ilə. Bu Azərbaycan dilində "sən" əvəzliyinə ekvivalentdir. Adla müraciət İngiltərədə formallığın atılması ilə bağlıdır.

Bir neçə şəxs bildirən müraciət formaları: Burada şəxsin adı, soyadı, təxəllüsü işlənir. Belə ki, danışan dinləyənlərin hamsının adını, soyadını bilməyə bilər. Ona görə də xüsusi sözlər işlənir. Onun əvəzinə friends, brothers, Azərbaycan dilində yoldaşlar, dostlar, qardaşlar kimi sözlər işlədilir. İnsanlar tərəfindən heyvanlara verilmiş ləqəbi bildirən müraciət formaları vardır.

Məsələn: Look behind you, mother cat! Arxana bax, ana pişik! Cansız əşyalara və müraciət varlıqlara müraciət digər müraciətdən fərqlənir. Onlar insanı eşitməyə qadir deyillər. Bu zaman danışan dinləyəndən cavab gözləmir. Bu müraciət formalarından ifadənin təsirini qüvvətləndirmək üçün istifadə olunur.

Belə müraciət formaları bədii ədəbiyyatda, poeziyada işlənir. Məsələn: Twinkle, twinkle, little star! Parılda, parılda kiçik ulduz! Şəxsin müəyyən zaman daxilində məşğuliyyətini bildirən xitablar formasına aid cümlə: You and I, my dear reader, may drop into this condition one day. "Sən və mən, mənim əziz oxuyucum bir gün bu vəziyyətə düşə bilərik" İsim maddi varlıqların və mücərrəd anlayışların adını bildirir, xitab da bunlara müraciət edir. Xitab ismin bütün məna növləri ilə ifadə edilir. "Xitabın leksik-semantik mənası" fəslində xitabların müxtəlif məna növləri ilə işlənməsi verildiyi üçün burada ifadə vasitələri konkret verilir.

İngilis Dilində Viza Müraciət Formaları

Вайсбурд М.Л. “Теоретические основы методики обучения иностранным языкам в средней школе”.kitabında öz fikrini belə izah edir:”Bildiyiniz kimi xarici ölkələrə getmək o qədər də asan deyil. Xarici ölkəyə hər hansı bir məqsədlə getmək istəyiriksə, bizdən tələb etdikləri müxtəlif sənədlər olur. Təqdim edəcəyimiz sənədlər əsasında dövlət qurumları bizim xaricə gedəcəyimizlə bağlı qərarı müəyyənləşdirir və bizə rəsmi sənədlər üzərindən icazəni verir. Bu sənədlər içərisində ən əsası isə vizadır. Viza xaricə getməyimiz üçün vasitə olan və bizə xarici ölkələrə getməyimizə imkan yaradan icazə sənədidir deyə bilərik. Viza xaricə müxtəlif səbəblərlə getmək məqsədli verilə bilər. Bu gün isə biz sizə müxtəlif səbəblər doğrultusunda viza müraciət ərizələrinin necə yazıldığını sizə anladacağımız.(3.c.278)

İstər ticarət, istər akademik, istərsə də səyahət məqsədləri üçün vaxtaşırı xaricə getməyimiz lazım ola bilər. Ancaq bir ölkəyə getmək üçün əvvəlcə bu ölkədən viza almalısınız. Viza almaq üçün ingilis dilində viza üçün müraciət etməlisiniz və ölkənin konsulluğuna müraciət etməlisiniz. Əlbəttə bu ərizəni müəyyən bir formatda və qaydalara uyğun şəkildə yazmaq çox vacibdir.

Bu qaydaları rahat tətbiq etməyin ən ideal yolu İngilis dili “Writing” (yazı yazmaq) bacarığını tədris boyunca bolca praktikadan keçirmək lazımdır.İngilis viza müraciətləri məqsədinə görə fərqlənir. Başqa sözlə, kommersiya məqsədli bir ərizə və turist səfərləri üçün hazırlayacağınız bir ərizə fərqli formata malikdir.

Ərizədə istifadə etdiyiniz sözlərin rəsmi dilə uyğun olduğuna və gündəlik danışq dilindən uzaq olduğuna əmin olmalısınız.Viza müraciəti ərizənizi ehtiyaclarınıza uyğun şəkildə redaktə edə bilər və ötürəcəyiniz mövzular haqqında əlavələr edə bilərsiniz.

İngilis Dilində Turistik Viza Müraciət Forması

I am planning on traveling to (country – specific state / province(s) on (date) and leaving (return date). I am traveling to visit your country as a tourist, to visit local landmarks and experience the culture.[for longer validity visas:] I am planning on returning to (country name) throughout the coming years and, for that reason, I am requesting a (year / month) Tourist Visa. Thank you very much for your time and consideration.

Mən (səyahət edəcəyiniz ölkə adı və şəhər) 'i (səyahət tarixi) tarixləri arasında səyahət etməyi planlaşdırıram. Mən sizin ölkəyə turist olaraq səyahət etmək və sizin ölkənin mədəniyyətinə hakim olmaq istəyirəm.daha uzun müddətli vizalar üçün:] Gələcək illər ərzində (ölkə adı) qayıtmağı planlaşdırıram və bu səbəbdən (il / ay) turist vizası tələb edirəm. Zamanınıza və nəzərinizə görə çox sağ olun.,

(name, surname) whose passport number (passport number) Would like to travel your country between dates 29.08.2020 – 05.09.2020 for sightseeing and vacation.Your country is one of the places that I want to see. I especially visit Louvre, Versailles, Paris catacombs, Abbaye du Mont-Saint Michel, and Palais Granier.

All my expenses during travel (my accommodation, transfers, and in case of an accident or illness) will pay by me, my purchased flight tickets receipt is attached. Your kind consideration of this request will be greatly appreciated. If you need any further information please do not hesitate to contact me.

Mən, (ad, soyad) pasport nömrəsi (pasport nömrəsi) olan, ölkənizə 29.08.2020 – 05.09.2020 tarixləri arasında görməli yerlərə və tətillə getmək istəyirəm. Ölkəniz görmək istədiyim yerlərdən biridir. Xüsusilə Louvre, Versailles, Paris katakombaları, Abbaye du Mont-Saint Michel və Palais Granier'i ziyarət etmək istəyirəm. Səyahət zamanı bütün xərclərim (yaşayış yerim, köçürmələr və hər hansı bir qəza və ya xəstəlik olduqda) mənim satın aldığım uçuş biletləri ilə birlikdə ödəniləcəkdir. Bu xahişi diqqətlə qarşılayacağınıza ümidvaram. Əlavə məlumat istəyiniz varsa, mənə müraciət etməkdən çəkinməyin.

ABŞ Viza Müraciəti Ərizə Nümunəsi*Re: Request for a Visitor Tourist Visa to the United States I humbly request the approval of my tourist visa to allow me to visit the United States. Upon successful approval of my visa, I will travel in your country between the dates of 29.08.2020 – 05.09.2020. I will be responsible for all accommodations and expenses during my vacation in the United States. I am a law-abiding citizen of Azerbaijan with strong business and personal ties. At the end of my vacation, I will return back home to Azerbaijan within the allowed timeframe for the following reasons:*

Tərcüməsi:*Kimə: Amerika Baş Konsulluğu, Bakı, Azərbaycan Kimdən: ad, soyad Ünvan: Re: ABŞ-a ziyarət etmək üçün viza müraciəti Mən təvazökarlıqla xahiş edirəm ki, ABŞ-a getmək üçün turizm vizamı təsdiqləyəsiniz. Vizanın müvəffəqiyyətlə təsdiqlənməsindən sonra tarixlər 29.08.2020 – 05.09.2020 arasında ölkənizə gedəcəyəm. ABŞ-da tətillə müddətində bütün yaşayış və xərclər üçün cavabdeh olacağam.*

İngilis Dilində Şəxsi Viza Müraciəti nümunəsi

Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Лингвисторановедческая теория слова kitabında qeyd edirlər ki, "Xaricdə görməli yerləri gəzmək üçün gedirsinizsə, turist vizası tələbi ərizəsi ilə müraciət etməlisiniz. Bu müraciətin məzmunu aşağıdakı kimi verilə bilər: Ölkəyə səfərin məqsədi, səfər zamanı ziyarət edəcəyiniz yerlər, səyahət tarixləri, səyahət edəcəyiniz nəqliyyat vasitələri göstərilməlidir. Ayrıca, oradan başqa bir ölkəyə köçmək istəyirsinizsə, bu barədə də məlumat verməlisiniz. Xaricdə bir turda iştirak edəcəksiniz, bu tur haqqında məlumat verməlisiniz. Əlbətdə, turun sənədlərini ərizənizlə birlikdə daxil etməlisiniz. Səyahət xərclərinin necə və kim tərəfindən ödəniləcəyini, sizinlə və ölkənizdəki daşınmaz əmlakla birlikdə alacağınız nağd məbləği sənədlərlə sübut etməlisiniz." (4.c.66-72)

I am planning a trip to Spain between July 10-25, 2019, for touristic purposes. I will be visiting Madrid, Barcelona, Sevilla, Granada and Valencia during my trip. All expenses during the trip will be covered by myself. You can find attached all my

travel documents. I guarantee to return to my country on the departure date mentioned above, and I am kindly asking you to grant my visa.

10-25 iyul 2019 tarixləri arasında İspaniyaya turistik məqsəd üçün bir səfər planlaşdırıram. Səfərim zamanı Madrid, Barselona, Sevilya, Qranada və Valensiya ilə tanış olacağam. Gəzinti zamanı bütün xərcləri özüm ödəyəcəyəm. Əlavə edilmiş bütün səyahət sənədlərimi tapa bilərsiniz. Yuxarıda göstərilən yola salınma tarixində ölkəmə qayıtmağuma zəmanət verirəm və vizanın verilməsini xahiş edirəm.

ƏDƏBİYYAT:

1. Musayev O. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı 1979. səh. 14-18
2. Seydiyev Y. Azərbaycan dilində xitab. Bakı 191. səh. 123
3. Вайсбурд М.Л. Теоретические основы методики обучения иностранным языкам в средней школе. М., Просвещение, 2001 г., с. 278.
4. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Лингвисторановедческая теория слова. –М., 2003 г. с. 66-72.

Д.Гамидова

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ НОВЫХ СЛОВ И ТЕРМИНОВ, ИСПОЛЗУЕМЫХ В ВИЗАХ РЕЗЮМЕ

На официальном уровне вежливости ведется вежливое общение в официальной обстановке, когда преобладающее значение имеет ни возраст, пол или личные достоинства, а социальное положение собеседников и занимаемые ими должности. Официальный уровень вежливости является нормой в учреждениях, организациях, деловых кругах, в сфере образования, здравоохранения, обслуживания и т.д.

Социальная обусловленность поступков, дел и намерений собеседников выражается в стиле их речевого поведения, которое оформляется иначе, нежели речевое поведение в домашней обстановке, приятельском кругу или при случайном общении с незнакомым человеком.

Отклонение от официального уровня вежливости в официальной обстановке воспринимается как явное неуважение к собеседнику и может привести собеседников к конфликту и даже разрыву их официальных отношений. Поэтому надо строго придерживаться официального уровня вежливости там, где он необходим и предусмотрен этикетом.

На нейтральном уровне вежливости осуществляется вежливое общение между незнакомыми людьми, а также между теми знакомыми людьми, которые не находятся в официальных или фамильярных отношениях.

Фамильярный уровень вежливости характерен для общения в семейном и родственном кругу, а также между друзьями и приятелями.

Ключевые слова:упрек ,масса, личное родство, псевдоним, абстрактные существа

D.Gamidova

**LEXICAL-SEMANTICAL FEATURES OF NEW WORDS AND TERMS
USED IN THE VISA PROCESS AND EXPRESSION OF KINDNESS FORMS
IN APPEALS IN ENGLISH**

SUMMARY

At the official level of politeness, polite communication is conducted in an official setting, when age, gender or personal dignity is of predominant importance, but the social status of the interlocutors and the positions they hold.

The official level of politeness is the norm in institutions, organizations, business circles, in the field of education, healthcare, services, etc. The social conditioning of the actions, deeds and intentions of the interlocutors is expressed in the style of their speech behavior, which is formed differently than speech behavior in the home environment, a friend's circle or in casual communication with a stranger.

Deviation from the official level of politeness in an official setting is perceived as a clear disrespect for the interlocutor and can lead the interlocutors to conflict and even rupture of their official relations. Therefore, it is necessary to strictly adhere to the official level of politeness where it is necessary and provided for by etiquette.

At a neutral level of politeness, polite communication is carried out between strangers, as well as between those familiar people who are not in formal or familiar relations.

A familiar level of politeness is characteristic of communication in the family and family circle, as well as between friends and acquaintances.

Mehr zu diesem AusgangstextFür weitere Übersetzungsinformationen ist ein Ausgangstext erforderlich.

Keywords: reprimand, equality, class, kinship, social groups, outward sign, pseudonym, abstract beings-personal

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 22.08.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 27.09.2021

RƏYÇİ: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Nuriyyə Rzayeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

KƏMALƏ HÜSEYNOVA
İRADƏ VƏLİYEVA
Azərbaycan Texniki Universiteti
H.Cavid 25.
“Xarici Dillər” kafedrasının baş müəllimləri
kamalaomirada@com.ru

İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİ PROSESİNDƏ YARADICI TƏFƏKKÜR FƏALİYYƏTİN OPTİMAL SƏVİYYƏ ÇATDIRILMASI VƏ İNKİŞAFI

XÜLASƏ

Hazırda digər sahələrdə olduğu kimi təhsil sistemində də əsaslı istəhatlar aparılır, təhsilin humanistləşdirilməsi, demokratikləşdirilməsi, inkişaf etmiş dünya dövlətlərinin təhsil sistemində inteqrasiyası istiqamətində işlər görülür. XXI əsr şəxsiyyətin formalaşmasında intellekt, yaradıcılıq, fərdiyyətçilik, tolerantlıq əsə kimi dəyərləndirilir. Yaradıcı təfəkkürün inkişafı, həmrəylik, müstəqillik cəmiyyətin

demokratikləşdirilməsindən, şəxsiyyətin inkişafından və onun vətəndaş kimi formalaşma səviyyəsindən asılıdır. Yalnız yaddaşa, yəni aktiv və passiv yaddaşaxlama ilə tələb olunan bütün informasiyaların öhdəsindən gəlmək mümkün deyildir. Ona görə də tədris-təlim prosesində təfəkkür fəaliyyətinə geniş imkanlar yaradılmalıdır. Fəal təlimdə tələbə zəruri biliklərə hazır şəkildə deyil, müstəqil yiyələnir; təlimin optimallaşdırılması nəticəsində tələbənin təşəbbüsçüluğu, təlimə, program materialına marağı artırır və təlim prosesinin fəal iştirakçısına çevrilir; dərslə tələbənin oyrənmə fəallığı artır, təlimin səmərəsi yüksəlir; mexaniki yaddaş öz yerini təfəkkür əməliyyatlarına verir; tələbə bilikləri konkret məsələlərin həlli prosesində dərk edir; müəllim tələbələrin biliklərə

yiyələnməsində fasilitator rolunu oynayır; mexaniki yaddaş saxlamadan fərqli olaraq məlumatın dərk edilməsinə və ondan yaradıcı şəkildə faydalanmağa üstünlük verir, tələbənin şəxsiyyətinə hörmətli münasibət, onun təşəbbüsçülığına, müstəqilliyinə geniş meydan vermək onun öz qüvvəsinə inamını artırır.

Açar sözlər: kommunikasiya, şifahi niqt, kontekst, İngilis dili, inkişaf

Dərsi 7 hissəyə bölmək olar: 1. Motivasiya; 2. Tədqiqatın təşkili; 3. Məlumatın mübadiləsi; 4. Məlumatın təşkili; 5. Nəticələrin çıxarılması; 6. Təbiiqetmə; 7.

.Raz, H. 1992. The Crucial Role of Feedback and Evaluation in Language Curriculum Development. RELC Journal 15 (1): qeyd edir ki, “qiymətləndirmə və ya refleksiya motivasiyanın - yəni müəllim tərəfindən problemin qoyulması, tələbə fərziyyələrin irəli sürülməsi deməkdir. (1.s1-29)

Fəal dərs motivasiya ilə başlanır. Motivasiya-tələbədə dərsə aid olan maraqdır. Motivasiyanın rolu şagirdi maraqlandırmaq, onun diqqətini cəlb etmək və onu aktiv təlim fəaliyyətinə təhrik etməkdir. Məsələn, suallarla motivasiya; səkillə motivasiya; integrasiya ilə motivasiya; mövzunun adını suallarla almaq; şəkildə nə görürsən?; mövzu haqqında film, şeir demək. Tədqiqatın təşkili - müəllim problemin həll istiqamətində sinifə iş tapşırır. İş cütlüklərdə fərdi, bütün sinifli, qruplarla aparıla bilər. Müəllim mövzuya və verəcəyi tapşırığa uyğun iş forması seçməlidir. Məlumatın mübadiləsi - bu deməkdir ki, tədqiqat işini şagirdlər (iş formasından asılı olaraq qruplarda və ya cütlüklərdə) öz aralarında nəticələr çıxarırlar; hadisələri modelləşdirmək bacarıqları formalaşır;

Richards, J. C. 1984. Language Curriculum Development. RELC Journal 15(1)adlı əsərində yazır ki, "Tədris - təlim prosesinin əsasını təşkil edən və verilən tapşırıqla əlaqədar fikir mübadiləsi edirlər. Məlumatın təşkili - bu zaman tələbələr (cütlüklər və ya qruplar) öz aralarından qrupun tapşırıqla əlaqədar ümumi fikrini seçdikləri lider vasitəsilə müəllimə çatdırırlar. (2.s.12-30)

Nəticələrin çıxarılması - müəllim məlumatları topladıqdan sonra tədqiqat işi ilə əlaqədar yalnız fikirlər varsa, lazımi istiqamət verib, ümumi nəticə çıxır. Tətbiq etmə olda olunan biliklərə əsaslanaraq, müəllimin verdiyi tapşırığın sinifdə və ya evdə yerinə yetirilməsidir. Qiymətləndirmə və ya refleksiya - dərsin hər mərhələsində aparıla bilər. Fəal dərsin üstünlüyü ondadır ki, tələbə əməyinin ağırlıq mərkəzi ev işi olmalıdır. Bu zaman tələbələrdə: fərdi yaradıcılıq bacarığı öyrənmək qabiliyyəti effektiv inkişaf etdirilir; hadisələri tədqiq etmək bacarıqları formalaşır; eksperiment prosesində nəzəri bir-birilə üzü əlaqədə olan - məqsəd, məzmun, forma, metod, üsul və vasitə kimi komponentlərin ümumi vəzifəsi fəal təlimin müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsini təmin etməkdir. Təbəyönlü tədris isə müəllimin vəzifəsi tələbələri bu prosesə cəlb etməkdir. Fəal tədris üsulunu tətbiq edən zaman hər hansı bir kiçik element də onun keyfiyyətli alınmasına kömək edə bilər. Əlbəttə, ilk növbədə auditoriya düzgün təşkil edilməlidir - o işıqlı, təmiz olmalı, bütün texniki avadanlıqlarla təchiz edilməlidir. Keçiləcək mövzu ondan əvvəlki məşğələdə müəllim tərəfindən bir daha elan edilir və tələbələrə hazırlaşmaq üçün mtayyon tapşırıqlar verilir. Məşğələ zamanı məqsədə çatmaq üçün nəzərdə tutulan mövzu, mövzunu əhatə edən plan və istifadə ediləcək ədəbiyyat və mənbələr elan edilir. Onun ardınca müəllim tərəfindən mövzunun qısa məzmunu təqdim edilir, çünki tələbələr artıq mövzunu hazırlayıblar. Müəllim tələbələrə müəyyən istiqamətlər və izahatlar verir. Məqsədə çatmaq üçün müəllim və tələbələr tərəfindən interaktiv üsullar seçilir, lazım olan müəyyənləşdirilərək elan edilir və start verilir. Bu üsuldən istifadə edilən zaman müəyyən metodlara üstünlük verilir. Onlardan mövzunun müxtəlif aspektlərdən müzakirəsi, intervyular, sual cavab sessiyaları, problemlə bağlı tədris materiallarından istifadə təsir göstərə biləcək effektiv suallar, oyunlar, qruplarla iş (böyük və ya kiçik qruplarda iş ola bilər), debatlar, mövzudan asılı olaraq

əyani vəsaitlərdən istifadə (ayani vəsaitlər müxtəlif ola bilər- xəritə, disk, fərdi çəkilən rəsmlər, codvallar, xronoloji codval və s.), müxtəlif kompüter proqramlarından istifadə və s. ola bilər. Bu metodlardan mövzunun müzakirəsi zamanı, qarşıya qoyulan məqsədə çatmaq və nəticə əldə etmək üçün istifadə edilə bilər. Məqsədə çatmaq üçün bütün işlərə nəzarət edən, yol göstərən və iştirakçıları həvəsləndirən müəllim isə fasilitator rolunu oynamalıdır . Bu metodların izahatı metodiki ədəbiyyatda belə verilir:

Müasir dövrümüzün tələblərindən biri də ingilis dilini bilməkdir. Bu gün yaşından asılı olmayaraq hər kəs bu dili ünsiyyət vasitəsinə çevrilməsinə can atır. Bu gün bir çox ixtisaslaşmış müəllimlər məsuliyyətlə bu dili tələbələrə böyük bir zövqlə aşılayırlar. Bu dili aşılamağından əvvəl hər bir müəllim bu dilin öyrədilməsi metodikasına bələd olmalıdır. Ən mühüm amillərdən biri isə müəllim peşəsini seçmək və bu sevginin vasitəsilə tələbələrə öz biliklərini doğru şəkildə çatdırılmasıdır. Xüsusilə böyük bir iş ingilis dilini tədris edən müəllimlərinin üzərinə düşür. Ənəməsi də tələbələr bu dilin gələcəkdə onlar üçün nə qədər əhəmiyyətli olacaqlarını dərk etməlidirlər. Dünyada bir neçə əsas dil var ki, onlardan da biri ingilis dilidir. Yaşadığımız zamanda bir çox işlərə müraciət etdikdə ingilis dili tələb olunur. Bu da onun dünya dili olduğundan irəli gəlir. Bir araşdırmada göstərilir ki, Benjamin Franklin XVIII əsrdə ingilis dilində drunk (sərxoş) sözünə 200 yaxın sinonim tapmışdır. Bu dildə təxminən 500 min söz ehtiyatı vardır və BMT-nin altı əsas dilindən biridir. Bir sıra dövlətlər var ki, orada dövlət dili ingilis dilidir. İngilis dili dünyada ən çox maraq göstərilən dillərdən biridir. Hazırda ingilis dili demək olar ki, bütün ölkələrdə milyonlarla insan tərəfindən danışılır və müxtəlif məqsədlərlə istifadə edilir. İlk əvvəllər ingilis dili xarici yaxud da ikinci dil kimi öyrənilirdi, burada ingilis dilinin öyrənilməsində əsas məqsəd qarşılıqlı ünsiyyəti təmin etmək və məhz həmin dildə ünsiyyət qurmağı bacarmaq idi. Ona görə də ümumi ingilis dilinin öyrənilməsi daha çox yayılmışdı.

.Riley, P. 1989. Keeping Secrets; ESP/ LSP and the Sociology of Knowledge. In European Journal of Teacher Education. Vol. 12 qeyd edir ki,"Hal-hazırda ingilis dili beynəlxalq dil olduğundan onun öyrənilməsinə tələbat həddindən artıq çoxalıb. Təkcə, ingilis dili ixtisasında oxuyanlar deyil, həmçinin müxtəlif peşə sahibləri də bu dili öyrənməyə can atırlar. Bu baxımdan Azərbaycanda ingilis dili öyrənmək arzusunda olanlar həddindən artıq çoxdur. Təbii ki, öyrənci öyrənmək üçün ən asan yolu seçir. Amma nə qədər asan öyrənmək olsa da bir dili öyrənmək kifayət qədər məsuliyyət tələb edir. İngilis dili müəllimləri qeyd edirlər ki, dili öyrənmək üçün üç vəzifəni yerinə yetirmək vacibdir. Birinci növbədə məqsədin olmalıdır. İkinci məqam isə çalışmaqdır. Həmçinin qeyd olunur ki, di öyrənərkən mütləq ardıcılıq gözlənilməlidir.**(3.s.69-81)**

Bundan başqa xaricdə oxumaq üçün birinci tələb ingilis dili biliyidir. Bu günə kimi xaricdə 10000 mindən çox Azərbaycanlı təhsil alır. Belə ki, xaricdə oxumaq istəyənlər birinci ingilis dilini sərbəst öyrənməlidirlər.

Bu gün təhsil qarşısında duran ən önəmli vəzifələrdən biri müasir dövrün tələblərinə uyğun olan xarici dil müəllimlərinin hazırlanmasıdır. Dil sahəsində mütəxəssislərin günün tələblərinə cavab verən şəkildə hazırlanması, xarici, o cümlədən ingilis dili müəllimləri, tərcüməçi və dilçilərin yüksək peşə keyfiyyətlərinə yiyələnməsi bu gün mühüm əhəmiyyətə malikdir. Qloballaşma dövründə Azərbaycanın dünya dövlətləri ilə mədəni, siyasi, iqtisadi əlaqələrinin bərqərar olunması qlobal səviyyədə əsas ünsiyyət dili statusunu qazanmış ingilis dilini öyrənən insanların sayı günü-gündən artmaqdadır.

Müasir dünyada əsas ünsiyyət dili olan ingilis dilinin yüksək səviyyədə mənimsənilməsi ölkəmizin orta və ali təhsil müəssisələri qarşısında qoyulan əsas tələblərdən biridir. Bu gün ingilis dilinin ünsiyyət vasitəsi kimi öyrənilməsinin vacibliyi danılmazdır. İxtisas dilində kommunikasiya məqsədilə istifadə etmək qabiliyyətinin aşılınması məqsədilə tədris prosesinin kommunikativ-yönlü şəkildə təşkil edilməsi olduqca vacibdir. Lakin, təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, azərbaycanlı şagird və tələbələrin ingilis dilində kommunikativ səriştələri heç də qənaətbəxş deyil. Eyni zamanda qeyd edilməlidir ki, ingilis dilini öyrənənlər, həmin dildən kommunikasiya vasitəsi kimi istifadə etməyə meyl göstərirlər. Qlobal dil vasitəsilə qabaqcıl texnologiyalardan istifadə etməklə təhsil alanlar gələcəkdə seçəcəkləri peşə sahələri ilə bağlı olan dünya təcrübəsindən bəhrələnmək və ondan səmərəli şəkildə istifadə etmək qabiliyyətinə yiyələnməli, müvafiq bilikləri mənimsəməlidirlər. Bu gün dil aspektlərinin mənimsənilməsi, nitq vərdiş və bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi deyil, daha çox ixtisas dilində kommunikativ kompetensiyaya yiyələnmək zəruriyyəti meydana çıxır. Lakin, qeyd edilməlidir ki, bu gü kommunikativ cəhətdən səriştəli olan, yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin azlığı müşahidə edilir. Bu da artıq aktuallığını itirmiş təlim metodları, köhnəlmiş dərslik və təlim materiallarında istifadə edilməsi ilə izah edilə bilər.

Savignon, S. 1983. Communucative Competence: Theory and classroom practice. Reading, Mass: Addison Wesley adlı əsərində yazır ki, "İngilis dilinin beynəlxalq səviyyədə əsas ünsiyyət dili kimi nüfuzunun artması dilöyrənənləri tələbat və məqsədlərinin əhəmiyyətli dərəcədə dəyişməsinə səbəb olmuşdur. Qeyd edilməlidir ki, ingilis dilinin tələffüz sisteminin öyrənilməsi sahəsində də ciddi dəyişikliklər baş vermişdir.(4.s.47)

Bu gün ingilis dilini xarici dil kimi öyrənən insanların əksəriyyəti heç də tələffüz normalarına dil daşıyıcıları səviyyəsində yiyələnmək məqsədini qarşıya qoyub, qoyulan məqsədə çatmağa cəhd göstərmirlər.[1,34] Dünyanın müxtəlif yerlərində ingilis dilini xarici dil kimi öyrənən şəxslər əksər hallarda dil daşıyıcıları ilə ünsiyyətə girməyi başlıca vəzifə hesab etmirlər. Dil öyrənən insanların əksəriyyəti üçün əsas məqsəd dünyanın müxtəlif ölkələrini təmsil edən və fərqli mədəniyyətlərin təmsilçiləri olan, ingilis dilindən mədəniyyətlərarası ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə edən insanlarla ünsiyyətə girmək bacarığına yiyələnməkdir.Orta məktəblərdə və ali

təhsil müəssisələrində təlim edilən hər bir fənnin məqsədi olduğu kimi ingilis dilinin öyrədilməsinin və öyrənilməsinin də məqsədi vardır. İngilis dilini öyrənən hər bir şəxs ingilis dilində olan mətnləri müstəqil oxumağı, müəyyən mövzuya dair və oxuduqları mətnlə əlaqədar olaraq söhbət aparmağı, fikir mübadiləsi etməyi, sərbəst şəkildə öz fikirlərini ifadə etməyi bacarmalıdır. Digər tərəfdən gənc nəslin ingilis dilini öyrənməsi xalqlar arasında qarşılıqlı anlaşmanı asanlaşdırır, dostluq, işgüzar və mədəni əlaqələrin genişlənməsinə və möhkəmləndirilməsinə kömək edir. İngilis ədəbiyyatı ilə müstəqil işləmə bacarığına yiyələnmək, elmi, texniki, tibbi və bədii ədəbiyyatdan istifadə etmək üçün geniş imkanlar açır. İngilis dilinin öyrənilməsi dil öyrənənlərin ümumi təhsilini artırır, onların təfəkkür və nitqlərini inkişafına təsir edir.

Əgər dil öyrənən şəxs dil materiallarını yaxşı mənimsəyibsə o, həmin dildə şifahi danışmaqda heç bir çətinlik çəkməyəcəkdir. Ona görə dil materiallarının avtomatlaşması şifahi nitqin əsasını təşkil edir və özündə aşağıdakıları birləşdirir:

1. eşitmə və anlama
2. danışmaq vasitəsilə öyrətmə [2, 67]

Dildə ünsiyyət yalnız şifahi deyil, yazılı şəkildə də aparıla bilər. Buna görə də ingilis dilinə praktik yiyələnmək üçün onu oxu və yazı ilə əlaqələndirmək lazımdır. Dil öyrənən şəxs oxuduğu mətni başa düşməli, onun məzmunu şifahi və yazılı şəkildə digərinə çatdırma bilməlidir. Bu vəhdəti nəzərə almadan ingilis dilini öyrətmək və öyrənmək məsələsi normal hesab edilə bilməz.

Dil öyrənən hər bir şəxs ingilis dilini öyrənməyə başlayarkən onlar öyrəndikləri hər bir materialı, qaydanı öz ana dilləri ilə müqayisə etməyə, öyrənilən materiallardan nəticə çıxarmağa qadir olurlar. Bununla yanaşı dil öyrənənlər öyrəndikləri məsələləri analiz edir, bu məsələlərlə bağlı konkret fikirlər söyləyir, müqayisələr aparır və müəyyən nəticələr çıxarırlar. İngilis dilini öyrənənlər artıq keçilən materialları təsnif etməyi, onları müqayisə edərək fikir söyləməyi, cümlədə olan söz və söz birləşmələrini, sözlərdə olan səsləri ayırmağı, onların hər birinə aid qayda söyləməyi və hər bir qaydaya uyğun müxtəlif nümunələr göstərməyi bacarırlar. Bütün bunlar təqdim olunan materialların yaxşı mənimsənilməsinə müsbət təsir göstərir. Müzakirələr dedikdə müəllim tərəfindən dolayısı yolla və ya bilavasitə bələdçilik yolu ilə tələbələr arasında aparılan söhbətlər nəzərdə tutulur. Sual - cavab sessiyaları müəllim - tələbə və ya tələbələrin özləri arasında müəyyən yeni məlumatlar əldə etmək üçün tətbiq edilir. Problemləri bağlı tədris materiallarından asanlıqla əyani vəsait kimi istifadə edilir və bu da mövzunun mənimsənilməsi üçün müxtəlif müəlliflərin fikirlərindən istifadə üçün imkan yaradır. Təsir göstərə biləcək effektiv suallardan əks tərəfdən mövzu ilə bağlı lazımı məlumatları əldə etmək üçün istifadə edilir. • Böyük qruplarda iş əsasən qərar qəbul etmə, xüsusilə də alternativ qərarların və onların nəticələrinin müzakirəsi zamanı istifadə olunan debatlarla qarşı tərəflərin mövqelərini bildirmələri, sorğu - sualla, iki tərəfin müdafiəsini və mövqelərini inkar etmək daxildir. Bu üsuldan hər hansı problem haqqında ziddiyyətli

fikirlər mövcud olduqda və bu fikirlər tam aydın olduqda həmin ziddiyyətli fikirləri dostcasına təqdim etmək üçün istifadə edilir.

Ədəbiyyat

- 1.Raz, H. 1992. The Crucial Role of Feedback and Evaluation in Language Curriculum Developement. RELC Journal 15 (1): 1-29
- 2.Richards, J. C. 1984. Language Curriculum Developement. RELC Journal 15(1):p.12-30
- 3.Riley, P. 1989. Keeping Secrets; ESP/ LSP and the Sociology of Knowledge. In European Journal of Teacher Education. Vol. 12, pp. 69-81.
4. Savignon, S. 1983. Communucative Competence: Theory and classroom practice. Reading, Mass: Addison Wesley, p 47

H.Kamala,V.İrada

DELIVERY AND DEVELOPMENT OF CREATIVE THINKING ACTIVITY IN THE ENGLISH TEACHING PROCESS

Summary

The article deals with the **comparative analyses of traditional and student-centred ways of ELT**. Today the main goal of teaching and learning foreign languages in the global world is developing language learners' ability to use the target language for communication. The main aim of State program is to form a unique national education by means of ICT and provide qualitative educative opportunity in order to integrate into worldwide education system. The process of teaching English should be based on the communicative functional approach to teaching languages. The author tries to detect and describe the ways on this problem. The whole process of teaching speech should be goal oriented systematic. One of the main goals of language learning is too acquire the ability to communicate effectively.

The current article aims to identify difficulties that students face in learning the English language. Grammatical rule is among other difficulties found in the process of learning other languages. This truth also applies to those who are studying English in different levels of education. Different students can have different difficulties and problems in learning English. They can make different mistakes in English pronunciation, grammar, orthography and vocabulary usage. English as a second or foreign language, refers to the use of English by speakers with different native languages. In recent years, teachers of English as a foreign language have been paying increasing attention to identifying the needs of their students, to students' attitudes towards English and their reasons for learning it. This research aimed to identify and analyse such grammatical

Key words: communication,oral speech,context,İnglais,development

Г.Камалы,В.Ирада

**ПРЕДОСТАВЛЕНИЕ И РАЗВИТИЕ ТВОРЧЕСКОЙ
МЫШЛЕННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В ПРОЦЕССЕ
ПРЕПОДАВАНИЯ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА**

Резюме

В данной статье рассматриваются К вопросу о сопоставительному анализу к традиционные и современные методы на преподавании иностранного языка . Здесь говорится о необходимости внесения радикальных изменений в существующую систему обучения устной речи на иностранном языке .

Основной целью Государственной программы является формирование единой общенациональной среды образования путем внедрения и использование современных информационно - коммуникативных технологий и обеспечением возможностью качественного образования , а также создания условий для интеграции государственной системы образования в мировую систему образования . Процесс английскому языку целом и процесс обучения речи должен базироваться на коммуникативно функциональном принципе . Обучением устной речи должно носить целенаправленный , системный , поэтапный характер , что будет содействовать повышению эффективности данного процесса . Одной из основных целей изучения языка является овладение умением эффективно общаться на изучаемом языке .Статья направлена на выявление трудностей, с которыми сталкиваются студенты при изучении английского языка. Грамматическое правило относится к числу других трудностей, возникающих в процессе изучения других языков. Эта истина также относится к тем, кто изучает английский язык на разных уровнях образования. У разных студентов могут быть разные трудности и проблемы при изучении английского языка

Ключевые слова: коммуникация ,устный речь ,контекст,Английский язык,развитие.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 22.08.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 27.09.2021

**RƏYÇİ: Filologiya elmləri doktoru,dosent Yusif Süleymanov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

YEGANƏ QURBANOVA
ŞƏHLA MƏMMƏDOVA
Azərbaycan Texniki Universiteti
Xarici Dillər kafedrasının baş müəllimləri
tarana29@mail.ru

**İNGİLİS DİLİNDƏ ŞİFAHİ DANIŞIQ DİLİNİN ÖYRƏNİLMƏSİNİN
ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ İKT-nin TƏDRİS PROSESİNDƏ
İNTEQRASIYA İMKANLARI HAQQINDA
XÜLASƏ**

Məqalədə işgüzar ünsiyyət prosesində ingilis dilini öyrənən şəxslər üçün şifahi danışiq dilinin mənimsənilməsinin əsas xüsusiyyətlərindən bəhs edilir. Bəzi dilçilər İngilis dilinin özünəməxsus xüsusiyyətlərinin müəyyənəlməsinə diqqət yönəltmələri halda, digərləri isə həmin dildə diskurs təhlilinin nə üçün istifadə olunmasına aid öz fikirlərini sübut etməyə çalışırlar. Diskurs təhlilində formal yanaşma və funksional yanaşma əsas götürülür. Formal yanaşmanın tarixi çox qədimdir. Funksional yanaşma isə son zamanlarda diqqəti cəlb etmişdir. İşgüzar ünsiyyət prosesində dilin əsas funksiyasını müəyyən etmək üçün əsasən iki termin üzərində dayanılır və vurğulanır ki, bu iki bölgü arasındakı uyğunluq analitik uyğunluqdur. Dilin birinci funksiyası transaksional funksiyadır. Bu funksiya vasitəsilə beyində gedən mental proseslər dilə çevrilir, dildə səsləndirilir və həm söhbətə ötürülür. İkinci funksiya vasitəsilə isə sosial əlaqələrin və şəxsi münasibətlərin ifadəsi həyata keçirilir ki, buna da müasir dilçilikdə interaksional funksiya deyilir. Daha dəqiq desək bu qruplar və fərdlər arası ünsiyyətin həyata keçirilməsi deməkdir. Dilçi alimlərdən G. Braun və G. Yulinin müəyyən etdikləri bu qarşılaşmanı bir növ K. Bütlerin representativ ekspressiv, R. Yakopsonun referensial emotive, K. M. H. Əliyevin ideal şəxslər arası və C. Layonsun deskriptiv sosial ekspressiv qarşılaşmanın eyni kimi götürmək olar. İşgüzar ünsiyyət sferasında İngilis dilinin praktik istifadəsində belə müəyyən etmək olar ki, yazılı və şifahi dili dil istifadəçiləri müxtəlif fərqliklə qarşılaşırlar. Müxtəlif paralingvistik vasitələrin, məsələn, üz ifadəsi, jestlər və sin köməyi ilə danışanın istifadə etdiyi sözlərin təsirini artırma bilər. Amma yazıda bu cür paralingvistik vasitələrdən istifadə olunmur. Ənənəvi dilçilikdə sözün və eyni zamanda onların digər obyektlə və real gerçəkliklə əlaqələrinin öyrənilməsi mühüm rol oynayır. Bu aspektlərin metalingvistikası bir sıra spesifik terminlərin işlənməsini labüd edir.

Açar sözlər: diskurs, təhlil, prisuppozisiya, implikator, İngilis dili

Qeyd etdiyimiz kimi istifadə baxımından dilin öyrənilməsinə proqmatik yanaşma daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Başqa sözlə bu yanaşmada formal yanaşma elə bir əhəmiyyət kəsb etmir. Diskursun rast gəlinəyi sahədə məlumatın aydınlaşması üçün deyksis formalardan, məsələn, mən, sən, o, bu, ora, bura kimi elementlərdən istifadə olunur. Amma deyksisdən əlavə buraya referensiya, propozisiya, implikasiya, inferensiya və s. terminləri də aid etmək olar.

F.K.Davanherzhada görə işgüzar ünsiyyət əhatəsində İngilis dilində praktik danışığın əsas xüsusiyyətlərindən biri mühitin yaranması və fəal iştirak etməkdir. Bu ənənəvi baxış özünü dil və dünya arasında əlaqənin linqvistik ifadəsini göstərir.

Daha sonra **Davanezhad** belə bir fikir ifadə irəli sürür: danışan istinad edir (müxtəlif uyğun ifadələrlə) o, referens vasitəsilə lazım olan ifadəni aşkar edir. **(1.s.146)**. Bu məsələ ilə əlaqədar P. F. Storons belə iddia edir ki, istinad etmə ifadənin etdiyi bir şey deyil, bu elə vasitədir ki, danışan onun vasitəsilə münasib ifadəni istifadə edir. Bu fikirlə əlaqədar **Catan Davidin** isə baxışı belədir: ifadələr ancaq söz verməkdən, yaxud da əmr etməkdən başqa bir şey ifadə etmir F. Veysəlliyyə görə işarə ilə maddi aləm arasındakı əlaqəni – referent əlaqəsini diskurs təhlilində referens danışan, yaxud da yazan tərəfindən hərəkət edən kimi başa düşülür **(2, s. 28)**.

Aşağıdakı nümunəni təhlil edək:

A: My uncle coming home from London on Sunday hes due in
(Əmim bazar günü Londondan gəlir).

B: How long has he been away for or has he just been away?
(O nə qədərdir gedib, yoxsa təzə gedib?)

A: Oh no they lived in London eh he was married to my mother's sister well she's been dead for a number of years now

(Ah, xeyr, onlar Londonda yaşayırdılar, o mənim anamın bacısı ilə evli idi. O, artıq bir ildir ki, ölüb).

Bu dialoqda **A** danışan my uncle (əmim) və he (o) ifadələrini bir fərdə aid olaraq işlədilir, my mother's sister (anamın bacısı) və she's (o qadın cinsi) isə digər fərdə aid olaraq işlənir. Göründüyü kimi əmim sözü o-nun referenti, anamın bacısı isə digər o-nun referentidir. Propozisiyanı biz cümlə şəklində müəyyənləşdirə bilərik. Əminin Londondan gəlməsi birinci, onun nə zaman gəlməsi ikinci, nə üçün Londona getməsi və anamın bacısı ilə evlənməsi, nəhayət, xalamın ölümü həmin diskursdakı cümlələrin propozisiyası hesab edilə bilər. Bu cümlələrin hamısı gerçək, qrammatik cəhətdən düzgün qurulmuş və konkret mənalara olan konstruksiyalardır.

Bəs, propozisiyanı necə müəyyən etmək olar? Propozisiya ingilis sözü olan "presupposition" sözündən götürülmüşdür, güman etmək, ehtimal etmək mənasını verir. rayPropozisiya danışanın ümumi söhbəti üçün əsas hesab edilən, lakin bilavasitə mətnə iştirak etməsə də asanlıqla müəyyən edilə bilən əsas fikirdir. Yuxarıdakı nümunəyə əsasən belə izah edə bilərik ki, **A** danışanının düzgün başa düşülməsi üçün və güman edilənin düzgün olması üçün **B** danışan öz cümləsini

dialoga daxil edir, lakin fikrini tam aydın şəkildə ifadə etmir. Deməli, bu dialogda presuppozisiya odur ki, həmin cümləni işlətməklə **A B**-yə verəcəyi məlumatı elə qurur ki, onun həmsöhbəti danışanın öz əmisini işarə etdiyini başa düşsün. Sonra **A** söhbətini davam etdirir, əmisinin xalası ilə evlənməsini və xalasının bir neçə ildir ölməsini bildirir. Diskurs təhlilindəki propozisiya pragmatik propozisiyadır.

Carey, Parisia M. in iddia etdiyi kimi, dinləyici heç bir qarşılıq olmadan danışanın güman etdiyi fikri tuta bilir. O, mətn daxili əlaqəliyi düşüncə əlaqəliyi ilə qarşılaşdırır və daha çox əlaqəliliyin koqnitiv şərhinə diqqət yetirir. **Carey**ə görə, diskursun daxili strukturu bir neçə amil: mövzu, iştirakçı birliyi, zaman birliyi, məkan birliyi və hərəkət birliyi ilə şərtlənir. O, mətn daxili tematik əlaqəlik növləri arasında xüsusi diqqəti referensial əlaqəliyə yönəldir. Bununla əlaqədar olaraq, o, əvvəlki təcrübəyə qayıdışı, belə desək, retrospektiv və gələcəyə yönəlmiş diqqət–prospektiv baxışı referensial əlaqəlilik növü kimi ayırır. **(3.s.182)** T. Givov bu növləri onların formal göstəriciləri baxımından səciyyələndirir. Məsələn, o qeyd edir ki, retrospektiv əlaqəlilik müəyyənlik bildirən referentə münasibəti, prospektiv əlaqəlilik isə qeyri– müəyyənlik bildirən referentə münasibəti nəzərdə tutur. Ümumiyyətlə, diskursda əlaqəliliyin öyrənilməsi çox vacib olan amillərdəndir. A. Məmmədov və M. Məmmədovun da qeyd etdikləri kimi diskurs əlaqəliliyindən başqa heç bir qarşılıqlı məna əlaqəsi komponentlər arasında aydın, diqərlərindən təcrid olunmuş formada işlənmə məqamına malik deyil. Həmişə bir məna əlaqəsinin üzərinə bu və ya başqa dərəcədə digər məna əlaqələri əlavə edilir. Onlar eyni zamanda qeyd edirlər ki, çox komponentli diskurs mətnlərində heç də bir məna əlaqəsinin mətnin əvvəlindən sonunadək özünü göstərməsi vacib deyil. Çünki diskurs çərçivəsində müxtəlif tipli məna əlaqələri reallaşa bilər. Bütün bu əlaqəlilik məsələləri propozisiyanı müəyyən edilməsinə yardımçı olur. R. Stalneyker də bu baxımdan propozisiyaya belə tərif vermişdir: “ Propozisiya iştirakçıların söhbəti əsnasında danışanın ümumi mövzu içərisində əldə etdiyi, yaxud da tuta bildiyi bir fikirdir”. Diqqət etmək lazımdır ki, yuxarıda göstərdiyimiz hər iki sətirdə propozisiyanın göstərilən əsas mənbəyi danışandır.

Adətən propozisiyanın açılmasının bir neçə növünü fərqləndirirlər (5, s. 55):

6. Faktiv feil mövcudluğu. Məsələn, Sona was sorry to have seen Johny (Sona Conini gördüyünə təəssüflənir– Sona Conini görüb).

7. İmplikativ, həmçinin vəziyyət bildirən feillərin propozisiyası. Məsələn, He was able to open the door and he stooped to play the piano (O, qapını açmağa nail oldu, yəni açdı və , o, piano çalmağını dayandırdı–O, əvvəllər piano çalarmış).

8. İterativ feillər. Məsələn, Johny again came (Coni yenidən gəlir– Coni gəlir).

9. Muhakimə feilləri. Məsələn, Johny accused him to have stolen his car (Coni onu maşınını oğurlamaqla günahlanırdı– Coni hesab edirdi ki, o, oğrudur).

10. Zaman budaq cümləsi. Məsələn, When he died? The problem hadn't been solved yet (O, öləndə problem hələ həll olunmamışdır– onun ölməsi).

İmplikatur termini üçün danışanın güman, təklif, yaxud da nəzərdə tutduğunu hesaba alması üçün **Nida Eugene** ehtiva terminindən istifadə edərək ənənəvi implikaturalar olunan sözlərin ənənəvi mənaları ilə müəyyən olunur (**s.7-10**). Aşağıdakı nümunəyə baxaq: He is an Englishman, he is, therefore, brave (O, ingilisdür, ona görə də cəsurdur)

Bu cümləni belə təhlil edə bilərik: güman edilən bir xüsusiyyət (cəsur olmağın), digər xüsusiyyətin (ingilis olmağın) ardınca gəlir, amma ifadənin ənənəvi forması belə bir əlaqənin olduğuna işarədir. Ümumiyyətlə, implikaturun ifadəsi başa düşməni asanlaşdırır. Və o seçib götürülən bir mənadır, yəni inferensiyedir. Ənənəvi implikatur söhbət və bir qrup prinsipdən ibarətdir ki, bunlara da danışan əməl etməlidir. Deyilən tam ifadə olunmasa da, ehtiva nəticəsində başa düşülür. Bu da presuppozisiyanın bir növü kimi götürülə bilər. H. P. Qrays bunu danışq prinsipi adlandırır

Digər nümunəyə baxaq:

A: I am out of petrol (Benzin qurtarıb)

B: There is a garage round the corner (Küncdə yanacaq doldurma var)

Bu nümunədə adresat əlaqəlilik prinsipinə uyğun olaraq söhbətə qoşulur, deyilənə öz münasibətini bildirir, köməyini göstərir. Əlaqəlilik prinsipi burada da özünü göstərir. Deyilən cümlədən dinləyən öz seçimini etməli olur. Məsələn, I saw Tom going to school (Mən Tomu məktəbə gedən gördüm).

Bu cümlədən məlum olur ki, Tom ya şagirdidir, ya da müəllim. Burada inferens etmək çətindir. İndi cümləyə bir əlavə edək: Tom couldn't manage to finish checking the control works yesterday (Tom dünən yazı işlərini yoxlayıb qurtara bilmədi).

Şifahi nitqin tədrisində İKT-nin tətbiqinin tarixi aspektdən araşdırılması göstərdi ki, İKT yarandığı dövrdən bugünə kimi əslində müxtəlif terminlər altında və müxtəlif formalarda şifahi nitqin tədrisində istifadə olunub. Ancaq nəzərə almalıyıq ki, müasir dövrdə İKT-nin imkanları həddindən artıq geniş və çoxşaxəli olduğu üçün, bu imkanların hamısından eyni dərəcədə istifadə edilməsi şifahi nitq bacarıqlarının inkişafına birbaşa təsir göstərən İKT-ni müəyyən etmək və onların konkret təsnifatını aparmaq zərurəti meydana çıxır. Beləliklə, biz şifahi nitq bacarığının inkişafını İKT-nin təsnifatı üçün əsas kriteri ya seçməklə, indiyə qədər aparılmış bir sıra təsnifatların sırasına tamamilə yenisini əlavə etmiş oluruq. Aşağıda qeyd etdiyimiz nəzəri ədəbiyyatda mövcud olan təsnifatların əsasında duran kriteriyalara nəzər salsaq, görürük ki, şifahi nitqin inkişafının kriteriya seçilməsi yeni hadisədir:

-tələbənin müstəqilliyi; -ümumi pedaqoji məqsəd və vəzifələr,-tədrisin konkret məqsəd və vəzifələri; -İKT-nin tədris prosesinə inteqrasiya imkanları;-İKT-dən istifadə interfeysi;

İndi isə, bu kriteriyalar əsasında aparılmış təsnifatları müqayisə edərək, bizim məqsədimizə daha uyğun olan nüansları seçməklə şifahi nitqin tədrisində istifadə

olunan İKT-ni müəyyənləşdirək. Onda belə bir sual meydana çıxır. Əgər bizim əsas məqsədimiz və kriteriyamız şifahi nitq bacarıqlarının inkişafıdırsa, onda digər kriteriyalar əsasında aparılmış təsnifatlara müraciət etməyə ehtiyac varmı?

Məsələ burasındadır ki, nəzəri ədəbiyyatda əsasən yalnız bir klassifikatordan ibarət olan sadə, xətti təsnifat, qismən isə iyerarxik təsnifat növləri mövcuddur. Biz isə İKT-ni müxtəlif əlamətlərinə görə təsnif edəcəyimiz üçün faset tipli çox klassifikatorlu təsnifatdan istifadə edəcəyik. Bu zaman əsas klassifikator artıq qeyd etdiyimiz kimi şifahi nitq bacarıqlarının inkişafı olacaq. Əlavə klassifikatorlar isə şifahi nitqin psixolinqvistik təbiətinə uyğun olaraq indiyə qədər aparılmış təsnifatların əsasında seçiləcək. 1980-ci illərin sonlarında alman tədqiqatçıları K.Frey və R.Lauterbach İKT-ni "tələbənin müstəqilliyi" prinsipi əsasında aşağıdakı formada təsnif etmişlər:

a)-öyrədici proqramlar; b)test proqramları;c)təlim-məşq proqramları; d)verilənlər bazası e)imitasiya proqramları; f)modelləşdirmə proqramları; g)instrumental vasitələr və s.

Bu təsnifata görə öyrədici proqramlar tələbənin müstəqil öyrənmə fəaliyyətini təmin etmək baxımından kifayət qədər effektiv deyil. Halbuki bu amil, yəni "tələbənin müstəqilliyi" konstruktivizm nəzəriyyəsinin əsas tələblərindəndir və müəlliflərin fikrincə bu tələbləri daha effektiv şəkildə imitasiya, modelləşdirmə və instrumental proqramlar ödəyir. Bu fakt **P.Newmarkın** aşağıdakı təsnifatda da xüsusi qeyd olunur:

- 1.Təlim-məşq və möhkəmlətmə proqramları- Bu cür proqramlar konkret vərdiş və bacarıqlar üçün nəzərdə tutulur və tədris prosesinə asan inteqrasiya olunur;
- 2.Tutor proqramları- individual tədris üçün şərait yaradır və auditor tədrisə əlavə kimi nəzərdə tutulur;
- 3.Modelləşdirmə proqramları- tələbənin idrak fəaliyyətini və məntiqi təfəkkürünü stimullaşdıraraq, onların müstəqil öyrənmələrinə və tədqiqat aparmalarına şərait yaradır;
- 4.Oyun proqramları- rəqabət elementləri əlavə olunaraq modelləşdirmə proqramları əsasında yaradılır.**(5.s.17-26)**

Ədəbiyyat

6. F.K.Davaninezhad, «Cross Cultural Communication and Translation». Translation Journal. Vol.13, №4, october, Iran Islamic Republic, 2009.s.146.
7. Katan, David «Translating Cultures: An Introduction for Translators. Interpreters and Mediators. Manchester-1999», p.28.
8. Carey, Partisia M., «Cross-Cultural Training in the Business World», the USA-1999. p.182.
9. Nida, Eugene «Language, Culture and Translating», the USA, 1993, p.7-10.
10. P.Newmark «A Textbook of Translation». «Prentice Hall», 1995. P. 17-26.

E.Gurbanova,SH.Mammadova

**LEARNING ORAL ENGLISH IN ENGLISH MAIN FEATURES AND
ABOUT OPPORTUNITIES FOR IKT INTEGRATION IN THE
EDUCATIONAL PROCESS**

Summary

The current article aims to identify difficulties that students face in learning the English language. Grammatical rule is among other difficulties found in the process of learning other languages. This truth also applies to those who are studying English in different levels of education. Different students can have different difficulties and problems in learning English. They can make different mistakes in English pronunciation, grammar, orthography and vocabulary usage. English as a second or foreign language, refers to the use of English by speakers with different native languages. In recent years, teachers of English as a foreign language have been paying increasing attention to identifying the needs of their students, to students' attitudes towards English and their reasons for learning it. This research aimed to identify and analyse such grammatical difficulties in order to give a contribution to the study of linguistics and help teachers in identifying grammatical errors commonly made by second language learners of English. The author also examines ways to overcome these difficulties and tries to illustrate it with examples. The author notes that English language learners can get better results if they learn the specific features of English language lexicon compared to the specific features of the lexicon of the Azerbaijani language. Specific features of lexicon of both languages should be explained in a timely manner. Otherwise, learning English will be a challenge. In order to overcome these difficulties, both the English language and the lexical materials of the Azerbaijani language should be studied comparatively. The researcher tries to find the answer to the following question: why do students still find difficulties in learning English, although their teachers do their best to help them to achieve good results? The author provides different examples and tries to explain all these examples.

Key words: *discourse, analysis, preposition, implicature, English*

Е.Курбанова,Ш.Маммадова

**ОСНОВНЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ ИЗУЧЕНИЕ УСТНОГО
АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА И О ВОЗМОЖНОСТЯХ ИНТЕГРАЦИИ
ИКТ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЙ ПРОЦЕСС**

Резюме

Статья направлена на выявление трудностей, с которыми сталкиваются студенты при изучении английского языка. Грамматическое правило относится к числу других трудностей, возникающих в процессе изучения других языков. Эта истина также относится к тем, кто изучает английский язык на разных

уровнях образования. У разных студентов могут быть разные трудности и проблемы при изучении английского языка. Они могут делать разные ошибки в произношении английского языка, грамматике, орфографии и использовании лексики. Английский как второй или иностранный язык относится к использованию английского языка ораторами с разными родными языками. В последние годы преподаватели английского языка как иностранного уделяют все большее внимание определению потребностей своих учеников, к «отношениям по отношению к английскому языку» и их мотивам к обучению. Автор также рассматривает способы преодоления этих трудностей и пытается проиллюстрировать это примерами. В статье также рассматриваются некоторые виды глаголов в простых и сложных предложениях, их роль и значение в морфологической системе английского языка. В данной статье анализируются конструкция предложения и фразы в контекстах прагматических пропозициях. Автор статьи выдвигает мысли и высказывание известных ученых и лингвистов. В этой статье говорится о классификации информационно-коммуникационных технологий в обучении устной речи. В методической и лингвистической литературе имеются различные мнения об этой теме. В статье имеется информация о различных классификациях информационно-коммуникационных технологий в обучении устной речи. Много образцов также проводились.

Ключевые слова: *дискурс, анализ, пропозиция, влияние, английский язык*

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 22.08.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 27.09.2021

RƏYÇİ: *pedağoli elmlər namizədi, professor Tamilla Hüseynova*
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

AIDA ƏLİYEVƏ

NAİLƏ QƏDİMOVA

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

“Xarici Dillər” kafedrasının baş müəllimləri

H.Əliyev 92.

aidanaila@gmail.ru

**DİLÇİLİK ELMİNDƏ DİSKURSUN TƏHLİLİ PROSESİNDƏ İNGİLİS
DİLİNDƏ PRAKTİK DANIŞIQ DİLİNİN ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN
MƏNİMSƏNİLMƏSİ
XÜLASƏ**

Diskurs təhlili danışqda dilin işlənməsi xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi anlamında başa düşülür. Bəzi dilçilər dilin formal xüsusiyyətlərinin müəyyənlişməsinə diqqət yönəltmələri halda, digərləri diskurs təhlilini həmin dildə nə üçün istifadə olunmasına aid tədqiqat hesab edirlər. Diskurs təhlilində formal yanaşma və funksional yanaşma əsas götürülür. Formal yanaşmanın tarixi çox qədimdir. Funksional yanaşma isə son zamanlarda diqqəti cəlb etmişdir.

Dilin əsas funksiyasını müəyyən etmək üçün əsasən iki termin üzərində dayanılır və vurğulanır ki, bu iki bölgü arasındakı uyğunluq analitik uyğunluqdur. Dilin birinci funksiyası transaksional funksiyadır. Bu funksiya vasitəsilə beyində gedən mental proseslər dilə çevrilir, dildə səsləndirilir və həmsöhbətə ötürülür. İkinci funksiya vasitəsilə isə sosial əlaqələrin və şəxsi münasibətlərin ifadəsi həyata keçirilir ki, buna da müasir dilçilikdə interaksional funksiya deyilir. Daha dəqiq desək bu qruplar və fərdlər arasındakı ünsiyyətin həyata keçirilməsi deməkdir. Dilçi alimlərdən G. Braun və G. Yulinin müəyyən etdikləri bu qarşılaşmanı bir növ K. Bütlerin representativ ekspressiv, R. Yakopsonun referensial emotive, K. M. H. Əliyevin ideal şəxslər arasındakı və C. Layonsun deskriptiv sosial ekspressiv qarşılaşmanın eyni kimi götürmək olar.

Katan, David «Translating Cultures: An Introduction for Translators. Interpreters and Mediators. Manchester» adlı yazdıqları əsərdə qeyd edirlər ki, “dilə istifadəsində belə müəyyən etmək olar ki, yazılı və şifahi dili dil istifadəçiləri müxtəlif fərqliklə qarşılaşırlar. Müxtəlif paralingvistik vasitələrin, məsələn, üz ifadəsi, jestlər və s-in köməyi ilə danışanın istifadə etdiyi sözlərin təsirini artırma bilər. Amma yazıda bu cür paralingvistik vasitələrdən istifadə olunmur. Ənənəvi dilçilikdə sözün və eyni zamanda onların digər obyektlə və real gerçəkliklə əlaqələrinin öyrənilməsi mühüm rol oynayır. Bu aspektlərin metalingvistikası bir sıra spesifik terminlərin işlənməsini tələb edir. **(1.p.28)**

Qeyd etdiyimiz kimi istifadə baxımından dilin öyrənilməsinə proqramatik yanaşma daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Başqa sözlə bu yanaşmada formal yanaşma

elə bir əhəmiyyət kəsb etmir. Diskursun rast gəlinəyi sahədə məlumatın aydınlaşması üçün deyxis formaldan, məsələn, mən, sən, o, bu, ora, bura kimi elementlərdən istifadə olunur. Amma deyxisdən əlavə buraya referensiya, propozisiya, implikasiya, inferensiya və s. terminləri də aid etmək olar. C. Layonsa görə söz və əşya arasında əlaqəni referens adlandırmaq olar. Bu ənənəvi baxış özünü dil və dünya arasında əlaqənin lingvistik ifadəsini göstərir. Daha sonra C. Layons belə bir fikir ifadə irəli sürür: danışan istinad edir (müxtəlif uyğun ifadələrlə), o, referens vasitəsilə lazım olan ifadəni aşkar edir.

Açar sözlər: *diskurs, təhlil, referens, prisuppozisiya, propozisiya, implikator, inferensiya*

Bu məsələ ilə əlaqədar P. F. Storons belə iddia edir ki, istinad etmə ifadənin etdiyi bir şey deyil, bu elə vasitədir ki, danışan onun vasitəsilə münasib ifadəni istifadə edir. Bu fikirlə əlaqədar C. Syörlilinin baxışı belədir: ifadələr ancaq söz verməkdən, yaxud da əmr etməkdən başqa bir şey ifadə etmir. F. Veysəlliyyə görə işarə ilə maddi aləm arasındakı əlaqəni – referent əlaqəsini diskurs təhlilində referens danışan, yaxud da yazan tərəfindən hərəkət edən anlamında başa düşülür.

Bu dialoqda A danışan my uncle (əmim) və he (o) ifadələrini bir fərdə aid olaraq işlədilir, my mother's sister (anamın bacısı) və she's (o qadın cinsi) isə digər fərdə aid olaraq işlənir. Göründüyü kimi əmim sözü o-nun referenti, anamın bacısı isə digər o-nun referentidir. Propozisiyanı biz cümlə şəklində müəyyənləşdirə bilərik. Əmimin Londondan gəlməsi birinci, onun nə zaman gəlməsi ikinci, nə üçün Londona getməsi və anamın bacısı ilə evlənməsi, nəhayət, xalamın ölümü həmin diskursdakı cümlələrin propozisiyası hesab edilə bilər. Bu cümlələrin hamısı gerçək, qrammatik cəhətdən düzgün qurulmuş və konkret mənalara olan konstruksiyalardır.

Carey, Partisia M., «Cross-Cultural Training in the Business World», qeyd etdikləri kimi, "Bəs, propozisiyanı necə müəyyən etmək olar? Propozisiya ingilis sözü olan "presupposition" sözündən götürülmüşdür, güman etmək, ehtimal etmək mənasını verir. Propozisiya danışanın ümumi söhbəti üçün əsas hesab edilən, lakin bilavasitə mətnə iştirak etməsə də asanlıqla müəyyən edilə bilən əsas fikirdir. Yuxarıdakı nümunəyə əsasən belə izah edə bilərik ki, A danışanının düzgün başa düşülməsi üçün və güman edilənin düzgün olmağı üçün B danışan öz cümləsini dialoqa daxil edir, lakin fikrini tam aydın şəkildə ifadə etmir. Deməli, bu dialoqda presuppozisiya odur ki, həmin cümləni işlətməklə A B-yə verəcəyi məlumatı elə qurur ki, onun həmsöhbəti danışanın öz əmisini işarə etdiyini başa düşsün. Sonra A söhbətini davam etdirir, əmisinin xalası ilə evlənməsini və xalasının bir neçə ildir ölməsini bildirir. Diskurs təhlilindəki propozisiya pragmatik propozisiyadır."(2.p.182)

T. Givovun iddia etdiyi kimi, dinləyici heç bir qarşılıq olmadan danışanın güman etdiyi fikri tuta bilir. O, mətn daxili əlaqəliyi düşüncə əlaqəliyi ilə

qarşılaşdırır və daha çox əlaqəliliyin koqnitiv şərhinə diqqət yetirir. T. Givova görə, diskursun daxili strukturu bir neçə amil: mövzu, iştirakçı birliyi, zaman birliyi, məkan birliyi və hərəkət birliyi ilə şərtlənir. O, mətn daxili tematik əlaqəlik növləri arasında xüsusi diqqəti referensial əlaqəliyə yönəldir. Bununla əlaqədar olaraq, o, əvvəlki təcrübəyə qayıdışı, belə desək, retrospektiv və gələcəyə yönəlmiş diqqət–prospektiv baxışı referensial əlaqəlilik növü kimi ayırır. T. Givov bu növləri onların formal göstəriciləri baxımından səciyyələndirir. Məsələn, o qeyd edir ki, retrospektiv əlaqəlilik müəyyənlik bildirən referentə münasibəti, prospektiv əlaqəlilik isə qeyri–müəyyənlik bildirən referentə münasibəti nəzərdə tutur.

Ümumiyyətlə, diskursda əlaqəliliyin öyrənilməsi çox vacib olan amillərdəndir. A. Məmmədov və M. Məmmədovun da qeyd etdikləri kimi diskurs əlaqəliliyindən başqa heç bir qarşılıqlı mənə əlaqəsi komponentlər arasında aydın, diqərlərindən təcrid olunmuş formada işlənmə məqamına malik deyil. Həmişə bir mənə əlaqəsinin üzərinə bu və ya başqa dərəcədə digər mənə əlaqələri əlavə edilir. Onlar eyni zamanda qeyd edirlər ki, çox komponentli diskurs mətnlərində heç də bir mənə əlaqəsinin mətnin əvvəlindən sonunadək özünü göstərməsi vacib deyil. Çünki diskurs çərçivəsində müxtəlif tipli mənə əlaqələri reallaşa bilər. Bütün bu əlaqəlilik məsələləri propozisiyanı müəyyən edilməsinə yardımçı olur. R. Stalneyker də bu baxımdan propozisiyaya belə tərif vermişdir: “Propozisiya iştirakçıların söhbəti əsnasında danışanın ümumi mövzu içərisində əldə etdiyi, yaxud da tuta bildiyi bir fikirdir”. Diqqət etmək lazımdır ki, yuxarıda göstərdiyimiz hər iki sətirdə propozisiyanın göstərilən əsas mənbəyi danışandır. Adətən propozisiyanın açılmasının bir neçə növünü fərqləndirirlər.

11. Faktiv fel mövcudluğu. Məsələn, Sona was sorry to have seen Johny (Sona Conini gördüyünə təəssüflənir– Sona Conini görüb).

12. İmplikativ, həmçinin vəziyyət bildirən fellərin propozisiyası. Məsələn, He was able to open the door and he stooped to play the piano (O, qapını açmağa nail oldu, yəni açdı və, o, piano çalmağını dayandırdı–O, əvvəllər piano çalarmış).

13. İterativ fellər. Məsələn, Johny again came (Coni yenidən gəlir– Coni gəlir).

14. Muhakimə felləri. Məsələn, Johny accused him to have stolen his car (Coni onu maşınını oğurlamaqla günahlanırdı– Coni hesab edirdi ki, o, oğrudur).

15. Zaman budaq cümləsi. Məsələn, When he died? The problem hadn't been solved yet (O, öləndə problem hələ həll olunmamışdır– onun ölməsi).

İmplikatur termini üçün danışanın güman, təklif, yaxud da nəzərdə tutduğunu hesaba alması üçün H. P. Qrays ehtiva terminindən istifadə etmişdir. Yəni, H. P. Qraysa görə ənənəvi implikaturalar istifadə olunan sözlərin ənənəvi mənaları ilə müəyyən olunur (10, s. 44). Aşağıdakı nümunəyə baxaq: He is an Englishman, he is, therefore, brave (O, ingilistir, ona görə də cəsurdur)

Bu cümləni belə təhlil edə bilərik: güman edilən bir xüsusiyyət (cəsur olmağın), digər xüsusiyyətin (ingilis olmağın) ardınca gəlmir, amma ifadənin ənənəvi forması

belə bir əlaqənin olduğuna işarədir. Ümumiyyətlə, implikaturun ifadəsi başa düşməni asanlaşdırır. Və o seçib götürülən bir mənədir, yəni inferensiyedir. Ənənəvi implikatur söhbət və bir qrup prinsipdən ibarətdir ki, bunlara da danışan əməl etməlidir. Deyilən tam ifadə olunmasa da, ehtiva nəticəsində başa düşülür. Bu da presuppozisiyanın bir növü kimi götürülə bilər. H. P. Qrays bunu danışığ prinsipi adlandırır.(3-p.182)

Bu nümunədə adresat əlaqəlilik prinsipinə uyğun olaraq söhbətə qoşulur, deyilənə öz münasibətini bildirir, köməyini göstərir. Əlaqəlilik prinsipi burada da özünü göstərir. Deyilən cümlədən dinləyən öz seçimini etməli olur. Məsələn, I saw Tom going to school (Mən Tomu məktəbə gedən gördüm).

Bu cümlədən məlum olur ki, Tom ya şagirdidir, ya da müəllim. Burada inferens etmək çətinidir. İndi cümləyə bir əlavə edək: Tom couldnt manage to finish checking the control works yesterday (Tom dünən yazı işlərini yoxlayıb qurtara bilmədi).

Nəhayət, qeyd edək ki, referens, presuppozisiya, implikatur və inferens kimi anlayışlar diskursun proqmatik təhlilində böyük rol oynayır. Bu terminlər diskurs iştirakçıları ilə diskurs elementləri arasında əlaqəni göstərir.

Nida, Eugene «Language, Culture and Translating» yazdıqları əsərdə qeyd edirlər: "Beləliklə, diskursun müəyyənləşməsində seçim, forma, intonasiya, eyni zamanda məkan və şərait mühüm rol oynadığı kimi, onun müəyyən edilməsində referensiya, presuppozisiya, implikatur və inferensiyanın müəyyən edilməsi də əsas amillərdəndir. Müasir texniki vasitələr xarici dili eşitməyə, dilin real həyatında tətbiqini əyani müşahidə etməyə, nitqin emosional, rəngarəngliyini görməyə imkan verir. Xarici dillərin təlimində müasir texniki vasitələrdən istifadə etmək üçün hər şeydən əvvəl, aşağıdakı məsələlərin həll edilməsi vacibdir.(3.p.7-10)

Tədris işində hər şey planlı aparılır. Müəllim əvvəldən planlaşdırmalıdır ki, maqnitafondan nə məqsədlə istifadə edəcəkdir, hansı materiallar texniki vasitə ilə tədris ediləcəkdir, hansı materiallar təkrarlanıb möhkəmləndiriləcəkdir. Yaxşı olar ki, müəllim bu sahədə dilin aspektləri üzrə işi planlaşdırsın. Yəni yaxşı tələffüz üçün fonetik, dili yaxşı öyrənmək üçün isə leksik və qrammatik materiallar öyrənilməlidir.

Fonetikanın tətbiq edib öyrəndiyi səslər, yəni danışığ səsləri olmadan nə dil, nə də qrammatika ola bilər, Çünki, bütün cümlələr sözlərdən ibarət olduğu kimi, sözlərdə səslərin birləşməsindən başqa bir şey deyildir. Ona görə də dil və onun qrammatikasını öyrənmək üçün fonetikanı bilməyin böyük əhəmiyyəti vardır.

Düzgün tələffüz qaydalarına nail olmaq üçün maqnitafondan başqa linqafon kabinetlərindən də geniş istifadə edilir. Düzgün tələffüz vərdisləri əldə etmək üçün müəllim ona aid çalışmalar seçməlidir. Maqnitafondan çalışmaları tələbələrin tələffüz vərdislərini möhkəmləndirir, tələbələr dili praktik öyrənmək istəyirlərsə, hər şeydən əvvəl, həmin dilin qaydalarına yiyələnəcəklər.

a/ leksik materiallar.

Müəllim tələbələrin söz ehtiyatını daim artırmağa çalışır. Leksik minimumu möhkəm mənimsətmək üçün çalışmalardan geniş istifadə etmək lazımdır. Çalışmalar dərslərdən əlavə müəllim tərəfindən də hazırlanmalıdır. Müəllim leksik materialı texniki vasitələrlə təkrar etmək istərkən, bu işə yaxşı tələffüzü olan tələbələri cəlb etdikcə yaxşı nəticə verər və başqa tələbələrdə həvəsləndirir və özlərinin də səsinə yazılmasını arzu edirlər. Söz və ifadələrin təkrarı nitq bacarıq və vərdişləri aşılayır, hər hansı söz və ifadəni texniki təlim vasitəsi ilə təkrar etdikdə psixoloji momentləri nəzərə almaq lazımdır.

Dil çalışmalarını yerinə yetirərkən tələbələr sözün mənasını, onun fonetik tərkibini və qrammatik formasını nitq çalışmaları vasitəsilə isə həmin sözün şifahi nitqdə necə işlədilməsini öyrənirlər. Verilmiş söz və ifadəni texniki təlim vasitələrlə yaxşı mənimsətmək işində didaktikanın “sadədən mürəkkəbə” prinsipinə riayət edildikdə leksik materiallardan daha yaxşı mənimsənilir. Bu məqsədlə tələbələrə, əvvəlcə bir çətinliyi olan çalışmalar lazımdır. Leksik materialların möhləmlənməsi üçün belə çalışma və tapşırıqların növünü, sayını artırmaq olar.

b/ Qrammatik materiallar.

Əsas savad təlimi qrammatika üzrə verilir deyən görkəmli dil metodisti A. Abdullayev göstərir ki, Tələbələrə qrammatik materiallar elə verilməlidir ki, onlar dilin qayda-qanunlarını öyrənsin və həmin dildə öz fikirlərini deyə bilsinlər. Məlum olduğu kimi dilin, o cümlədən də xarici dilin nitq şəklində təzahür etməsində onun qrammatikası ciddi əhəmiyyət kəsb edir. Qrammatik qaydalardan istifadə etmək üçün onların avtomatlaşması və vərdiş halına keçməsi lazımdır. Bunun üçün qrammatik qaydaların defələrlə təkrarı, həm də səmərəli təkrarı tələb olunur.

P. Newmark «A Textbook of Translation». «Prentice Hall», adlı kitablarında yazırlar ki, “Müşahidələr göstərir ki, qrammatik materialların texniki vasitələrlə təkrarı həmin qaydaları avtomatlaşaraq vərdiş halına keçməsində əsas vasitələrdəndir. Qrammatik materialın intensiv verilməsində texniki təlim vasitələri müəllimin işini yüngülləşdirir, dərsi maraqlı edir. Qrammatika mücərrəd təfəkkürün məhsuludur. Bu baxımdan qrammatikanı öyrədilməsi, o cümlədən də təkrarı prosesində texniki vasitədən istifadə etmək çox vacibdir, çünki qrammatikanı tədrisində istifadə edilən texniki vasitələr onu sanki nisbətən mücərrətlikdən azad edir, onu daha asan dərk edilməsinə zəmin yaradır. Tələbələr o vaxt xarici dildə danışa bilirlər ki, onlar verilən qrammatik model və konstruksiya yaxşı mənimsəmiş olsunlar. Bu bacarıq və vərdişlərin avtomatlaşmasında maqnitafonun rolu çox böyükdür. (4-p. 10-15).

Didaktikanın sadədən mürəkkəbə prinsipinə əsasən, asan modellərdən başlayıb çətinə keçmək lazımdır. Qrammatik çalışmalar maqnitafon lentinə belə sxeç üzrə yazılır. Əvvəlcə lentə çalışmanın şərti, ona aid bir nümunəyə bundan sonra fasilələr qoyulur. Fasilələr çalışmanın xarakterindən asılı olaraq uzun və qısa ola bilər. İcra olunmuş çalışmanı yoxlamaq üçün maqnitafon lentinə diktör mətni yazılır. Qrammatik qaydalar texniki vasitələri ilə tədris edildikdə və təkrarlanıb

möhkəmləndirildikdə tələbələr həmin materialı gec unudurlar. Dilin öyrədilməsi prosesini intensivləşdirmək tələbələrin şifahi nitqini inkişaf etdirməkdən ötrü valqaldırandan, maqnitafondan, diafili və kino-filmlərdən istifadə etmək təxirəsalınmaz bir vəzifədir. Adı çəkilən bu vasitələr dərstdə dil mühiti yaradır, tələbələrdə dilin öyrənilməsinə maraq oyadır və müəllimin işini bir növ yüngülləşdirir.

Ədəbiyyat :

11. Katan, David «Translating Cultures: An Introduction for Translators, Interpreters and Mediators. Manchester-1999», p.28.
12. Carey, Partisia M., «Cross-Cultural Training in the Business World», the USA-1999. p.182.
13. Nida, Eugene «Language, Culture and Translating», the USA, 1993, p.7-10.
14. P.Newmark «A Textbook of Translation». «Prentice Hall», 1995. p. 10-15.

А.Алиева, Н.Кадимова.

Овладение основными особенностями практической разговорной речи на английском языке в процессе анализа дискурса в лингвистике

РЕЗЮМЕ

В этой статье говорится о классификации информационно-коммуникационных технологий в обучении устной речи. В методической и лингвистической литературе имеются различные мнения об этой теме. В статье имеется информация о различных классификациях информационно-коммуникационных технологий в обучении устной речи. Много образцов также проводились.

В статье рассматриваются также роль и функции технических средств в процессе развития устной речи английского языка в современном этапе. В статье также рассматриваются некоторые виды глаголов в простых и сложных предложениях, их роль и значение в морфологической системе английского языка. В данной статье анализируются конструкция предложения и фразы в контекстах прагматических пропозициях. Автор статьи выдвигается мысли и высказывание известных ученых и лингвистов.

Данная статья посвящена об организации над текстами иностранного языка. В процессе анализа большое внимание обращено на факт, практики. Один из главных целей раскрыть роль чтения на уроках, пытается раскрыть роль чтения на уроках английского языка.

В статье рассматриваются различные пути презентации словарного состава, грамматики и функционального языка с помощью использования разговорной речи на уроках английского языка, так как общение – это значимая часть урока. С использованием разговорной речи преподаватель

имеет возможность новыми материалами. Во время практической части урока практикуется использование разговорной речи закрепления нового материала.

Ключевые слова: *дискурс, анализ пропозиция, влияние, английский язык*

A. Alieva, N. Kadimova

Mastery of the main features of practical spoken language in English in the process of analysis of discourse in linguistics

SUMMARY

The article is also devoted some kinds of verbs in simple and compound sentences, their role and significance in morphological system analysis the construction of a sentence and phrase in context of pragmatically pronunciation. The author of article gives the thoughts and ideas of well-knows scientists and linguistics. The article speaks about the role and functions of technical facilities in the process of oral speech in English at the contemporary phase. The article deals with the classification of the information and communication technologies in teaching of oral speech. At first general information about this problem has been given in this article. The methodists⁴ opinions have been compared, then a personal attitude has been came to a general conclusion. The Present article is devoted to some thoughts on organization of foreign language texts. While analyzing great attention was given to the facts, taken from the practice. The main goal of the article is to detect and find out the lacks in the precess of teaching reading activities. The author wants to detect the role of reading at the English lessons.

The article deals with the methods of training of the intonation in English in the secondary schools also some components of phonetics and some main elements of the learning of intonation in English.

The article speaks about the main principles of training of lexical material of English in the national auditories In this article we look at different ways of presenting new vocabulary grammar and functional language using speaking.

Key words: *discourse, analysis, reference, presupposition, proposition, implicature, inference*

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 22.08.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 27.09.2021

RƏYÇİ: *filologiya elmləri doktoru, dosent Yusif Süleymanov*
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

НАИЛЯ ГАДЖИЕВА ГАБИБ ГЫЗЫ

*Доктор философии по философии, доцент
Азербайджанский медицинский университет
кафедра Иностранных языков
Адрес: ул. Марданов кардашлары 98.
naila.abasova@mail.ru*

К ПРОБЛЕМЕ "ЯЗЫК ИЛИ ДИАЛЕКТ" В УСЛОВИЯХ ОТСУТСТВИЯ ПИСЬМЕННОСТИ

Резюме

Рассмотреть сам материал, который подлежит такому анализу, и те критерии, которые обычно используются в практике конкретных исследований, поскольку всякая классификационная схема имеет своей целью рациональную классификацию именно конкретного материала и обязана тем самым учитывать не только ясные, "полярные" явления, но и "пограничные" - сложные и неоднозначные, чтобы они не стали впоследствии непреодолимой преградой на ее пути:

А. Наличие или отсутствие взаимопонимания между носителями форм речи, представляющих разные локальные единицы. Этот критерий является по существу отражением степени языковой дифференциации, наличия или отсутствия того "порога интеграции", за которым становится невозможным диалектное. В конечном счете критерий взаимопонятности, очевидно, можно рассматривать как социально обусловленный, хотя и тесно связанный со степенью структурной дифференциации локальных единиц (на всех уровнях, включая лексический), которая представляет единственный фактор чисто лингвистического, точнее - историко-лингвистического характера. Благодаря наличию этих границ те или иные изменения в системе языка распространяются лишь на определенную часть ареала, а не на весь ареал в целом.

Б. Наличие или отсутствие единой наддиалектной нормы в виде либо письменного или бесписьменного литературного (например, фольклорного) языка, либо койне, возникшего на базе одной из данных языковых разновидностей, либо на базе другой близкородственной им разновидности. При наличии такой единой наддиалектной нормы (обычно связанной с существованием единого культурного центра) языковые разновидности ареала предстают в виде подчиненных единиц - диалектов, объединяемых наддиалектной нормой в единое целое - язык. Отсутствие этой нормы

способствует обособлению отдельных форм речи и осознанию их в качестве самостоятельных единиц - бесписьменных языков. Дифференциации же способствует и ориентация населения разных областей промежуточного ареала на различные культурные центры, разные литературные языки и пр.

Ключевые слова: критерия, дифференциация, язык, диалект, локальных единиц, литературный язык.

Прежде чем обратиться к существующим в научном обиходе определениям понятий "язык" и "диалект" и к применению в отношении конкретного материала, уместно рассмотреть сам материал, который подлежит такому анализу, и те критерии, которые обычно используются в практике конкретных исследований, поскольку всякая классификационная схема имеет своей целью рациональную классификацию именно конкретного материала и обязана тем самым учитывать не только ясные, "полярные" явления, но и "пограничные" - сложные и неоднозначные, чтобы они не стали впоследствии непреодолимой преградой на ее пути.

А. Наличие или отсутствие взаимопонимания между носителями форм речи, представляющих разные локальные единицы. Этот критерий является по существу отражением степени языковой дифференциации (на разных уровнях языка), наличия или отсутствия того "порога интеграции" (термин Б. А. Серебренникова), за которым становится невозможным диалектное смешение [1, 296-297]. неиндоарийских языков Индии).

В конечном счете критерий взаимопонятности, очевидно, можно рассматривать как социально обусловленный, хотя и тесно связанный со степенью структурной дифференциации локальных единиц (на всех уровнях, включая лексический), которая представляет единственный фактор чисто лингвистического, точнее - историко-лингвистического характера. Эти факторы тесно связаны с внешними причинами, создавшими или не создавшими в свое время предпосылки для существенного расхождения между разными формами речи.

Б. Наличие или отсутствие единой наддиалектной нормы в виде либо письменного или бесписьменного литературного (например, фольклорного) языка, либо койне, возникшего на базе одной из данных языковых разновидностей, либо на базе другой близкородственной им разновидности. При наличии такой единой наддиалектной нормы (обычно связанной с существованием единого культурного центра) языковые разновидности ареала предстают в виде подчиненных единиц - диалектов, объединяемых наддиалектной нормой в единой целое - язык. Отсутствие этой нормы способствует обособлению отдельных форм речи и осознанию их в качестве самостоятельных единиц - бесписьменных языков. Дифференциации же способствует и ориентация населения разных областей промежуточного ареала

на различные культурные центры, разные литературные языки и пр. Данный критерий может быть определен, по-видимому, как критерий социально-культурного порядка.

В. Наличие или отсутствие у носителей различных локальных языковых разновидностей данного ареала этнического единства, которое выявляется в их едином самосознании и самоназвании своей народности (или - на высших ступенях развития общества - нации). При осознании носителями каждой из локальных единиц отдельного этнического статуса своей группы, либо же - при осознании населением части ареала своей принадлежности к одной этнической общности, другой части ареала - к другой, - трудно говорить о едином языке данного ареала. Этот критерий отнесения себя носителями языковой единицы к той или иной этнической общности может быть определен как критерий социально-этнического единства.

Таким образом, принятая в классификации языков традиция квалификации локальной формы речи как языка или диалекта довольно давно уже основывается на принципах, которые, несмотря на относительно длительную разработку этой проблемы, лишь в сравнительно недавнее время получили эксплицитную формулировку в теоретической литературе [2, 452].

Фактор степени близкого и отдаленного родства тех или иных локальных единиц является опорным и отправным моментом при решении проблемы "язык или диалект" - без их более или менее близкого генетического родства такой вопрос вообще не может быть поставлен. Это отмечалось как в теоретической литературе [3, 37], так и в различных работах по разным отраслям языкознания [4, 23]. Однако, как справедливо указывается и в этих работах, факторы градации этой языковой близости и взаимопонятности не могут являться решающими, так как они еще не дают однозначного ответа на вопросы: какая степень понятности, какое количество общих элементов на всех уровнях языка необходимы и достаточны, чтобы считать разные формы речи вариантами одного языка? какие внутривидовые лингвистические критерии могут быть решающими для членения многодиалектного ареала на более крупные единицы? и т. п. [5, 436-439]. Не дают однозначного ответа на вопрос "язык или диалект" и другие чисто лингвистические приемы [6, 64-66]; они всегда требуют дополнительных экстралингвистических поправок [6 64-66].

Этническое и национальное самосознание, историко-культурная ориентация, для которых наряду с другими признаками имеет значение и признак общности или различий в языке, обслуживание данной территории единым литературным языком или разными литературными языками - вот что в целом определяет выделение родственных языков и внутри них - больших территориально-языковых массивов (диалектов)" [7, 306].

Согласно другой концепции, также выдвигающей социальные критерии как определяющие, ведущим оказывается только фактор социально-этнического порядка. Так, например, Р. Леч выделяет три тенденции в подходе к проблемам разграничения понятий "язык" и "диалект", а именно: 1) отождествление понятий "язык" и "литературный язык"; 2) сведение различий между языком и диалектом к количественным различиям в чисто структурном плане, а также учет фактора взаимопонятности идиомов; 3) стремление к учету объединения людей в племена, народности, нации, одним из признаков которых является язык [8,163]. Однако, по его мнению, "первые две тенденции, с одной стороны, и третья, с другой стороны, принципиально различны. Только третья последовательно учитывает диалектический, исторически изменчивый характер соотношения категорий "язык" и "диалект" и, таким образом, отвечает требованиям диалектического и исторического материализма" [8, 169]. Подводя итоги обзора различных точек зрения на соотношение языков и диалектов в разных языковых группах (главным образом, славянских), Р. Леч пишет: "Таким образом, логические противоречия, к которым неизбежно приводит исследователей стремление к "чисто научной" (в смысле преувеличения роли письменности или генетического аспекта) трактовке той или иной группы родственных идиомов, не считающееся с самооценкой их носителей, на мой взгляд, убедительно доказывает нецелесообразность и научную несостоятельность отказа от социально-исторического подхода к проблеме разграничения категорий "язык" и "диалект", тем более, что, например, по отношению ко всем национальным славянским языкам принципы такого подхода в настоящее время фактически признаются всеми славистами" [8, 169].

"Следует учитывать, - пишет Г. А. Зограф, - что любая классификация языков и диалектов на современном этапе неизбежно оказывается в какой-то мере относительной. Таким образом, при определении диалектного или языкового статуса той или иной формы речи, при исходности критерия близкого языкового родства, в спорных случаях, т. е. при расхождении показания критерия А - взаимопонятности локальных единиц с показаниями критериев Б и В традиционно определяющими оказываются последние - факторы ярко выраженного социального характера, причем при расхождении двух последних решающим практически оказывается критерий В - социально-этнический.

Теперь уместно обратиться к самим определениям понятий "язык" и "диалект".

Как совершенно справедливо указывает в своей недавней статье Л. Э. Калнынь, "проблема "язык и диалект" приобретает разное содержание в зависимости от того, какое значение вкладывается в термин "язык" [9, 6-7]. Проанализировав различные определения терминов "язык" и "диалект" в

различных терминологических и энциклопедических словарях [10, 696], где первый определяется по функциям, принципу устройства и по формальным критериям (типа "язык есть средство выражения мыслей, чувств", "язык есть средство общения", "язык есть знаковая система" и т. д.), второй же квалифицируется как разновидность первого ("диалект есть разновидность языка", "диалект есть форма общенародного языка" и т. п.), автор приходит к выводу, что во всех этих определениях "есть одно общее: диалекту приписывается тот же лингвистический статус, что и языку в его общем онтологическом значении" [11, 35] и что в рамках этих определений "различие между языком и диалектом может быть определено как различие между общим и конкретным. Определение диалекта является конкретизацией понятия "язык".

Конкретизация эта достигается введением экстралингвистической характеристики в определение диалекта - а именно, указанием на территориальную ограниченность, на специфику коллектива говорящих.

В некоторых, но не во всех определениях диалекта вводится в той или иной форме указание на соотнесенность диалекта с общенародным или национальным языком. В этом случае происходит включение одной конкретизации понятия "язык" в другую" [11, 36].

"В рамках проблемы "язык и диалект", обычно обсуждаемой в лингвистической литературе, термин "язык" употребляется не в своем общем исходном значении, а в значении некоторого конкретизирующего обобщения (или обобщающей конкретизации) - в значении национального, общенародного языка, языка народности, национальности и т. п.

Национальный язык как обобщающая языковая категория охватывает собрание диалектов, распространенных на территории, занятой данной нацией, литературный язык и формы речи, промежуточные между диалектными и литературными" [11, 39].

В конкретных диалектологических исследованиях термин "диалект" всегда снабжается уточнением по принадлежности его определенному языку. Названием "диалект" языковой идиом снабжается только в том случае, если он входит в некоторое языковое объединение, являющееся наддиалектным. До тех пор, пока языковой идиом не входит в такое объединение, он не может называться "диалектом", а называется "бесписьменным языком". И, наоборот, как только бесписьменный язык включается в состав языкового объединения более высокого ранга, он получает статус диалекта определенного языка. Таким образом, диалект всегда входит в состав чего-то большего, а сам термин "диалект" имеет точную социально-историческую приуроченность.

Резюмируя сказанное, естественно предположить, что преодоление непоследовательности в трактовке отдельных локальных единиц в качестве самостоятельных языков или диалектов, подчиненных какой-то более

обобщенной системе, следует искать на путях последовательного применения всех трех указанных критериев. При одинаково положительных показаниях всех трех: А - взаимопонятности и взаимной лингвистической близости; Б - наличии объединяющего их общего литературного языка или иной наддиалектной нормы; В - единства этноса и осознания этого единства носителями локальных языковых разновидностей - данные формы речи с полным основанием рассматриваются как диалекты одного языка.

Литература

1. См.: Кубрякова Е. С., Климов Г. А., Серебренников Б. А. Язык как исторически развивающееся явление. - В кн.: Общее языкознание. Формы существования, функции, история языка. М., 1970.
2. См., например: Серебренников Б. А. Территориальная и социальная дифференциация языка. - В кн.: Общее языкознание. Формы существования, функции, история языка.
3. См., например: Калнынь Л. Э. Диалектологический аспект проблемы "язык и диалект". - Изв. АН СССР, 1976, т. 35. Сер. лит-ры и языка, № 1.
4. См., например: Cazacu B. In jurul unei controverse lingvistice: limba sau dialect? (Problema clasificării idiomurilor românești sud-dunărene). - Studii și cercetări lingvistice, București, 1959, t. X, № 1.
5. См. анализ лингвистических критериев и критику их показаний, например, Г.Глисоном: Глисон Г. Введение в дескриптивную лингвистику. М., 1959.
6. См., например: Heger K. "Sprache" und "Dialekt" als linguistisches und soziolinguistisches Problem. - Folia linguistica, The Hague, 1968, t. III, N ½.
7. Аваков Р. И. Лингвистическая география и структура языка. - В кн.: Вопросы теории лингвистической географии. М., 1962, с. 26; ср.: Он же. Описательная диалектология и история языка. - Славянское языкознание. Доклады советской делегации. V Международный съезд славистов (София, сентябрь 1963). М., 1963.
8. Леч Р. Леч Р. К вопросу о соотношении категорий "язык" и "диалект". - В кн.: Русское и славянское языкознание. М., 1972.
9. Чернышев В. А. Диалекты и литературный хинди. М., 1969.
10. К приведенным ею определениям диалекта по разным словарям можно было бы добавить еще одно, очевидно, из самых лаконичных: "Диалект есть вариант языка", см.: Ivić P. Dialects. - In: Encyclopaedia Britannica, Ed. 15-th, 1974.
11. Калнынь Л. Э. Указ. соч.

Nailə Hacıyeva Həbib qızı

Xülasə

Yazılı dil olmadığı şəraitdə "dil və dialekt" problemi

Açar sözlər: meyar, diferensiasiya, dil, dialekt, lokal vahidlər, ədəbi dil.

Bütün təsnifat sxemi konkret materialın rəşional təsnifləşdirilməsi məqsədi daşıyır və bununla da yalnız aydın, "qütə" hadisələri deyil, həm də "sərhəd" münasibətləri nəzərə alınmalıdır, birmənalı olmadığıları üçün, bu hadisələrdə maneələr yarada bilərlər:

A. Müxtəlif yerli vahidləri təmsil edən danışma formalarının daşıyıcıları arasında qarşılıqlı anlaşımanın olub və ya olmaması. Bu meyar mahiyyətə dil diferensiasiyası dərəcəsinin, "inteqrasiya astanasının" mövcudluğu və ya olmamasının əksidir, yəni bu halda dialektiklərin mövcudluğu nəzərə alınmır. Nəticədə qarşılıqlı anlaşma və dəqiqlik meyarı sosial şərtləşdirilmiş kimi qəbul edilə bilər, yəni yerli vahidlərin struktur fərqləndirmə dərəcəsi ilə sıx bağlı olsa da (leksika da daxil olmaqla, bütün səviyyələrdə), sırf linqvistik, daha doğrusu, tarixi-linqvistik xarakter daşıyan yeganə amil olar. Bu sərhədlərin mövcudluğu sayəsində dil sistemində bu və ya digər dəyişikliklər yalnız arealın müəyyən hissəsinə deyil, bütün əraziyə şamil edilir.

B. Yazılı və ya yazılı olmayan ədəbi (məsələn, folklor) dilin, yaxud dil növlərindən birinin bazasında, yaxud onlara yaxın olan növlərin bazasında yaranmış köyne şəklində vahid nadialekt normanın olub-olmaması. Bu cür vahid dialekt norması (adətən vahid mədəniyyət mərkəzin) mövcud olduqda, arealın dil növləri, subordinat vahid bütöv bir dil kimi dialektfövqü norma kimi təqdim edilir. Bu normanın olmaması nitqin formalarının ayrılmasına və onları müstəqil vahid - dil kimi dərk etməyə imkan yaradır. Diferensiasiyaya isə aralıq arealın müxtəlif sahələrinin əhalisinə, müxtəlif mədəniyyət mərkəzlərinə, yəni ədəbi dillərə və s. istiqamətləndirilməsinə kömək edir.

Naila Hacıyeva Habib

**TO THE PROBLEM OF "LANGUAGE OR DIALECT" IN THE
ABSENCE OF WRITING**

Resume

Keywords: criteria, differentiation, language, dialect, local units, literary language.

To consider the material itself, which is subject to such an analysis, and those criteria that are usually used in the practice of concrete research, since every classification scheme aims at a rational classification of a particular material and is thus obliged to take into account not only clear, "polar" phenomena, but also

"borderline" - complex and ambiguous, so that they do not subsequently become an insurmountable obstacle in its path.:

A. The presence or absence of mutual understanding between the carriers of forms of speech representing different local units. This criterion is essentially a reflection of the degree of linguistic differentiation, the presence or absence of that "integration threshold" beyond which dialect becomes impossible. Ultimately, the criterion of mutual intelligibility, obviously, can be considered as socially conditioned, although closely related to the degree of structural differentiation of local units (at all levels, including lexical), which represents the only factor of a purely linguistic, more precisely, historical-linguistic nature. Due to the presence of these boundaries, certain changes in the language system apply only to a certain part of the area, and not to the entire area as a whole.

B. The presence or absence of a single supra-dialect norm in the form of either a written or non-written literary (for example, folklore) language, or koine, which arose on the basis of one of these linguistic varieties, or on the basis of another closely related variety. In the presence of such a single supra-dialect norm (usually associated with the existence of a single cultural center), the linguistic varieties of the area appear in the form of subordinate units - dialects, united by a supra-dialect norm into a single whole - language. The absence of this norm contributes to the isolation of individual forms of speech and their awareness as independent units - non-written languages. Differentiation is also facilitated by the orientation of the population of different areas of the intermediate area to different cultural centers, different literary languages, etc.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 22.08.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 27.09.2021

**Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor Z.Məmmədova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

NƏZAKƏT MƏMMƏDLİ

*AMEA Məhəmməd Füzuli adına
Əlyazmalar İnstitutunun
Türkdilli əlyazmaların tədqiqi
şöbəsinin aparıcı elmi işçisi,
fil.ü.fəlsəfə doktoru, dosent*

NİZAMİNİN “İSKƏNDƏRNAMƏ” ƏSƏRİ AZƏRBAYCAN VƏ QAFQAZ TARİXİNİN ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ DƏYƏRLİ MƏNBƏ KİMİ

Xülasə

Nizaminin “İskəndərnamə”si bədii xüsusiyyətləri ilə bərabər tarixi, mifoloji və fəlsəfi bilgilərlə zəngin bir əsərdir. Xüsusilə, şairin doğma vətəni olan Azərbaycan və Qafqaz tarixini öyrənmək baxımından Nizaminin əsərləri dəyərli bir xəzinədir.

Nizami “Şərəfnamə”də “Azərabadeqan” (Azərbaycan) toponimini iki yerdə işlədir. Diqqətimizi çəkən məqamlardan bir də budur ki, şair hər iki yerdə bu toponimə həmqaftıya olaraq “azadeqan” (azad insanlar, azadələr) sözünü işlədir. Fikrimizcə, bu da şairin öz doğma vətəninə böyük sevgisinin ifadəsidir. Xüsusilə, əsərin “Şərəfnamə” hissəsində İskəndərin Azərbaycana səfəri, Şivan, Bərdə, Dərbənd, şəhərləri, Elbrus dağı, Xəzər dənizi və s. Azərbaycan toponimləri ilə bağlı məlumatlar diqqəti cəlb edir. Əsərdə Ərmən atəşpəst qıpçaq türklərinin yaşadığı bir ərazi kimi verilir. İskəndər atəşpərest məbədlərini yıxaraq təkallahlıq dinini yayır. Nizami Azərbaycanın yerli əhalisi olan xəzər türklərinin oturaq həyat sürməsi, heyvandarlıqla məşğul olması, şimaldan qıpçaq tayfalarını hücumları, İskəndərin Dərbənddə yaşayan xəzərləri qıpçaqların talanlarından qorumaq üçün sədd tikdirməsi və s. hadisələr barədə çox maraqlı məlumatlar verir.

Açar sözlər: Nizami, İskəndərnamə, zərdüştilik, xəzər, qıpçaq

Giriş

Şeyx Nizami Gəncəvi qeyri-adi dühası, misilsiz istedadı, dərin elmi və intellekti ilə bütün zamanların şairidir. İlhamını Qurani-Kərimdən alan təbi, saf imanı və eşqi ilə mümkünsüzü bacaran şairin əsərləri insanlığa ədalət, barış, sevgi mesajları göndərməklə bərabər dünya tarixini və mədəniyyətini öyrənmək üçün zəngin bir

mənbədir. Xüsusilə, şairin doğma vətəni olan Azərbaycan və Qafqaz tarixini öyrənmək baxımından Nizaminin əsərləri dəyərli bir xəzinədir.

Şair “İskəndərnamə” əsərində Qurani-Kərimdə də adı çəkilən, bir çox mənbələrdə peyğəmbər olduğu bildirilən Makedoniyalı İskəndərin şəxsiyyətini, müharibələr və fəthlərlə dolu olan əfsanəvi həyatını əsas alaraq bütün bəşəriyyətə, insanlığın keçmişinə və gələcəyinə ünvanlanmış fikirlərini və arzularını ifadə edirdi. Nizami bu əsəri yazarkən müxtəlif tarixi qaynaqları araşdırdığını, yunan, xristian, ərəb mənbələrindən ən etibarlı olanlarına istinad etdiyini bildirir.

Epik şeirdə İskəndər obrazını ilk dəfə geniş şəkildə işləyən Nizaminin tez-tez “Tuslu pir” deyə andığı Əbülqasim Firdovsi olmuşdur. Lakin Nizami İskəndər obrazını tamamilə başqa bir aspektdə təqdim edir. Nizaminin İskəndəri ilk növbədə alimdir, elmə böyük dəyər verən, ədaləti qoruyan, təkəllüflüyü təbliğ edən mərd və güclü bir hökmdardır. Nizami onun səfərlərini belə ümumiləşdirir:

که ملک جهانرا بفرهنگ رای

شد از قاف تا قاف کشور گشای¹

Şüurla, hünərlə işlədib qafa,

Dünyanı fəth etdi Qafdan ta Qafa.²

Nizami İskəndərin Hindistandan Yunanıstana qədər hər yerdə böyük şəhərlər salmasından, sədlər? qalalar tikdirməsindən, girdiyi hər ölkəni abad etməsindən danışır.

Şair əsərdə fikirlərini oğurlayan, şeirlərini mənimsəyən söz oğrularını tənqid edərkən qızıl barədə bir hekayət verir. Xəzinəni qızılı çəkməsi haqqında rəvayəti eşidən bir kəs əlində olan bir qızılı götürüb zərgərə gedir. Lakin dükanı qiymətli ləlcəvəhirlərlə dolu olan zərgər onun qızılını pul müqabilində alır. Şair bildirir ki, az olan çox olana gedər. Burada Küll və cüz münasibətləri ifadə edilir. Eyni zamanda şair öz yaradıcılığını qiymətli bəzək əşyaları, qızıldan və qiymətli daşlardan düzəldilmiş əşyalarla dolu olan zərgər dükanına, əlində sadəcə bir qızılı olanları isə söz oğrularına bənzədir. Hekayənin sonunda şair bildirir ki, onun sözləri hara getsə, öz üslubu, dərinliyi ilə seçilərək əsl müəllifini tanıdacaqdır:

نهان مرا کاشکارا برند

ز گنجه ست اگر تا بخارا برند³

Fikrimi qapırlar, könlüm əmindir,

Buxaraya getsə, o Gəncənindir.⁴

¹ نظامی گنجوی، شرف نامه، ترتیب دهنده متن علمی و انطیقای. ا. برتلس، باکو، 1947 ص. 65

² Nizami Gəncəvi, İskəndərnamə, Fars dilindən tərcümə edənlər: Abdulla Şaiq, Mikayıl Rzaquluzadə, Bakı, 1982, səh.62

³ نظامی گنجوی، شرف نامه، ترتیب دهنده متن علمی و انطیقای. ا. برتلس، باکو، 1947 ص. 24

Şairin öz doğma şəhərinə məhəbbəti o qədər böyükdür ki, şeirinə də “mənimdir” deyil, “Gəncənindir” deyir, öz yaradıcılığını doğma torpağının mənəvi sərvəti hesab edirdi.

“Şərəfnamə”də Qafqaz və Azərbaycan

Şair əsərin “Şərəfnamə” hissəsində bulqar, qıpçaq, burtas, peçeneq və s. türk tayfalarının adını çəkir. Azərbaycan ərazisində yaşayan türkləri, əsasən, xəzər və xəzran(xəzərlər) adlandırır. Eyni zamanda şimaldan gələn qonşu qıpçaq tayfalarının onların təsərrüfatlarını əkinlərini yağmalaması, mal-heyvanlarını aparması barədə də maraqlı faktlar verir.

Nizami, eyni zamanda Azərbaycan toponimini də işlədir. İskəndər Daranı məğlub edərək İranı ələ keçirdikdən, oradakı atəşkədələri yandırdıqdan sonra ağıllı adamlar ona Azərbaycana getməyi tövsiyə edirlər:

وز آنجا به تدبیر آذادگان
در آمد سوی آذر آبدگان
بهر جا که او آتشی دید چست
هم آتش فرو کشت و هم زند شست
در آن خطه بود آتشی سنگ بست
که خواندی خودی سوزش آتشپرست⁵

Aqillər məsləhət gördülər ona:

Oradan tərpənsin Azərbaycana.

Gəlirkən hər yerdə ki, atəş gördü,

Zəndi məhv eylədi, odu söndürdü.

O yerdə ki, alov çıxırdı daşdan,

Məcuslar deyirdi "Özündənyanan."⁶(179)

Göründüyü kimi, şair, Azərbaycanın günümüzədək öz mövcudluğunu qoruyub saxlayan, yeraltı neft və qaz yataqlarından qaynaqlanan yanar dağlar və atəşgahların “Özündənyanan” adlandığı barədə məlumat verir. İskəndər Azərbaycanda atəşpərəstliyi məhv etdikdən sonra İsfahana qayıdır.

Nizaminin əsərində Ərmən toponimi türklərin yaşadığı bir məkandır. Lakin tərcümədə bu sözün Ermənistan kimi yazılması bir sıra yanlışlıqlara gətirir:

Axdı dəniz kimi Ermənistana,

Külək də çatmadı onun tozuna.⁷

Halbuki, orijinalda bu söz Ərmən şəklində yazılmışdır:

⁴ Nizami Gəncəvi, İskəndərnamə, Fars dilindən tərcümə edənlər: Abdulla Şaiq, Mikayıl Rzaquluzadə, Yazıçı, Bakı, 1982, səh.39

⁵ نظامی گنجوی، شرف نامه، ترتیب دهنده متن علمی و انطیقای. یرتلس، باکو، 1947 ص. 210

⁶ Nizami Gəncəvi, İskəndərnamə, Fars dilindən tərcümə edənlər: Abdulla Şaiq, Mikayıl Rzaquluzadə, Bakı, Lider nəşriyyatı, 2004, səh.179

⁷ Yenə orada, səh.120

به ارمن در آمد چو دریای تند
صبا را شد از گرد او پای کند⁸

*Coşqun dərya kimi Ərmənə girdi,
Səbanın onun yanında ayağı bağlı (asta, sürətsiz) qaldı.*

Və ya

که دارا چو لشکر بارمن کشید
تو کفتی که آمد قیامت پدید⁹

Dara ordusunu Ərmənə çəkdi; Elə bil ki, qiyamət qopdu.

Dara ordu çəkdi Ermənistanə,

Sanki bir qiyamət çökdü hər yana¹⁰.

İskəndərnamə əsərinə əsasən deyə bilərik ki, Azərbaycan o zaman İraqdan, Cənubi Azərbaycan, indiki Şimali Azərbaycanın da bir hissəsi daxil olmaqla Arrana və Ərmənə qədər çox böyük bir ərazini əhatə edirdi. Şair “İskəndərin Ərəbistanə getməsi və Kəbəni ziyarət etməsi” bölümündə yazır:

که شاه جهان چون جهان رام کرد
ستم را ز عالم تهی نام کرد
چرا کار ارمن فرو بست و هست
نکرد آن برو بوم را باز جست
بصبح تو آن بوم نزدیکتر
چرا ماند از شام تاریکتر
بارمن در آتشپرستی کنند
دگر شاه را زیردستی کنند¹¹

Böyük Azərbaycan hökmdarından

Bir elçi gələrək dedi: Hökmran,

Nə üçün ram etdin bütün dünyanı,

Sildin ruzigardan zülmü, tüğyanı.

Doğduğun şəhərə bu yaxın ölkə

Nə üçün bürünsün qaranlıq kölgə?

Ermənistan oda ibadət edər,

Başqa padişaha itaət edər.

Əsərdə “Azərbaycan” sözü “Azərabadegan” şəklində yazılır:

برمدی در آمد چو آزادگان

ز فرمانده آذر آبادگان¹²

⁸ نظامی گنجوی، شرف نامه، ترتیب دهنده متن علمی و انطفا دی ی. ا. برتلس، باکو، 1947 ص. 136

⁹ نظامی گنجوی، شرف نامه، ترتیب دهنده متن علمی و انطفا دی ی. ا. برتلس، باکو، 1947 ص. 138

¹⁰ Nizami Gəncəvi, İskəndərnamə, Fars dilindən tərcümə edənlər: Abdulla Şaiq, Mikayıl Rzaquluzadə, Bakı, Lider nəşriyyatı, 2004, səh. 121

¹¹ نظامی گنجوی، شرف نامه، ترتیب دهنده متن علمی و انطفا دی ی. ا. برتلس، باکو، 1947 ص. 244

¹² نظامی گنجوی، شرف نامه، ترتیب دهنده متن علمی و انطفا دی ی. ا. برتلس، باکو، 1947 ص. 244

Azərbaycan hökmdarından qürurlu (azadələr kimi) bir elçi gəldi.

Azərbaycan hökmdarının danışığında Ərmənin ayrıca bir ölkə deyil, müstəqilliyə can atan, atəşpərəst bir mülk, vilayət olduğu anlaşılır:

بارمن در آتشپرستی کنند
دیگر شاه را زیردستی کنند

*Ərməndə atəşə pərəstiş edərlər,
Başqa bir padşaha itaət edərlər.*

Nizami Ərməndəki Dəvali adlı bir igid padşahdan, ətrafdakı bütün igidlərin ona bac verməsindən bəhs edir. İskəndər Ərmənə at sürür. Ölkədəki atəşpərəst məbədlərini dağıdır, batil inancları aradan götürür:

بر افکند ازو رسم و راه بدان
پرستیدن آتش مبدان
وز آنجا شبیخون بر آبخاز کرد
در کین بر آبخازیان باز کرد¹³
Silindi ortadan hər bir köhnə iş,
Möbidə itaət, oda pərəstiş.
Ordan da tez hücum etdi Abxaza
Açdı abxazlara kindən darvaza.¹⁴

Maraqlıdır ki, Ərmən hökmdarı Dəvali eyni zamanda Abxaziyaya da hökmdarlıq edir.

دوالی سپهدار آبخاز بوم
چو دانست که آمد شهنشاه روم
دوال کمر بر وفا کرد چست
دل روشن از کینه شاه شست¹⁵
Dəvali Abxaza şahlıq edərkən,
Eşitdi Rum şahı gəlmiş səfərdən.
Bağladı vəfaya gön kəmərinə.
İşıqlı qəlbindən ataraq kini.¹⁶

Nizami Ərmən hökmdarı Dəvalini döyüşkənliyi, ətraf ölkələrə hücum etməsi ilə bərabər mərd, işıqlı, vəfalı bir insan kimi təsvir edir ki, bu da onun erməni, yəni hay olmadığının ən gözəl sübutudur. Dəvali İskəndəri bahalı daş-qaşlar, cəvahiratlarla dolu bir xonça ilə qarşılayır. İskəndər də ona hörmət göstərir, dostluq və sülhlə Ərməndən ayrılır.

¹³ نظامی گنجوی، شرف نامه، ترتیب دهنده متن علمی و انطیقای. ا. برتلس، باکو، 1947 ص. 245

¹⁴ Nizami Gəncəvi, İskəndərnamə, Fars dilindən tərcümə edənlər: Abdulla Şaiq, Mikayıl Rzaquluzadə, Yazıçı, Bakı, 1982, səh.201

¹⁵ نظامی گنجوی، شرف نامه، ترتیب دهنده متن علمی و انطیقای. ا. برتلس، باکو، 1947 ص. 245

¹⁶ نظامی گنجوی، شرف نامه، ترتیب دهنده متن علمی و انطیقای. ا. برتلس، باکو، 1947 ص. 245

İskəndər Abxazdan Tiflisə gəlir. Hətta Nizami Tiflis şəhərini İskəndərin saldığını qeyd edir:

چنین گفت با پور دهقان پیر

که تفلیس از او شد عمارت پذیر¹⁷

Ən qoca bir dehقان vermiş bir xəbər

¹⁸Tiflisi ilk abad etmiş İskəndər.

İskəndər Tiflis şəhərini tikdikdən sonra Nüşabə və onun ölkəsi barədə eşidir.

“İskəndərin Bərdəyə gəlməsi və Nüşabə ilə görüşməsi” bəhsi Nizaminin öz doğma ölkəsinə böyük sevgi və heyranlığının göstəricisidir.

خوشا ملک بردع که اقضای وی

نه اردبشت بی گل نه دی

تموزش گل زکھساری دهد

زمستان نسیم بهاری دهد¹⁹

Bərdə nə gözəldir, necə qəşəngdir,

Yazı da qışı da güldür, çiçəkdir.

İyulda dağlara lalələr səpər,

Qışını baharın nəsimi öpər²⁰.

Nizami Bərdənin təbii gözəlliklərini elə səmimi şəkildə, böyük bir sevgi ilə vəsf edir ki, insan heç zaman yad bir torpağı belə səmimi hisslərlə təsvir edə bilməz. Şair Nüşabənin sarayını, yalnız qadınların girə bildiyi zəngin və dəbdəbəli həyatını, gündüz yeyib-içib əyləndiyini, həyatdan zövq aldığını, axşamlar isə ibadətlə məşğul olduğunu bədii dillə anladır.

Nüşabə İskəndərin önünə qızıl-gümüş və qiymətli daşlarla dolu bir tabaq gətirir. Onu yemək üçün şaha təqdim edir... Şaha ibrətli bir dərs verdikdən sonra Nüşabə İskəndəri zəngin, həqiqi yeməklərlə dolu süfrəyə dəvət edir: Bu zaman İskəndər Nüşabəyə deyir:

که دوشم چنان در دل آمد هوس

که جز با شما بر نیارم نفس

بنیروی رای شما مهتران

جهان را ببینم کران تا کران...

در آباد و ویران نشست آورم

همه ملک آلم بدست آورم

کنم دست پیچی بسنجاییان

¹⁷ نظامی گنجوی، شرف نامه، ترتیب دهنده متن علمی و انطفاذی ی. ا. برتلس، باکو، 1947 ص. 247

¹⁸ Nizami Gəncəvi, İskəndərnamə, Fars dilindən tərcümə edənlər: Abdulla Şaiq, Mikayıl Rzaquluzadə, Yazıçı, Bakı, 1982, səh.201

¹⁹ نظامی گنجوی، شرف نامه، ترتیب دهنده متن علمی و انطفاذی ی. ا. برتلس، باکو، 1947 ص. 248

²⁰ Nizami Gəncəvi, İskəndərnamə, Fars dilindən tərcümə edənlər: Abdulla Şaiq, Mikayıl Rzaquluzadə, Yazıçı, Bakı, 1982, səh.203

زنم سگه بر سیم سقلاییان...
نخستین خرامش در این کوچه گاه
بالبرز خواهم برون برد راه
وزان کوه فرخ در آیم بدست
ز صحرا بدریا کنم باز گشت
تماشای دریای خضران کنم
ز جرعه بر او گوهر افشان کنم²¹

Könlümə qonmuşdur belə bir həvəs
Sizdən başqasıyla almayım nəfəs.
Sizin rəyinizlə istərəm ancaq
Dünyanı mən qarış-qarış dolaşmaq.
Şən, uçuq yerlərdə gəzim hər yanı,
Əlimə keçirim bütün dünyanı.
“Səncab” ölkəsinin başında durum.
“Səqlab” gümüşünə sikkələr vurum.
Birinci yü rüşdə istədim ancaq,
O qoca Əlborza kəsmə yol açmaq.
Dağları, çölləri aşıb keçərək
Sonra da dənizə səyahət etmək.
Xəzər dənizinə durum baxım mən.
Damlalar diləyim suya qədərdən²².

Maraqlıdır ki, şair Xəzər dənizinin adını “Dəryaye-xəzəran”(Xəzərlərin dənizi) adlandırır. Şairin təsvirlərindən xəzərlərin Qafqazda və indiki Cənubi Azərbaycanda yaşayan oturaq türk tayfaları olduğunu, əkinçilik və heyvandarlıqla məşğul olduğunu anlayırıq. “İskəndərin Əlborz (Elbrus) dağına getməsi” bölümündən sonra şair yazır:

به دهلیزه رهگذرهای سخت
ز شیروان چو شیران همی برد رخت
در آن تاختن کارزومند بود
رهش بر گذرگاه دریند بود
نبود آنکه این شهر آریسته
دزی بود در وی بسی خواسته
در آن دز تنی چند ره داشتند
که کس را بر آن راه نگذشتند²³
Bu çətin yollardan heç yorulmadan

²¹ نظامی گنجوی، شرف نامه، ترتیب دهنده متن علمی و انطقادی ی.ا.برتلس، باکو، 1947 ص. 284

²² Nizami Gəncəvi, İskəndərnamə, Fars dilindən tərcümə edənlər: Abdulla Şaiq, Mikayıl Rzaquluzadə, Yazıçı, Bakı, 1982, səh.228

²³ نظامی گنجوی، شرف نامه، ترتیب دهنده متن علمی و انطقادی ی.ا.برتلس، باکو، 1947 ص. 290

Ovçu aslan kimi keçdi Şirvandan.
Açaraq öz istək qol-qanadını
Oradan Dərbəndə sürdü atını.
O zaman çox abad deyildi şəhər,
Üstündə bir qala vardı mötəbər.
Orda kök salmışdı azğın quldurlar,
O yoldan kim keçsə, yolunu burar.²⁴

Şair hələ əsərin əvvəlində İskəndər haqqında məlumat verərkən də İskəndərin Dərbəndə, Şimali Qafqaza gəlməsindən bəhs etmişdi:

در او بند اول که دربند یافت
بشرط خرد زان خردمند یافت
ز بلغار سکندر که از کار اوست
بناگه اصلش بن غار اوست²⁵
Dərbəndi, deyirlər, İskəndər qurdu.
Əliylə o şəhrə böyük sədd vurdu.
Bulqar şəhrini o etdi bərqərar,
O şəhrin adıdır, əslində Bün-qar²⁶.

Bu məlumatdan İskəndərin Dərbənd səddini tikdirdiyini qeyd edir və hazırda Şimali Qafqazda yaşayan bulqar (balkar)türklərinin adını çəkərək İskəndərin Bulqar adlı şəhər salmasından bəhs edir.

“İskəndərin Dərbənd qalasını alması” bəhsində isə əvvəlcə verdiyi məlumatı daha geniş detallarla təqdim edir.

Şairin təsvirlərindən Şirvan və Dərbənddə yaşayan əhalinin xəzərlər olduğu anlaşılır. Bu söz xəzran(əslində xəzəran) şəklində də işlənir ki, bu da xəzər sözünün cəm forması olub, xəzərlər deməkdir. Nizaminin böyük müasiri Xaqaninin Divanının bəzi nüsxələrində və bəzi şərhlərində Şamaxı və Şirvan əhalisi xəzərlər adlanırdı²⁷. Dərbəndin yerli xalqı şimaldan gələn qıpçaq tayfalarından İskəndərə şikayət edir:

که از بیم قیچاق وحشی سرشت
در این مرز تخمی نیاریم کشت
چه هرگه کزین سو شتاب آورند
برینش درین گشت و آب آورند
گر آرد ملک هیچ بخشایشی
رساند بدین کشور آسایشی
درین پاسگه رحتهایی که هست

²⁴ Nizami Gəncəvi, İskəndərnamə, Fars dilindən tərcümə edənlər: Abdulla Şaiq, Mikayıl Rzaquluzadə, Yazıçı, Bakı, 1982, səh.213

²⁵ نظامی گنجوی، شرف نامه، ترتیب دهنده متن علمی و انطفاذی ی.ا. برتلس، باکو، 1947 ص. 56

²⁶ Nizami Gəncəvi, İskəndərnamə, Fars dilindən tərcümə edənlər: Abdulla Şaiq, Mikayıl Rzaquluzadə, Yazıçı, Bakı, 1982, səh.56

²⁷ دیوان افضل الدین بن علی نجار خاقانی شروانی، بکوشش ضیاالدین سجادی تهران، Bax:1338

عمارت کند تا شود سنگ بست

مگر ز آفت آن بیابانیان

براحت رسد کار خضرانیان²⁸

Bu qıpçaq xalqı bir dəhşətdir, dəhşət,

Əkin əkməyə də bizdə yox cürət.

Axından ölkəmiz çox ziyan edir,

Malımız, canımız məhv olub gedir.

Rahatlıq versəydin bu ölkəmizə

Böyük bir mərhəmət edərdin bizə.

Bu açıq və uçuq yerləri bir-bir

Daş ilə dağ kimi eyləsəm təmir,

Onda çöl xalqının hücumlarından

Rahatlıq içində dincələr xəzran²⁹.

Bu parçadan yerli xəzər türklərinin oturaq həyat sürərək əkinçiliklə məşğul olduğunu, mütəmadi olaraq qıpçaq axınçılarının hücumlarına məruz qaldıqları, qıpçaqlardan qorunmaq üçün böyük bir sədd tikmək istədikləri məlum olur. İskəndər hər yerdən mühəndislər, bilikli ustalar, təcrübəli daşyonanlar gətirir. Beləliklə, İskəndərin rəhbərliyi və yardımı ilə xəzər xalqı böyük bir sədd çəkir. Burada diqqəti çəkən, istər Dərbənd xəzərlərinin, istərsə də Azərbaycan əhalisinin eyni problemlə üzləşməsidir. Bu məlumatlardan Qıpçaq və oğuz türklərinin Azərbaycan xalqının etnogenezində oynadığı rol, xəzərlərin, Azərbaycan və Şirvan və Arranın yerli xalqı olması Yuxarı Qarabağ ərazisində, Ərməndə qıpçaq qəbilələrinin məskunlaşması, həmçinin şimalda yaşayan qıpçaq tayfalarının Dərbənd xəzərlərinə vaxtaşırı basqınlar etməsi, İskəndərin bu hücumlardan qorunmaq üçün böyük sədd tikdirməsi haqqında çox dəyərli məlumatlar alır.

İskəndər Dərbənddən ayrılıb Çin tərəfə səfər edir. “İskəndərin Çin mülkünə səfər etməsi”, “İskəndərin Çin xaqanına məktub yazması”, “Çin xaqanının İskəndərə cavabı” bölümlərində şair Çin ölkəsini türklərin yurdu, Çin şahını isə Türkünistan hökmdarı olaraq səciyyələndirir³⁰.

Burada Çin dedikdə də tarixi türk torpaqları nəzərdə tutulur. Bu barədə Xəlil Yusifli, Çingiz Sadıqoğlu, Seyfəddin Rzasoy və b. Azərbaycan alimləri də yazmışlar³¹. Şeyx Fəridəddin “Əsrarnamə” əsərində məşhur “Tutuquşu hekayəsi”ndə

²⁸ نظامی گنجوی، شرف نامہ، ترتیب دہندہ متن علمی و انطفاقی، ی.ا.برتلز، باکو، 1947، ص. 298

²⁹ Nizami Gəncəvi, İskəndərnamə, Fars dilindən tərcümə edənlər: Abdulla Şaiq, Mikayıl Rzaquluzadə, Yazıçı, Bakı, 1982, səh.238

³⁰ Bax: 339-375. ص. 1947، باکو، ی.ا.برتلز، 1947

³¹ Bax: 1)X. Yusifov. Şərqdə intibah və Nizami Gəncəvi, Bakı,1982, 104; 2)Ç. Sadıqoğlu, Nizaminin zərdüştiliyə münasibəti, “Nizami” məqalələr məcmuəsi, I, Bakı 1984, s.144 3) S. Rzasoy. Nizami Gəncəvi: Etnogenez və mifologiya, Bakı,2021, s.93

tacirin Türküstanzəminə gələrək Çin hökmdarı ilə “Əsrarnamə” əsərində ən maraqlı hekayələrdən biri də “Tutuquşular haqqında hekayədir. Maraqlıdır ki burada hindli həkim, yəni alim, hikmət sahibi Çin şəhrinə gedir və Türküstanzəmin şahı (Türküstan torpağının şahı) ilə görüşür. Bu da onu təsdiq edir ki, indiki Çin ərazisi tarixən böyük Türküstanın bir hissəsi olmuşdur. Hindli həkim Türküstan padşahının dəmir qəfəsində bir tutuquşu saxladığını görür:

حکیم هند سوی شهر چین شد
بقصر شاه ترکستان زمین شد
شهی می دید طوطی همنشینش
قفس کرده ز سختی آهینش³²
görüşdüyünü qeyd edir.

Həmçinin, Əttarın Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” əsərinin təsiri ilə yazılmış “Xosrov və Gül” əsərində əsərin qəhrəmanı Xosrov Gülü axtararaq müxtəlif yerləri araşdırdıdan sonra “Amədəne-Fərrux be Torkestan betələbe-Gül” bölümündə:

بآخر چون بترکستان رسید او
سرای و قصر شاه چین بدید او³³

Axırda o Türküstana yetişdikdə; Çin şahının sarayını və qəsri görür.

Orta əsrlərdə Çinin Türküstan adlandırılması faktı Əttarın Xosrovnəmə əsərində də qeyd edilmişdir. Çin dedikdə coğrafi ərazi nəzərdə tutulurdu.

İskəndər *Dəşti-qıpçaq, Xəllax, Çaç, Xotən, Kaşğar* kimi tarixi türk torpaqlarından keçir. Lakin bu başqa söhbətin mövzudur. Və biz bu yazını “Rəsədəne-İskəndər be Rus və cəng kərdən” bölümündən beylərlə bitiririk:

ز کوه خزر تا به دریای چین
همه ترک بر ترک بینم زمین³⁴

Xəzər dağından (Qafqazdan) Çin dənizinə qədər hər yerin büsbütün türklər olduğunu görürəm.

Nəticə

“İskəndərnamə”nin “Şərəfnamə” hissəsində Qafqaz və Azərbaycan tarixi ilə bağlı maraqlı məlumatlar alırıq. İskəndərin Tiflis şəhərini yenidən qurması, Abxaziyaya səfər etməsi, Azərbaycan və Ərməndə atəşpərəst məbədlərini dağıtması, təkəlləhlik dinini yayması, Bərdəyə gəlməsi, Bərdənin qüdrətli və gözəl hökmdarı Nüşabə ilə görüşməsi, Şirvandan keçməsi, Elbrus dağına, yəni Şimali Qafqaza doğru səfər etməsi, Bulğar adlı şəhər salması, Dərbəndə gətməsi və s. kimi maraqlı məlumatlar verən Nizami, eyni zamanda Azərbaycan xalqının etnogenezi barədə də dəyərli bilgiler verir. Azərbaycanda yerli xəzər türklərinin oturaq həyat sürərək əkinçiliklə məşğul olduğunu, mütamadi olaraq qıpçaq axınçılarının hücumlarına

³² Tarikhema فریدالدین محمد بن ابراهیم عطار نیشابوری، اسرارنامه متن الکترونیک تهیه: انی کاظمی، ص 38-39.

³³ tarikhema.pdf فریدالدین ابو حامد بن محمد بن ابو بکر ابراهیم عطار نیشابوری خسرونامه نشر الکترونیک ص 215.

³⁴ نظامی گنجوی، شرف نامه، ترتیب دهنده متن علمی و انطفا دی. ا. برتلس، باکو، 1947 ص. 409.

məruz qaldıqları, qıpçaqlardan qorunmaq üçün böyük bir sədd tikmək istədikləri məlum olur. İskəndər hər yerdən mühəndislər, bilikli ustalar, təcrübəli daşyonanlar gətirir. Beləliklə, İskəndərin rəhbərliyi və yardımı ilə xəzər xalqı böyük bir sədd çəkir. Burada diqqəti çəkən, istər Dərbənd xəzərlərinin, istərsə də Azərbaycan əhalisinin eyni problemlə üzləşməsidir. Həm Dərbənd, həm də Azərbaycan əhalisi xəzərlərdir. Bu məlumatlardan Qıpçaq və oğuz türklərinin Azərbaycan xalqının etnogenezində oynadığı rol, xəzərlərin, Azərbaycan və Şirvan və Arranın yerli xalqı olması Yuxarı Qarabağ ərazisində, Ərməndə qıpçaq qəbilələrinin məskunlaşması, həmçinin şimalda yaşayan qıpçaq tayfalarının Dərbənd xəzərlərinə vaxtaşırı basqınlar etməsi, İskəndərin bu hücumlardan qorunmaq üçün böyük sədd tikdirməsi haqqında çox dəyərli məlumatlar alır.

Ədəbiyyat

Çəminzəminli Yusif Vəzir. Əsərləri. Üç cildə. II cild. Bakı, "Avrasiya press", 2005, 664 səh.

Nizami Gəncəvi, İskəndərnamə, Fars dilindən tərcümə edənlər: Abdulla Şaiq, Mikayıl Rzaquluzadə, Yazıçı, Bakı, 1982

Nizami Gəncəvi, İskəndərnamə, Fars dilindən tərcümə edənlər: Abdulla Şaiq, Mikayıl Rzaquluzadə, Bakı, Lider nəşriyyatı, 2004

Rzasoy S.. Nizami Gəncəvi: Etnogenez və mifologiya, Bakı, 2021

Sadıqoğlu Ç. Nizaminin zərdüştiliyə münasibəti, "Nizami" məqalələr məcmuəsi, I, Bakı 1984

Yusifov X.. Şərqdə intibah və Nizami Gəncəvi, Bakı, 1982

ديوان افضل الدين بن علي نجار خاقانی شروانی، بکوشش ضياءالدين سجادی تهران، 1338

فريد الدين ابو حامد بن محمد بن ابو بكر ابراهيم عطّار نيشابوري خسرونامه نشر الكترونيكيص. 215

فريد الدين محمد بن ابراهيم عطّار نيشابوري، اسرارنامه متن الكتري. نيكي تهيه: اني كاظمي، ص 38-39.

نظامي گنجوي، شرف نامه، ترتيب دهنده متن علمي و انطقادی ی. ا. برتلس، باکو، 1947

Nazakat Mammadli

NIZAMI'S WORK "ISKENDERNAME" AS A VALUABLE SOURCE IN THE STUDY OF THE HISTORY OF AZERBAIJAN AND THE CAUCASUS

ABSTRACT

In the "Sherefname" section of the Sheikh Nizami Ganjavi's "Iskendername", we receive interesting information about the history of the Caucasus and Azerbaijan. Alexander rebuilt the city of Tbilissi, visited Abkhazia, destroyed fire-worshipping temples in Azerbaijan, spread monotheism, came to Barda, met with the mighty and beautiful ruler of Barda Nushaba, passed through Shirvan, visited Mount Elbrus, ie the city of North Caucasus, Going to Derbent, etc. Nizami also provides valuable

information about the ethnogenesis of the Azerbaijani people. It is known that the local Caspian Turks (Khazars) in Azerbaijan lived a sedentary life and engaged in agriculture, were constantly attacked by Kipchak nomads, and wanted to build a large barrier to protect themselves from the Kipchaks. Alexander brings engineers, skilled craftsmen, and experienced stonemasons from everywhere. Thus, with the leadership and assistance of Alexander, the Caspian people are building a great barrier. It is noteworthy that both the Derbent Khazars and the population of Azerbaijan face the same problem. Both Derbent and Azerbaijan people are Khazars. We receive very valuable information about the role of Kipchak and Oghuz Turks in the ethnogenesis of the Azerbaijani people, the local population of the Khazarss, Azerbaijan and Shirvan and Arran, the settlement of Kipchak tribes in Karabakh, as well as the periodic raids of Kipchak tribes in the north of Derbent Khazars.

Keywords: Nizami, Iskendername, Zoroastrianism, Khazar, Kipchak

**НАЗАКАТ МАММАДЛЫ
«ИСКЕНДЕРНАМЕ» НИЗАМИ КАК ЦЕННЫЙ ИСТОЧНИК В
ИЗУЧЕНИИ ИСТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНА И КАВКАЗА
РЕЗЮМЕ**

В «Искендернаме» Шейха Низами Гянджеви мы получаем интересную информацию об истории Кавказа и Азербайджана. Александр перестроил город Тбилиси, посетил Абхазию, разрушил храмы огнепоклонников в Азербайджане, проповедовал единобожие, приехал в Барду, встретился с могущественным и прекрасным правителем Барды Нушаба, прошел через Ширван, посетил гору Эльбрус, Дербент, т.е. Северный Кавказ. Низами Гянджеви также предоставляет ценную информацию об этногенезе азербайджанского народа. Согласно «Искендернаме» Низами, местные каспийские тюрки (хазары) в Азербайджане вели оседлый образ жизни и занимались сельским хозяйством, постоянно подвергались нападениям кипчакских кочевников и хотели построить большую преграду для защиты от кипчаков. Александр отовсюду привозит инженеров, умельцев и опытных каменщиков. Таким образом, под руководством и при содействии Александра хазарский народ строит великий барьер. Примечательно, что и дербентские хазары, и население Азербайджана сталкиваются с одной и той же проблемой. Согласно этой информации мы получаем очень ценные сведения о роль тюрков-кипчаков и огузов в этногенезе азербайджанского народа.

Ключевые слова: Низами, Искендернаме, зороастризм, хазар, кипчак.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 22.08.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 27.09.2021

**RƏYÇİ: filologiya elmləri dokturu, professor Azadə Musayeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

MAHMUDOVA ŞƏLALƏ

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
Filologiya fakültəsinin Ədəbiyyatın tədrisi kafedrasının dosenti
Azərbaycan, Bakı şəhəri, AZ 1116, S.S.Axundov küç., ev 11b, mən.55

shalale.makhmudova@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0003-2144-4615>

NİZAMİ YARADICILIĞI İLHAM MƏNBƏYİ KİMİ

Xülasə

Dahi Azərbaycan şairi, dünya şöhrətli Nizaminin yaradıcılığı, onun toxunduğu mövzular əsrlərdir ki, öz aktuallığını itirmir, sənətkarın zəngin yaradıcılığı alimlər tərəfindən araşdırılır, əsərləri təhlilə cəlb olunur, hikmət dolu poeziyası bu gün də oxucular tərəfindən sevilə-sevilə oxunur. Onun poemaları gənc nəslin təlim-təربiyəsində, onların əsl insan kimi formalaşmasında mühüm rol oynayır. Məhz bu xüsusiyyətlər digər sənətkarların da diqqətini çəkmiş, onların ilham mənbəyinə çevrilmişdir.

Nizaminin yaratdığı əsərlər ideya-məzmun baxımından söz ustadları üçün mənbə rolu oynamış, nəinki öz dövrünün, həmçinin ondan sonra gələn sənətkarların yaradıcılığına müsbət təsir göstərmişdir. Xüsusən, Nizaminin yaratdığı əmək adamları, cəsur qadın obrazları söz xiridarlarını özünə cəlb etmiş, həmin mövzular əsasında yeni əsərlər yaratmışlar.

Məqalədə Nizaminin poemalarının təsiri ilə ərsəyə gələn əsərlərdən bir qisminə diqqət yetirilmiş, müqayisəli şəkildə təhlilə cəlb olunmuşdur.

Sənətkar dil-üslub məsələlərinə də ustalıqla yanaşmış, onlara poetik çalar qatan məcazlardan, bədii təsvir və ifadə vasitələrindən də yerli-yerində istifadə edərək şeirlərinin oxunaqlığına müvəffəq olmuşdur.

Məqalənin nəticə hissəsində bildirilir ki, sənətkarın xəlqilik prinsipinə əsaslanan əsərləri xalqa, onun adət-ənənələrinə, söy kökünə bağlılıq hissi formalaşdırır.

Qeyd edilir ki, tədris prosesində Nizami Gəncəvi yaradıcılığından danışarkən, ilk növbədə dahi ustadın gənc nəsle milli-mənəvi dəyərlərin aşılınması məqsədilə onların nəzər-diqqətini cəlb edən səhnələrə müraciət etməli, poetik alətlərdən məharətlə yararlanaraq bu əsərlərin daha da maraqlı olmasına nail olmalıdırlar.

Bütün bunlar sənətkarın əsərlərinin məziyyətini daha da artırmış, oxucuların qəlbinə yol tapmışdır.

Açar sözlər: Mənzum hekayə, süjet, obraz, ideya, mövzu, müqayisə, təhlil.

Nizami yaradıcılığı daim qaynayan və səfası heç zaman tükənməyən bir bulaqdır. Elə bir bulaq ki, əsrlərlə neçə-neçə söz xiridarının ilham mənbəyinə

çevrilmiş, təşnə könüllərə şəfa vermişdir. Bir çox qüdrətli söz ustaları bu çeşmənin cazibəsinə düşmüş və istər mövzu, istərsə də məzmun, ideya, forma baxımından onun saf incilərindən sevə-sevə bəhrələnmişlər. Dahi şairin işıq saldığı mövzular, onların süjet və kompozisiya həlli, qaldırdığı problemlər, yaratdığı rəngarəng və yaddaqalan obrazlar, güclü xarakterlər həm müasirləri, həm də sonrakı nəsillər üçün parlaq nümunə olmuşdur. Sənətkarın fəlsəfi fikir və hikmət dünyasına baş vuranlar bu ecazkar poeziyanın seyrinə düşür, cazibəsinə tutulurlar. Nizami yaradıcılığı yüzilliklər boyu estetik və mənəvi etalon sayılır. Onun əsərlərində bəşəriyyəti bütün dövrlərdə düşündürən əbədi suallara cavab tapmaq mümkündür. Dahi mütəfəkkirin müasirlik və əbədilik sirri, zənnimizcə, elə bundadır.

Böyüməkdə olan gənc nəslin təlim-tərbiyəsində, yüksək əxlaqi keyfiyyətlər əxz etməsində Nizami yaradıcılığının müstəsna əhəmiyyətini nəzərə alaraq bir çox söz ustalarımız bu mənəviyyət və müdriklik xəzinəsinə dönmə-dönə müraciət etmiş, şairin poemaları əsasında yeni-yeni əsərlər ərsəyə gətirmişlər. Bu məqsədyönlü fəaliyyəti bir tərəfdən dünya şöhrətli ölməz sənətkarımıza böyük sevgi və dərin ehtiramın ifadəsi kimi, digər tərəfdən isə uşaq və gənclərimizin bəşəri və milli dəyərlərə yiyələnməsi, yüksək mənəvi keyfiyyətlərə sahib olması üçün atılmış önəmli addım kimi də dəyərləndirmək olar. Həmin əsərlərdən bir neçəsinin müqayisəli təhlilini verməklə korifey sənətkarın söz dəryasının hər damlasından faydalanmağın, bu gün və gələcəkdə də bu dərin ümmana baş vurmağın vacibliyinə diqqət yetirilmişdir.

“Kərpickəsən kişinin dastanı”, eləcə də, “Süleyman və əkinçi” mənzum hekayələri əməyə məhəbbət hissi oyatmaqla yanaşı, dünyagörmüş müdrik insanlardan həyatı öyrənmək, onlardan nümunə almaq tövsiyə olunur. Şairin yaratdığı əməkçi obrazları ahıl vaxtlarında da ağır zəhmətdən əl çəkmir, cavanlara möhtac olmaqdan, öz alın tərləri ilə halal çörək qazanmağı üstün tuturlar. Hər iki qoca məğrurluq, əyilməzlik nümayiş etdirərək cavanlara müdrik cavabları ilə həyat dərsi verir. Bugünkü prizmadan yanaşsaq, Nizaminin yaratdığı gənc obrazları da qınamaq olmaz. Çünki müəyyən yaşdan sonra insanların ömür boyu çəkdikləri əməyin bəhrəsi olaraq dincəlmək, sağlamlılıqlarının qayğısına qalmaq haqları vardır və bu gənclər də, əslində, qocalara canıyananlıqla, xoş niyyətlə yanaşırlar. Lakin onlar halal zəhmətin insana nə qədər sevinc və zövq bəxş etdiyini dərk etmirlər. Nizami yaratdığı zəhmətkeş obrazlar vasitəsilə həyatın mənasının əməkdə, görülən faydalı işdə olduğunu çatdırır. İnsan öz zəhmətinin bəhrəsini gördükcə, xeyirli əməllər etdikcə yaşamına məna qatır. Atalarımız əbəs yerə deməyib: “İş insanın cövhəridir” . Həqiqətən də, aktiv həyat tərzini insanı həm fiziki, həm də ruhi və emosional cəhətdən sağlam olması üçün mühüm şərtidir. Dahi mütəfəkkir də müdrik qocaların dili ilə mənalı həyat haqqında öz müddəalarını irəli sürmüş olur.

A.Bakıxanovun “Xeyirli işin faydası”, M.Ə.Sabirin “Qoca bağban”, H.Ziyanın “Mənim babam” şeirləri Nizaminin qeyd olunan mənzum hekayələrinin təsiri ilə yazılmışdır.

Bakıxanovun “Xeyirli işin faydası” mənzum hekayəsində yaratdığı qoca obrazı da cavan əmirin tənbehi ilə üzləşir. Cavan əmir bağda qoz ağacı əkən qocaya deyir:

Başqa bir ömür lazımdır ki, bu ağac
Meyvə verib dərdinə olsun əlac [3, s.235].

Cavabında qoca söyləyir ki, bu günəcən başqaları əkib, biz yemişik. İndi də mən əkirəm ki, gələcək nəsillər yesin. Qocanın müdrik cavabını eşidən əmir ona bir neçə dinar verir. Bu dəfə də qoca deyir ki, başqaları əkdininin bəhrəsini illərlə gözləyir, mənə anındaca xeyrini gördüm. Şair mənzum hekayənin sonunu ibrətamiz fikirlərlə bitirir: “El üçün kim girişərsə bir işə, özü dəxi xeyir görər həmişə [3, s.236]”. Nizminin yaratdığı gənc obrazı qocanın sözlərindən sonra səhvini anlayaraq göz yaşları içərisində oranı tərk edir. Bakıxanovun yaratdığı cavan əmir isə qocanın müdrik cavabının müqabilində onun əməyini dəyərləndirir. Nizami diqqəti daha çox dünyagörmüş ağıllı, müdrik qoca obrazına yönəltmiş, onun ağır zəhmətdən çəkinmədən əziyyət çəkməsini, əyilməzliyini ön plana çəkmişdir.

Sabirin yaratdığı yüz yaşlı əməksevər bağban Nizami ilə Bakıxanovun qəhrəmanından fərqli olaraq, alma çəyirdəyi əkir və bu zaman ona bir dəstə gənc yaxınlaşaraq deyir: “İndi əkdiklərin nə vəqt çıxar? Bu çıxınca səni zəmanə yıxar”. Qoca isə cavabında belə deyir:

- Əkmişlər, almı siz, yemişiz,
Xeyirlə yad edib dua demişiz.
Əkəriz biz daha yeyənlər üçün,
Əhli-xeyirə dua deyənlər üçün [2, s.9].

Hər iki ədibin yaratdığı zəhmətkeş qoca obrazlarının dilindən gənclərə ötürmək istədikləri mesaj bundan ibarətdir ki, insan həyatda yalnız özü üçün yaşamamalı, özündən sonrakı nəsillərin rifahı, xoşbəxtliyi, firavanlığı, sağlamlığı naminə nəşə bir iş görməli, xeyirxah, xoşniyyətli olmalıdır. Nizaminin yaratdığı müdrik qocanın dilindən deyilən sözlər gənc nəslə əməyə həvəsləndirmək, onlara insan ömrünün mənasının yaratmaqda, qurmaqda, əkib-becərməkdə olduğunu göstərmək məqsədi daşıyır. Nizaminin gənc qəhrəmanı qocanın sözlərindən utanır və göz yaşları içərisində oranı tərk edir. Fikrimizcə, şair bununla həm də onu çatdırmaq istəmişdir ki, əgər hökmdar xalqını düşünsəydi, onun idarə etdiyi ölkədə yaşayan qocalar işləyərək bir tikə çörəklərini özləri əldə etmək məcburiyyətində qalmazdılar. Nizami bütün əsərlərində olduğu kimi, burada da dövrünün eyiblərini açıb göstərməkdən çəkinməmiş, hökmdarların gözünü açmağa çalışmış, onları xalqının qayğısına qalmağa səsləmişdir. Bakıxanovun yaratdığı cavan əmir digərlərindən

onunla fərqlənir ki, o, qocanın əməyinə dəyər verir və bununla ədib dövrünün gənclərini də onun kimi qədirbilən olmağa dəvət edir. Sabirin yaratdığı gənclər isə etinasızlıqları ilə seçilir və aydın olur ki, onlar nə Nizaminin qəhrəmanı kimi dedikləri sözlərdən peşman olur, nə də Bakıxanovun yaratdığı əmir obrazı kimi humanistlik göstərirlər. Hekayədən aydın olur ki, Sabir zamanəsinin gənclərini soyuqqanlılıqda, biganəlikdə, biveclikdə günahlandırır və gələcək nəsə qayğıkeş olmağı, qocalara hörmətlə yanaşmağı tövsiyə edir.

H.Ziyanın “Mənim babam” adlı şeirində də qoca əməksevər obrazı yaradılıb. Təqaüdə çıxmış baba bağ-bağçada çalışır, ağacları belləyir, güllərə qulluq edir. Bunu gören oğul atanın əziyyət çəkməsinə etirazını bildirdikdə ata ona cavab verir ki: “Ay oğul, Əlim ayrılısa işdən, İnan elə bilərəm, Daha yaşamıram mən”. H.Ziya da Nizami kimi eyni ideyanı irəli sürür: İnsan ömrü böyü əməyi sevməli, zəhməti bir an belə unutmamalıdır. Əgər unudarsa, o zaman A.Şaiqin “Zəhmət və Zinət” alleqorik poemasında olduğu kimi, Alış dayının gününə düşər. Şaiqin yaratdığı Alış dayı obrazı əvvəl zəhmətkeş həyat sürməyinə baxmayaraq, gün gəlir ki, Zəhməti unudur, başı Zinətə qarışır və bundan sonra el arasında gözdən düşür. Qeyd olunan əsərlərin əsas qayəsi də elə bundan ibarətdir. Atalar sözündə deyildiyi kimi: “İnsanı əmək ucaldır”.

Nizami Gəncəvinin böyük ustalıqla yaratdığı qadın obrazlarını o zamankı ədəbi mühitdə intibah hadisəsi, novatorluq kimi qiymətləndirmək olar. Qadına dəyər verilməməsi, azadlıqlarının əlindən alınması və cəmiyyət tərəfindən qadınlara bir əşya kimi yanaşılması humanist şairi narahat edən məsələlərdən olmuşdur. Onun “Qarı ilə Sultan Səncərin hekayəti”ndə və “Bəhram Gur və Fitnənin ova çıxması” bəhsində yaratdığı qadınlar öz mərdliyi, məğrurluğu, cəsarəti və qorxmazlığı ilə seçilən obrazlardır.

“Sirlər xəzinəsi” poemasına daxil olan “Qarı ilə Sultan Səncərin hekayəti”ndə rəiyyətə edilən haqsızlıq, ədalətsizlik, işgəncə, zorakılıq pislənir, qadınlara əl qaldıran, onları alçaldan zülmkarlar tənqid atəsinə tutulur. Mənzum hekayədə haqsız yerə təqsirləndirilərək dargə tərəfindən döyülən və şahın bütün eyiblərini çəkinmədən onun üzünə söyləyən cəsur qadın obrazı yaradılmışdır. O. Sultan Səncərin qarşısını kəsərək deyir:

Ey Sultan, səndən görməmişəm yaxşılıq,
Fəqət neçə zülümə şahid olmuşam artıq.
Adillik eşqindəsən, bəs hanı ədalətin?
Haçan sona yetəcək sitəmin, qəbahətin?
Yetim malını yemək ədalətmidir məgər?
Dulların əmlakını soyma, çapma, talama!
Utan ağ saçlarımdan, dəymə olub-qalana.
Sən qul olduğun halda şahlıq sövdəsindəsan,
Canıdən şah olarmı, ey haqqı dardan asan?

Şah ölkədə hər işi sahmana salsın gərək,
Xalqın səadətinə keşikçi olsun gərək. [6, s.110-111].

A.Bakıxanov dahi şairin əsərindən təsirlənərək “Qarı və Harun” mənzum hekayəsini qələmə almışdır. Harun öz sarayını böyütmək istərkən yaxınlıqda yaşayan bir qarının viranə qalmış evini sökmək istəyir. Əvəzində qarıya dəyərindən artıq nə qədər bəxşiş təklif etsələr də, qarı daxmasının sökülməsinə razılıq vermir. Onu ağılsız adlandıranlara isə belə söyləyir:

Mən dəliyəm, bəs Harun niyə,
Belə çox pul verir bu viranəyə? [3, s.239]

S.Ə.Şirvani də eyni mövzuda nəslrlə “Nuşirəvan və qarı” əsərini qələmə almışdır. Buradakı qarı da şahdan, onun əyanlarından çəkinmir, mübarizlik nümayiş etdirir. Qarının daxmasından çıxan tüstü şahın sarayının divarını qaraltdığı üçün onu sökmək istəyirlər. Müqabilində qarıya nə qədər ənam təklif etsələr də, yenə razı olmur. Deyir ki, doğulub boya-başa çatdığı bu ev ona doğmadır. Həm də əgər onun evi sökülərsə, şahın adına kölgə düşər. Qarı inəyini sarayın qarşısından aparanda inək oranı peyinli ayaqlarıyla çirkləndirdiyi üçün nöqərlərdən biri qarıya inəyi burdan aparmamaqla padşahın “namusunu şikəst” etdiyini söyləyir. Qarı isə cavabında deyir ki:

“Padşahın namusu zülmədən şikəst olar, nə ədlədən və soltanın binayi-əsasi-heybətə cəhldən xarab olar, nə əqlədən [8, s.234]”.

Hər 3 əsərdən belə nəticəyə gəlmək olur ki, N.Gəncəvi kimi A.Bakıxanov və S.Əzim də qadınlarımızı cəsur, mərd, qorxmaz, öz haqqını tələb etməyi bacaran bir şəxsiyyət kimi görmək istəyir, hakim təbəqəni isə qadınların hüququnu pozmamaya dəvət edir.

N.Gəncəvinin “Yeddi gözəl” poemasında yaratdığı Fitnə obrazı da öz məğrurluğu, ağılı, zəkası, dürüstlüyü ilə seçilir. Nizami bu obrazı yaratmaqla insanları təvazökar olmağa dəvət etmiş və belə bir ideya irəli sürmüşdür ki, insan hər bir çətin işin öhdəsindən gəlməyə qadirdir. Bunun üçün yalnız istəyinə çatmaq əzmi və iradəsi olmalıdır. Bəhram şahın ov zamanı göstərdiyi məharəti öyməyən Fitnə şaha deyir: “Zənn etmə əməlin şücaətdəndir, Güclülükdən deyil, bu adətdəndir” [7, s.97-98]. Fitnənin sözlərindən qəzəblənən və onun ölümünə hökm verən şah sonda səhvini anlayır və kənizi ilə razılaşmalı olur. Fitnə çiyində öküz altmış pilləni qalxmaqla şahı inandırır ki, onun da göstərdiyi hünər sayılmaz, vərdişlə qazanılan xüsusiyyətdir.

Şair Fitnə obrazını yaratmaqla qadınları onun kimi cəsur, əyilməz, dönməz olmağa səsləmişdir. Eyni zamanda, bu əsər oxucuda belə bir fikir də formalaşdırır ki, insan bir işə vərdiş, yaxud, adət edərsə, o zaman həmin işin ustasına, peşəkarına çevrilər. “Böyük şair şah ilə adi kənizi qarşılaşdırarkən, Fitnənin mənliliyindəki gücü,

şəxsiyyətindəki üstünlüyü əsas almışdır. Elə bir kəniz obrazı yaratmaq istəmişdir ki, öz ağılı, zəkası, öz gücü və tədbiri ilə şah qalib gələ bilsin. Buna da tamam müvəffəq ola bilmişdir” [4, s.52].

Abdulla Şaiq və Mirmehdi Seyidzadə bu əsərin təsiri altında “Fitnə” adlı pyes qələmə almışlar.

Hər üç əsər ideyasına görə səsləşsə də, forma və məzmun baxımından bir-birindən fərqlənir. Fərqlərdən biri ondan ibarətdir ki, Nizamidə Bəhram obrazına qarşı rəğbət hissi duyulur. O, Bəhramı xeyirxah, ədalətli hökmdar kimi təsvir etmişdir. Lakin A.Şaiq və M.Seyidzadədə bu hiss olmur.

Hər üç əsərdə gözə çarpan digər bir fərq ondan ibarətdir ki, Nizaminin yaratdığı Fitnə ilə Bəhram bir-birinə aşıqdirlər və sonda Bəhram Fitnə ilə kəbin kəsidir. A.Şaiqin yaratdığı Fitnə obrazı vəzirin oğlu Bəxtiyarla bir-birini sevir və evlənilirlər. M.Seyidzadə isə bu əsəri sırf uşaqlar üçün nəzərdə tutduğu üçün sevgi səhnəsini tamamilən çıxartmışdır.

Üçüncü fərq Fitnənin öldürülməsinə fərman verdikdən sonrakı səhnədir ki, Nizamidə Fitnə sərhəngi razı salır ki, məni öldürmə, amma şah “söylə ki, Fitnəni öldürdüm. Hərgah verilən xəbərdən sevinərsə şah, öldür, qanım sənə qoy olsun halal! [7, s.99]” Bunu deyib sərhəngin qarşısına 7 parça ləl qoyur. Sərhəng qızın ölüm xəbərini Bəhrama çatdıranda şah kədərlənir. Beləliklə də, hər şey Fitnənin düşündüyü kimi olur.

A.Şaiqin Fitnə obrazı vəzirə nə qədər yalvarır, ona gövhərlər verir, vəzir yenə onu öldürəcəyini, şahın əmrini yerinə yetirməli olduğunu söyləyir. Bu vaxt vəzirin oğlu Bəxtiyar gəlir və atasına yalvarmağa başlayır. Atasını dediyindən dönmədikdə söyləyir ki: “Fitnənin yerinə başımı gəl, vur [1, s. 467]”. Ata oğlunun sözlərinə məhəl qoymur. Bu zaman Fitnə elə yanıqlı oxuyur ki, vəzirin qolları yanına düşür. Artıq o da anlayır ki, bu cür gözəl səsin sahibini öldürməyə əli qalxmayacaq. Odur ki, Fitnəni öz qızı kimi qəbul edərək Bəhramdan gizlin evində saxlayır.

M.Seyidzadənin yaratdığı Fitnə obrazı isə şahın əmri ilə onu öldürmək istəyən Qəhrəmana deyir:

Onu bilginən ki, təslim olmaram,
Səninlə döyüşə, vuruşa varam [5, s. 290].

Onu öldürmək istəyərkən Qəhrəman yalvarır və Fitnə onu bir şərtlə sağ buraxır ki, gərək bundan sonra yalnız mənim dediklərimi edəsən.

Göründüyü kimi, hər üç əsərdə müəyyən hadisələr bir-birindən fərqlənir. Buna baxmayaraq, üçündə də eyni ideya irəli sürülür. Yəni Nizaminin yaratdığı obraz qadın olmasına baxmayaraq, şahdan çəkinmir, həqiqəti söyləyir və sonda dediyinin doğru olduğunu şahı sübut edir. Nizamidə olduğu kimi, digər iki əsərdə də insanın öz hünəri ilə öyünməsinin mənfi xüsusiyyət olduğu fikri irəli sürülür. Ən əsası isə belə bir ideya da özünü göstərir ki, insan hər hansı bir işin ətəyindən

yapışmaq istəyirsə, əzmkarlıq göstərməli, o işi özü üçün vərdiş halına çevirməlidir. Yalnız onda hər kəs gördüyü işin ustasına, həmin sənətin peşəkarına çevrilə bilər.

Böyük sənətkarın əsərləri əxlaqi-didaktik mahiyyəti etibarilə gənc nəslin təlim-tərbiyəsində, onların həyata olan baxışlarının düzgün şəkildə formalaşmasında, yüksək mənəvi keyfiyyətlərə yiyələnməsində mühüm rol oynayır. Nizamini oxuduqca insan müdrikləşir, kamilləşir, həyatı daha yaxşı dərk edir.

Nizami irsi yüksək humanizmi, ümumbəşəriyyəti və milliliyi, dərin fəlsəfi məzmunu, novatorluğu və misilsiz poetik zənginliyi ilə dünya mədəniyyəti xəzinəsinə daxil olmuşdur. Şairin irəli sürdüyü ictimai-fəlsəfi fikirlər, mütərəqqi ideyalar bütün dövrlər və bütün xalqlar üçün müasir və aktualdır. Məhz bu xüsusiyyətlərinə görə dahi mütəfəkkir “zaman” və “məkan” anlayışlarının fəvqündə dayanır. Yaşadığı dövrdən bu günə qədər onun yaradıcılığı həm Şərqdə, həm də Qərbdə bir çox söz ustalarının ilham mənbəyinə çevrilmişdir.

Ədəbiyyat:

1. Abdulla Şaiq. Seçilmiş əsərləri, III c., Bakı, 2005. 536 səh.
2. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı antologiyası. II cild. Bakı, 2004, 264 səh.
3. Bakıxanov Abbasqulu ağa Qüdsi. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 2005, 488 səh.
4. Mir Cəlil. Klassiklər və müasirlər. Bakı, 1973. 295 səh.
5. Mir Mehdi Seyidzadə. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 2006. 320 səh.
6. Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi. Bakı, 2004. 264 səh.
7. Nizami Gəncəvi. Yeddi gözəl. Bakı, 2004. 336 səh.
8. Seyid Əzim Şirvani. Seçilmiş əsərləri, III c., Bakı, 2005. 288 səh.

МАХМУДОВА ШАЛАЛА

ТВОРЧЕСТВО НИЗАМИ КАК ИСТОЧНИК ВДОХНОВЕНИЯ РЕЗЮМЕ

Творчество всемирно известного великого азербайджанского поэта Низами и затрагиваемые им темы не теряют своей актуальности на протяжении веков. Ученые изучали и анализировали богатое творчество поэта и читатели до сих пор любят его произведения. Его стихи играют главную роль в воспитании молодого поколения, в формировании их как настоящих людей. Эти особенности привлекли внимание других писателей и стали для них источником вдохновения.

Произведения, созданные Низами, сыграли роль источника для мастеров слова в плане идей, содержания. Его произведения оказали положительное влияние не только на новаторство своего времени, но и на писателей, пришедших после него. В частности, образы рабочих и отважных

женщин, созданные Низами, привлекали мастеров слова, которые создавали новые произведения на эти темы. В статье рассматриваются некоторые произведения, созданные под влиянием поэзии Низами, проводится сравнительный анализ.

Поэт также мастерски подошел к вопросам языка и стиля, сумел сделать свои стихи читабельными, используя метафоры, художественные описания и средства выражения, придающие им поэтический тон.

В заключительной части статьи говорится, что работы Великого поэта, основанные на принципе народолюбия, формируют чувство привязанности к своему народу, его традициям и корням.

Отмечается, что, говоря о творчестве Низами Гянджеви в учебном процессе, в первую очередь, чтобы привить национально-духовные ценности подрастающему поколению, преподаватели должны ссылаться на привлекающие их внимание сцены, умело использовать поэтические произведения, инструменты, чтобы сделать эти работы более интересными для них.

Все это еще больше повысило ценность произведений творца и нашло путь в сердца читателей.

Ключевые слова: Стихотворный рассказ, сюжет, образ, идея, тема, сравнение, анализ.

SHALALE MAKHMUDOVA

NIZAMI'S CREATIVITY AS A SOURCE OF INSPIRATION
SUMMARY

The works of the world-famous great Azerbaijani poet Nizami and the topics he dealt with were not lost their relevance for centuries. The scientists studied and analyzed the rich creativity of the poet and his works, the readers still love his works. His poems play a crucial role in the instruction of the young people, in their formation as real people. These features attracted the attention of other writers and became their source of inspiration.

The works created by Nizami played the role of a source for word masters in terms of ideas, content. His works had a positive impact not only on the innovation of his time but also on the artists who came after him. In particular, the characters of the workers and brave women created by Nizami attracted the masters of words, who created new works on these themes. The article is devoted to some works created under the influence of Nizami's poetry, and a comparative analysis is conducted.

The poet also skillfully approached the issues of language and style, managed to make his poems readable, using metaphors, artistic descriptions and means of expression that give them a poetic tone.

The final part of the article says that the works of the Great Poet, based on the principle of love for the people, form a feeling of attachment to their people, their traditions and roots.

It is noted that, speaking about the work of Nizami Ganjavi in the educational process, first of all, in order to instill national and spiritual values in the younger generation, teachers should refer to scenes that attract their attention, skillfully use poetry, tools to make these works more interesting for them. ...

All this further increased the value of the creator's works and found its way into the hearts of readers.

Key words: Poetic stori, plot, character, idea, theme, comparison, analysis.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 22.08.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 27.09.2021

RƏYÇİ: Filologiya elmləri doktoru, professor Nadir Məmmədli
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

İLHAM QAZIZADƏ

Sənətsünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,

AMEA Memarlıq və İncəsənət İnstitutu

nigarqazizade@gmail.com

Hüseyn Cavid prospekti, 31

**GƏNCƏ DÖVLƏT DRAM TEATRINDA FƏALİYYƏT GÖSTƏRƏN
REJİSSORLARIN YARADICILIQ AXTARIŞLARI**

(2-ci məqalə)

XÜLASƏ

Artıq keçən əsrin ortalarında İttifaq teatrlarında müşahidə olunan müasirliyə meyl, forma və məzmun baxımından axtarışlar Azərbaycan teatrında da nəzərə çarpırdı. Məlum həqiqətdir ki, hər bir yenilik təzə qüvvələrin meydana çıxması ilə eyni vaxta düşür. Məhz bu illərdə ictimaiyyətimiz arasında səhnə sənəti sahəsində rejissor qıtlığından söhbət aparılırdı.

Teatrlarımızdakı həm rejissor, həm də aktyor sənəti müasirlik baxımından əvvəlki onilliklərdəki quruluşlardan fərqlənirdilər. Onlarda səhnənin şərti tərtibatından tutmuş aktyor oyununa, səhnə diksiyasına, hərəkətinə, plastikasına, plastikasına, hər bir komponentində yenilik görmək mümkün idi. Belə hallarda ifrata qapılmaq incəsənətin gələcək inkişafına əhəmiyyətli zərbə vurur.

Teatr aləmində baş verən abı-hava Gəncə səhnəsində ləng şəkildə özünə biruzə verirdi. Bunun da əsas səbəbi ilk növbədə kollektivdə müasir ruh ilə aşılınmış rejissorun olmaması idi. Ona görə də İttifaq miqyasında müşahidə olunan yeniliklər Gəncə teatrında bütövlükdə deyil, ayrı-ayrı tamaşalarda nəzərə çarpırdı.

Açar sözlər: Gəncə teatri, yenilik, tamaşaçı, tərtibat, kollektiv.

Keçən əsrin 60-cı illərinin əvvəllərində Gəncə teatrında dövrün cari məsələlərini özünəməxsus satirik boyalarla səhnəyə gətirən dramaturqlardan biri də Seyfəddin Dağlı idi. Tamaşanın quruluşçu rejissoru H.Sadıqzadə mətbuata verdiyi müsahibələrin birində göstərirdi ki, «pyes bizi sayıq olmağa, ətrafımıza nəzər salmağı, halal zəhmətlə yaşamayaraq, gündə bir dona girib öz rahatlığı üçün min fırıldaq işlədən, hər cür çirkin əməli həyata keçirməkdən çəkinməyən tiplərə qarşı amansız olmağa çağırır».³⁵ İlk səhnələrdən ta tamaşanın sonunadək yaradıcı heyətin dramaturji materialın əsas yönünə münasib quruluş verdiklərinin şahidi oluruq. Pərdə açılan kimi tamaşaçı qəlyanaltını öz gəlir mənbəyinə çevrilən Qəlyanlı ilə tanış olur. Aktyor M.Avşarov Qəlyanaltını varlanmaq və kef çəkməyi özünün yeganə həyat

³⁵ Kirovabad kommunisti, 1964, 28 iyul, № 61.

idealı sayan bir tip kimi təqdim edir. Onun yerışı də, söhbəti də, duruşu da, bir sözlə, hər bir hərəkəti saxtılıqla yoğrulub. Qəlyanalı çox uzaqgörən, hiyləgər bir adamdır. O, başqalarının qarşısında var-dövləti ilə öyünən, hətta lazım gələrkən öz zəhməti ilə yaşayanları dolayan, onların adı yaşayış tərzinə rişxənd edən bir tipdir. Lakin aktyorun yaratdığı surət həmişə pulu ilə öyünə bilmir, bəzi hallarda qorxaqdır, mənəvi cəhətdən şikəst, yaltaqdır. M.Avşarov Qəlyanalının belə sifətlərini göstərəkən, üzünə məzlum görünüş verir, özündən kiçiklərin qarşısında yaltaqlanır, alçalır. O, şəxsi mənfəətdən ötrü qabıqdan çıxan, hər şeyi pulla ört-basdır etməyi qanuni bir hal salır.

Bu dövrdə səhnəyə gətirilən halal zəhmətlə yaşayan mənfi obrazların əksəriyyəti sonda islah olurlar. Etiraf etmək lazımdır ki, onların bu göydən düşmə hərəkətləri, «təmizləmə prosesləri saxta, qeyri-real görünür. Qəlyanalının surətinin təbiiliyi isə onda idi ki, o ilk görüşdən öz yolundan dönməyəcəyi haqda qəti fikir yaradır. Tamaşaçıda belə bir qənaət meydana çıxır ki, belə yaramaz adamın islahı qeyri-mümkündür. Qəlyanalının reallığının bir səbəbi də dramaturqun konkret həyat müşahidələrinin meydana çıxması idi. Dediymizə misal olaraq, onu göstərmək kifayətdir ki, Qəlyanalı bütün çirkin əməllərini özgələrinin əli ilə eləyir, qəlyanalıda arvadını müdir eləyir, böyük bir mülkü qohumu Həməzənin adına yazdırır. Gördüyümüz kimi, bəd ayaqda onun ifşası dəqiq sübutlarla mümkün deyil. Belə tiplər gündəlik həyatımızda çox təsadüf olunur.

S.Avşarov obrazı, daxili çevikliyə malik şəxs kimi oynayır. Aktyorun Qəlyanaltısı xaraktercə gah yığılan, gah da açılan yaya bənzəyirdi. O, pulunun gücünə ətrafdakıları özünə tabe edir, hətta onların mənliliklərini təhqir edirdi.

Aktyorlardan F.Həsənov (nəzarətçi) və Ə.Yusifov (drujinaçı) hər dəfə səhnəyə gələrkən salonda oturanlar əvvəl-axır Qəlyanalının firavan həyatının sonu çatacağına inanmaları artır. F.Həsənovun ifasında nəzarətçi öz hərəkətlərində həm kinlidir, xalq malına xor baxanlara qarşı amansızdır. Ə.Yusifovun oynadığı drujinaçı rolu da eyni təəssürat oyadırdı. Lakin hər iki surət Qəlyanalı ilə reallıq, həyatilik baxımdan müqayisədə çox uduzurlar. Mübarizə əzmləri inandırıcı təsir bağışlamırdı. Onu qeyd etmək lazımdır ki, belə yaramazlara qarşı duran müsbət obrazlar ümumiyyətlə bu dövrün əsərlərində bədii ifadəsini zəif tapırdı.³⁶ Buna da əsas səbəb onların təsvirinin stereotip bir tərzdə verilməsi idi. M.Cəfərovun oyununda əməksevərlik, sadəlik, səmimilik Həməzənin xarakterinin başlıca xüsusiyyəti kimi diqqəti cəlb edirdi. Lakin tamaşanın digər surətlərindən Cəfərov (Ə.Məmmədov), Səbirə (Ə.Əsgərov), Qəməzənin arvadı (M.Cəfərova), Totux (H.Rzayeva) və başqaları aktyorlar tərəfindən səylə ifadə edildiklərinə baxmayaraq, bu obrazlar pyesdəki Həməzə qədər inandırıcı alınmamışlar. Ona görə də qəlyanalıları ifşa edən mühit tamaşanın aparıcı motivi

³⁶ Bağır Bağirov. «Adı sənin, dadı mənim». «Kirovabad kommunisti», 1984, 27 iyun, № 77.

kimi səsləndiyi üçün ondan hasil olan fikir də yaramazlar aləminə qarşı nifrət doğurmurdu.

Lakin quruluşçu rejissor H.Sadıqzadə tamaşa üzərində işlərkən, gördüyünüz kimi Qəlyanalı, Həmzə obrazlarının, həmçinin xüsusən bərbərxana, toy və final səhnələrinin müvəffəqiyyətli həllərini verməyə, fırlanan səhnədən istifadə etməklə hadisələrin dinamikasını gücləndirməyə nail olmuşdur.³⁷

Məlum həqiqətdir ki, rejissor kollektivi sağlam əhval-ruhiyyədə irəli aparan qüvvədir. Onun istedad səviyyəsi yaradıcı heyətin hər bir komponentinə özünün həlledici təsirini göstərir. Bunun ifadəsini Gəncə teatrının fəaliyyətində də görmək mümkündür. Məhz rejissuranın səviyyəsinin aşağı olması tamaşaların quruluşları ilə bədii tərtibatları arasında vəhdətin olmasında da özünü göstərirdi. Gəncə teatrının bədii tərtibat quruluşu bütünlüklə ideya məzmunu, sənətkarlıq xüsusiyyətləri ilə ahəngdarlıq təşkil etmirdi. Kollektivdə çalışan rəssam B.Əfəndiyev və R.Məmmədovun fəaliyyətlərinə nəzər yetirərkən aydın olur ki, onlar əsərin məzmunu ilə səsləşən bir tərtibat vermək üçün səmərəli yaradıcılıq işi aparmaq səyi göstərmirdilər. Lakin tərtibatçıların belə məsuliyyətsizliyini doğuran subyektiv səbəblərlə yanaşı, obyektiv səbəblər də görünürdü. Belə bir halı doğuran obyektiv faktorlardan ən başlıcası teatrın maddi ehtiyac içərisində olması, teatr binasının texniki baxımdan xeyli geri qalması idi.

Artıq 60-cı illərin ortalarında İttifaq teatrlarında müşahidə olunan müasirliyə meyl, forma və məzmun baxımından axtarışlar Azərbaycan teatrında da nəzərə çarpmağa başlayır. 1966-cı ilin 12 martında L.Həsənovun «Baş həkim» əsəri Gəncədə tamaşaya qoyuldu.³⁸ Üç hissədən ibarət olan pyesdə hadisələr baş həkim Muradovun rəhbərlik etdiyi rayon xəstəxanasında cərəyan edir. Gənc həkim tərənə burada elmi iş aparır. Ayaqları iflic olmuş məşhur rəqqasə Mənzəri yenidən səhnəyə qaytarmağa çalışır. Onun bu sahədə apardığı işə həmkarı Şakir hər bir vasitə ilə maneçilik törədir. Xəstəxananın kollektivi Şakiri çirkin əməllərindən çəkəndirməyə səy göstərilir. Şakir arvadı Mehribandan üz döndərir. Tərənənin təcrübə apardığı laboratoriyayı partladır. Bu bədbəxt hadisə nəticəsində sevgilisi Mənzərə kömək etmək istəyən xəstə Keybala iki gözünü itirir, Şakir ağır yaralanır.

Quruluşun rejissoru H.Ağayev pyesin məzmununun potensial imkanlarını yaradıcı tərzdə layiqincə qiymətləndirmədiyindən özünün emosional ifadəsini tapmamışdı. Baş həkim Muradov şəxsi həyatında da yüksək insani amallarla yaşayır. O, cəbhədə itirdiyi arvadının, oğlunun məhəbbətini həyatı boyu əziz tutur. İfaçı Ə.Abbasov obrazın hər sözünün, hər baxışının arxasında duran mənanı, duyğular kompleksini çatdırmağa nail olurdu. Hətta Tərənənin gənclik tərəvəti, ona məftunluğu belə Muradovu keçmiş xatirələrdən uzaqlaşdırı bilmir.

³⁷ Yəni orada.

³⁸ Kirovabad kommunisti, 1966, 17 mart, № 33.

Tamaşada Ə.Abbasovun tərəfi-müqabili Təranə rolunun ifaçısı S.Mustafayeva idi. Onun Muradova olan məhəbbəti təmiz və safdır. Çünki onun simasında özünün həyat ideallarını tapır. Təranə hiss edir ki, Muradov insanları ağır xəstəliklərin cəynəyindən xilas edir. Onların hər ikisi Muradov və Təranə xasiyyətcə bir-birini tamamlayırlar, Lakin S.Mustafayevanın baş həkimin ölüm səhnəsində ifasının həddən artıq əsəbi hal keçirməsi, obrazın tamaşa boyu ölçülüb-biçilmiş, təmkinli oyun tərzinə münasib gəlmirdi. Şakir rolunun ifaçısı M.Afşarov obrazın əsas tənqid hədəfini düzgün müəyyənləşdirmədiyindən ciddi səpkili Şakir surətini komik tərzdə oynamışdır.³⁹ Əslində isə M.Afşarov Şakirin səhvləri üzərində düşünməli idi. Şübhəsiz ki, belə oyun tərzilə Şakir kimi qorxunc bir obrazın varlığını, onun daxili aləmini açmaq mümkün deyildir.

Yaxşı bir kəlam var ki, arxayınlıq, xüsusən yaradıcı insanda özünə inam hissi oyadır. Quruluşun rejissoru H.Ağayev də əvvəlki tamaşalarında qazandığı uğurlar onda rahatlıq hissi oyatmışdı, bu cəhətli bəzi aktyorların melodramatik ünsürlərə uyumasında müşahidə edirik. Misal üçün, stol açarkən ölmüş arvadı üçün süfrə üzərinə üç qab-qacağı qoyması, ilk növbədə obrazların çox sxematik, kəskin şəkildə müsbət və mənfi cəbhəyə ayrılmış formada verilməsi və s. kimi qüsurları təcrübəli rejissor H.Ağayev tərəfindən nəzərə alınmasında axtarmaq doğru olar.

Aktyor Keybala rolunu Y.Qazıyev ifa edirdi. Keybala qəlbini qıza açmaqda çətinlik çəkir. Lakin Keybala obrazı aktyorun təsəvvür etdiyi kimi bacarıqsız bir adam deyildi. Odur ki, surəti ifaçının başa düşdüyü kimi «küt, maymaq»⁴⁰ oynamaq reallıqdan uzaq idi. Təcrübəli aktyor İ.Talibin Şahvələd surəti də tam dolğunluğu ilə səhnə həllini tapmamışdır. Artistin yaşına yaraşmayan hərəkətləri obrazın həyatda tutduğu mövqeyə uyğun deyildi.⁴¹

Keçən əsrin ikinci yarısında forma və məzmun baxımından axtarışlar İttifaq teatrlarında olduğu kimi, Azərbaycan teatrlarında da nəzərə çarpmağa başladı. Məlum bir həqiqətdir ki, hər bir yenilik təzə qüvvələrin meydana çıxması ilə eyni vaxta düşür. Məhz bu illərdə teatr ictimaiyyətimizdə səhnə sənəti sahəsində rejissor qıtlığından geniş söhbət aparılırdı. Bakıdakı Dram Teatrı müasirlik ruhu ilə aşılannmış tamaşaları müvəffəqiyyətlə oynayırdı. Əlbəttə, bu quruluşlar həm rejissor, həm də aktyor sənəti baxımından əvvəlki onillərdəki quruluşlardan fərqlənirdilər. Tamaşaların tərtibatlarında «yenilik» azarına tutulma halları səhnənin yersiz boşalmasına, aktyor oyununda, bədii təsəvvürün formalaşmasına xeyli qüvvətli təsir göstərirdi. Bu yönlü dəyişikliklər Gəncə səhnəsində də özünə büruzə verirdi. Bunun da səbəbi ilk növbədə kollektivdə müasirlik ruhü ilə aşılannmış rejissorun olmaması idi.

³⁹ Nizami. «Baş həkim», «Kirovbad kommunisti», 1966, 22 mart, № 4.

⁴⁰ Yenə orada.

⁴¹ Yenə orada.

1968-ci il noyabr ayının 19-da Gəncə teatrı şair-dramaturq Ə.Kəriminin «Ürək güzgüsü» pyesinin ilk tamaşasını oynadı.⁴² Parapsixologiya elminin inkişafı və həmin elm sahəsində çalışan adamların həyatından bəhs edən pyesin səhnə həllini rejissor H.Ağayev vermişdir. Yaradıcı heyət əsas diqqəti obrazlar aləmlərini açmağa yönəldərək, hətta tərtibatda da (rəs. H.Məmmədov) sadəliyə, yığcamlığa daha artıq üstünlük vermişlər.⁴³ Şübhəsiz ki, yaradıcı heyətin bu dəst-xətti aktyor oyununa da öz təsirini göstərmişdir. Bu cəhətdən baş rolun ifaçısı K.Sultanovun oyunu daha artıq nəzəri cəlb edirdi. Onun gənc azəri alimi Adil parapsixologiya elmində yeni kəşf etmişdir. Adilin kəşfi sahəsində insanın duyğu və düşüncələri lentə köçürülə bilir. Onun kəşfi iş yoldaşlarını təşvişə salır, ətrafdakıların söz-söhbətinə səbəb olur. Lakin K.Sultanovun Adili işçilərin doğurduğu qərribə reaksiyaya fikir vermir, tədqiqatını davam etdirir. Adil iş yoldaşı İxtiyarla yaxından tanış olduqca onun zəhmətkeşliyinə qibtə edir, digərlərinin də belə olmalarını arzulayır.

Aktyor Ə.Abbasovun ifasında Şahin şöbə müdiri kimi vəzifəsində tabeliyində olanları nüfuz altına salmağa çalışır. Özünün alçaq niyyətlərini həyata keçirmək üçün natəmiz adamları ətrafına yığaraq, onların köməyi ilə İxtiyar kimi istedadlı gənclərin irəliləyişinə mane olur. Rejissor H.Ağayev tamaşa üzərində işlərkən pyesin müəyyən çatışmazlıqlarını səhnədə aradan qaldırmaq qeydinə qalmasıdır. Quruluş ifaçıların, əsas qəhrəmanın imkanı baxımdan natamam verildiyindən o layiqli emosional təsir gücünə malik olmayıb. Ə.Abbasov kimi bacarıqlı aktyor belə bəzi səhnələrdə «Ədəbi materialın olmaması» ucundan öz oyununda xatalara yol verirdi.⁴⁴ Adətən belə epizodlarda aktyor gur səsindən, temperamentli oyun üslubundan istifadə edib, vəziyyətdən çıxmaq istəyirdi. Lakin bu vasitələr həmişə istənilən nəticəni vermədi, realist səpgili obraza yamaq təsiri bağışlayırdı.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, aktyor ansamblı pyesdəki «mətin səthliliyini» aradan qaldırmaq sahəsində xeyli iş görmüşlər. Yaradıcı əməyin sayəsində Z.Baratovun (Qubad), A.Məmmədovun (Fərhadlı), F.Qasimovun (Oğlanşah), E.Cavadovun (Ağa) «oyunları səmimi təsir bağışlayırdı».⁴⁵

Tamaşada uğurlu aktyor ifalarından biri də M.Bürəcəliyevin Lələşi idi. İnstitutun təsərrüfat işləri müdiri vəzifəsində işləyən Lələş qorxaq, yaltaq xarakterə malikdir. Aktyor obrazın çirkin təbiətini xarakterizə edən inandırıcı səhnə ifadə vasitələri tapmışdır. Lələş məkrli əməlini həyata keçirmədən əvvəl hiyləgər baxışlarla tora salacağı adamın arxasınca baxır, cəld, çevik hərəkətlə dabanı üzərində 180 dərəcə dönerək, sifətinin cizgilərinə zəhmli görkəm verirdi. Məhz belə sözsüz səhnələrdə aktyor obrazının daxili aləmini açmağa nail olurdu. Bürəcəliyevin oynadığı Lələş obrazı sübuta yetirirdi ki, bəzi hallarda aktyorun sənətkarlığı ədəbi

⁴² «Ürək güzgüsü»nün ilk tamaşası. «Kirovabad kommunisti», 1968, 19 noyabr, № 196.

⁴³ Ə.Yusifov. «Ürək güzgüsü», «Kirovabad kommunisti», 1968, 11 dekabr, № 147.

⁴⁴ Ə.Yusifov. «Ürək güzgüsü», «Kirovabad kommunisti», 1968, 11 dekabr, № 147.

⁴⁵ Yəni orada.

materialın məhdudluğunu aradan qaldırılmasında xeyli iş görür. Təəssüflə qeyd edilməlidir ki, Lələş rolunun digər ifaçısı M.Rzayevin oyununda «bəzi sözlərin təhrif olunmuş tərzdə işlənməsi, artıq hərəkətin süni bir gülüş doğurması»⁴⁶ obrazın tam dərəcədə ifşasına xidmət göstərmirdi. İxtiyar obrazı aktyor P.Nadirov tərəfindən yaradıcı bir səpgidə səhnə şərhini tapmadığı üçün pyesin bu nöqsan cəhətləri tamaşanın ümumi emosional təsirində özünü biruzə verirdi.

Yusif və Ruddi məslək dostlarıdır. İlk səhnədə Yusif hadisələr inkişaf etdikcə nəzərimizdə məntiqləşir, qəhrəman səviyyəsinə yüksəlir. Aktyor Q.Abbasov Yusifin faciəli ölümünün təsiri romantik boyalarla alınmışdır. Lakin obrazın ölümünün həddən ziyadə nikbinliklə qarşılanması rolun reallıq dərəcəsinə xələl gətirir, ifaçının dövrün şablon oyun tərzindən yaxa qurtara bilmirdi. Yusifin (Q.Abbasov) bu səpkidə təqdimi rejissor B.Şərifovun da nəzərindən qaçması kimi qiymətləndirilməlidir. Lakin təəssüf hissi ilə qeyd etməliyik ki, Q.Abbasovun (Yusif) oyununda müşahidə olunan emosionallıq, romantik əhval-ruhiyyə Ə.İsmayılovun (Ruddi) ifasında nəzərə çarpmırdı.⁴⁷ Pyesdə eyni səpkidə verilmiş obrazların səhnədə sənətkarlıq baxımından müxtəlif səviyyələrdə canlandırılmaları təbii hal idi. Çünki Yusif surətinin ümumi cizgiləri Q.Abbasovun aktyorluq ampulasına münasib gəlirdi. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Q.Abbasov ümumi aktyorluq istedadı sayəsində hətta dramaturji materialda belə olmayan obrazın müxtəlif çalarlıqlarını canlandırmağa müyəssər olurdu. Göstərilən cəhət hər şeydən əvvəl Yusifin mili koloritini aşkarlamağa köməklik göstərirdi. Təəssüf ki, bu cəhət Ə.İsmayılovun Ruddisində müşahidə olunmurdu. İfaçı Ruddinin yaşadığı cəmiyyətin pis niyyətli adamlarına qarşı niyyətini kinayəli, alçaldıcı baxışla süzməklə kifayətlənirdi.⁴⁸

Yusifin anası Solmaz xanımın ifasında ümumiləşdirilmiş, müdrik bir ana təsiri bağışlayır. Bu obrazla səhnədə iki dəfə rastlaşırıq – bir proloqda, bir də son epizodda. Təcrübəli aktrisa Ananı öz orijinal oyunu ilə sevdilir. Solmaz xanım ananın simasında elin ağbirçəklərinin tipik xüsusiyyətlərini cəmləşdirirdi. Lakin əsərdə digər rəmzi şəkildə verilmiş 2 göyərçin obrazı rejissor tərəfindən lazımi dərəcədə mənalandırılmadığından bitkin səhnə ifadəsinə tapmadığından, tamaşada nə üçün verildiyi aydın olmurdu.

Ötən əsrin 60-cı illərində İttifaqın bir çox teatrlarında (Moskvanın Mayakovski teatri, Tbilisinin Rustavelli teatri və s.) Evripidan «Medeya» pyesi müvəffəqiyyətlə tamaşaya qoyulub. Bu quruluşlar rejissor və aktyorların ümumi yaradıcılıq potensialının bürüzə çıxmasına imkan yaradırdı. Məhz bu baxımdan Gəncə teatrinin 1970-ci ildə hazırladığı «Medeya» tamaşasına nəzər yetirmək maraq

⁴⁶ Yəni orada.

⁴⁷ C.Səfərov. «Yanan ulduzlar». «Kirovabad kommunisti», 1968, 31 sentyabr, № 129.

⁴⁸ Qədirov, A.Hacıbabayev. kirovabad teatri haqqında qeydlər. «Kirovabad kommunisti», 1969, 20 may, № 59.

doğurur.⁴⁹ Quruluşçu – rejissor İ.Bağırov tamaşa üzərində iş prosesində yunan dramaturgiyasının səhnə təcrübəsindən istifadə etməyə səy göstərmişdir.

Yunan dramaturgiyasına bədiilik baxımdan lazımi tələblərə cavab verən ölçüdə səhnə həlli vermək üçün onun estetik meyllərini müəyyənləşdirmək, bu yüksək meyarlara həm rejissor, aktyor, həm də səhnə atributlarına malik olmaq əsas şərtdir.

Medeya iradəli, qorxmaz, ehtiraslı, öz mənliliyini yüksək tutan, bir-birinə əks hisslərlə, duyğularla yaşayan, heç kəs tərəfindən təhqir olunmağa dözməyən bir qadındır. O, xəyanət görmüş ərindən intiqam almaq ehtirasının burulğanında çırpınır. Sonda intiqam hissi doğma balalarına olan analıq məhəbbətini üstələyir, ərindən doğduğu iki övladını qətlə etmək qərarına gəlir. Belə mürəkkəb xarakterli rolunu yaratmaq səhnənin sirlərinə ağıllıq olan istedadlı, temperamentli oyun tərzinə, səhnə plastikasına malik Z.Əliyevaya həvalə olunmuşdur. Aktrisa səhnəyə ilk gəlişində hiss etdirirdi ki, onun qəhrəmanı qəlbi xəyanətlə zəhərləndiyindən əqlini yalnız qəzəb odu idarə edir. Lakin ifaçının Medeyası onu coşdurən hisslərini cilovlamğa çalışır, əri Yasonu aldatmaq üçün qadınlaşmaq naz-qəmzəsini işə salır, ərinin törətdiyi günahlarını unudacağını söyləyir. Lakin hadisələr cərəyan etdikcə Z.Əliyevanın Medeyası öz tutduğu intiqam yolundan dönməyəcəyini çılğın hərəkətləri, temperamentli davranışı ilə canlandırırdı. Medeya mühitə qarşı ehtirazını, apardığı mübarizəsini aydın oyun üslubunda verirdi. Fəciənin ikinci hissəsində, övladlarını qətlə yetirmək hissi ilə yaşayarkən onun öz-özü ilə mübarizəsi, bir-birinə əks mövqelər arasındakı tərəddüd keçirmə hissi, ikiləşmə aktrisanın oyununda az duyulurdu. Odur ki, «obraz birtərəfli təsəvvür yaradırdı».⁵⁰ Qadın qəzəbinin nəhayətsizliyini göstərərək bəzən obrazın keçirdiyi həyəcanı yaşayarkən ifaçı oyununda daha artıq çılğınlığa uyurdu ki, bu da onun öz fiziki gücünü və səsini qənaətlə bölüşdürməməsindən doğurdu.⁵¹

Ə.Abbasovun hakimiyyət və şöhrət düşkünlüyü Yasonu bir vaxtlar sevimli həyat yoldaşı olan Medeyanın göz yaşlarına belə laqeydlik göstərir. O, yalnız övladları həlak olundandan sonra düşdüyü fəlakətin acısını hiss edir, əvvəlki şüxluğunu, özünə inan hissini itirir, bədbin əhval-ruhiyyə keçirirdi.

K.Sultanov insanlara ağlasığmaz dərəcədə bədbəxtlik gətirmə hissi Kreontun simasında göstərilir. Aktyor obrazın bu acınacaqlı vəziyyətindən heç bir nəticə çıxarmadığını kobud, hökmlü davranışı ilə hiss etdirirdi. Tamaşanın ansamblının uğuruna R.Veysəlova (Dayə) və A.Məmmədovun (Mürəbbə) səhnə təcrübələri öz təsirini göstərmişdir. Təəssüf ki, aktyorlardan R.Nadirov (Egey) və E.Cavadaov (Carçı) «ümumi fonda solğun» təsir bağışlayırdılar.⁵²

⁴⁹ İlk tamaşa 17 dekabr 1969-cu ildə olub. Bax: Azərbaycan teatr antologiyası. 2-ci cild, Bakı, 2013, səh. 331.

⁵⁰ Мехти Мамедов. «Встреча отличной трагедии». «Бакинский рабочий». 1970, 14 январ, № 10.

⁵¹ Yəni orada.

⁵² Əsəd Məmmədov. Monumental «Antiqona», «Ədəbiyyat və incəsənət», 1978, 8 aprel, № 15.

Kəskin kolliziyalarla zəngin mühitin canlandırılmasında rəsam böyük rola malikdir. Bu baxımdan J.Toponovun səhnə tərtibatı quruluşun üslubuna uyğun olduğundan tamaşanın plastik və dinamik həllinə imkan yaratmışdır.⁵³

Məlum bir həqiqətdir ki, yunan faciəsində xor ideya-bədii funksiyanın əsas daşıyıcılarından biridir. Əfsus ki, gəncəllərin quruluşunda xor səhnədə iştirak edir, lakin onun rolu heçə endirildiyindən zəif alınıb. Rejissor xorun sözlərinin hamısını birləşdirib Şəhərli qadın obrazına vermişdir. Bu rolun ifaçısının öhdəsinə ciddi yaradıcılıq vəzifəsi düşmüşdür. Səhnədə cərəyan edən bir-birinə bənzəməyən hadisələrə xorun münasibəti də müxtəlif, rəngarəng olmalıdır. Şəhərli qadın obrazının ifaçısı həddən artıq yersiz pitetika, çılğınlığa üstünlük verirdi.⁵⁴

Gəncəllər Safaklun «Antiqona» faciəsi ilə 1970-ci ilin 11 dekabrında tanış oldular. Teatrın «Antiqona»ya müraciəti səhnəsində ümumbəşəri problemlər və insanlar arasında daim yaşarlı olan həyat həqiqətlərini canlandırmaq istəyindən doğurdu. Pyesdə hakimiyyət və şəxsiyyət, insan və qanun axtarışları dramatik hadisələr axarında qarşılaşdırılır.

Quruluşun rejissoru J.Bağırovun əsas məqsədi tamaşa boyu insan həqiqətini, qüdrətini tərənnüm etməklə yanaşı, eyni zamanda mühitə qarşı tutduqları mövqeyə, anlayış faciəli aqibətləri haqqında tamaşaçılarda haqqında düşüncələr sistemi yaratmaqdır. Odur ki, yaradıcı kollektiv əsas diqqəti Antiqona və Kreont arasındakı fikir ayrılığına yönəltməkdə görüb.

Fiv şəhərinin hökmdarı mücərrəd qanuna riayət edir. O, əmr edir ki, qanuna tabe olan qardaşı Enokl şərəflə basdırılsın, düşmən tərəfə qoşulub öz vətəninə hücum edən kiçik qardaş Politikin cənəzəsi torpağa basdırılmasın, ona matəm saxlanması da cinayət sayılsın, Antiqona isə bacı borcunu yerinə yetirir, qardaşını torpağa basdırarkən tutulur və hökmdar qardaşının əmri ilə diri-diri sərdabəyə salınır. İlk baxışda hər ikisi haqlıdır. Kreant qanunun aliliyini əsa götürürdü. Antiqona isə insanlıq borcuna sadıqlıq göstərməyə üstünlük verir.

Gənc aktrisa Şərqiyyə Abbasova səhnəyə kədər və qəmgin baxışlarla daxil olurdu. Yunan meydançasını xatırladan boşluq, «insan emosionallarının daşlaşmış forması kimi baxılırdı». Onun etirazı gah coşub-daşır, gah da pıçıltı ilə ifadə olunurdu. Antiqonanın əqidəsinə görə yaşadığı mühit «qorxu xalqın dilini bağlamasaydı, mənə haqq verər, məni doğruldadır. Amma nə edəsən ki, yer üzünün hakimləri saysız-hesabsız nemətlərə sahib olmaqdan başqa, həm də istədiklərini demək, dediklərini eləmək iqtidarına malikdirlər». Aktrisa bu səhnəni dərin inamla, qətiyyətlə aparırdı.⁵⁵

⁵³ Yenə orada.

⁵⁴ Yenə orada.

⁵⁵ M.Məmmədov. İkinci görüş. «Ədəbiyyat və incəsənət», 1977, 15 yanvar, № 3.

Teatrın təcrübəli aktyoru Ə.Əbbasov Kreontu ilk səhnələrdə öz hökmranlığını nümayiş etdirən, hökmünə qarşı çıxanlara amansız olduğunu çox sərt, qatı boyalarla oyun üslubunda yaradırdı. Lakin ifaçı obrazın xarakterindəki ata, qayınata, ər kimi insani təbəddülatın büruzə çıxmasını zəif ifadə tərzində çatdırırdı.

Qoca Tiresi ilə görüş səhnəsində Kreontun özbaşınalığına son qoyulur. Kor Tiresi cərəyan edən hadisələri düzgün mövqedən qiymətləndirir. Aktyor Rza Nadirov obrazı təmkinli, öz fikrini həyəcədən coşub-daşan Kreonta izah edərkən hərarətli oyun nümayiş etdirir. O, hökmdarın qarşısında vüqarını sındırmır «ədalətli bir ittihamçı kimi danışır».⁵⁶

Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, gəncəlinlərin quruluşunda xor cərəyan edən hadisələrə müdaxilə edə bilmir.⁵⁷

D.Tavadzenin tərtibatı ümumilikdə «əzəmətli faciə mühiti yarada bilmir»,⁵⁸ səhnədəki bəzi elementlər lazımsız təsir bağışlayır.

Gəncə teatri 1970-ci ilin 17 sentyabrında Novruz Gəncəlinin «Məhəbbət nişanəsi» pyesini tamaşaya qoydu. Əsərdə Araz çayının üstündə inşa edilən sədd iki yerə bölünmüş xalqın gənclərinin bir-birini sevmələrinə də şərait yaradır, məhəbbət körpüsü rolunu oynayır. X.Hacıyeva Könül obrazını tərəvətli oyunu ilə xoş təəssürat oyadır. Aktrisa həm adi məişət, həm də əsərin son dərəcə dramatik səhnələrində Surxayı qəlbən sevdini inandırıcı davranışı ilə tamaşaçıya çatdırırdı.

Tamaşada nəzəri cəlb edən ifaçılardan biri də ali təhsilli aktyor Surxay Səfərovdur. Onun yaratdığı Mira əsərin gülüş mənbəyi olaraq, «duruşu, danışığı, sifətindəki mimikası, əl hərəkətləri» quruluşun tərəvətini, şənliyini xeyli artırır. Məhz ona görə də Mirinin hər dəfə səhnəyə gəlişi «sürətli alqışlarla qarşılanırdı».⁵⁹ Rejissor B.Şərifovun yaşlı nəslə yer verməsi (K.Sultanov-Ataxan, M.Cəfərov-Şura) tamaşanın baxımlı alınmasında az rol oynamamışdır.

İstifadə olunan mənbələr

1. Kirovabad kommunisti, 1964, 28 iyul, № 61.
2. Bağır Bağırov. «Adı sənin, dadı mənim». «Kirovabad kommunisti», 1984, 27 iyun, № 77.
3. Kirovabad kommunisti, 1966, 17 mart, № 33.
4. Nizami. «Baş həkim», «Kirovabad kommunisti», 1966, 22 mart, № 4.
5. «Ürək güzgüsü»nin ilk tamaşası. «Kirovabad kommunisti», 1968, 19 noyabr, № 136.

⁵⁶ Yenə orada.

⁵⁷ Yenə orada.

⁵⁸ M.Məmmədov. ikinci görüş. «Ədəbiyyat və incəsənət», 1977, 15 yanvar, № 3.

⁵⁹ Ərşad Hüseynov. «Kirovabad kommunisti», 1970, 26 sentyabr, № 177.

6. Ə.Yusifov. «Ürək güzgüsü», «Kirovabad kommunisti», 1968, 11 dekabr, № 147.
7. C.Səfərov. «Yanan ulduzlar». «Kirovabad kommunisti», 1968, 31 sentyabr, № 129.
8. Sədırov, A. Hacıbabayev. Kirovabad teatrı haqqında qeydlər. «Kirovabad kommunisti», 1969, 20 may, № 59.
9. İlk tamaşa 17 dekabr 1969-cu ildə olub. Bax: Azərbaycan teatr antologiyası. 2-ci cild, Bakı, 2013, səh. 331.
10. Мехти Мамедов. «Встреча отличной трагедии». «Бакинский рабочий». 1970, 14 январ, № 10.
11. Əsəd Məmmədov. Monumental. «Antiqona», «Ədəbiyyat və incəsənət», 1978, 8 aprel, № 15.
12. M.Məmmədov. ikinci görüş. «Ədəbiyyat və incəsənət», 1977, 15 yanvar, № 3.
13. Ərşad Hüseynov. «Kirovabad kommunisti», 1970, 26 sentyabr, № 177.

ИЛЬХАМ ГАЗИЗАДЕ
ТВОРЧЕСКИЕ ПОИСКИ РЕЖИССЕРОВ, ОКАЗЫВАЮЩИХ
ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ В ГЯНДЖИНСКОМ ГОСУДАРСТВЕННОМ
ДРАМАТИЧЕСКОМ ТЕАТРЕ

(2-ая статья)

РЕЗЮМЕ

Уже в середине прошлого века наблюдаемые в театрах Союза склонности к современности, поиск форм и содержания привлекало внимание и в Азербайджанском театре. Известно, что каждая новизна совпадает с появлением новых сил. именно в эти годы велись разговоры о недостатке режиссеров в сценическом искусстве. С точки зрения современности и режиссерское, и актерское искусство в наших театрах отличались по своему строению в прежних десятилетиях. В каждом их компоненте, начиная от условного оформления сцены до актерской игры, сценической дикции движения, пластики, можно было видеть изменения. В таких случаях впадение в крайность наносит значительной удар будущему развитию искусства. Изменения, происходящие в театральном мире, медленно проявляли себя на Гянджинском сцене. Основной причиной этого было отсутствие в коллективе режиссера, наделенного духом современности. Поэтому изменения, наблюдаемые в Союзном масштабе, привлекали внимание в Гянджинском театре не целиком, а в отдельных спектаклях.

Ключевые слова: Гянджинский театр, новизна, зритель, оформление, коллектив

ILHAM QAZIZADEH
CREATIVE RESEARCHES OF DIRECTORS WORK IN THE GANJA
STATE DRAMA THEATER
(2st article)
SUMMARY

The researches in terms of the innovation trend, form and context accompanying the unity theaters appeared in the Azerbaijan theater as the middle of the last century. It is known that, each innovation falls at the same time by the emergence of new forces. Just in these years, they were talking about our community, shortage of directors in the field of performing arts. Both director and actor profession differ from the structures of previous decades in terms of modernity. From the conventional arrangement of the stage to the role of the actor. Stage diction, act, calisthenics, it was possible to see a change in each component. In these cases, fall into extreme strikes to the future development of the art. Changes in the world of theater was expressing itself slowly in Ganja. The main reason of this, first of all, there was a lack of a director in the team with a modern spirit. Therefore, the changes observed at the union in the Ganja theater not as a whole, but in separate performances.

Key words: Ganja theater, innovation, spectator, arrangement, team.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 22.08.2021.
Çapa qəbul olunma tarixi: 27.09.2021
RƏYÇİ: Sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Vidadi Qafarov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

RZAYEVA QƏRƏNFİL ZEYQƏM QIZI

qerenfilrzayeva40@gmail.com

YOLÇUZADƏ PƏRİŞAN ÜZEYİR QIZI

prisanyolcuzad@gmail.com

ADPU-nun Ağcabədi filialı

**AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA QADIN AZADLIĞI PROBLEMİ
MÜSTƏVİSİNDƏN MİRZƏ ƏLƏKBƏR SABİR YARADICILIĞINA BAXIŞ**

*Qadın gülərsə şu ıssız mühitimiz güləcəkdir,
Sürüklənən bəşəriyyət qadınla yüksələcək.*

(Hüseyn Cavid)

XÜLASƏ

Bəşər cəmiyyəti iki qütbün - qadının və kişinin psixologiyası, düşüncə tərz, üzləşdiyi problemlər arasında yaranmış gərginlik sahəsində formalaşır və yaşayır. Təbii ki, bütün ictimai - siyasi epoxalarda bəşəriyyəti narahat edən global problemə çevrilən gender məsələsi zamanın ruhuna uyğun olaraq bu və ya digər şəkildə işıqlandırılmışdır. İstər Qərb, istərsə də Şərq ictimai - bədii fikrində qadın obrazları bədii ədəbiyyatda insan konsepsiyası çərçivəsində tədqiq edilərək mühüm sosial problem qismində çözülmüşdür.

Azərbaycan ədəbiyyatında XII əsrdə Nizami Gəncəvi yaradıcılığında ilk cümlələri nəzərə çarpan qadın obrazları XIX əsrdə günün ən aktual və təxirəsalınmaz probleminə çevrildi. XIX əsrdə M.F.Axundovun cəsarətli, mərd qadın surətlərindən sonra ədəbiyyat aləmində N.Vəzirov, Ə.Haqverdiyev, C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, Ü.Hacıbəyov və digər sənətkarların yaradıcılığında qadın obrazları Azərbaycan cəmiyyətinin problemlərinin həllinin ən vacib şərti, üz - üzə gələn çətinliklərin dəf olunmasının ən səmərəli vasitəsi kimi təqdim olunmuşdur. Bu sənətkarların yaradıcılığında ısrarla qaldırılan qadın probleminin həlli zəruriyyəti XIX əsrdə M.F.Axundovun yaradıcılığında cəmiyyətin ilk növbədə, özü də radikal şəkildə həll etməli olduğu problem səviyyəsində təcəssüm olunmuşdur. Əgər onun sələfləri qadının cəmiyyətdə acınacaqlı vəziyyətini təsvir etməklə kifayətlənirdilərsə, M.F.Axundov qadınlarda mərd, cəsarətli, mübariz ruh tərbiyə etmək vasitəsilə onların azadlıqlarının konkret yol və vasitələrini də müəyyənləşdirirdi.

XX əsrin əvvəllərində savadsızlıq və fanatik ənənələr səbəbindən ictimai və siyasi həyatdan təcrid olunmuş şəraitdə yaşamaları qadınların şəxsi həyatı üçün bir sıra çətinliklər yaratmışdı.

Azərbaycanın ziyalı elitası xalqı maarifləndirməyə, hüquq və vəzifələrini anlatmağa çalışır, "qadın bir şəxsiyyət kimi azad olmayınca xalqın problemləri həll olunmaz qalacaq!" ideyasını irəli sürürdülər. Bu mövzuda daha çox H. Zərdabi,

Ə. Ağayev, M. Şahtaxlı, C. Məmmədioquluzadə, Ö. F. Nemanzadə, Ə. Nəzmi, M. Ə. Sabir, F. Köçərli, M. S. Ordubadi, C. Cabbarlı, M. Ə. Rəsulzadə və başqaları yazırdılar. Onlar fanatik dindarların hücumlarından çəkinməyərək diqqəti qadın problemlərinə də cəlb edə bilir, qızların zorla evləndirilməsini, kişilərin onlarla qul kimi rəftar etməsini tənqid edir, qadınlara kişilərlə bərabər təhsil verməyin zəruriliyini diqqətə çatdırırdılar.

Yuxarıda adları çəkilən hər bir sənətkarın məsələyə özünəməxsus yanaşma tərzini və bədii ümumiləşdirməsi olmuşdur. Onlardan Mirzə Ələkbər Sabir yaradıcılığı qadın məsələsinə münasibətdə orijinallığı ilə daha çox diqqəti çəkir.

Məqalədə məhz qadın azadlığı müstəvisindən Mirzə Ələkbər Sabir yaradıcılığına baxış keçirilmiş, müasiri olduğu cəmiyyətin mühüm probleminə çevrilmiş qadın hüquqsuzluğuna qarşı mübarizə motivlərini özündə əks etdirən əsərləri təhlil obyektinə çevrilmişdir.

Açar sözlər: *Azərbaycan qadını, cəmiyyət, qadın azadlığı, sənətkar münasibəti, Mirzə Ələkbər Sabir, elm, təhsil, maarifləndirmə, bədii ümumiləşdirmə*

Yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli simalarından olan Mirzə Ələkbər Sabir Tahirzadə Azərbaycanın böyük xalq şairi, vətənsəvər mütəfəkkiri və ictimai xadimidir. O, milli ədəbiyyatın, Xaqani, Nizami, Füzuli, Vaqif, Axundov, Seyid Əzim kimi klassiklərin, çoxəsrlük Şərq poeziyasının qabaqcıl ənənələri üzərində yetişib kamala çatmışdır. Sabirin "Hophopnamə" adı ilə tanınan şeir kitabı realist ədəbiyyatın gözəl nümunəsi, milli bədii fikrin böyük abidəsi sayılır. Sabir türkdilli xalqlar arasında tək-tək şairə nəşib olan şan-şöhrət sahibidir. "Molla Nəsrəddin" ədəbi məktəbinin başçılarından biri kimi o, Azərbaycanla birlikdə Şərqi bir çox ölkələrindəki ədəbi inkişafa qüvvətli təsir göstərmiş, orijinallığı, böyük fikri-estetik qüvvəsi ilə seçilən poeziya məktəbi yaratmışdır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Mirzə Ələkbər Sabirin anadan olmasının 150 illik yubileyinin keçirilməsi ilə əlaqədar 01 iyun 2010-cu il tarixli sərəncamında demişdir: "Mirzə Ələkbər Sabir çoxəsrlük poeziyamızın parlaq ənənələrini layiqincə yaşatmaqla bərabər, ədəbiyyatımızı keyfiyyətcə yeni mərhələyə yüksəldərək onu ictimai məfkurə baxımından daha da zənginləşdirən söz ustası kimi şöhrət tapmışdır. "Molla Nəsrəddin" jurnalı ətrafında formalaşmış ədəbi cərəyanın aparıcı simalarından olan mütəfəkkir şairin yüksək istedadla yaratdığı əsərlərin başlıca mövzusunun mənəvi saflığa, mədəni yüksəlişə və maariflənməyə çağırış təşkil etmişdir".

Sabir ədəbiyyatımıza elə bir köklü zəminlə gəlmişdir ki, onun yaratdığı hər bir sənət nümunəsində bəhrələndiyi ədəbi qaynaqların mayasını görürük. XIX əsrin ikinci yarısında yaradıcılığa başlayan Sabir, öz poetik qənaətini XX əsrin əvvəllərində dəqiqləşdirə bildi.

Əsrin əvvəllərində cəmiyyət həyatında baş verən dəyişikliklər elmə, mədəniyyətə və ədəbiyyata da təsirini göstərdi. 1905-ci ilin I Rus İnqilabı nəinki rus

xalqının, eyni zamanda Zaqafqaziya xalqlarının da milli oyanışına zəmin yaratdı. Demokratik mətbu orqanımız olan “Molla Nəsrəddin” jurnalının nəşri və həmçinin xalq həyatının aynasına çevrilməsi inqilabi ruhlu sənətkarların yaradıcılığına təkan verdi.

Mayasını M. F. Axundzadə realizmindən alan demokratik ədəbiyyat cəbhəsi dövrün gözüaçıq, maarifpərvər ziyalıları, şair və yazıçıları öz ətrafına topladı. Bunların içərisində heç şübhəsiz Mirzə Ələkbər Sabir də vardı. Sabir inqilabdan əvvəl də şair idi. Ancaq onu əsl sənətkar kimi tanıdan 1906-1911-ci illərdə yazmış olduğu şeirlər və ölməz əsərləri oldu.

“Çarizmin və istismarçı quruluşun ifşası, dini mövhumat və cəhalətin, fanatizm və fatalizmin, qadın əsarətinin tənqidi, gənc nəslin təlim və tərbiyəsi, ana dili, milli mətbuat və realist ədəbiyyat uğrunda mübarizə, ictimai-mədəni tərəqqi problemləri də şairin yaradıcılığından qırmızı bir xətlə gəlib keçir”. (1, 7)

Yenilənən əsrin tələblərini duyan Sabir, əsərlərinin mövzusunı real həyatdan alır, zamanın nəbzini tutan əsərlər yaratmağa çalışırdı. O, şairlik vəzifəsini yaxşı bilir və yazırdı:

Şairəm, çünki vəzifəm budur, əşar yazım,
Gördüyüm nikü-bədi eyləyim izahar yazım.
Günü parlaq, günüzü ağ, gecəni tar yazım,
Pisi pis, əyrini əyri, düzü həmvar yazım (2, 36).

Həyatın elə bir sahəsi və dövrün elə bir aktual məsələsi yoxdur ki, Sabir qələmindən yan keçsin. Zəhmətkeşlərin ağır güzəranı, fəhlə və kəndlilərin amansızcasına istismarı, mədəni gerilik, dini fanatizm, avamlıq, cəhalət, qadın hüquqsuzluğu və s. məsələlər daim böyük şairi düşündürmüş, ədəbi mübarizəsinin leytmotivinə çevrilmişdir.

Biz qadın hüquqsuzluğuna qarşı mübarizənin rüşeymlərinə, hələ XIX əsr ədəbiyyatımızın maarifpərvər sənətkarlarının yaradıcılığında rast gəlmişdik. Səadət xanımın (“Rəşid bəy və Səadət xanım”) adət-ənənəyə qarşı çıxaraq sevdiyi gəncə qoşulub qaçması XIX əsr Azərbaycan mühitində görünməmiş bir hadisə idi. Qadının kölə kimi alınib-satıldığı Şərq aləmində belə bir sənət əsərinin araya-ərsəyə gəlməsi mütərəqqi hadisə olmaqla yanaşı, özündən sonar gələn sənətkarlara sanki ilham mənbəyi və ideya qaynağı oldu.

Mirzə Ələkbər Sabir də XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəlləri üçün Azərbaycan cəmiyyətinin ağrılı yeri olan qadın zorakılığına, qadın hüquqsuzluğuna qarşı mübarizə aparmış, qadının cəmiyyət həyatına atılmasının, ictimaiyyətə qoşulmasının tərəfdarı olmuşdur. Sabir Azərbaycan qadınının ağır həyat şərtlərini görür, onun halına acıyırdı. Qızların elm, təhsil əldə etməsinin faydasını anlayan şair, bu fikrə qarşı çıxanları haqlı olaraq “Ey fələk, zülmün əyandır” bəhri-təvilində öz dilləri ilə

rüsvay edir, onların qadın haqqındakı təsəvvürlərini lağa qoyurdu. Qızların məktəbə getməsinə biabırçılıq, İslama “sitəm” sayanların dilindən söylənən bu şeirdə Azərbaycan qadınının miskin həyatını şərtləndirən amillər, bədbəxt gələcəyinə zəmin hazırlayan ruhanilər və bunu gerçəkləşdirən mühit böyük satirikin tənqid hədəfinə, öldürücü gülüşünün obyektinə çevrilir.

Sabir satirasının təsdiq pafosunda cəmiyyətin maariflənməsinə qarşı çıxan qüvvələrlə müqayisədə maarifçilik uğrunda dönməz mübarizə yoluna qədəm qoyanların artan gücü, həyatın bütün sferalarına təsiri, həyatı, yaşayış tərzini, həyata, yaşayışa baxış sistemini dəyişdirmək imkanları əks olunur. Burada maarifçilik hərəkətinin milli həyata getdikcə daha artıq nüfuz etməsi bədii təhlil predmeti olur.

“Ey fələk, zülmün əyandır...” satirasında “məktəbi-nisvan”ın cəmiyyət həyatına nüfuzunun satirik tipin monoloqunda əks olunan məzmunu məktəbin ictimai şəüurdakı obrazının dəyişməkdə olduğunu sübut edir. Hiss olunur ki, milli mühitdə nəinki yeni tipli məktəblərin, hətta “məktəbi-nisvan”ların açılmasına rəğbət bəsləyənlərin, bu işə təkan verənlərin sayı gündən-günə artmaqdadır. Mütərəqqi fikir daşıyıcılarının məktəb hərəkətini irəli aparmasının, məktəb şəbəkəsini hər gün daha artıq genişləndirmək məramlarının qarşısını almaq mümkünsüzdür; zamanın ictimai-mədəni hərəkəti mühafizəkar qüvvələrin müqavimətini qırmaqdadır: “... Görək aləmi-islamda, hər ölkədə, hər şəhərdə, dinarü dirəmlər saçılıb, məktəbi-nisvan açılıb, qız balalar məktəbə hazır olalar, elmdə mahir olalar, fəzldə bahir olalar, başdan-ayağa geyələr don, gedələr məktəbə on-on, dutalar şiveyi-bidət, oxuyub nəhvlə hikmət, alalar dərsi-təbabət, bilələr cümlə kitabət, edələr yazmağa adət, itə ismət, bata iffət...aman, ey vah! Ay Allah!” Satirik tipin yuxusunu qaçıran, onu vahiməyə salıb narahat edən yeni tipli məktəb uğrunda mübarizə aparənlərin ictimai bir qüvvəyə çevrilməsi, sosial düşüncəni bu hərəkətə səfərbər etmək əzmidir.

Şair qadının vəzifəsini yalnız dünyaya uşaq gətirməkdə və ev-eşik silib-süpürməkdə görənlərin dili ilə onların dünyagörüşünə zərbə endirməyə çalışır:

“Qıza lazımdır əgər bilmək: o da ev işi, paltar tikişi, köhnə yumaq, yun daramaq, don yamamaq, səhnü-səranı süpürüb, kasəni, qabı üfürüb, küftə, kələm dolması, mət halvası, ət bozbaşı, ya lobyalı aş, bir dəxi təndir lavaşı eyləməyindəndir ibarət ki, əgər bunları da bilməsə eyb eləməz, ancaq qıza ən lazımlı bir, iki, üç məsələni bilməyidir, bilsə olur əmrə kifayət: biri öldür ki, gəlin getdiyi evdə bacarıb qaynataya, qaynanaya çımxıra bilsin ki, ona söz deməyə etmiyə bir kimsə də cürət, biri də qaynı ilə sahibi-mabeyninə bir hadisəyi-təfriqədir kim, ona dair edə hiylət ki, beş-üç gündə çox ildən qazanılmış bu qədər mehrü-məhəbbət ola təbdili-ədavət; biri, həm axiri, ən ümdəsi damdabacanın, həm xoxunun, xortdanın adlarını bilməkdə gərək səy edə övrət, nə qədər fəidəsi var bu işin, gər ola diqqət ki, əgər ağlaya, yainki dəcəllik edə bir tiftl, nəhayət anası söyləsə bu adları filfövr edər övladını rahat və qalar əqli səlamət, başı çəkməz də məlamət...” (2, 82)

Ümumiyyətlə, qadın azadlığı məsələsi XX əsr azərbaycan ədəbiyyatının böyük və ciddi əhəmiyyət verdiyi mövzulardan biri olmuşdur. Maraqlıdır ki, bu mövzu həm

realistləri, həm də romantik sənətkarları eyni dərəcədə həyəcana gətirmişdir. Lakin Sabir və onun davamçıları bu mövzunun bədii həllində müstəqil mövqeyə malik olmuşlar.

Əsrin az qala bəlasına çevrilən azyaşlı qızların qoca kişilərə ərə verilməsi məsələsi Sabiri daha çox hiddətləndirmiş və o, qadına əşya kimi davranan cəmiyyəti kəskin şəkildə qamçılamışdır:

Vay-vay deyəsən bəşər deyil bu,
Bir şəklə uyan təhər deyil bu,
Allahı seversən, ər deyil bu,
Ərdodu, qabandı qoyma gəldi,
Kirdarı yamandı qoyma gəldi.

Ol gün ki, adaxladız utandım,
Oğlandı – dediz ərini, inandım,
Ər böylə olurmuş, indi qandım,
Xortdandı, xoxandı, qoyma gəldi,
Didarı yamandı, qoyma gəldi! (2, 182)

M.Ə.Sabirin yaradıcılığı milli olduğu qədər də bəşəridir. Şair kasıb, məktəbdən uzaq salınmış, cəhəlt girdabına düşər edilmiş, hüquqları əlindən alınmış həmvətənlərinə haqlarını anlatmaqla ilk növbədə mənsub olduğu Azərbaycan xalqının, sonra isə eyni taleli digər xalqların istiqlalına da xidmət etmişdir. Onun adı dünya ədəbiyyatında insan haqları uğrunda mübarizə aparan, əsarət əleyhinə çıxan görkəmli sənətkarlarla bir sırada çəkilməyə layiqdir. Mirzə Ələkbər Sabirin 6 yanvar 1908-ci ildə «Molla Nəsrəddin» jurnalında dərc olunmuş «Daş qəlbli insanları neylərdin, ilahi» satirasında geniş mənada insanlığın taleyi dərinlən təhlil edilir. Şair burada bütövlükdə göz yaşları dərya olan məzlumların tərəfdarı olduğunu, zalımlara və ümumiyyətlə zalımlığa, haqsızlığa qarşı çıxdığını böyük vətəndaşlıq cəsarəti ilə ifadə etmişdir:

Bir dövrə kim, sidqü-səfa qalmaqalmış,
Bilməm belə dövrələri neylərdin, ilahi?!

Məzlumların göz yaşları dərya olacaqmış,
Dəryaları, ümmanları neylərdin, ilahi?!

Bağın, əkinin xeyrini bəylər görəcəkmış,
Töxm əkməyə dəhqanları neylərdin, ilahi?!

Hökm eyləyəcəkmiş bütün aləmdə cəhalət, –
Dildadəyi irfanları neylərdin, ilahi?! (2, 145)

Satirada irəli sürülən suallar Azərbaycanda olduğu kimi, türk-müsəlman aləmində və digər məmləkətlərdə də aktual səslənir, dolğun, ədalətli cavabını axtarır. Cəmiyyətin yazılmamış qanunlarına münasibət bildirən şair, Azərbaycan qadınının bədbəxt taleyinə də biganə qalmır:

Tacirlərimiz Sonyalara bənd olacaqmış,
Bədbəxt Tükəzbanları neylərdin, ilahi? (2, 146)

– deyərək kişilərimizin öz millətinin qadınına deyil, rus qadınlarına olan müsbət münasibətini pisləmiş və etirazını bildirmişdir. Sosial gerçəklikdə milyonlarını Annalar, Lizalar, Sonyalar yolunda fəda etməyə hazır olan milli düşüncədən məhrum qəhrəmana estetik düşüncə Zəlxalar, Fatma – Tükəzbanlarla bağlı problemləri də xatırlatmaqla onun həyata baxış tərzini dəyişməyə çalışmışdır.

“Sabirin satira güzgüsündə əks olunan həyat ola bilsin ki, miqyasına görə kiçikdir. Ancaq unutmamalı ki, şairin ən xırda detallarla, ştrixlərlə təqdim etdiyi lövhə həyatın zəruri bir sahəsi olmaqla yadda qalır və əhəmiyyətliyə (3, 27)

Sabir yaradıcılığında çox doğru olaraq elm, təhsil məsələləri tərbiyə, əxlaq problemləri ilə vəhdətdə qələmə alınır ki, bu da mövcud problemlərə olduqca real yanaşmadır. “Təsadüfi deyildir ki, Sabir cəmiyyətdə gedən proseslərə fəal münasibət bildirən ziyalı kimi həm elmi, təhsili, maarif və mədəniyyəti təbliğ edən əsərlər yazır, həm də uşaqlar üçün “Məktəb uşaqlarına töhfə”, “Məktəb şagirdlərinə töhfə”, “Məktəbə tərgib”, “Elmə tərgib”, “Məktəb şərqisi” və b. şeirləri ilə uşaq ədəbiyyatının yaradıcılarından birinə çevrilir. Bu şeirlərində Sabir uşaqların cəmiyyətdə əsl vətəndaş kimi formalaşmasında məktəbin müstəsna rolunu göstərir, onları məktəbə, elmə, təhsilə səsləyir və çalışqan, bilikli, əxlaqlı olmağın zəruriliyini nəzərə çatdırırdı. Hər bir övlad üçün ata, ana və müəllim nəsihəti necə dəyərləli və əhəmiyyətlidirsə, Sabir şeirləri də o dərəcədə ibrətamiz və əvəzolunmazdır”. (4, 4)

XX əsrin başlanğıcında Azərbaycan qadınının azadlıq problemi ilk olaraq 1903-cü il martın 30-da Tiflisdə nəşrə başlayan “Şərqi-Rus” qəzetində qaldırıldı. Onun təsisçisi, Azərbaycan maarifçiliyinin görkəmli nümayəndəsi Məhəmməd ağa Şahtaxtlı müsəlman aləmində qadın azadlığı məsələlərindən bəhs edən məqalələr yazıb çap edirdi. Onun bu mövzudakı yazıları əsasən qadının azadlığını məhdudlaşdıran və ətraf aləmdən, ictimai həyatdan təcrid edən problemlərə həsr olunurdu.

XX əsrin ilk illərində Azərbaycan qadınlarının təhsil almaq imkanının məhdudluğuna qarşı atılmış mühüm addımlardan biri H. Z. Tağıyevin 1901-ci ilin oktyabr ayında Bakı Qız Məktəbini təsis etməsi oldu. Məktəbin təntənəli açılışı günü – 1901-ci il oktyabrın 7-də “Kaspi” qəzeti Qafqaz (Zaqafqaziya) müsəlmanlarının

Şeyxülislamı Axund Əbdüssəlam Axundzadənin xeyir-duasını da dərc etmişdi. O, Məhəmməd peyğəmbərin “elm öyrənmək həm müsəlman kişiyyə, həm də müsəlman qadınına vacibdir” sözlərini xüsusi vurğulamış, İslamın tarixindən, həkim, alim kimi şöhrət tapmış müsəlman qadınlarının həyatından misallar və sitatlar gətirmiş və demişdi: “Bu tarixi sitatlardan məqsədim budur ki, nə din, nə şəriət təhsil və tərbiyə sahəsində qadınların hüquqlarını məhdudlaşdırmır. Belə olsaydı, İslamda bu qədər şöhrətli müsəlman qadını yetişməzdi. Əgər bu vaxta qədər Zaqafqaziyada qızlara təhsil verilməyibsə, bunun səbəbi təkcə məktəbin yoxluğu deyil, həm də kök atmış ziyanlı adətlərdir”.

Maarifçi ziyalıların gərgin səyləri nəticəsində XX əsrin ikinci onilliyindən etibarən Azərbaycan qadınları ictimai-siyasi həyatda da görünməyə başladılar. Hətta onlar artıq yetişmiş problemlərini qadınların özləri tərəfindən ictimai rəyə çatdıran “İşıq” kimi qadın qəzetinin meydana çıxmasına nail oldular. “İşıq” qəzetinin ilk nömrəsi 1911-ci il yanvarın 22-də çap edilmişdir. 1912-ci ilədək 68 nömrəsi işıq üzün görmüş nəşrin redaktoru Xədicə Əlibəyova, nəşiri isə onun həyat yoldaşı Mustafa bəy Əlibəyov olmuşdur. “İşıq” qəzeti maarifçi ideyalarla gündəmə gələrək o dövrün ziyalı qadınlarını ətrafına toplamışdı.

Bu, artıq XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan qadınının ciddi ictimai qüvvəyə çevrilməsini təsdiq edən əlamətlərdən biridir. Burada və digər mətbuat orqanlarının səhifələrində qadın müəlliflərinin çıxışlarının getdikcə intensivləşməsi, müxtəlif mövqeli müəlliflərlə fikir mübadiləsində onların öz mövqelərini daha inamla ortaya qoymaları və s. bir daha göstərdi ki, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan mətbuatının qadın azadlığı uğrunda apardığı mübarizə nəticəsiz qalmadı.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Məmməd Məmmədov. XX əsr Azərbaycan şeiri antologiyası. “Şərq-Qərb” nəşriyyatı, Bakı-2005
2. M. Ə. Sabir. “Hophopnamə”. I cild. “Şərq-Qərb” nəşriyyatı, Bakı – 2004
3. E. Eminəliyev, T. Yusifova. XX əsr Azərbaycan tənqidi realizminin xüsusiyyətlərinin öyrədilməsi. “Müəllim” nəşriyyatı. Bakı – 2015
4. Babayeva G., Mirzə Ələkbər Sabir. Bakı - 2017; 525 ci qəzet. 11 yanvar
5. Abbas Zamanov, Sabir gülür, “Gənclik” nəşriyyatı, Bakı - 1981

Rzayeva Garanfil Zeygam
Yolchuzade Parishan Uzeyir
Agjabadi branch of ASPU

**A LOOK AT THE CREATIVITY OF MIRZA ALAKBAR SABIR FROM
THE ISSUE OF THE PROBLEM OF WOMEN'S FREEDOM IN
AZERBAIJANI LITERATURE**

Summary

Human society is formed and lives in the field of tension between the two poles - the psychology of men and women, the way of thinking, the problems they face. Of course, in all socio-political epochs, the issue of gender, which has become a global problem of concern to mankind, has been covered in one way or another in the spirit of the times. In both Western and Eastern socio-artistic thought, the image of women in fiction has been explored in the context of the concept of man and solved as an important social problem.

The images of women, which first appeared in Azerbaijani literature in the 12th century in the works of Nizami Ganjavi, became the most urgent and urgent problem of the day in the 19th century. After M.F.Akhundov's courageous, courageous women in the XIX century, the images of women in the works of N.Vazirov, A.Hagverdiyev, J.Mammadguluzade, M.A.Sabir, U.Hajibeyov and other artists in the world of literature are the most important condition for solving the problems of the Azerbaijani society. has been presented as the most effective means of overcoming the difficulties encountered. The need to solve the problem of women, which was persistently raised in the works of these artists, was embodied in the work of M.F.Akhundov in the XIX century at the level of a problem that society must first and foremost solve radically. If her predecessors were content to describe the miserable situation of women in society, M.F.Akhundov also identified concrete ways and means of women's liberation by cultivating a courageous, courageous and fighting spirit.

In the early twentieth century, living in isolation from public and political life due to illiteracy and fanatical traditions created a number of difficulties for women's personal lives.

The intellectual elite of Azerbaijan is trying to enlighten the people, to explain their rights and responsibilities, "until the woman is free as a person, the problems of the people will remain unsolvable!" they put forward the idea. In this regard, more H. Zardabi, A. Agayev, M. Shahtakhti, J. Mammadioguluzade, O. F. Nemanzade, A. Nazmi, M.A. Sabir, F. Kocharli, M. S. Ordubadi, C. Jabbarli, M.A. Rasulzade and others wrote. They did not shy away from the attacks of fanatical believers, but also drew attention to women's problems, criticized the forced marriage of girls, the

treatment of dozens of men as slaves, and stressed the need to educate women on an equal footing with men.

Each of the above-mentioned artists had their own approach to the issue and artistic generalization. Among them, Mirza Alakbar Sabir's work attracts more attention with its originality in relation to women's issues.

The article examines the work of Mirza Alakbar Sabir from the perspective of women's freedom, and the works reflecting the motives of the struggle against women's rights, which have become an important problem of modern society, have become the object of analysis.

Keywords: *Azerbaijani woman, society, women's freedom, artist's attitude, Mirza Alakbar Sabir, science, education, enlightenment, artistic generalization*

Рзаева Гаранфил Зейгам
Ёлчузаде Паришан Узеир
Агджабединский филиал АГПУ

ВЗГЛЯД НА ТВОРЧЕСТВО МИРЗЫ АЛАКБАР САБИР В ПРОБЛЕМЕ ЖЕНСКОЙ СВОБОДЫ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Резюме

Человеческое общество сформировано и живет в поле напряжения между двумя полюсами - психологией мужчины и женщины, образом мышления, проблемами, с которыми они сталкиваются. Конечно, во все общественно-политические эпохи гендерная проблема, ставшая глобальной проблемой, волнующей человечество, так или иначе освещалась в духе времени. И в западной, и в восточной социо-художественной мысли образ женщины в художественной литературе исследуется в контексте концепции мужчины и решается как важная социальная проблема.

Образ женщин, впервые появившийся в азербайджанской литературе в XII веке в произведениях Низами Гянджеви, стал самой актуальной и актуальной проблемой современности в XIX веке. После мужественных, мужественных женщин М.Ф.Ахундова в XIX веке изображения женщин в произведениях Н.Вазирова, А.Хагвердиева, Дж.Мамедгулузаде, М.А.Сабира, У.Гаджибекова и других художников в мире литературы являются важнейшим условием для решения проблем азербайджанского общества было представлено как наиболее эффективное средство преодоления возникших трудностей. Необходимость решения проблемы женщин, которая настойчиво поднималась в творчестве этих художников, нашла воплощение в творчестве

М.Ф.Ахундова XIX века на уровне проблемы, которую общество должно в первую очередь решить радикально. Если ее предшественники довольствовались описанием плачевного положения женщин в обществе, М.Ф.Ахундов также определила конкретные пути и средства освобождения женщин путем воспитания мужественного, мужественного и боевого духа.

В начале двадцатого века жизнь в изоляции от общественной и политической жизни из-за неграмотности и фанатичных традиций создавала ряд трудностей для личной жизни женщин.

Интеллектуальная элита Азербайджана пытается просвещать людей, объяснять их права и обязанности, «пока женщина свободна как личность, проблемы народа останутся неразрешимыми!» они выдвинули идею. В связи с этим еще Х. Зардаби, А. Агаев, М. Шахтахтли, Дж. Мамедиоглузаде, О. Ф. Неманзаде, А. Назми, М.А. Сабир, Ф. Кочарли, М. С. Ордубади, Ч. Джаббарлы, М.А. Расулзаде и другие писали. Они не уклонялись от нападок фанатичных верующих, но также обращали внимание на женские проблемы, критиковали принудительный брак девочек, обращение с десятками мужчин как с рабами и подчеркивали необходимость воспитывать женщин наравне с мужчинами.

Каждый из упомянутых художников обладал уникальным подходом к проблеме и художественным обобщением. Среди них работы Мирзы Алекбара Сабира привлекают больше внимания своей оригинальностью в отношении женской проблематики.

В статье творчество Мирзы Алекпер Сабир рассматривается с точки зрения свободы женщин, а работы, отражающие мотивы борьбы с правами женщин, ставшие важной проблемой современного общества, стали предметом анализа.

Ключевые слова: *Азербайджанская женщина, общество, женская свобода, отношение к художнику, Мирза Алекпер Сабир, наука, образование, просвещение, художественное обобщение.*

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 22.08.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 27.09.2021

RƏYÇİ: *filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Əliyev Əli Umud oğlu*
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

SƏDRƏDDİN HÜSEYN

BMU-nun dosenti. f.ü.f.d.

shuseyn@beu.edu.az

Xırdalan şəhəri, Həsən Əliyev 120

ƏDƏBİYYATDA SAMOVAR OBRAZI

Xülasə

Məqalədə samovarin bədii ədəbiyyatda bir obraz kimi canlandırılmasından söhbət gedir. Onun yaranma tarixinə nəzər yetirilir. Samovar qədimlərdən məişətimizə daxil olmuşdur. İlk zamanlar su qaynatma funksiyasını icra etmişdir. Çayın həyatımıza daxil olması ilə samovar da öz funksiyasını aşaraq bir çox məqsədlərə xidmət eləmişdir. Fərdilikdən cəmiyyətləşmə missiyasını həyata keçirmişdir. Samovarı sonralar xanəqahlarda, zaviyələrdə, aşiq məclisində, qonaqlıqlarda görmək olur. Sanki insanları “başına toplayıb” cəmmat halında müxtəlif məclislərə vəsilə olmuşdur. Bu məkanlardan ədəbiyyat müstəvisinə keçmiş və bədii ədəbiyyatda önəmli obraza çevrilmişdir. Burada samovarin bədii obraz kimi əks olunmasına nəzər yetirilir. Həm yas məclislərində, həm də şənliklərdə şayın öz yeri olmuşdur. Bu səbədən samovara yanaşma, ona münasibət də müxtəlif olmuşdur.

Araşdırmada adı keçənlərdən Əbülhəsən Raci lirik şairdir, mərsiyəxandır. Mir Həmzə Nigari və Camal ağa Dilbazi təsəvvüf şairləridir. Şəbüstəri Mirzəli Möcüz isə satirik şairdir. Bunların hər birinin yanaşması fərqli olsa da samovarin kütləvilik məsələsində həmrəy olduqları görünür. Samovar həm də aşiq məclislərinin, xalq mahnılarının mövzusu olmuşdur. Məqalədə bu kimi nümunələrdə samovarin necə canlandırılması və simvollaşması təhlil olunur.

Açar sözlər: samovar, təsəvvüf, dərgah, zaviyə, xanəqah, aşiq məclisi, yas məclisi, qonaqlıq.

Giriş. Samovar bəşər mədəniyyətinin daha sonrakı dövrlərində, xüsusən toplum halda yaşadığı, səmimiyyət qurduğu, ətrafında bir neçə nəfərin toplana biləcəyi çay dəstgahının formalaşdığı, qonaqlığın dəbə mindiyi dövrlərdə məişətə daxil olmuş və sürətlə yayılaraq mətbəxin vazkeçilməz əşyasına çevrilmişdir.

Samovarin XVIII əsrdə Rusiyada istehsal olunduğu deyilir. “İlk samovar fabriki Nasar Lisitsin tərəfindən 1778-ci ildə zəngin mədən yataqları olan Tulada quruldu”(8. <https://bizimera.wordpress.com/2011/02/24/samovarin-tarixi/>). Ancaq sonrakı tədqiqatlar onuncu əsrdə Azərbaycanda artıq səmavarin mətbəx əşyası kimi işləndiyi göstərir. (10. <https://www.facebook.com/Azerbaijan MilliXalcaMuzeyi/videos/338895604090243>). Bunlar tarixi araşdırma deyil və tarixi etnoqrafiyanın mövzusudur. Bizim üçün vacib olan onun məişətimizdə mənəvi-əxlaqi dünyamızda oynadığı rol və ədəbiyyatımızda obrazlaşmasıdır. Nümunələrdən görünür ki,

samovar məişətimizə dərinə nüfuz etmiş və mahnılarımıza qədər ("Səməvar almışam, silənim yoxdur..." xalq mahnısı) mövzuya dönmüşdür. Əli Vəliyevin romanlarından biri "Samovar tüstülənir" adlanır. Burada samovar obrazı əsərdəki həissələrlə sıx bağlıdır. Qəhrəmanların taleyində mühüm rol oynayır. Tarixi bir hədiisə -1918-ci il erməni genosidi ilə bağlıdır.

Göyçədən zorla çıxardılan azərbaycanlılara ağlagəlməz işkəncə verilir. İçi su ilə dolu qaynar samovarı Aşıq Ələsgərin nəvəsi Aşıq Nəcəfin belinə bağlayıb qaçmağa məcbur ediblər. Adı həyatımızda isə samovar süfrələrin bəzəyi, mətbəximizin ən dəyərli əşyası olmuşdur.

Samovarin Rusiyadan gəlməsi düşünülüyündən bu kəlmənin rus mənşəli olduğu söylənir. Ancaq başqa variantlar da var. Bu söz ədəbiyyatda səma-var və ya sima-var şəklində də işlənir və ifadə etdikləri mənə səma və sima ilə də bağlı ola bilər.

Səməvar haqqında yazılan şeirlərdə müxtəlif fikirlər ifadə olunur. Bununla belə əksərində səməvar obrazı şairin dərddəşi, sirdəşi, iç duyğularının ifadəsində bir vasitə kimi təsvir olunur. Əldə olan nümunələr XIX əsrdən başlayır.

1.Əbülhəsən Raci**də səməvar.** Ə.Raci 1831-1876-cı illərdə Təbrizdə yaşamışdır. Farsca və türkcə lirik şeirlərdən və mərsiyələrdən ibarət divanları vardır. Lirik şeirlər divanında "Dər mədhi-simavar" adlı beş beytdən ibarət qəzəl-müstəzadı var. Şeir Ə. Əhmədlunun tərtib etdiyi Təbriz çapında yer tutur. Digər şeirlərindən fərqli olaraq məqtə beyti yoxdur və ya mətlə beyt necəsə buraya düşməmişdir. Çünki ənənəvi olaraq belə şeirlərdə şairin adı çəkilən məqtə beyt hökmən olur. Şeirin

Çaysız gecələr ərşə çıxar naləvü zarım,

Ey vay simavarım.

Hərgiz bilirəm gəlməyəcək səbrü qərarım,

Ey vay simavarım. (2. 315) Beyti ilə başlayan şeirdə şair təkliyindən, ruhi rahatsızlığından danışır. Yoldaşlarla simavar ətrafına toplanmalarından, ona baxdıqca doymalarından, bu "lələ üzlünün sinəsinə dağ çəkməsindən, ona müştaq olmasından" söz açır. Və bir anda səməvarın dilindən onun halını bəyan edir. Səməvar dilindən

Ey istəkanim, qəhvəxorum, tongə bülurum,

Rəf oldu gərarim

Axir düzülün dövrəmə, boş qaldı kənarım,

Ey vay simavarım. (2. 315) deməklə özü ilə simavarın eyni dərddə -tənhalıqda olduğunu bildirir və dalınca xanımına ərəbcə "əl nəvmü əx-ül mövt -yuxu ölümün qardaşıdır" deməklə onu yatmağa çağırır.

Göründüyü kimi, burada iki obraz canlanır. Bir şair məni, bir də onunla eyni taleni yaşayan səməvar. Şair tənhalıqdan danışır, ətrafının boşalmasından, nəticədə tənhalığın gətirdiyi mənəvi əzandan danışır və bu beşgünlük dünyada ölümün qardaşı olan yuxudansa ayıqlığı dəyərləndiməyin dərindədir. Buna görə yeganə həmdəmi olan xanımını oyaq qılmağa çağırır. Burada şair açıq deməsə də, samovar ətrafına yığışanların İrfan əhli olduğunu düşünmək olar. Ən azı onunla həmdərd olan qələm

yoldaşlarını nəzərdə tutması şübhəsizdir ki, o vaxt şairlərin belə məclisində şeir-sənət, irfani məsələlərdən, mənəvi-əxlaqi dəyərlərdən söhbət gedərdi.

2.Mir Həzə Nigarinin “Çaynamə”si Mir Həməzə Nigarinin (1797-1885) (3. 4), (1905-1886) (3. 8) illərdə yaşadığı söylənir. Qarabağın Cicimli kəndindəndir. On beş yaşında Qaraqaşlı Mahmud Əfəndinin, sonra Şəkinin Dəhnə şəndində Şikəst Abdulla Əfəndinin, daha sonra Kürdəmirli nəqşibəndi şeyxi İsmayıl Siracəddin Şirvanidən dərslər alır. Mürşidi İsmayıl Əfəndinin məsləhəti ilə Gümüşlü Saracxanə mədrəsəsində xəlvətə çəkilməmiş, sonra Həcc ziyarətinə getmiş, oradan Amasiyaya qayıtmışdır. 1840-41-ci illərdə Cicimliyə qayıdır, orada müəllimlik edir və Əminə adlı bir qızla evlənir. İsmayıl Əfəndi çar Rusiyasına qarşı azadlıq mübarizəsində ittiham olunduğuna görə Osmanlıya getməyə məcbur olur. Mir Həməzə Nigari də bu işin içində olduğundan o da hicrət edəsi olur və Ərzrumda, İstanbulda, Amasiyada, Merzifonda yaşayır, bir mürşid kimi şöhrətlənir, çoxlu murid yetişdirir. Onların içində dörd xəlifəsi olur. Mir Həməzə hələ gənc ikən Şahnigar adlı bir qıza aşiq olur, ömrünün sonuna qədər bu eşqə sadıq qalır, Nigari təxəllüsü də bununla bağlıdır. Ana dilində, farsca “Divan”ları. “Nigarnamə” adlı məsnəvisi, “Mənaqib” adlı əsəri və farsca divanına əlavə edilmiş təsəvvüfə aid “Həştbehiştname” adlı risaləsi vardır. (3. 4-9) Qəbri Amasiyada, mürşidi İsmayıl Şirvanini yanında.

Nigari təqib olunarkən Qazaxa gəlir, orada bir il qədər Dilbazilərdə qalır, sonra Qazax bəylərinin müşayəti ilə Ərzruma keçir. Qazaxda olarkən xalq arasında böyük nüfuz qazanır, təriqət mənsublarının sayı artır. Dilbazilərin son nəqşibəndi nümayəndəsi Camal ağa da Nigaridən öz nəsibini almış olur. Nigari yaradıcılığı bütövlükdə ilahi eşqə köklənmiş bir təriqət pirinin dini-təsəvvüfi görüşlərini əks etdirir. Onun “Çaynameyi-Seyyid Nigari” məsnəvisi də bismillahla başlayır. Divan ədəbi ənənlərini davam etdirərək Allahın. Peyğəmbərin şanını vəsv edən minacat nətlə davam etdirir. Bu hissələrdə özünün dini görüşlərini nəzmə çəkir.

Bəndə nə kim var ol sənindir,

Nə barü nə kar ol sənindir.

Sən istəməsən məcalim olmaz,

Rəftarə, sözə məqalim olmaz. (3. 752) “Ey padişahi-kərəm, kərəm qıl, Göfrarimi xubü möhtərəm qıl” (3. 752) deməklə Allahdan sözüünə qüvvət verməsini diləyir. “Göftəri şirin, şirintər əsar... Dadinlə bana nəzər qıl, Allah...” (3. 753) Bu dilək hardasa qəsidənin sonuna qədər davam edir. Sonra həmd və şükür eləyərək Peyğəmbərə salam göndərir, Qurana, sünnətə dayanaraq onu vəsf edir. “Sən (yəni Muhəmməd s.s. S.H) olmasan olmaz idi aləm, Gəlməzdi vücudə ərşi-əzəm” və ya “Ey kaşifi-kənzi-məğzi-Quran, Sənsən səbəbi-vücudi iman” (3. 756) deməklə onsuz Quranın gizlin məğzini kəşf etməyin, insanların imana gəlməyinin mümkün olmayacağını bəyan edir. Bundan sonrakı dörd səhifəlik bir hissə sadəcə duadır, yalvarışdır, istəkdir. “Ey əvvəli-sonu olmayan, Bəndən nəzərini dur qılma, Əsla məni

bihüzur qılma, Eşqində bəni müdam qıl, Sətr eyləgil aləmi gözümdən, Məhv eylə bəni bənim özümdən.” (3. 758-761)

Baisi nəzmi-“Çaynamə”də ona yarından məktub gəlməsi və bu məktubun yanan ürəyini sərini su kimi sərirlətməsini səmavərə nisbət edir:

Simavərə eləyib işarət

Sudan yanığa verib bəşarət. (3. 762)

Yanığ qalmaq ifadəsi xalq arasında uşağın ana bətnində nəyəsə yerikləməsi ilə bağlı işlədilir. O zaman yeriklənən şey yeyilməzsə, bətndəki uşaq o nəsnədən yanığ qalır həyatda olduğu müddətdə nə qədər yesə də nə gözü doyur, nə nəfəsi. Şair burada çox məharətlə eyni deyimi özünün yardan, simavərin də sudan yanığ qalmasına nisbət edir. Sonra səmavərin “aşıqlığını içindəki nar”a nisbat edərək “eşq atəşi ilə içi yanımış” deyir.

Simavəri-cani əhli-dillər,

Eşq atəşi ilə yandırırılar.

Bir dairədir əcəb müəmma,

Atəş ilə ab içində peyda. (3. 763)

Bu “münəvvər ruxlu xurşidsifətin” atəşi nur, suyu Abi Kövsərdir. Atəşlə suyun bir yerdə olmasından “abi-heyvan” meydana gəlir, eşq atəşini söndürür, “Zöhhak məclisində şam, düdkeşi mövləvi küləhi, dәмkeşi Mәsihiyi-dәм, hər nəfəsi buxuri-Mәryәм, başındakı çaydan Çin şahının tacı, sәrv üstә sanki tovuz oturmuş, әtrafında pәrvaz edән pәrilәр şama tәşnә pәrvanələr kimi, şahbaz duruşlu, musluğundan da yaqut, lәl tәkәr” (3. 762) kimi bәnzәtmәlәrlә Nigarı әdәbiyyatda səmavarın ağla gəlməz şəkildə mənalandırmış, bu deyimlərlə vəsf etmişdir.

Camal ağa Dilbazinin “Mәdhiyyati-simәvar”ı. (4.48-49)

Camal ağa Dilbazi (Giryan) 1860-1945-ci illərdə yaşamışdır. Qazaxda məşhur olan Dilbazilər nəslindəndir. “... Əbrürrəhman ağa Şair Dilbazoğlu, Nəqşibəndiyyə təriqətinin başçılarından olmuş şair Mir Hәмzә Nigarinin yaxın dostu olan babası Allahyar ağa, beyin mərkəzi Anadolunun Amasiya şəhərində yerləşən Nəqşibəndiyyə ordenin Qazax qəzası üzrә naibi olmuş atası, istedadlı şair Hacırәhim ağa Vәhidi, Dilbazilər ocağının gәlini olmuş ürfan şairəsi ...Şahnigar xanım Rәncur... Camal ağa belә bir zәngin mühitin yetirməsi idi.” (4. 4) Camal ağa sovet dövründә tәqib olunur, әsәrlәri yandırılır. Sürgün olunur. Sürgündән qaçıb bir şәkildә Bakıya gәlir. Ömrünün qalan ilini dә tәqiblәrdә, göz altında yaşayaraq keçirir. Qәbri Qazağın Xanlıqlar –indiki Musaköy kәndində, mürşidi İstanbullu Xülusi әfәndinin yanında.

Camal ağanın keçən әsrin 30-cu illərində bir şәkildә qorunub saxlanan üçüncü kitabında (digər iki kitabını kommunistlər qәsb edib yandırmışlar) yer alan “Mәdhiyyeyi-simavər” şeiri şairin mürşidi Mir Hәмzә Nigarinin “Çaynamә”sinә cavab olaraq yazılıb. Burada da simәvar simvolik obrazdır. Müridləri әtrafına toplayan bir vasitәdir. “Divan”ın 7-ci bölməsi “Mәdhiyyati-sәmәvar” adlanır. Samovar, çay dәstgahı və әhli-irfanın onun başına yәğışib irfan, mәнәviyyat söhbәti

ilə məşğul olduğunun nəzmə çəkildiyi məsnəvidir.” (4. 18) Şair məsnəviyə ənənəvi girişlə-saqiyə müraciətlə başlayır. Saqidən şərab istəyir, ancaq digərlərindən fərqli olaraq burada kabab, üstündə turacı olan buğlama pulav da istəyir və

Yanında ola müdam simavər,
Limu ilə qaymaqi dəm avər.
Şəkkərlə dolu ola şəkkərdan,
Qaşıqla ola həm istikanı xəndan. (4.48)

Sonuncu misranın təsəvvüfi kodu çox güman ki onlara məxsus şifrədir. Hamının çayı birgə qarışdırması qaşığın dili ilə bir zikrdir, zikrdən doğan təfəkkürdür, onları alayı-illiyinə ucaldan bir vasitədir. Burada çaynik “şahi-xuban” kimi başda durur. Siməvər “iqamət” edir. Bu onun “aşıqlıyının əlamətidir”. İqamə namaz rükünlərindən biridir. Rükudan sonrakı duruşdur. Peyğəmbərimiz meraca çıxarkən bir dəstə mələyin rükuda, bir qisminin, iqamədə, bir qisminin səcdədə olduğunu görür. Buradan baxarsaq şair samovarin duruşunu sözgəlişi iqaməyə bənzətməyib. Onun içində “abi-heyvan qaynayır”, bu müridlərə can verir, bəzm əhli ona “itaət edər”, bir kasası içənlərə “can verər”. Burada limon, qaymaq, nəlbəki də var, ağ göyərçinə bənzər şəkkərdan da var. Digər təriqətlərdən fərqli olaraq Nəqşibəndilərin söhbətlərində musiqi və rəqs də mühüm yer tutur. Ancaq bu rəqslər İ.Şıxlının “Dəli Kür”də (7. 175) təsvir etdiyi meyخانadakı musiqi və rəqs deyil. O əsərdəki tamaşa əslində Camal ağanın “Divani-fəsaḥət”də haqqında danışdığı Hacı Mahmud əfəndi ilə bağlıdır. (4. 58-74) O, Mir Həməzə Nigarinin xəlifəsi olsa da, bidətçiliyə varmış, dinə rəxnə salıb pozuculuqla məşğul olmuş, avam camaatı aldadaraq külli miqdarda sərvət yiyəsi olmuşdur.

Şair saqiyə xitabən musiqiçiləri istəyir, “Segah”, “Dügah”, “Dəstgah”, “Mahur”un çalınıb oxunmasını istəyir ki, məclis həvəsə gələ, bu muğamlar “həzər dərdə” dərman ola. Və bunlardan sonra

Xəlc oldu bütün səfayi gümrəh,
Cümlə yığışanlar oldu həmrəh.
Bir-birinə baxdı oldu xəndan,

Sübhə kimi yandı şəm, şamdan. (4. 49) deməklə samovarla seçən təsəvvüf məclisinin bədii təsvirini verir.

Şəbüstəri Əli Möcüzün “Səməvə” şeiri

Mirzəli Möcüz inqilabi ruhlu, realist, satirik şairdir. 1873-cü ildə Güney mahalının Şəbüstər kəndində doğulmuşdur. (1.738) İranda yaşamaq çətin olduğundan Atası İstanbulda ticarətlə məşğul olmuşdur. Onun vəfatından sonra Möcüz də mollaxana təhsilini yarımçıq qoyub İstanbula getmiş və 1889-1905-ci illər arası orada yaşamışdır.(1.738) İstanbul mühiti onun yaradıcılığına və dünyagörüşünün formalaşmasına müsbət təsir göstərmişdir. Vətənə qayıdanda isə qaragüruhla, haqsızlıqla mübarizəyə başlamışdır. Yazmağa İstanbulda başlayan şairin realist-satirik ruhu 1905-1907-ci il rus inqilabı, ardınca Güneydə başlayan

Səttarxan hərəkatı və “Molla Nəsrəddin” jurnalının təsiri daha da güclənir. Qüzeydə Azərbaycan Xalq Cuhurriyyəti, Güneydə Şeyx Məhəmməd Xiyabani hərəkatı, sonra Qüzeyin sovet işğalı Möcüz yaradıcılığının qaynar vaxtına düşür. O, ömrünün son ilini Şahrud şəhərində yaşayır və 1934-cü ildə orada vəfat edir. Yaşadığı illərdə Qafqazda, Türkiyədə, Rusiyada və İranda baş verən mürəkkəb, ziddiyyətli tarixi hadisələr Möcüzün yaradıcılığını da ziddiyyətli və rəngarəng etmişdir. Möcüzün də “Səməvə” adlı şeiri vardır. Ancaq bu digərlərindən ciddi şəkildə fərqlənir. Belə ki, şeirin ilk iki bəndində samovar mədh olunur, sonra tütün, sonra da sinfi ziddiyyətlər, varlı kasıb söhbəti gəlir.

Ya dəfi əl-hərarət, qurban sənə kənərə
Bənzəyir cəməli-mahin bir dürrü şəhvarə
Ey məhliqə səməvər, rəhm et intizarə,
Sənsiz həzar dərdə canım nişan olubdur. (5. 326)

Bundan sonra şahsevənlərin qarətlə məşğul olması, Rəşt yolunda qiyamətin qopması və çay, qənd kimi tütünün də “şirinzəban” olması gəlir. Bundan əvvəlki şeirlərdə meydən, şərabdan söhbət gedirdi və bu simvollar adətən məcazi eşqin, sufi kodlarının işarələri idi, ilahi eşqə düşməyin vəsiləsi idi. Burada isə real tütündən söhbət gedir. Sonrakı misralarda iyindən acığı gəlsə də, tütün çəkəndən “şirinzəban” olub, “sitəmkarın əlindən zülm ərşə dirənib”, tütünün bahalı kağızı onu “çörəkdən salıb”, “sefid rəngi zərd” olub, barmaqları çaxmaqdaşını çaxmaqdan yara olub sızıldayır.

Allah səni yaratmış yarpaqların içindən.
Nırxın girən olandan Kərim fəğan olubdur.
Xalqı gətirdi təngə daş-çaxmağın cəfası
Barmaqlarım sızıldır min yerdə var yarası (5. 327)

Sonra kibritçixaranın atasını rəhmətlə anaraq “Bişəkk və bi şübhə indi cənnətməkan olubdur”, - deyir. Şair sadəcə özündən danışmır. Həm də “çubuqçəkənlərin” halını dilə gətirir. Burada çubuq dərdədən çəkilir, çarəsizlikdən çəkilir. Burada varlı “əlində tiğ və qalxan” kasıbları canavar kimi ağız ağızadır və “səmədan bir səs gəlir”: “Dövlətlilər, qaçın ha, yoxsul ayılan olubdur”. Və möhür- bənddə şairin ruh-haləti belədir:

Şair qalıbdı pulsuz, vermiş cövkəni əngə,
Fəryad onun əlindən xalqı gətirdi təngə,
Dövlətlini görəndə daşı qoyur sövçəngə
Hər yan gəlir söz edir, “Möcüz piyan olubdur.” (5. 327)

Səməvə Möcüzdə digərlərindən fərqli olaraq arxa plana keçir, onun yerini tütün tutur, sosial ədalətsizlik, sinfi bərabərsizlik şeirin əsas leytmotivini təşkil edir. Bu dərd artıq Allaha qovuşmaq dərdi deyil, bu dərd o dövr ədəbiyyatının dəbdə olan sinfi vuruşlar dəridir, varlı kasıb məsələsidir, məişət, gün-güzəran dəridir.

1906-cı ildə Cəlil Məmmədquluzadənin redaktorluğu ilə Tiflisdə nəşrə başlayan və Təbrizdə. Bakıda qısa fasilələrlə 25 il davam edən “Molla Nəsrəddin” jurnalının

şairi Mirzə Ələkbər Sabir idi. O, ağır xəstə olduğundan Tiflisdə müalicə olunur və jurnalın redaksiyasında qalırdı. Əməkdaşların bir samovarı varmış, Tez-tez qaynadar, çay dəmləyib içərləmiş. Sabir də aramsız çay istəyərmiş. Samovar kiçik olduğundan çay vaxtında yetmir. Sabir də zarafatla bədahətən bu beyti deyir:

Molla, səmavarından dərda, həzar dərda!

Bir istəkanı indi, bir istəkanı fərda!.. (6. 306, 472)

Burada da samovar bir qrup adama xidmət edir, onları başına yığib söhbətləşdirir, yorğunluqlarını çıxarır.

Folklorda samovar (9.) (Urmulu aşiq Qurbanın ifasında)

Samovar xalq məişətinin, etnosunun bir parçası olmaqla mövzu olaraq aşiq ədəbiyyatına da keçmiş, xalq mahnısı kimi qərarlaşmışdır. Aşiq Ağacanın yazdığı altı bəndlik səmavar rədifli gəraylısı sevilən mahnılardandır. Mahnı “Müxəmməs” adlı saz havası üstə oxunur. Aşiq, Allahdan içində mərmər hovuzlu gözəl bağça-bağ, bir otaq, səmavarın yanında cay, bal, nəlbəkidə kərə yağ, şirniyyat istəməklə şeiri belə başlayır:

Sənsən mənim bu dünyada

Dövlətim, varım simavar.

Səhər tezdən qaynamasan

Yamandır halım səmavar.

Bundan sonra beş-on atılıyla şad gələn qonaq istəyir. Kabablar şişə çəkilir, hərə bir işlə məşğul olur, qonaqlar təşvişə, səmavar da eşqə düşür və “zalım” səmavar qaynayır, aşığın halı düzəlir. Səmavar çayı içməyəndə “aşıqların səsi batır. Sazını bir kənara atır”. Çünki bu adi səmavar deyil. Onun “gecə-gündüz dərslər verib, Bir böyük alim səmavar.” (9)

Gəraylıda açıq deyilməsə də, bir məclislə bağlı olduğunu, böyük bir alimdən dərslər alan səmavarın əsil missiyasının mətnaltı mənasını hiss etmək olur. Şirinlik olsun deyər, yanında kababın, balın, yağın bir hovuzlu bağ içində arzulanmasının, əlbəttə hərfi mənası ilə bərabər simvolik anlamının olmaması da mümkün deyil.

Nəticə. Səmavar bir neçə məqamda istifadə olunur:

1. Sufi –dərviş ocaqlarında.
2. Aşıqların məclislərində.
3. Qonaqlıqlarda,
4. Əza-yas məclislərində
4. Digər yerlərdə.

Səmavar təkliyi sevmir. Bunların hamısında bir cammat, qrup havası əsir. Səmavar ətrafına toplaşanların bəd, xəbis niyyəti ola bilməz. Oturdular, bir stəkan çay içdilsə, o çayın xətri hamısı üçün əziz olur. Azərbaycanda “Bir yerdə çörək kəsmişik” kimi atalar sözü var. Səmavar çayı da eyni missiyanı yerinə yetirir. Kəsilən çörək kimi içilən çay da dostluq, qardaşlıq təməli oluşdurur.

Əldə olan, təqdim olunan nümunələr hər nə qədər fərqli məzmununda və stildə olsa da, mahiyyət, yəni səmavarın funksiyası dəyişmir. O insanları bir məram, məqsəddən ötrü bir yerə yığmaq üçün vasitədir. Ocağının atəşinin eşqinin qaynatdığı suya keçməsi və bu su ilə dəmlənən çayı içənlərin ürəyinin “sərinləməsi”, rahatlaması, dərdlərə dava olması, şəfa verməsi, bəzən aşıqlar üçün abi-heyvan-dirilik suyu, bəzən eşq badəsi olması; ətrafına yığılanların bir məqsədə qulluğu, aralarındakı səmimiyyət səmavarla bağlıdır. Onun “vasitəçiliyi ilə” olur.

Dilimizdə bir ifadə var: “Tüstüm təpəmdən çıxdı.” Səmavarın da tüstüsü təpəsindən çıxır. Əgər içi od tutub yanmasa tüstüsü təpəsindən çıxmaz. İçi yanmasa, suyu qaynamaz, suyu qaynamasa çay olmaz, çay olmasa, dərvişlər ətrafına yığılıb söhbəti-Canan etməzlər. Şeyx də belədir, o da səmavar kimi yanmalıdır ki, suyunu qaynada bilsin, yanan içinin nurunu, qaynayan çayını-abi-kövsərini müridlərinə içirib onları fənafillaha ulaşıdır bilsin. Təsəvvüf ədəbiyyatında səmavarın missiyası sakral dünya ilə profan dünya arasında əlaqə qurmaqla real həyatın prizmasından lahuti dünyaya keçid vasitələrindən, mərhələlərindən bir vasitədir.

Əlbəttə, göstərilən nümunələr səmavar obrazını tam ehtiva eləmir. Bunlardan əlavə başqalarının da bu mövzuda yazıları olmamış deyil. Məişətimizdə olduğu kimi ədəbiyyatımızda da səmavar obrazı mühüm yer tutur.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 3 cildə. II c. AEA-nın nəşriyyatı. Bakı, 1960, 906 səh
2. Divani-Raci Təbrizi. (tərtibçi Əbulfəzl Əhmədli). Təbriz: Fəxri-Azər nəşriyyatı. 1377, 516 səh
3. Mir Həməzə Seyid Nigari. Divan. Bakı, “Elm və təhsil”, 2010. 824 səh.
4. Camal ağa Dilbazi (Giryan) (tərtib edən İsmayıl Umudlu). “Apastrof” Bakı. 2014. 320 səh.
5. Şəbüstəri Əli Möcüz. Möcüz divanı. 2 cildə. II c. “Günəş”, Bakı 2006. 300 səh.
6. Mirzə Ələkbər Sabir. Hophopnamə. Yazıçı, Bakı, 1980, 557 səh.
7. İsmayıl Şıxlı. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə. II c. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı. Bakı. 1971. 444 səh.
8. <https://bizimera.wordpress.com/2011/02/24/samovarin-tarixi/>
9. <https://www.youtube.com/watch?v=7MxoRrSI54k>
10. <https://www.facebook.com/AzerbaijanMilliXalcaMuzeyi/videos/338895604090243>

SADRADDİN HUSEYN

SAMOVAR IMAGE IN LITERATURE

Abstract

In the article, we observed samovar as a character in the literature, in belles-littres, learned its origin and history. Samovar came to our households in the ancient times. It was initially used to boil water, but later it gained different functions introducing tea to our lives. It led us from individuality to community. Later, we see samovar in cloisters for dervishes, ashik (ashik) performances and meetings. Samovar brought about different gatherings held around it. Eventually, these gatherings and meetings led samovar to be a character in the literature. In this article, we discuss how samovar resembles being such a literary character. In all kinds of ceremonies including celebrations, rituals, funeral rites, gaieties, tea has had a special role. For this reason, approaches to samovar varied accordingly.

In our research, we study poets whose literary outlook is different from one another, such as Abulhasan Raci as a lyrical poet and a poet of elegy, Mir Hamza Nigari and Camal Agha Dilbazi as poets of Sufism, Shabustari Mirzali Mojiz as a satirical poet. Though their approaches and options are different, they show solidarity by accepting the unifying character of samovar. In this article, we analyze samovar as a literary symbol, or object in ashik gatherings and also in traditional music.

Keywords: samovar, sufism, tomb, dargah, ashik/ashiq gatherings, feast, funeral rites

Садраддын Гусейн

ОБРАЗ САМОВАРА В ЛИТЕРАТУРЕ

РЭЗЮМЕ

В статье рассказывается о возрождении самовара как образа в художественной литературе. Обращается внимание на его историю образования. Самовар с древних времён вошёл в наш быт. Он выполнял функцию кипячения воды. С появлением чая в нашей жизни самовар превзошёл свои функции и послужил многим целям. Он выполнил миссию перехода от частности к социальности. Последующее время самовар можно встретить в молельнях дервишей, в кельях, на собраниях ашуггов, на пиршествах. Как-будто "собирая" людей вокруг себя, он стал средством различных публичных собраний. Отсюда самовар перешёл в области литературы и стал образом в художественной литературе. Здесь рассматривается отображение

самовара как художественный образ. Как в траурных церемониях, так на торжествах чай имел особое место. По этой причине и отношение к самовару было разным.

Абдульгасан Раджи - лирический поэт, элегист. Мир Хамза Нигари и Джамал ага Дилбази - суфийские поэты. Шабустари Мирзали Моджуз - сатирический поэт. Хотя и у каждого из них разный подход, в вопросе массовости видно, что они едины. Самовар был темой обсуждения на ашугский собраниях, также в народных песнях. На подобных примерах в статье анализируется как одушевляется и символизируется самовар.

Ключевые слова: самовар, суфизм, дворец, келья, молельня, ашугские собрания, траурная церемония, торжество.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 22.08.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 27.09.2021

**RƏYÇİ: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Qafar Ocaqlı
çapa tövsiyə olunmuşdur**

CAVİDƏ MƏMMƏDOVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
AZ 1073, Bakı, Hüseyn Cavid, 117
cavi_e@yahoo.com

**CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏNİN VƏ CEYMS COYSUN
AVTOBİOQRAFİK ƏSƏRLƏRİNDƏ ORTAQ YARADICILIQ
PRİNSİPLƏRİ**

Xülasə

XX əsrin əvvəllərində Avropa ədəbiyyatında aktual olan bir sıra problemlər Azərbaycan ədəbiyyatının da maraq çevrəsində idi. Bu, hər şeydən əvvəl, yazarların insan problemini yeni fəlsəfi görüşlər zəminində diqqətə almasından irəli gəlirdi. Dünyada gedən ictimai-siyasi proseslər ədəbiyyata da bir çox problemlərə fərqli yöndən baxmaq imkanı vermiş, hətta bunu zəruri etmişdi. Azərbaycan və Avropa yazarlarının yaradıcılığında ortaqlıq keyfiyyətlər əsərlərində insan və mühit problemini ciddi ictimai problemlər zəminində həll etmələrindən qaynaqlanır. Bu baxımdan, C.Məmmədquluzadənin və böyük irland yazarı Ceyms Coysun yaradıcılığı arasındakı ortaqlıq keyfiyyətlər xüsusilə maraqlıdır.

Məqalədə Cəlil Məmmədquluzadə və Ceyms Coysun avtobioqrafik əsərlərində ortaqlıq yaradıcılıq prinsipləri təhlil edilir. Hər iki yazarın yaradıcılığında mövzu, məzmun və ideya bənzərliyi müqayisəli təhlillər zəminində təqdim edilir. Hər iki yazarın yaradıcılığında ortaqlıq keyfiyyətləri meydana gətirən ədəbi və ictimai amillər təhlil edilir. Bu problemə Coysun “Portret”, Məmmədquluzadənin “Xatiratım” əsərlərinin müqayisəli təhlili ilə aydınlıq gətirilir.

Təhlillərdən aydın olur ki, XX əsrin əvvəllərində yaranan Azərbaycan ədəbiyyatı məzmun, mövzu və ideya məsələləri baxımından ənənəvi keyfiyyətlərlə yanaşı, müasir dünya ədəbi prosesinin prinsiplərini də ehtiva etməkdə idi.

Açar sözlər: Məmmədquluzadə, Coys, Ədəbiyyat, Nəsr, Avtobioqrafik Əsərlər

Giriş

XX əsrin əvvəllərində insan və həyat probleminə yeni istiqamətdən nəzər salan Qərb fəlsəfəsinin ədəbiyyata təsiri ədəbi yaradıcılıqda yeni bədii düşüncə istiqaməti müəyyən etmiş oldu. Başqa sözlə, özünəməxsus fərqli düşüncə, yaradıcılıq metodu ilə səciyyələnən modernizm ədəbi cərəyanının da ideya mənbəyi kimi XX əsr Qərb fəlsəfi fikri çıxış etməkdə idi. İnsan məsələsinin ədəbiyyatın əsas problemi kimi, həm

də sırf yeni istiqamətdən bədii həlli Böyük Britaniyada daha çox modernist nəsrin payına düşdüyü və bir çox məqamlarda Azərbaycan nəsrinə yaxından səsleşdiyi üçün bu məsələnin müqayisəli təhlili aktualıq kəsb etməkdədir.

Modernist yazarların yaradıcılığında diqqət çəkən əsas məsələlərdən biri onların şəxsi həyatlarında baş verən, yaxud real həyatda müşahidə etdikləri hadisələrin onların dünyagörüşündə, yaradıcılığında buraxdığı təsirlərin, formalaşdırdığı düşüncələrin təsvir və ifadəsidir. Məsələn, avtobioqrafik romanından aydın olduğu kimi, C.Coys insan psixikasının, ruhi aləminin incəliklərinə qədər şərhinə real həyat hadisələrindən əldə etdiyi təsəvvürlər əsasında nail olmuşdur. Eləcə də D.H.Lourens hələ kiçik yaşlarından şaxtalar şəhəri hesab olunan İstvudda yaşadığı üçün şaxtaçıları, onların həyatını müşahidə etdikcə insan varlığı haqqında müəyyən təsəvvürlərə yiyələnmiş, sonralar əsərlərində şaxtaçıların həyatını əks etdirmiş, özünün insan haqqında mükəmməl bədii-fəlsəfi ideyalarını heç vaxt unutmadığı bu insanların taleyi zəminində ifadə edə bilmişdir.

Başqa görkəmli ingilis yazarı E.M.Forsterin yaradıcılığına da yaşadıklarının böyük təsiri olmuşdur. Məlum olduğu kimi, Birinci Dünya savaşında Misirdə xidməti vəzifəsini yerinə yetirmiş, eləcə də 1911 və 1921-ci illərdə iki dəfə Hindistana səfər etmiş və ən məşhur romanlarından biri, Şərq-Qərb problemini qarşıya qoyan "Hindistana bir keçid" (1924) ("A Passage to India") romanını yazmışdır [2] və müəllifin həmin romanı Hindistana səfərlərinin nəticəsi olaraq meydana gəlmişdir. Hər zaman insana, onun səmimi hisslərinə haqq verən yazar bu əsərdə fərqli dünyagörüşlərinə malik millətlər arasındakı ayrılıq probleminə diqqət çəkir. Hindistanı işğal etmiş ingilislərlə hindlilər arasında normal insani münasibətlərin yaranmasının mümkün olmadığını diqqətə çatdırmaqla yazıçı həm də ümumilikdə Şərq və Qərb arasındakı birliliyə ümitsizlik ifadə edir. Qeyd etdiyimiz kimi, yazar real həyatda müşahidə etdiyi ictimai-siyasi olayların mahiyyətinə vararaq bu nəticəyə gəlmiş və əsərində həmin ideyaları əsaslandıran süjet xətti qurmuşdur.

Digər məşhur ingilis yazarı O.Hakslinin şəxsi həyatı, xüsusən, ömrünün uşaqlıq dövrü ədibin dünyagörüşünün çoxcəhətli, ideyalarının mürəkkəb şəkildə formalaşmasında yardımçı olmuşdur. Yazarın həyatla yaxından tanışlığı, bu barədə ilk ciddi təəssüratları anasını çox erkən itirməsilə başlamışdır. Böyük ədibin çox illər sonra yazdığı qeydlərində şərh olunur ki, bu hadisədən duyduğu ilk hiss insan xoşbəxtliyinin çox qısa, həm də ötəri olduğunu ona anlatmışdır. Bu dərk etmə müəllifin həyat, insan, şəxsiyyətin mənəvi yaşantıları ilə bağlı təsəvvürlərinin formalaşmasında təkan kimi çıxış edir. Həmin hadisə gələcək yazarın həyatla ilk mükəmməl və sonralar yaradıcılığında həlledici rola malik tanışlığı idi.

O.Hakslinin həyatında baş verən sonrakı hadisələr də mütəmadi olaraq yazarın ideyalarına, fəlsəfi görüşlərinə güclü təsir göstərmişdir. Belə ki, birinci həyat yoldaşı Mariyanın vəfatından sonra yazıcının Lauraya yaranan bağlılığı sadəcə bir evliliklə nəticələnmir, yazarın illər boyu cavablandırmaqda aciz olduğu bir sıra sualların

cavabını açmağa da yardımçı olur. Yazıçı mənəvi yaşantılarını çözmək üçün “son dərəcə qeyri-adi təcrübə”, sevgi haqqında yeni təsəvvür əldə edir.

Aydın olduğu kimi, bu mütəfəkkir insanların bədii-fəlsəfi düşüncə sistemində gətirmiş olduqları mürəkkəb ideyaların formalaşmasında həm də şəxsi həyatlarının böyük rolu olmuşdur.

Hadisələrin daha çox qəhrəmanların psixoloji yaşantıları, qarışıq duyğuların, bəzən xaos halına gəlmiş düşüncə və hisslərin bədii əksində təqdimi modernist nəsr üçün xarakterik keyfiyyətlərdəndir. Burada daha çox qəhrəmanın hadisələri anlamaq, dəyərləndirmək cəhdi şüur axını ilə təqdim edilir, obrazların daxili monoloqu şəxsiyyətin hiss və düşüncələrini səciyyələndirməyə yardımçı olması ilə yanaşı, qəfil dərk etməni də, onun gerçəkləşməsini labüdləşdirən məqamları da izah etməyə kömək edir.

Beləliklə də insan varlığının daha dərin bədii əksinə nail olan yazarlar daha çox həyatı təcrübələrinə, çox zaman real həyat hadisələrinə əsaslandıqları üçün onların əsərləri avtobioqrafik məzmun qazanır. Başqa sözlə, bu əsərlərin bir qismi sırf avtobioqrafik olduğu halda, bir qismi isə qismən avtobioqrafik xüsusiyyətə malikdir. Bunu nəzərə alaraq deyə bilərik ki, həmin dövrdə avtobioqrafik əsərlərin yazılması dövrün ədəbi prosesində xüsusi bir səhifə açır. Dünya ədəbiyyatında yeni prinsiplər əsasında gündəmə gələn avtobioqrafik nəsr Azərbaycan da Avropa ədəbiyyatının tələbləri və prinsipləri əsasında yaranmışdır. Bu məsələni daha aydın izah etmək üçün Cəlil Məmmədquluzadənin və Ceyms Coysun yaradıcılığının müqayisəli təhlili xüsusilə zəruridir.

1. C.Məmmədquluzadənin və Ceyms Coysun əsərlərində ortaq yaradıcılıq prinsipləri

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatı sahibləndiyi bir sıra yaradıcılıq keyfiyyətləri ilə müasir dünya ədəbi prosesinin ehtiva etdiyi bəzi problemlərin bədii həllini uğurla təqdim etməkdəydi. Bu, hər şeydən əvvəl, yazarların insan problemini yeni fəlsəfi görüşlər zəminində diqqətə almasından irəli gəlirdi. Dünyada gedən ictimai-siyasi proseslər ədəbiyyata da bir çox problemlərə fərqli yöndən baxmaq imkanı vermiş, hətta bunu zəruri etmişdi. Azərbaycan və Avropa yazarlarının yaradıcılığındakı ortaq keyfiyyətlər əsərlərində insan və mühit probleminə ciddi yer vermələrindən və bu məsələni ictimai problemlər zəminində həll etmələrindən qaynaqlanır. Bu baxımdan, C.Məmmədquluzadənin və böyük irland yazarı Ceyms Coysun yaradıcılığı arasındakı ortaq keyfiyyətlər xüsusilə maraqlıdır. Bu yazarların yaradıcılığının müqayisəli təhlili Azərbaycan ədəbiyyatında modernizm ədəbi cərəyanının bəzi xüsusiyyətlərinin mövcudluğunu sübut edir. Məlumdur ki, bir sıra məfhumlara özünəməxsus anlam vermək, simvolları istifadə modernist nəsrin əsas cəhətlərindən biridir. Belə ki, ölüm, qış, qar, soyuq, daş, toz, külək, eləcə də

rənglərin simvolikası və s. buna misal ola bilər. “Məsələn, “epiphany” ifadəsi C.Coysun yaradıcılığında ardıcıl olaraq istifadə edilən bir rəmzdır. Bu, bir vəziyyətin, xəyalın insanda oyatdığı ani dərkətməni ifadə edən kəlmədir. Hərfi mənasına görə, “təzahür”, “görünüş” “tanrının təcəlli etməsi” və s. müxtəlif anlamlara gələn bu söz həm də xristianlıq dininə xas bir ayinin adıdır. Belə ki, bu, münəccimlərin Hz. İsanı görmək üçün Beytlehemə gəlməsilə bağlı, yanvar ayının altısına təsadüf edən xristian bayramıdır. Ortodoks kilsəsində bu bayram xəcin suya atılması ilə Hz.İsanın vəftizini anma mərasimidir” (6, s.25-26). Bu ifadə həm də elmdə böyük irəliləyiş, anıdan özünü dərkətmə, bir şeyin əsl mənasını birdən-birə anlamaq, dini və “psixoloji kəşflər və s. mənasına gələn” [5, s.90-91] bir termdir. Psixologiyada isə epifaniya (epiphany) insan psixikasındakı bir çox nüansları, dərkətmələri və s. səciyyələndirən məqamları ifadə edir [3]. Aydın olduğu kimi, həmin ifadə iki – həm dini anlam, həm də elmi məzmun daşımaq etibarilə müxtəlif cür izah olunur. C.Coysun yaradıcılığında da epifaniya (epiphany) zahirən dini ayin olaraq təqdim edilir, lakin əsərlərdəki ideyanın mahiyyətinə baxdıqda isə qəfil dərkətmə, özünüdərk mənasında əks olunduğu aydınlaşır. C.Coysun əsərlərində epifaniya “bir görüntüdənmə, bir hadisədənmə, yaxud yaddaşın unudulmayan fazasından gələn ani və qəfil ruhi təzahür” [1, s.18], dərkətmə mənasında işlənir. Demək olar ki, onun bütün əsərlərində, xüsusən də “Dublinlilər”də bu ifadə keçir və qəhrəmanların özünü, yaxud nəyisə ani bir məqamda dərkətməsini rəmzi olaraq əks etdirir. Bu dərkətmə isə, təbii ki, sadə məzmun daşımır, mühitin də, hadisələrin də görünməyən tərəflərini üzə çıxarır və yazar çox böyük ustalıqla həqiqətləri təkcə bir neçə qəhrəmanın, bir ailənin deyil, bütünlükdə ictimai mühitin acı gerçəyi kimi təqdim etməyi bacırır. Çox maraqlıdır ki, Azərbaycan ədəbiyyatında epifaniya C.Məmmədquluzadənin əsərlərində yer alır. Lakin bu, obrazların düşüncəsindən daha çox, hadisələrin təsvirində, kompozisiya ardıcılığında təqdim edilir.

Maraqlı bənzərliklərdən biri də C.Coys və C.Məmmədquluzadənin dil və üslub, təhkiyə keyfiyyətlərində təzahür edir; dilin qrammatik normalarının pozulması hallarına, sadə danışiq dilinə, qısa, lakin çox təsirli ifadələrin işlənməsinə, oxucuda qəfil və sərt bir şəkildə düşüncələr doğuran cümlələrə təsadüf edilir. Məsələn, C.Məmmədquluzadə “Danabaş kəndinin əhvalatları” əsərində ən faciəvi məqamı sanki biganə bir ovqatla oxucuya nəql edir: “Məhəmmədhəsən əmi Xudayar bəyə dua edə-edə eşşəyi sürdü və aparıb qatdı tövləsinə. Amma təəccüblü şey budur ki, indiyə kimi Məhəmmədhəsən əminin oğlu Əhməd görükmür. İndiyə kimi bu qışqırığa bu qədər cəmiyyət yığışıb, nə Əhməd adamların içinə gəldi, nə də Məhəmmədhəsən əminin övrəti başını qapıdan eşiyə uzatdı ki, görsün bu nə mərəkdir.

Əhməd də ölübdür, Məhəmmədhəsən əminin övrəti də ölübdür” [8, s.82]. Yazar oxucunun diqqətini son dərəcə rəvan şəkildə nəql etdiyi maraqlı hadisələrin axarından qoparıb qəfil Əhmədin görünməməsinə yönəldir. Oxucu fikrini bu istiqamətə cəmləyib diqqətlə düşünməyə imkan tapmamış yazar,- “Əhməd də

ölübdür”, -deyə davam edir. Oxucu bu hadisədən elə sarsılır ki, əsərdəki bütün hadisələr bir an içində təkrar göz önündə canlanır və onların yenidən dəyərləndirilməsi zərurəti yaranır. Çox maraqlıdır ki, bütün əsər boyu Məhəmmədhəsən əminin acizliyinə acıyan oxucu bu an ona qorxaqlığına, rəzilliyinə, məqsədsizliyinə görə nifrət edir. Yazar oxucunu təqdim etdiyi hadisələrin faciəvi mahiyyətini, cəmiyyətdə bəla vəziyyətinə gəlmiş halları həm düşünərək, həm də duyaraq, bir qədər də əzab çəkərək dərk etməyə məcbur edir.

Hadisələrin təsvirində ideyanın bu şəkildə qəfil açılış tərzı C.Coysun əsərləri üçün daha çox xarakterikdir. Onun “Bacılar” (“The sisters”) hekayəsində uzun müddət iflicdən əziyyət çəkən bir ruhaninin ölümündən bəhs edilir. Əsərin az yaşlı qəhrəmanı qoca, iflic xəstəsi olan ruhani dostunun ölümü ilə bağlı qorxu yaşayır: “Mən yuxuya gedəndə çox gec idi. Xəyalən mənə elə gəldi ki, qaranlıq otağımda mən yenidən iflicin boz rəngli üzünü gördüm. Yorğanı başıma çəkdim və Milad barədə düşünməyə çalışdım. Amma boz rəngli üz hələ də məni izləyirdi” [4, s.42]. Xəstənin məhz iflic azarına tutulması və ölümündən sonra balaca dostunun onun xəstə, acınacaqlı halını xatırlaması hekayənin əsas ideyasını özündə ehtiva edir. Müəllif iztirab və qarışıq duyğularla dolu kədər yaşayan uşağın daxilində qəfil yaranan bir duyğunu eynilə C.Məmmədquluzadənin əsərində olduğu kimi soyuq təhkiyə ilə ifadə edir: “Daxilimdə azadlıq hissi duydum, sanki onun ölümü ilə mən nədənsə azad olmuşdum” [4 s.44]. Qoca dostunun ölüm xəbərindən, matəm əhvalının gətirdiyi sıxıntıdan sarsılıb, anlaşılmaz hisslər yaşayan uşaq qəfildən içinə dolan azadlıq hissini kəşf edir, səbəbini anlamadığı müəmmalar dolu bu hiss onun gözlərində hər şeyi dəyişir, uşaq dumanlı şəkildə hansısa gerçəkləri dərk etməyə başlayr. Bu məqam əsərin süjet xəttində konkret şəkildə təqdim olunmayan ciddi ictimai bir problemə - katolik kilsəsinin İrlandiyada insanların ruh və düşüncəsini əsarətə aldığına işarədir. Bundan əlavə, C.Coys vəfat edən qoca ruhanini illərdən bəri ən ağır iflic xəstəsi kimi təsvir etməklə həm də İrlandiyada katolik kilsəsinin fəaliyyət və missiyasının iflic halına gəldiyini, artıq dinin bu şəkildə insanlara nə maddi, nə də mənəvi yardım etmək iqtidarında olmadığını tənqid edir. İflic halına gəlmiş bir qurumdan ən azı mənəvi kömək gözləyən insanlar isə C.Coysa görə, əsarətə alınmış kölələrə bənzəyir. Az yaşlı uşağın da keçirdiyi anlaşılmaz azadlıq hissi insanların özlərindən də xəbərsiz kölə olduğuna işarədir.

C.Coysun və C.Məmmədquluzadənin yaradıcılığındakı ən mühüm yaxınlıq hər iki yazarın insanlara anlatmaq istədikləri gerçəklərdən konkret söz açmamaqlarıdır. Hər iki yazar bir neçə insanın şəxsi həyatında baş verən gündəlik hadisələri təsvir etməklə çox böyük ictimai problemləri gündəmə gətirir və həmin problemləri doğuran səbəbləri təqdim edir.

2. C.Məmmədquluzadənin və C.Coysun avtobioqrafik əsərlərində ortaq keyfiyyətlər.

C.Coysun avtobioqrafik əsəri olan “Sənətkarın gənclik portreti” (“A Portrait of the Artist as a Young Man”; 1916) romanı C.Məmmədquluzadənin “Xatiratım” memuarı ilə janr, metod, mövzu, üslub və s. baxımdan fərqlənsə də, hər iki əsər ehtiva olunan bir sıra problemləri, ideya və onun oxucuya çatdırılması etibarilə kifayət qədər bənzər keyfiyyətlərə malikdir. Belə ki, hər iki əsərdə müəlliflərin uşaqlıq dövrünü əks etdirən hadisələr, onların həyatı dərk etmək, ətraf mühitlə tanışlıq zəminində dünyanı anlamaq, gerçəkləri qavramaq kimi bir çox xüsusiyyətləri, demək olar ki, eynidir.

“Sənətkarın gənclik portreti” romanının qəhrəmanı Stiven Dedalus C.Coysun öz bədii obrazıdır və məlumdur ki, C.Coysun özünün ilk hekayəsini məhz bu imza altında çap etdirmişdi. Bu roman C.Coysun insan konsepsiyasını, ictimai mühit və sənətkar, digər bu kimi məsələləri ehtiva etməklə yanaşı, yazarın şəxsiyyəti barədə də tam təsəvvür yaradır. Belə ki, C.Coysun həyat haqqında ilk təsəvvürləri, gerçəkliyi dərk etmə tərz, diqqətinin insanlar arasındakı münasibətlərə cəlb olunması, ətraf mühiti qavramaq, xeyri və şəri fərqləndirmək cəhdi, dünya, yaranış, varlıq haqqında düşüncələri və s. bu kimi mühüm məsələlər romanda ətraflı şəkildə yer almışdır. Əsərin əvvəlindən aydın olur ki, C.Coysun bir insan, vətəndaş, ziyalı kimi formalaşmasına böyük təsir göstərən əsas amillərdən biri İrlandiyanın milli azadlıq hərəkatı və müstəqillik uğrunda sona qədər qəhrəmanlıqla döyüşən, əqidəsindən dönməyən Carlz Parnellin (Charles Parnell; 1846-1891) mübarizə dolu həyatı, şəxsiyyəti olmuşdur. Məlum olduğu kimi, Ç.Parnell İrlandiya azadlıq hərəkatının lideri olmuş və “o, hər kəsdən daha çox İrlandiyaya müstəqil millət olmaq duyğusunu yaşatmış” [9, s.91] şəxsiyyətdir.

Çox maraqlıdır ki, C.Coysun kiçik yaşlarında dinə məhz bu şüuraltı münasibətini C.Məmmədquluzadənin də uşaqlıq xatirələrində eynilə müşahidə edirik. “Xatiratım” əsərinin də qəhrəmanı dinə qarşı konkret mənfi və yaxud müsbət münasibətini bildirmir, ona tövsiyə olunduğu şəkildə ibadətə etiraz etmir, vicdanla hər dini qaydanı yerinə yetirir. Lakin Stiven kimi Mirzə Cəlilin balaca qəhrəmanının da daxilində nə isə anlaşılmaz qorxu və heyrət qarışıq bir duyğu dolaşır, daim nəyisə anlamaq, dərk etmək ehtirası hökm sürür. Bu uşaq anlayır ki, kənddə hər şey sanki bir qayda-qanun üzrə icra edilir, amma ortada nə isə böyük bir nizamsızlıq var, nə isə çatışmır. Nizam içindəki böyük nizamsızlığın, xaosun doğurduğu ziddiyyəti Stiven də görür, o da Cəlilin keçirdiyi bütün hissləri, dərk etmək meylini qeyri-iradi yaşayır.

Hər iki əsərdə müəlliflər uşaqlıq illərində anlamaq bilmədikləri hadisələri təsvir edir, mənəvi yaşantılarına aydınlıq gətirir. Yazarların hər biri Allah sevgisini qazanmaq üçün aramsız ibadət edə-edə Allahdan ayrı düşən cəmiyyətin faciəsini böyük ustalıqla qələmə almaqla yanaşı, saxta dini təəssübkeşliyə və idraksız şəkildə ibadətə nifrətlərini ifadə edir. C.Məmmədquluzadənin islam fanatizminə, “dindar” dinsizlərə qarşı etirazını eynilə C.Coysun ömrünün sonuna qədər katolik kilsəsinə olan münasibətində müşahidə etmək mümkündür.

C.Coysun və C.Məmmədquluzadənin qəhrəmanlarının həyatı və varlığı dərkətmə ilə bağlı daxili yaşantıları və düşüncə tərzini xüsusi diqqət doğurur. Belə ki, Stiven və C.Məmmədquluzadənin balaca qəhrəmanı dünyanı, varlığını, nəhayət, Allahı eyni düşüncələrlə dərk etməyə başlayırlar. Bir gün Stiven kollecdə dərstdən sonra düşüncəli halda coğrafiya kitabını vərəqləyərkən ora yazdığı sözlər onda qərribə fikirlər oyadır:

“Bəs kainatdan sonra nə gəlir? Heç nə. ... Yalnız Allah barədə düşünə bildi. Allah Allahın adıdır, necə ki, onun adı Stivendir. Fransızlar ona Dieu deyir, bu da həmçinin Allahın adıdır; bir nəfər Allaha dua edib onu Dieu çağıranda Allah dərhal anlayır ki, dua edən fransızdır. Baxmayaraq ki, dünyada müxtəlif dillərdə Allahın müxtəlif cür adı var, bütün insanlar müxtəlif dillərdə dua etdikləri zaman Allah onların nə dediklərini başa düşür, Allah hər zaman Allah olaraq qalır və onun real adı Allahdır” [4, s.231].

Stiven özü Allahı “axtarıb tapır” və onun təbiəti, böyüklüyü barədə dəlillər müəyyən edir, “Allah hamını başa düşür”, – bu, Stivenin Allah barədə anladığı növbəti həqiqətdir və bununla da dərk edir ki, demək, O, hamınıdır. Allah haqqında bu düşüncələr onun ruhunda “hamı” adlandırdığı bütün insanlarla görünməz bağlılıq yaradır, o, beləcə bəşəriyyəti tanımağa və dərk etməyə başlayır. O, insanlar arasında böyük bir doğmalığın, yaxınlığın mövcud olduğunu hiss edir, özünü dünyanın, bəşəriyyətin kiçik bir hissəsi kimi duyur və dərk edir. Stivenin daxilində baş qaldıran dərkətmənin özülündə də məhz bu mənəvi oyanış dayanır, onun gələcək həyatı üçün təkan rolunu oynayır. “Siyasətin nə mənə daşdığını sona qədər dərk etməməsi və dünyanın sonunun nə vaxt çatacağını bilməməsi Stivenə əzab verdi. O, özünü balaca və zəif hiss etdi” [4, s.231]. Bu isə onun mənəvi tənhalığının başlanğıcıdır. Kiçik bir uşağın dünyanın sonunun nə vaxt yaxınlaşacağı barədə düşüncə və marağı, əslində, özünə izah edə bilmədiyi əzablardan qurtarmaq arzusunun dərinliyindən doğur. Sona qədər mənən tənha qalan qəhrəman, nəhayət, vətəni tərk etmək qərarına gəlir. Bu qərarı verənə qədər onun kiçik hisslərdən mürəkkəb duyğulara qədər yaşadıklarının bədii əksi ilə müəllif insanın, xüsusən də yaradıcı şəxsiyyətin cəmiyyətdə özgələşməsində ictimai amillərin, eləcə də mənəvi məsələlərin şərhini verməyə nail olur.

Eləcə də Mirzə Cəlilin ətrafda baş verən hadisələri, böyüklərin aləmini, cənnət sevdasına düşüb, cəhənnəm xofunu yaşayan adamların nə istədiklərini heç cür anlaya bilməyən balaca qəhrəmanı da özü nəyisə dərk etməyə çalışır: “Pəs bu dəsgahın sahibi kimdir? Kimdir cənnəti yaradan? Kimdir cəhənnəmi yaradan?”

Haman bəri-pərvərdigardır. Haman böyük Allahdır ki, ərəblər ona deyirlər “Allahü Əkbər”. Və bu, haman ibarətdir ki, hər cür ibadətimiz və riyazətimiz haman ibarə ilə başlanır” [7, s.6].

Zahirən dini bir mühitdə böyüyüb tərbiyə almaqlarına baxmayaraq hər iki uşaq, əslində, Allah haqqında təsəvvürü öz şəxsi düşüncələri baxımından əldə edirlər,

ətrafdakı dindar adamların, ruhanilərin onlara heç bir köməyi dəymir. Bu mühit onlara yalnız cənnət və cəhənnəm haqqında mənasız məlumatlar verir, mahiyyəti məlum olmayan aramsız ayin və ibadətlərə sövq edir. Beləcə, insanların hələ uşaq yaşlarından cəmiyyətdə özgüləşmə faciəsi kök atır, lakin C.Coysun və C.Məmmədquluzadənin qəhrəmanları kimi ağıllı insanlar hər bir şeydə mənə və məntiq aradıqlarına görə bu mühitdə xilas olmağı bacarırlar.

Aydın olduğu kimi, hər iki yazar mənsub olduqları cəmiyyətdə əsarəti iki istiqamətdə müşahidə edir: 1.İctimai-siyasi əsarət; 2. Dini ideologiyanın təhrifindən doğan cəhalətin, imansızlığın doğurduğu düşüncə və ruh əsarəti. Buna görə də həm C.Coys, həm də C.Məmmədquluzadə bu mühiti “ölülər” aləmi, “dəli yığıncağı”, “iflic” mərkəzi kimi xarakterizə edir. Bu yazarlarda öz əsərlərində həm siyasi, həm də mənəvi əsarətin nədən qaynaqlandığını izah etməklə yanaşı ondan xilas yollarını nişan verirlər.

Nəticə

Təhlillərdən aydın olur ki, XX əsrin əvvəllərində yaranan Azərbaycan ədəbiyyatı məzmun, mövzu və ideya məsələləri baxımından ənənəvi keyfiyyətlərlə yanaşı, müasir dünya ədəbi prosesinin prinsiplərini də ehtiva etməkdə idi. Bu, hər şeydən əvvəl, dünyada gedən ictimai-siyasi proseslərlə bağlı idi. Belə ki, həmin dövrün ədəbiyyatını sadəcə bədii əsərlərin yaradılması marağı deyil, bilavasitə ictimai-siyasi vəziyyət formalaşdırmaqda idi. Ona görə də ölkəsində bənzər ictimai-siyasi hadisələr yaşanan yazarların yaradıcılığında ortaq keyfiyyətlər yer almaqda idi. Müxtəlif adət və mədəniyyətlərə malik yazarların əsərlərində ortaq yaradıcılıq prinsiplərinin yer almasının digər səbəbi fəlsəfə və ədəbiyyatda insan probleminin gündəmə gəlməsi ilə bağlı idi. Başqa sözlə, insan probleminə yeni düşüncələr istiqamətindən nəzər salan yazarların yaradıcılığına sözügedən problem eyni məzmun, mövzu və ideya bənzərlikəri gətirmişdi. Bunun ən gözəl nümunəsi C.Məmmədquluzadə və C.Coysun yaradıcılığındakı ortaq yaradıcılıq prinsipləridir.

Bu da bir daha sübut edir ki, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatı Avropa bədii yaradıcılığı üçün aktual olan problemləri, mövzu və poetik keyfiyyətləri də ehtiva etmiş, eyni zamanda, ictimai-siyasi məzmunu da sahib olmuşdur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Beja, M. Epiphany in the Modern Novel / M.Beja. – Seattle: University of Washington Press, –1971.
2. Forster, E.M. A Passage to India / E.M.Forster. – London: Penguin Book, – 2005.

3. Jarvis, A. Taking a break: Preliminary investigations into the psychology of epiphanies as discontinuous change experiences /A. Jarvis. – Amherst: University of Massachusetts-Amherst, – 1996. – 592 p.
4. Joyce, J. Dubliners. A Portrait of the Artist as a Young Man / J.Joyce. – Moscow: Progress Publishers, – 1982.
5. Matthew , McD. The Nature of Epiphanic Experience // New York: Journal of Humanistic Psychology, – 2008, 48 (1), – pp. 89–115
6. Memmedova C. Celil Memmedguluzade ve James Joyce'un yaratıcılığında insan ve ortam sorunu // Uluslararası Disiplinlerarası ve Kültürlerarası Sanat Dergisi. cilt 3. Sayı:4, Haziran-Temmuz, 2018, s. 21-32.
7. Məmmədquluzadə, C. Əsərləri: [4 cildə] / C.Məmmədquluzadə. – Bakı: Öndər Nəşriyyatı, c.4. – 2004.
8. Məmmədquluzadə, C. Seçilmiş əsərləri / C.Məmmədquluzadə, tərt ed., F.Hüseynov, – Bakı: Maarif, – 1987.
9. Taylor, A. Politicians, Socialism, and Historians / A.Taylor. – Oxford: Oxford University Press.1980.

JAVIDA MAMMADOVA

**COMMON CREATIVE PRINCIPLES IN THE AUTOBIOGRAPHICAL
WORKS OF JALIL MAMMADGULUZADEH AND JAMES JOYCE**

ABSTRACT

At the beginning of the 20th century, a number of problems relevant to European literature were also of interest to Azerbaijani literature. This was primarily due to the fact that the writers looked at the human problem on the basis of new philosophical views. The socio-political processes took place in the world allowed the literature to look at many problems from different angles, and even made it necessary. The common qualities in the works of Azerbaijani and European writers stem from the fact that they solve the problem of human and the environment on the basis of serious social problems. From this point of view, the common qualities between the works of J. Mammadguluzadeh and the great Irish writer James Joyce are especially interesting. The article analyzes the common creative principles in the autobiographical works of Jalil Mammadguluzadeh and James Joyce. The similarity of theme, content and ideas in the works of both authors is presented on the basis of comparative analysis. Literary and social factors that form common qualities in the works of both writers are analyzed. This problem is clarified by a comparative analysis of Joyce's "A Portrait of the Artist as a Young Man" and Mammadguluzadeh's "My Memories". Azerbaijani literature of the early twentieth

century, along with traditional qualities in terms of content, theme and ideas, also included the principles of the modern world literary process.

Keywords: Mammadguluzadeh, Joyce, Literature, Prose, Autobiographical Works

ДЖАВИДА МАМЕДОВА

**ОБЩИЕ ТВОРЧЕСКИЕ ПРИНЦИПЫ
В АВТОБИОГРАФИЧЕСКИХ ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ДЖАЛИЛЯ
МАМЕДГУЛУЗАДЕ И ДЖЕЙМСА ДЖОЙСА
РЕЗЮМЕ**

В начале 20 века ряд проблем, актуальных для европейской литературы, интересовал и азербайджанскую литературу. Это было связано прежде всего с тем, что писатели смотрели на проблему человека на основе новых философских взглядов. Общественно-политические процессы, происходившие в мире, позволили литературе взглянуть на многие проблемы с разных сторон и даже сделали это необходимым. Общие качества в произведениях азербайджанских и европейских писателей проистекают из того, что они решают проблему человека и окружающей среды на основе серьезных социальных проблем. С этой точки зрения особенно интересны общие качества между произведениями Дж. Мамедгулузаде и великого ирландского писателя Джеймса Джойса. В статье анализируются общие творческие принципы в автобиографических произведениях Джагиля Мамедгулузаде и Джеймса Джойса. На основе сравнительного анализа представлено сходство темы, содержания и идей в произведениях обоих авторов. Анализируются литературные и социальные факторы, формирующие общие качества в произведениях обоих писателей. Данная проблема раскрывается на основе сравнительного анализа произведений Джойса "Портрет художника в юности" и Мамедгулузаде "Мои воспоминания". Азербайджанская литература начала XX века, наряду с традиционными качествами в плане содержания, тематики и идей, включила в себя и принципы современного мирового литературного процесса.

Ключевые слова: Мамедгулузаде, Джойс, литература, проза, автобиографические произведения

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 22.08.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 27.09.2021

**RƏYÇİ: professor Gülər Abdullabəyova
çapa tövsiyə olunmuşdur**

XANIM ZAIROVA

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
AZ 1073, Bakı, H. Cavid, 117
kh.zairova@gmail.com

**MÜSTƏQİLLİK İLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCANDA ALMAN
ƏDƏBİYYATININ RESEPSİYASI
XÜLASƏ**

Bədii tərcümə və resepsiya müxtəlif xalqların ədəbiyyatlarının imkan və vasitələrinin, xüsusiyyətlərinin dərk edilməsi və anlaşılməsində mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Məqalədə son otuz ildə Azərbaycanda alman yazıçılarının resepsiya tarixi tədqiq edilir. Müstəqillik illərində Azərbaycanda alman ədəbiyyatından tərcümə edilən əsərlər reseptiv estetika nöqtəyi-nəzərindən təhlil edilir. Bu bədii tərcümə əsərləri xronoloji ardıcılıqla düzülərək yazıçılara, nəşriyyatlara, nəşrlərə görə qruplaşdırılır və bu təsnifat cədvəllər vasitəsilə göstərilir.

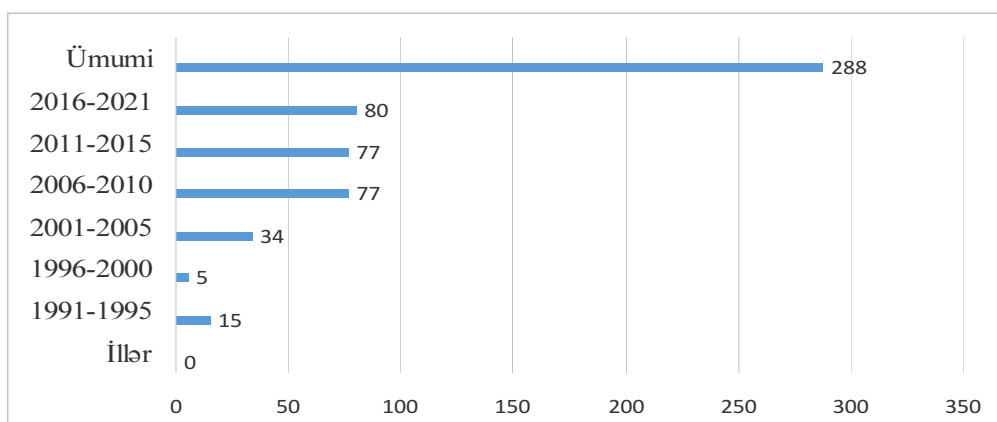
Həmçinin məqalədə alman ədəbiyyatından elmi-akademik resepsiya da nəzərdən keçirilir. Informativ məlumatlar Azərbaycan Milli Kitabxanasının elektron məlumat bazası, habelə, Bakı Slavyan Universitetinin, Azərbaycan Dillər Universitetinin elektron məlumat bazasına və “Azərbaycan dilinin tərcümə xəzinəsi” layihəsi üzrə yaradılmış translit.az saytına əsasən toplanmışdır.

Açar sözlər: alman ədəbiyyatı, bədii tərcümə, reseptiv estetika, ədəbi əlaqələr

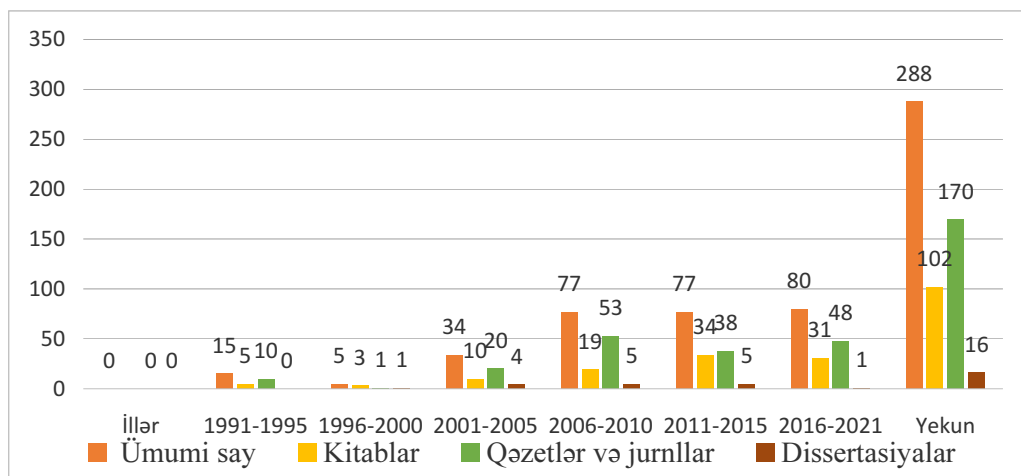
Bədii tərcümə və resepsiya müxtəlif xalqların ədəbiyyatlarının imkan və vasitələrinin, xüsusiyyətlərinin dərk edilməsi və anlaşılməsində mühüm əhəmiyyətə malikdir. Əsas XX əsrin 60-cı illərində Almaniyada V.İzer (W.Iser) və H.R.Yaus (H.R.-Jauss) tərəfindən qoyulan reseptiv estetika oxucuya/ auditoriyaya yönəlib oxucunun ədəbi əsəri oxumaq təcrübəsinə diqqət yetirən bir istiqamətdir. Məqalənin məqsədi reseptiv estetikanın tələblərinə uyğun olaraq 1991-ci ildən 2021-ci ilə qədər alman ədəbiyyatından tərcümələri xronoloji ardıcılıqla müəlliflərə, nəşriyyatlara və tərcüməçilərə görə təsnif etməkdir. İlk dəfə alman ədəbiyyatından Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuş əsərlər 2009-cu ildə “Azərbaycan dilinin tərcümə xəzinəsi” layihəsi olan translit.az saytında, tərcüməçilər haqqında məlumatlar isə ADU-nin layihəsi olan “Azərbaycan tərcümə ensiklopediyası”nda (1) təqdim olunmuşdur. Genişmiqyaslı mənbə materialları Azərbaycan Milli Kitabxanasının elektron məlumat bazası, habelə, “Azərbaycan dilinin tərcümə xəzinəsi” layihəsinin translit.az elektron məlumat bazası, Bakı Slavyan Universitetinin, Azərbaycan Dillər Universitetinin elektron məlumat bazalarına əsasən əldə edilmişdir. XX əsrin 70-ci

illərində xarici dillərdən tərcümə olunan əsərlər əsasən rus dili vasitəçiliyi ilə həyata keçirilirdisə, sonralar bu sahədə birbaşa orijinaldan tərcümələr artmağa başlayır. Xüsusilə, 2010-cu ildən bu özünü daha çox büruzə verir. Tərcümələr həm dövlət dəstəyi ilə Azərbaycan Tərcümə Mərkəzində, həm də özəl nəşriyyatlarda həyata keçirilir. Müstəqillik illərində alman ədəbiyyatı nümunələri daha çox orijinaldan, habelə rus, ingilis və fransız dillərindən tərcümə edilmişdir. Əgər 1991-2009-cu illərdə “Azərbaycan dilinin tərcümə xəzinəsi”nin «Müstəqillik dövrünün tərcümə ədəbiyyatı» bazasına daxil edilmiş 5500-ə yaxın materialdan 85-i alman dilində idisə (translit.az), 2021-ci ildə bu say 288-ə çatmışdır. Bunu cədvəl 1-də qrafik olaraq aşağıdakı kimi təsvir edə bilərik:

Cədvəl 1.

Qeyd olunan 288 resepsiya nümunəsi kitablar, qəzet və jurnallarda nəşr olunan tərcümələr, dissertasiyalar üzrə təsnifata görə Cədvəl 2-də daha aydın görünür.

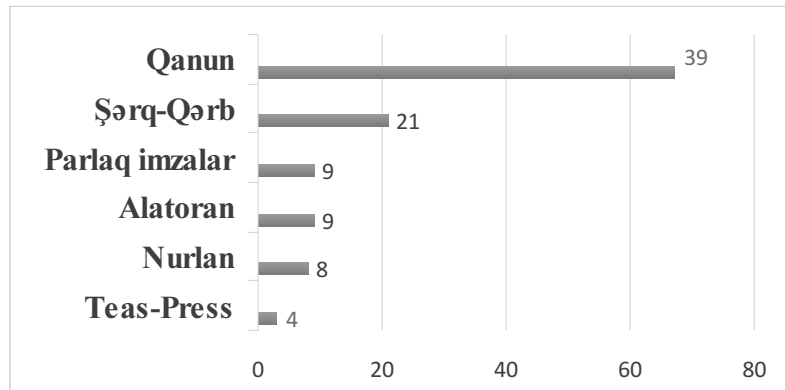

Cədvəl 2.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Dünya ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrinin əsərlərinin Azərbaycan dilində nəşr edilməsi haqqında” 2007-ci il 24 avqust tarixli və “Dünya ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrinin Azərbaycan dilində nəşri nəzərdə tutulan əsərlərinin siyahısının təsdiq edilməsi haqqında” 2007-ci il 30 dekabr tarixli sərəncamına əsasən alman ədəbiyyatından F.Şiller, H.Hayne, Y.V.Gete, Ş.Svayq, B.Brext, E.M.Remark, F.Kafka, F.Dürrenmatt, H. Mann, L.Feyxtvanger və Nobel mükafatları laureatları H.Hesse, H.Böll, T.Mann, E.Yelinek, Q.Qrassın əsərlərinin əksəriyyəti məhz bu dövrdə müstəqillik illərində tərcümə edilmiş və ya yenidən nəşr edilmişdir. Bu əsərlərin çoxu birbaşa orijinaldan - alman dilindən çevrilmişdir. Bundan əlavə, Z.Lents, V.Dorn, L.Feyxtvanger, K.David, P.Züskind, H.Mann, P.Agnes Ştamm, E.Kestner, O.Proysler, A.Kavelius, E.Georg, B.Şlink, M.Əsəd bəy/Q.Səid, R.Musil, F.Kohler, M.Friş, R.Valzer, B.Rexin əsərləri çap olunmuş, habelə T.Ştorm, Y.Soyfer, V.Borxert, Ş.Volfditrix, A.Ştrindberq, R.M. Rilke, H.Miller, P.Handke, V.Look, D.Dath, J.Erpenbeck, İ.Hanikan, W.Herrndorf, K.Passiq, C.Peters, D.Vaqner, P.Wawerzinekin və b.-nin əsərləri tərcümə edilib müxtəlif toplu və antologiyalara daxil edilmiş, qəzet və jurnallarda nəşr olunmuşdur.

Nəşriyyatlar

30 illik zaman kəsiyində alman ədəbiyyatı nümunələri ölkəmizdə müxtəlif nəşriyyatlarda nəşr edilmişdir. Bədii tərcümə ilə əlaqədar say etibarı ilə ən çox kitab nəşr edən “Qanun” nəşriyyatında - 39, “Şərq-Qərb” nəşriyyatında - 21, “Parlaq imzalar” nəşriyyatında - 9, “Alatoran” nəşriyyatında - 9, “Nurlan” nəşriyyatında - 8, “Teas Press nəşrləri” - 4 əsər çap edilmişdir.

Cədvəl 3.

Alman dilindən bədii tərcümə nümunələrinə həm də Azərbaycan Dövlər Tərcümə Mərkəzinin “Xəzər” jurnalında, Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin nəşrləri olan “Azərbaycan”, “Ulduz”, jurnallarında, Bədii Tərcümə və Ədəbi Əlaqələr

Mərkəzinin "Dünya ədəbiyyatı" dərgisində və "Ədəbiyyat qəzeti"nin səhifələrində, "Alatoran" jurnalında təsadüf olunur.

Sovet dövründə klassik alman ədəbiyyatı nümunələri daha çox tərcümə edilirdisə, müstəqillik dövründə Nobel mükafatı laureatları H.Hesse, H.Böll, T.Mann, E.Yelinek, eyni zamanda, S.Svayq və F.Kafkanın əsərləri Azərbaycan dilinə çevrilir, yaradıcılıqları tədqiq edilir. Bununla yanaşı, müasir alman ədəbiyyatı nümunələrinin çevrilməsinə də xüsusi önəm verilir. Son otuz ildə alman dilindən ən çox H.Hesse, F.Kafka, Ş.Svayq, Y.V.Gete və H.Böllün əsərləri tərcümə və nəşr edilmişdir.

Hermann Hesse (1877-1962)

Nobel mükafatı laureatı H.Hesse ilk dəfə 1987-ci ildə Ulduz jurnalında "Başqa planetdən qərribə xəbərlər" nəşrinin tərcüməsi ilə təqdim olunmuşdur. Sonralar onun "Yalquzaq", "Knulp" əsərləri tərcümə olunsada, H.Hesse daha çox son 20 ildə bədii tərcümələrlə təqdim olunur: Narsis və Qoldmund ("Qanun", 2011, tərc.K.Haqverdiyeva), Muncuq oyunu ("Qanun", tərc.K.Haqverdiyeva), Yalquzaq ("Qanun", "Əli və Nino", 2012. tərc.V.Hacıyev), Siddharta ("Qanun", 2011.tərc.K.Haqverdiyeva), Demian ("Qanun", 2012. tərc.K.Haqverdiyeva), Knulp ("Qanun", tərc.Ç.Qurbanlı), Seçilmiş əsərləri: Yalquzaq romanı; Müəllif gecəsi, Oğurlanmış çamadan, İlk məhəbbət, Canavar hekayələri (tərc.V.Hacıyev); Şərq səyahəti, Lilliput, Avropalı, Başqa planetdən qərribə xəbərlər, Faldum nağılları (tərc.Ç.Qurbanlı); H.Hessenin Nobel nitqi, Tərcümeyi-hal, Qocalıq haqqında esseləri (tərc.P.Əlioğlu rus dilindən); Dünya tarixi və sığınacaq esseləri (tərc.R.Haşımov rus dilindən) ("Şərq-Qərb", 2010) daxil edilmişdir. Kitaba Q.Quliyev və V.Hacıyev "Hesse dünyası" adlı ön söz yazmışlar.

2000-ci illərdən Azərbaycanda H.Hessenin elmi-akademik resepsiyası başladı. Y.Savalan-Allahverdiyevin "Azərbaycanda Hesse-resepsiyası" (1) adlı elmi məqaləsi 1992-ci ildə alman dilində nəşr olunmuşdur. 2005-ci ildən etibarən f.ü.f.d., dosent N.Məmmədzaadənin H.Hesse yaradıcılığına dair 12 elmi məqaləsi, habelə bir neçə publisistik məqaləsi nəşr edilmişdir. N.Məmmədzaadə 2014-cü ildə müdafiə etdiyi "Herman Hessenin yaradıcılığında insan konsepsiyası ("Yalquzaq" və "Muncuq oyunu" romanları əsasında) adlı dissertasiyasında H.Hesse yaradıcılığında insan konsepsiyasını sistemli araşdıraraq H.Hesse nəsrində Qərb fəlsəfəsi və Şərq təlimlərinin əksini tapmasını, insan konsepsiyası və onun fəlsəfi-psixoloji mahiyyətini, psixanalitik təlimin H.Hesse yaradıcılığına təsiri (2,) məsələlərini tədqiq edir. Tədqiqatçı, eyni zamanda, tipoloji-müqayisəli metodun prinsiplərindən istifadə edərək H.Hessenin insan konsepsiyasını bugünkü fərdin qarşılaşdığı problemlər kontekstində işıqlandırır.

Ştefan Svayq/Stefan Zweig (1881-1942)

Dünya ədəbiyyatı tarixində humanist yazıçı hesab olunan Ştefan Svayq son 30 ildə Azərbaycandan ən çox tərcümə olunan alman yazıçısıdır. Onun "Qorxu" əsəri ilk dəfə 1930-cu ildə tərcümə olunub nəşr edilmişdir. 1974-cü ildə S.Svayqın

novellaları, 1990-cı ildə isə “Jozef Fuşe” əsəri tərcümə edilmişdir. Son on ildə S.Svayqın 18 kitabı – Seçilmiş əsərləri (“Şərq-Qərb”, 2010.), Bəşəriyyətin ulduzlu saatları: tarixi miniatürlərdə (“Qanun”, 2010, tərc.A.Məmmədov), Dəhşətli sirr (“Qanun”, 2013 tərc.V.Hacıyev), Novellalar (“Qanun”, 2013. tərc.Z.Məmmədov, H.Arzulu / təkrar nəşr), Novellalar (“Qanun”, 2014. tərc.V.Hacıyev), Tarixi miniatürlər (“Qanun”, 2014. tərc.V.Hacıyev), Jozef Fuşe: Siyasi xadimin portreti (“Qanun”, 2014. tərc.Q.Əhmədov), Fantastik gecə. (“Qanun”, tərc.V.Rəsuloglu), Maria Antuanet (“Qanun”, 2015. tərc.V.Maşıyev), Öz nəğməsinə oxuyanlar (“Alatoran”, 2107), Yad qadının məktubu (“Qanun”, 2018. tərc.Z.Məmmədov), Şahmat (“Qanun”, 2018. tərc.Ç.Qurbanlı), Bir qadının həyatından 24 saat (“Qanun”, 2018.tərc.H. Arzulu), Amok (“Qanun”, 2018. tərc.V. Hacıyev), Möcüzəvi gecə (“Parlaq imzalar” 2018 tərc.N.Bəhlulqızı), Ş.Svayq. Şahmat (“Parlaq imzalar”, 2018. tərc.Ç.Qurbanlı), Ş.Svayq. Məcburiyyət (“Parlaq imzalar” 2020. tərc.N.Bəhlulqızı), ayrı-ayrı jurnallarda 5 hekayəsi olunub nəşr edilmişdir.

Frans Kafka/ Franz Kafka (1883-1924)

İlk dəfə 1966-cı ildə Cəfər Bağırın tərcüməsində “Çevrilmə” adlı əsəri ilə Azərbaycanda tanınan F.Kafkanın 1996-cı ildən indiyədək 12 kitabı - Qəsr (Azərbaycan Tərcümə Mərkəzi, 1996), F.Kafka. “Vəsiyyət” (“Qanun”, 2014. tərc.M.Qarayev /ruscadan tərcümə), “Məhkəmə” (“Qanun”, 2012, 2013, 2020. tərc.V.Hacıyev); “Atama məktub”. (“Qanun”, 2020. tərc.V.Hacıyev), “Milenaya məktublar” (“Qanun”, 2016. tərc.H.Həbiboglu / ruscadan), “Çevrilmə” (“Qanun”, 2017. tərc.M.Qarayev), “Qəsr” (“Qanun”, 2018. tərc.Ç.Qurbanlı), “Seçilmiş əsərləri: Ön Sözlər. Çevrilmə, Kənd həkimi, Akademiya üçün hesabat, Müğənni Jozefina, Balaca Qadın novellaları və Qəsr romanı daxil edilmişdir. (“Şərq-Qərb”, 2006); Seçilmiş əsərləri. 2 cildə. (Azərbaycan Dövlət Tərcümə Mərkəzi, 2021), Seçmə hekayələr (Bakı. Altun Kitab. 2015. Tərc.V.Hacıyev, M.Qarayev, C.Bağır), Seçilmiş əsərləri: Qəsr romanı, Cəza koloniyası, şaqqallar və ərəblər, Ləyənminən, Bir savağın təsviri, Bir itin araşdırmaları, novellaları (tərc.Ç.Qurbanlı); Yuxu, Ölülərin qonağı, Qardaş qətl, Tacir, Qonşu, Qəribə heyvan, Yaşı ötmüş subay, Yuva novellaları, Qaçış, Dönüş, İmtahan pritchaları, Atama məktub Əsəri (tərc.V.Hacıyev), Qanun qarşısında, Kənd həkimi novellaları, Rədd cavabı, Ev yolu, Dalgın boylanış, K. Böyük fokusçu idi pritchaları (tərc.Y.Savalan), Hökm (tərc.M.Qarayev), Çevrilmə (tərc.C.Bağır) (“Şərq-Qərb”, 2010), “Çevrilmə” (“Parlaq imzalar”, 2021.tərc.N.Bəhlulqızı) və müxtəlif qəzet və jurnallarda 11 hekayəsi tərcümə edilmiş, haqqında 14 məqalə yazılmışdır. 2000-ci illərdən etibarən F.Kafkanın Azərbaycanda elmi-akademik resepsiyası başlamışdır. Elmi ədəbiyyatda Kafka haqqında V.Hacıyevin, X.Zairovanın, G.Əliyevanın, E.Qaragözovanın və b. məqalələri nəşr edilmişdir. G.Əliyeva hal-hazırda “F.Kafka yaradıcılığında magik realizm” adlı dissertasiya işi üzərində işləyir.

Henrix Böll/ Heinrich Böll (1917-1985)

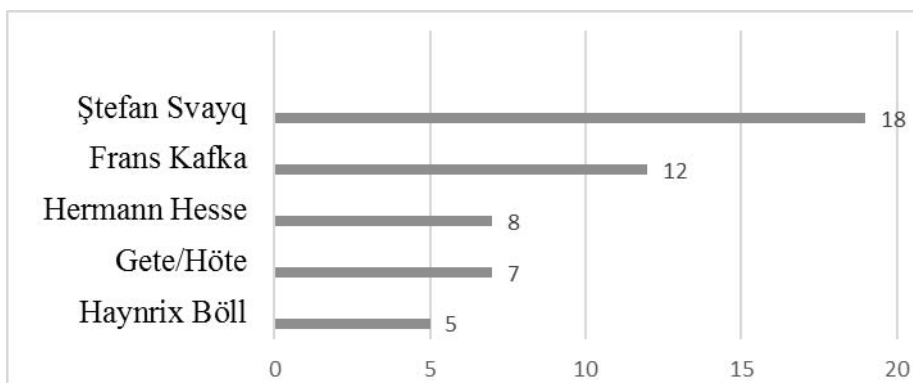
“47-lər qrupu”nun görkəmli nümayəndəsi, alman novelisti, ədəbiyyat üzrə Nobel mükafatı Henrix Böllün “O illərin çörəyi” əsəri ilk dəfə 1966-cı ildə Azərbaycan dilinə çevrilmişdir. Son dövrlərdə yazıcının bir sıra əsərləri tərcümə edilmiş, müxtəlif nəşriyyatlarda çap olunmuşdur: “Seçilmiş əsərləri” (“Şərq-Qərb”, 2009. tərc.V.Hacıyev), Hekayələr (Qanun, 2014. tərc. V.Hacıyev), İki roman: Və bircə kəlmə də demədi. Bir təlxəyin düşüncələri. (Tərcümə Mərkəzi 2017, tərc.V.Hacıyev), Kişisiz ev (Teas Press, 2019, tərc.V. Hacıyev). Bundan əlavə, “Xəzər”, “Azərbaycan”, “Ulduz” jurnallarının, “Ədəbiyyat qəzeti”nin, “Aydınyol”, “Yeni Azərbaycan” qəzetinin səhifələrində H.Böllün əsərlərinin tərcümələrinə rast gəlinir. 2008-ci ildə prof. S.Cəbrayılovanın “XX əsr alman ədəbiyyatı kontekstində H. Böllün bədii dünyası” (rus dilində) (3) adlı kitabı nəşr olunmuşdur.

Tomas Mann (1875-1955).

Müstəqillik illərində əsərləri Azərbaycan dilinə tərcümə edilən alman yazıçılarından biri də epik roman ustası, ədəbiyyat üzrə Nobel mükafatı laureatı **Tomas Mann**dır. Müxtəlif nəşriyyatlarda T.Mannın “Seçilmiş əsərləri”: “Balaca cənab Frideman”, “Tonio Kreger”, “Luizhen”, “Aldanmış qadın”, “Qarışıqlıq və erkən kədər”, “İt və sahibi”, Mario və sehrbaz”, “Tristan”, “Yappe ilə Do Eskabar necə dalaşdılar”, “Venesiyada ölüm” (“Şərq-Qərb”, 2014. tərc.İlqar Əlfi), “Aldanmış” (“Qanun”, 2018. Tərc.İlqar Əlfi), “Şehirli Dağ” (“Qanun”, 2018. tərc.Günəl Mövlud), “Venesiyada Ölüm” (“Qanun”, 2018) əsərləri nəşr olunmuşdur. Eyni zaman kəsiyində fərqli mətbuat orqanlarının səhifələrində də T.Mannın əsərlərinə, məktublarına, habelə yazıçı haqqında yazılan məqalələrə rast gəlinir.

Yohan Volfqanq Gete/Johann Wolfgang Goethe (1749-1832)

Son illərdə müasir alman ədəbiyyatı nümunələri ilə yanaşı, alman klassik ədəbiyyatı nümunələrinə də müraciət edilmişdir. Bu baxımdan mütəfəkkir şair Y.V.Getenin Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuş əsərləri üstünlük təşkil edir. Bu dövrdə Y.V.Getenin “Lirikası və Qərb-Şərq divanından nümunələr” (“Yazıçı”, 2000. tərc.H.Arzu), “Faust” (“Öndər”, 2004. tərc.Ə.Cəmil), “Lirika” (“Şirvannəşr”, 2007, tərc. Ə.Qubatov), “Qərb-Şərq divanı” (“Şirvannəşr”, 2008, tərc. Ə.Qubatov), “Seçilmiş əsərləri” (“Şərq-Qərb”, 2010. tərc.Ə.Cəmil, H. Arzu, Ə.İsa, Ç.Qurbanlı), “Gənc Verterin izzətləri” (“Parlaq imzalar”, 2015. tərc. Ç.Qurbanlı), “Hermann və Dorotiya” (“Qanun”, 2019. tərc.L.Qasımlı) əsərləri nəşr olunmuş, habelə müxtəlif qəzet və jurnallarda lirika nümunələri yer almışdır.

Cədvəl 4.

Tərcüməçilər

Alman ədəbiyyatı nümunələrini tərcüməçilər -V.Hacıyev, Ç.Qurbanlı, Ə.Şirvanlı, H.Əliyev, Y.Savalan, Ə.Qubatov, N.Bəhlulqızı-Məmmədşad, X.Zairova, S.Rzayeva, Ə.İsa M.Dadaşqızı, L.Qasımlı, alman dilindən, K.Haqverdiyeva, P.Əlioğlu, M.Qarayev, R.Haşimov, H.Həbibov, Hüseyn, S.Budaqlı, V.Sultanov, R.Rahibov, T.Eminoğlu, Ş.Şəfa, Ə.Qiyas, İ.Əlfioğlu, N.Əbdürrəhmali, R.Abbaslı, V.Rəsulov, V.Maşiyev, Q.Əhmədov, C.Yusifli, N.Cabbarlı, Z.bbas, Ş.Hüseynov, İ.Fəhmi N.Gəraylı, M.Kazımov, Ş.Hüseynov, D.Mustafayev, Z.Səttarlı, C.Cavanşır, N.Qocabəyli, Ş.Yusubov, C.Cavanşır və b. rus və ingilis dilləri vasitəsilə çevirmişlər.

Tədqiqatlar və elmi-akademik resepsiya

Eyni zamanda, bu dövrdə, alman ədəbiyyatı nümayəndələrinin yaradıcılıqları elmi araşdırmalara da cəlb edilmişdir. Bu, həm alman ədəbiyyatının tədqiqi, həm də müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq aspektində həyata keçirilmişdir. 30 illik dövrdə 14 fəlsəfə doktorluğu və 2 elmlər doktorluğu dissertasiyası yerinə yetirilmişdir. F.Əlimirzəyeva-Mustafayeva “Kitabi Dədə-Qorqud” dastanının alman dilinə tərcümə sənətkarlığı” (1999); H.Əliyev “Alman klassik poeziyasının Azərbaycan dilinə tərcüməsinin nəzəri və praktik problemləri” (2003); V.Hacıyev “Alman bədii-estetik fikrində "Romantik İstehza" problemi” (2003); O.Qaraxanov “Fridrix Bodenshtedt və Yaxın Şərq” (2005); S.Rzayeva “R.Muzilin “Simasız adam” romanında şəxsiyyət və cəmiyyət konsepsiyası” /rusca/ (2005); E.Ələsgərov “Azərbaycan-Avropa ədəbi əlaqələri kontekstində Məhəmməd Əsəd Bəyin yaradıcılığı” (2009); E.Məmmədova “Y.V.Hötenin yaradıcılığında Şərq motivləri” (2010); S.Məmmədova “Alman maarifçilik ədəbiyyatında Şərq konsepsiyası” (2010); M.Osmanova “Romantizm estetikası kontekstində istimai-siyasi tendensiyalar (H.Hayne və M.Hadinin yaradıcılığı əsasında)” (2010); F.Kazımlı “Mədəniyyət antropologiyası və riyət edilməli qaydalar /“Kitabi- Dədə Qorqud” və

“Nibelunqlar nəğməsi” eposları əsasında/ (2012); A.Orxan “Qurban Səidin ədəbi şəxsiyyəti və publisistikası”, (2012); N.Məmməd zadə “Herman Hessenin yaradıcılığında insan konsepsiyası ("Yalquzaq" və "Muncuq oyunu" romanları əsasında) (2014); X.Zairova “Azərbaycan-alman ədəbi əlaqələri müasir filoloji kontekstdə” (2014), O.Müslümova “Alman və Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatında tipoloji oxşarlıqlar /1900-1945-ci illər/”, (2014); R.Mürşüdo va “Çağdaş Azərbaycan və alman ədəbiyyatında roman janrı /1980-2005-ci illər/” (2017); mövzularında filologiya üzrə fəlsəfə doktorluğu, H.Əliyev “Alman klassik poeziyasının Azərbaycan dilinə tərcüməsinin nəzəri və praktik problemləri” (2009); S.Rzayeva “Reseptiv estetika və XX əsr almandilli ədəbiyyat” (2017) mövzularında filologiya elmləri doktorluğu dissertasiyaları yazmışlar.

Nəticə

Müstəqillik dövründə bədii tərcümə nümunələrinə baxış söyləməyə imkan verir ki, alman ədəbiyyatının Azərbaycanda resepsiyası bədii tərcümənin geniş imkanlarından yararlanaraq məhsuldar olmuşdur. Bu dövrdə bədii tərcümə nümunələri ilə yanaşı, alman ədəbiyyatına dair publisistik, habelə, müasir elmi meyarlara əsaslanan, dövrün tələblərinə cavab verən elmi məqalələr, tədqiqat işləri yazılmış, bununla da Azərbaycan –Almaniya ədəbi əlaqələri daha da inkişaf etdirilmişdir.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan tərcümə ensiklopediyası. Bakı: Azərbaycan Dillər Universiteti, 2018
 2. SSawalan-Allahwerdijew J. Die Hesse-Rezeption in Aserbaidshan, S.205-210. in: Herman Hesse und die Politik. Bad Liebenzell: Verlag Bernhatd Gengenbach, 1992.
 3. Məmməd zadə N. Herman Hessenin yaradıcılığında insan konsepsiyası ("Yalquzaq" və "Muncuq oyunu" romanları əsasında). Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru aliml. dərəcəsi almaq üçün dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı: 2014.
 4. Джебраилова С. Художественный мир Г.Белля в контексте литературы Германии XX века. Баку: Е.Л., 2008.
- <http://ek.anl.az/search/query?theme=e-kataloq>
<http://anl.az/dissertasiya/index.html>
<https://bsu-uni.edu.az/>
<https://adu.edu.az/>
www.translit.az

ХАНЫМ ЗАИРОВА

**РЕЦЕПЦИЯ НЕМЕЦКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ
В АЗЕРБАЙДЖАНЕ В ГОДЫ НЕЗАВИСИМОСТИ
РЕЗЮМЕ**

Художественный перевод и рецепция важны для понимания возможностей и средств, особенностей литературы разных народов.

В статье исследуется история рецепция немецких писателей в Азербайджане за последние тридцать лет. Произведения, переведенные с немецкой литературы в Азербайджане за годы независимости, анализируются с точки зрения рецептивной эстетики. Эти художественные переводы расположены в хронологическом порядке и сгруппированы по авторам, издателям, публикациям, и эта классификация представлена с помощью таблиц.

В статье также рассматривается научно-академический рецепция немецкой литературы. Информация была собрана на основе электронной базы данных Национальной библиотеки Азербайджана, а также электронной базы данных Бакинского славянского университета, Азербайджанского университета языков и сайта translit.az, созданного в рамках проекта «Сокровище переводов азербайджанского языка».

Ключевые слова: немецкая литература, художественный перевод, рецептивная эстетика, литературные связи.

KHANIM ZAIROVA

**RECEPTION OF GERMAN LITERATURE
IN AZERBAIJAN DURING THE YEARS OF INDEPENDENCE
SUMMARY**

Literary translation and reception are important in understanding the possibilities and means, features of the literature of different peoples.

The article examines the history of the reception of German writers in Azerbaijan for the last thirty years. Works translated from German literature in Azerbaijan during the years of independence are analyzed from the point of view of receptive aesthetics. These works of literary translation are arranged in chronological order and grouped by authors, publishers, publications, and this classification is shown by means of tables. The article also considers a scientific-academic reception from German literature.

The information was collected on the basis of the electronic database of the National Library of Azerbaijan, as well as the electronic database of Baku Slavic University, Azerbaijan University of Languages and the website translit.az created under the project "Translation Treasure of the Azerbaijani language".

Keywords: German literature, literary translation, receptive aesthetics, literary relations

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 22.08.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 27.09.2021

RƏYÇİ: filologiya elmləri doktoru, professor Gülər Abdullabəyova
çapa tövsiyə olunmuşdur

LALƏ ƏFƏNDİYEVƏ,
Bakı Dövlət Universiteti,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
lalore@mail.ru

**Q.N.POTANININ “ORTA ƏSR AVROPA EPOSUNDA ŞƏRQ
MOTİVLƏRİ” ƏSƏRİNİN TƏRCÜMƏSİNİN ZƏRURİLİYİ İLƏ
BAĞLI MÜLAHİZƏLƏR**

XÜLASƏ

Rus etnoqrafı, tarixçisi və şərqşünası kimi tanınmış Q.N.Potanin yaradıcılığını bir məkan daxilində qapanıb qalmadan bütün cəmiyyət problemlərini araşdırmaq, cəmiyyət və təbiət, Şərq və Qərb, keçmiş və gələcək arasında üzvi əlaqə tapmaq və bu əlaqənin mahiyyətini dərk etmək istiqamətinə yönəlmişdir. Tədqiqatçı Şərq və Qərb ədəbiyyatlarının oxşar süjetlərini əks etdirən materialları toplamaqla müxtəlif xalqların ədəbiyyatını bir-birinə yaxınlaşdırmaq məqsədi güdürdü. Potaninin fikrinə əsasən, Avropa və Asiyanın bütün epik sərvəti bir mənbədən – dünyanın yaradılışı haqqında əfsanələrdən qaynaqlanır. Türk-monqol eposunda bu əfsanələrlə bağlı aşkar etdiyi əlaqə, onun fikrincə, müxtəlif xalqların əfsanə və rəvayətlərində geniş yer almışdır. «Avropa eposunda Şərq motivləri» adlı əsəri də məhz bu kimi çoxsaylı paralellərin təhlilinə həsr edilmişdir. Məqalədə müəllifin bu əsərinin yazılma tarixi, tədqiqat obyektini araşdırılmış, Şərq və Qərb motivlərinin qaynaqları haqqında fikirləri ilə əlaqədar tədqiqatçıların münasibəti nəzərdən keçirilmişdir. Qeyd edilir ki, məqalə «Orta əsr Avropa eposunda Şərq motivləri»nin türk xalqlarının mədəniyyəti, tarixi ilə əlaqədar əhəmiyyətini nəzərə alaraq onun tərcüməsinə başlamazdan əvvəl aparılan qısa araşdırma və tərcümə zamanı yaranmış fikirlərin məcmusudur.

Açar sözlər: Şərq və Qərb mədəniyyəti, epos, Şərq motivləri, mifologiya, mədəni irs

İnqilaba qədərki rus ədəbi-mədəni fikir tarixində fəaliyyəti və şəxsiyyəti etibarilə birmənalı qarşılanmayan və özünəməxsus yaradıcılıq izi qoymuş maraqlı müəlliflərdən biri də Qriqoriy Nikolayeviç Potanindir (1835– 1920). Əslində rus mənbələrində o, konkret olaraq Sibirin parlaq şəxsiyyəti, ensiklopedik bilik sahibi kimi təqdim edilir. Coğrafiyaçı, etnoqraf, botanik, tarixçi və ədəbiyyatşünas kimi Q.N.Potanin bir məkan daxilində qapanıb qalmadan yaradıcılığını bütün cəmiyyət problemlərini araşdırmaq, cəmiyyət və təbiət, Şərq və Qərb, keçmiş və gələcək arasında üzvi əlaqə tapmaq və bu əlaqənin mahiyyətini dərk etmək istiqamətinə yönəlmişdir. Bu cəhətdən Q.Potaninin həyat və yaradıcılığı həmin dövrün universallığının parlaq nümunəsidir. Onun həyat və fəaliyyətinin tədqiqatçıları bu

ensiklopedik şəxsiyyəti Potanin – siyasətçi, Potanin – səyahətçi, Potanin – etnoqraf, Potanin – ədəbiyyatşünas – komparativist və s. kimi müxtəlif aspektlərə ayıraraq öyrənməyin yanlış mövqe olduğunu əsaslandırırlar (5, s.4). Onların fikrincə, Q.Potaninin şəxsiyyətini dərk etmək üçün bu xüsusiyyətlərini bir-birindən ayırmadan onu bütöv yaradıcı şəxs kimi qəbul etmək lazımdır.

Q. Potanin XIX əsrdə folklorşünaslıqda mühüm yer tutan mənimsəmə nəzəriyyəsinin nümayəndələrindən biri olmuşdur. Onun fikrincə, bütün rus nağıl və eposları Şərq mənşəlidir. Tədqiqatçı Şərq və Qərb ədəbiyyatlarının oxşar süjetlərini əks etdirən materialları toplamaqla müxtəlif xalqların ədəbiyyatını bir-birinə yaxınlaşdırmaq məqsədi güdürdü. Q.Potaninin yaradıcılığının bu istiqamətlərinə nəzər salan S. S. Kataş «Sibir Prometeyi» adlı məqaləsində onun bu mövqeyində müəyyən səhvlər olduğunu da qeyd edir: «Potaninin nəzəri görüşlərindəki səhvləri bununla izah etmək olar ki, tədqiqatçı bu əlaqələri xalq poeziyasının milli özünəməxsusluğunu, poeziya ənənələrini nəzərə almadan yaradırdı, yəni o, altay, qazax, monqol, buryat xalqlarının şifahi yaradıcılığı arasında fərq qoymurdu» (1).

«Şimal-Şərqi Monqolustan haqqında oçerklər», «Çinin Tanqut-Tibet əyaləti və Mərkəzi Monqolustan», «Sibirdə yerliçilik meyilləri», «Orta əsr Avropa eposunda Şərq motivləri», «Solomon haqqında Saqa. Saqanın mənşəyi haqqında Şərq motivləri», «Şimali Asiyada səma oğluna sitayiş. Türk-Monqol mifologiyasına dair materiallar» adlı əsərlərini onun geniş maraq dairəsinin nəticəsi olaraq elm aləminə zəngin töhfə kimi qəbul etmək və tədqiqatçıların Q. Potanin haqqında yuxarıdakı fikirlərinin tam əsaslı olduğunu yalnız təsdiqləmək olar. Əsərlərinin adları Q. Potaninin Şərq ədəbiyyatı və mədəniyyəti, türk dünyası ilə daha çox maraqlandığını göstərir. Fikrimizcə, onun bu əsərlərinin Şərqdə, həmçinin Azərbaycanda araşdırılması və dilimizə tərcümə edilməsində biz daha çox maraqlı olmalıyıq. Bu mənada xüsusən ömrünün qırx ildən artıq bir dövrünü həsr etdiyi «Orta əsr Avropa eposunda Şərq motivləri» adlı monumental əsəri daha çox diqqət cəlb edir.

Müəyyən bir dövrdə Şərq və Qərb sivilizasiyası bir-birindən asılı olmadan inkişaf etmişdir. XIX əsrin ortalarında Şərq avropalıların əksəriyyəti üçün hələ də ekzotik bir məkan, qəribəliklər məskəni, Avropa isə «mədəniyyət» və «sivilizasiya» anlayışları ilə eyniləşdirilirdi. Ancaq XIX əsrin sonlarından başlayaraq Şərqə tamamilə yeni baxış bucağı altında maraq yaranmağa başlayır. Şərq dünyası avropalıları rəngarəngliyi və onlardan tamamilə fərqli görünüşü ilə deyil, özlərini yenidən dərk etmə yolu kimi cəlb etməyə başlayır. Bu dövrdə elm aləmində mədəni irsin geniş və hərtərəfli araşdırılması, qədim köklərinin axtarılması meyilləri güclənirdi. Avropada bu sahəyə maraq əvvəllər də olmuşdur, ancaq bu dövr dərinliyi və rəngarəngliyi ilə fərqlənirdi: burada romantik meyillərlə yanaşı, məsələnin daha dərinindən öyrənilməsi, daha sıx əlaqələr axtarılması cəhdləri özünü göstərirdi. Artıq Şərq sadəcə maraq obyektinə deyil, Avropanın özünü dərk etməsi yolu idi. Avropa və Asiyanın qovuşuğunda yerləşən Rusiyada da belə meyillər güclənməkdə idi. Elmi dairələrdə mədəni irsin dərinindən öyrənilməsi, Avropa mədəniyyətinin mənşəyinin

araşdırılması başlanır və bu araşdırmalar nəticəsində Şərq və Qərbin müstəqilliyinin, bir-birindən ayrı mövcudluğunun yalnız zahiri xarakter daşıdıqları müəyyən edilir. Nəticə etibarilə qədim dövrlərdə bu iki dünyanın çox sıx qarşılıqlı əlaqədə olduğu aşkar edilir. Məhz bu dövrdə artıq altmış yaşını haqlamış Q.Potanin hələ Monqolustan səfərləri zamanı başladığı işi daha böyük səylə davam etdirir. Onun arxivində «Orta əsr Avropa eposunda Şərq motivləri» adlı monumental əsərinin qeydləri, geniş konspektləri saxlanmaqdadır. Arxiv sənədlərindən məlum olur ki, müəllif bunları çox səliqə ilə qoruyub saxlamış və bütün təfərrüatları ilə sistemləşdirmişdir. Arxiv sənədləri göstərir ki, Q.Potaninin Şərq fərziyyəsi onun elm aləminə verdiyi ən böyük töhfədir (5, s.114). Ümumiyyətlə, Q.Potaninin həyat və yaradıcılığına, ədəbiyyatşünaslıq fəaliyyətinə nəzər saldıqda aydın olur ki, o, bütün həyatı boyu folklorla bağlı yenilikləri diqqətdə saxlamışdır. Orta Asiya və Sibirdə xeyli sayda nağıl, əfsanə və rəvayətlər toplayaraq onların təsnifatını aparmış və müəyyən sistemə salmışdır. Məlumdur ki, Q. Potaninə qədər də folklor materiallarının toplanması istiqamətində xeyli iş görülmüş və Asiya xalqlarının şifahi yaradıcılığı ilə bağlı müəyyən təcrübə də mövcud idi və əlbəttə, Şərq xalqlarının şifahi yaradıcılığının dərin tədqiqatçısı kimi, o, Asiya və Avropa xalqlarının folkloru arasında çoxsaylı paralel və uyğunluqları nəzərə almaya bilməzdi. Tanınmış rus şərqşünası, hind mədəniyyətinə dair, xüsusən buddizmlə bağlı bir çox tədqiqatların və həmçinin «Varlaam və İosif haqqında povestin fars variantı», «Sindbad kitabının» nəsrli fars variantı» adlı kitabların müəllifi akademik S.F.Oldenburqun qeyd etdiyi kimi, «Əlbəttə, özü əbədi səyyah olan Potanin səyahət edən nağıl və əfsanələrə aludə olmaya bilməzdi və böyük həvəslə bu «söz köçərilərinin» vətəninə axtarmaqla məşğul olmağa başlamışdı. Bütün bu möhtəşəm işi Potaninin son səyahəti hesab etmək olar, bununla o, qədim köçəri xalqların yolunu təkrarlamağa çalışmışdı», (3, s.120). Potaninə qədər də Rusiyada eposun yaranmasına Hindistandan monqol və türklər vasitəsilə ciddi təsir olduğu etiraf edilmişdir. Tanınmış rus folklorşünası A.N.Veselovski də həmçinin universal süjetləri, Qərb və Şərqin qarşılıqlı əlaqəsi mövzusunı araşdırmışdır («Rus bəlinlərinin mənşəyi», «Dünyanın yaradılışı haqqında dualist novella»). Özündən əvvəlki tədqiqatlar Q.Potaninin Şərqin Qərb mədəniyyətinə mənəvi təsiri məsələsinin danılmazlığına əminliyini artırır. O, fərziyyələrində daha irəli gedərək Avropa eposlarının süjetlərinin mənbəyini Orta Asiya xalqlarının əfsanələrində axtarmağı təklif edir. Q. Potanin bu süjetlərin mənşəyini araşdırarkən məhz Asiya mənbələrinə müraciət etməsinin səbəbini «Şərq motivləri»nin «Nəticə» hissəsində göstərir: «Alimlərin köçəri xalqlara etinasızlıqları elmin inkişafını ləngidir. Bu barbarların mənəvi-mədəni iqtibasların (alınmaların) tarixindəki rollarına düzgün qiymət verməyə bizim ari təkəbbürümüz, bütün xristian apokriflərini xatırladan hər bir şeyin xristianlığa aid olması haqqında düşüncələr nəticəsində əsassız tarixi perspektiv və mühafizəkar görüşlər və mühafizəkar etiqadların doğurduğu qorxaq düşüncəmiz mane olur. Şərq ehtimallarına qarşı belə

bir ciddi irad irəli sürülürdü ki, bu, arxeoloji məlumatlara əsaslanmır; belə hesab edirdilər ki, həmin məlumatlar bu ehtimalları təsdiqləmir, ancaq son dövrlərdə Şərq hipotezini dəstəkləyən baxışlar yaranmaqdadır. Vaxtilə Qərbi Avropanın orta əsr ədəbiyyat tarixində slavyan abidələri az əhəmiyyətli hesab edildiyinə görə istifadə edilmirdi; indi isə slavyan ədəbi abidələri dəyərləndirilir; hətta orta əsrlər ədəbiyyatının bəzi faktları məhz slavyan ədəbi abidələri vasitəsilə izah edilmişdir. *Bəlkə köçəri tayfaların əfsanələrinə münasibətdə də belə dönüş gözləmək lazımdır.* Bəlkə bundan sonra da elm tərəfindən köçəri əfsanələrinə etinasızlığın düzgün olmadığı etiraf ediləcək». (4, s.856) (*kursiv və tərcümə bizimdir – L.Ə.*). Q.Potanin hesab edir ki, tarixi dövrlərdə xalqların yerdəyişməsi istisnasız olaraq Şərqdən Qərbə doğru olmuşdur və bu yerdəyişmənin ancaq dağıntı və ölüm gətirməsi fikrini tamamilə rədd edir. O hesab edir ki, köçərilər özləri ilə əfsanə və rəvayətlə zəngin mənəvi sərvət daşıyıcısı olmuşlar. O, ədəbi təsirin müxtəlif şəkillərdə baş verməsini göstərməklə yanaşı, bunun bilavasitə Şərq xalqlarının yerdəyişməsi ilə izah edir: «Tarixi keçmişdə Şimal tərəfdən Xəzər dənizinin şimalına köçmə, demək olar ki, yalnız Şərqdən Qərbə olmuşdur, buna görə də biz irəlicədən Şərqdən Qərbə böyük axını və cüzi miqdarda Qərbdən Şərqə keçidi ehtimal etməliyik; xüsusən də nəzərə almalıyıq ki, sonuncular təsadüfi hal idi və bunu da nəzərə almalıyıq ki, Qərbdən Şərqə köçənlər də Avropanın yerli əhalisi deyil, təsadüfən öz ərazilərinə qayıdan asiyalılar olmuşdur; bu geri köçmələr gəldiklərindən az keçmədən sonra baş verirdi, çünki vətənlərini hələ unuda bilməmişdilər... Geriyə Avropada oturuşa bilməyən qəbilələr qayıdırdı, buna görə də hələ öz beyinlərini Avropa əsaslı xətirə ilə zənginləşdirməyə imkan tapmamışdılar». (4, s.3) (*tərc.bizimdir – L.Ə.*) Q.Potanin köçəri tayfaların Avropa mədəniyyətinə təsiri ideyasının mümkünsüzlüyü fikrinə qarşı öz əsaslı dəlillərini irəli sürür. «O hesab edir ki, mədəniyyətlərin qarşılıqlı təsiri müxtəlif ola bilər: mədəniyyətlər bir-birinə kitablar vasitəsilə ötürülə bilər. Ancaq başqa yollar da mövcuddur. Əkinçiliklə çöl ənənələrinin qovuşduğu məkanlarda bunların uzun müddət bir yerdə mövcudluğu nəticəsində əsl mədəniyyət simbiozları yaranırdı. Potaninin fikrincə, köçəri tayfalar mədəni əlaqələrdə tam hüquqlu «donor» kimi çıxış edə bilərdilər. Runi yazıları kəşf edildikdən sonra isə məlum olmuşdur ki, türk və monqolların əcdadları heç də tarixdə az rol oynamayıblar» (5, s.125). Q.Potaninin fikrincə, onların kitabları da olmuşdur, eramızın I əsrində Orta Asiyada kitab mədəni həyatın mühüm amili olmuş və hind, tibet əlyazmaları vasitəsilə türklər buddizm və manixeyliklə tanış olmuşlar (5, s.120). Beləliklə, köçəri tayfaların əfsanə və rəvayətlərini Avropaya gətirmələri və mənəvi sərvətlərini Qərb xalqları ilə paylaşmaları nəzəri cəhətdən mümkün idi. Q.Potaninin yaradıcılığının tədqiqatçıları və «Potanin – Sibirin son ensiklopediyaçısı» kitabının müəllifləri A. Saqalayev və V. Kryukov qeyd edirlər ki, Q.Potaninin rus bilinlərini qismən bu köçəri qəbilələrin mənəvi sərvətinin nəticəsi kimi qiymətləndirməsini də vurğulayır və hun, avar, xəzər, monqol, kalmık tayfalarının Avropa mədəniyyətinə çöl əfsanələrinin motivlərini gətirmək imkanlarını təsdiqləyirlər (5, s.118). Q. Potanin hesab edir ki, rus

bilinlərində köçəri tayfaların motivlərinin əlamətlərini tapmaq olar, bu motivin yerli slavyanofillər tərəfindən qısqanlıqla qəbul ediləcəyindən əmin olan müəllif problemi daha da qabardır və Şərq motivlərinin Avropa eposuna təsirinin hərtərəfli olduğunu qəsdən israr edir. A. Saqalayev və V. Kryukov hesab edirlər ki, Potanın bunu qəsdən edir ki, şərqşünasların və mədəniyyət tarixi ilə məşğul olan mütəxəssislərin diqqətini Şərq mədəniyyətlərinin sıxışdırılması, onların Avropa tarixindəki rollarının təkzib edilməsi faktına yönəlsin (5, s.126.). Q.N.Potanın tarixi-mədəni məsələlərdə mərkəz və əyalət nisbəti anlayışını qəbul etmir, əksinə, bütün yaradıcılığı boyu Şərq və Qərb folklorunda çoxsaylı oxşarlıqları vurğulayır və bunu Şərqin təsiri ilə izah edir. Q. Potanın bu monumental araşdırmaları ilə yanaşı, Şərq mədəniyyətinin öyrənilməsində öz xidmətlərini bu sahə ilə bağlı daha çox material toplanması və təhlilində, məhz Şərq folklor materialları, süjet və obrazlarının interpretasiyasında görür. «Şərq motivləri» əsərində Çingiz xan haqqında eposla Böyük Karl haqqında orta əsr Qərbi Avropa eposunu və bahadurlar haqqında rus eposlarını müqayisə edir («Karlın qardaşları və Çingiz xanın qardaşları») (4, s.32), bir sıra ümumi süjet və motivlər göstərir və bunların vahid Hind-Avropa kökləri ilə bağlı olduğunu bildirir. Ancaq bütün müqayisələr və paralellər Potanın bir fikrinə xidmət edir: o hər bir halda Şərq motivlərinin daha qədim olduğunu israr edir. “Tədqiqat metodunun özünəməxsusluğunu dərk edən alim bunu Asiya mədəniyyəti materiallarının Rusiya və Avropa elmi dairələrinə daha geniş və intensiv şəkildə daxil edilməsinin obyektiv zərurəti ilə izah edir, bütövlükdə isə onun Şərq mədəniyyətinə əhəmiyyətli dərəcədə meyli heç bir şübhə doğurmur» (2).

Bunları nəzərdən keçirərək belə qənaətə gəlmək olar ki, Potanın fikrinə əsasən, Avropa və Asiyanın bütün epik sərvəti bir mənbədən – dünyanın yaradılışı haqqında əfsanələrdən qaynaqlanır. Türk-monqol eposunda bu əfsanələrlə bağlı aşkar etdiyi əlaqə, onun fikrincə, müxtəlif xalqların əfsanə və rəvayətlərində geniş yer almışdır. «Avropa eposunda Şərq motivləri» adlı əsəri də məhz bu kimi çoxsaylı paralellərin təhlilinə həsr edilmişdir və məhz buna görə də düşünürük ki, belə bir əsərin Azərbaycan dilinə tərcüməsi günümüz üçün aktual məsələdir. Məqalədə «Şərq motivləri» kimi möhtəşəm bir əsəri geniş təhlil etmək məqsədi qoyulmamışdır. Ancaq yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bu əsərin türk xalqlarının mədəniyyəti, tarixi ilə əlaqədar dərin əhəmiyyətini nəzərə alaraq onun tərcüməsini həyata keçirmək də, fikrimizcə, böyük məsuliyyət tələb edir. Hər bir tərcümədə olduğu kimi, tərcümə edilən əsəri tərcümə olunan dilin oxucularına tam dəqiqliyi ilə çatdırmaq üçün onun müəllifi və yaratdığı əsərin ideyası haqqında müəyyən məlumata sahib olmaq zəruridir. Aparılan araşdırma da «Orta əsr Avropa eposunda Şərq motivləri» əsərinin tərcüməsi zamanı yaranmış fikirlərimizin məcmusudur.

ƏDƏBİYYAT

1. Каташ С.С. – Сибирский Прометей (о вкладе Григория Николаевича Потанина в фольклористическую науку) - <https://old.altspu.ru › pedagog>
2. Новикова Е.Г. Г.Н.Потанин в Томске: филология, Сибирь, Восток и христианство. - <http://journals.tsu.ru › uploads › import › files>
3. Ольденбург С.Ф., Недовольно // Русская мысль. – 1915// Сагалаев А., Крюков В. Потанин, последний энциклопедист Сибири. Опыт осмысления личности. Томск, Изд-во НТЛ, 2004 – 208с. , s.120).
4. Потанин Г.Н. Восточные мотивы в средневековом европейском эпосе. Москва, 1899.
5. Сагалаев А., Крюков В. Потанин, последний энциклопедист Сибири. Опыт осмысления личности. Томск, Изд-во НТЛ, 2004 – 208с.
6. Литературное наследство Сибири. Т.6. Г. Н. Потанин. Воспоминания. Новосибирск: Западно-Сибирское книжное издательство, 1983.

LALA AFANDIYEVA,

REFLECTIONS ON THE ESSENCE OF TRANSLATING G.N.POTANIN'S WORK "EASTERN MOTIVES IN THE MEDIEVAL EUROPEAN EPIC"

SUMMARY

KEYWORDS: Eastern and Western cultures, epic, Oriental motifs, mythology, cultural heritage.

Well-known as a Russian ethnographer, historian and orientalist, G.N. Potanin not focused his work on studying all the problems of society, finding an organic connection between society and nature, East and West, past and future, and understanding the essence of such linkage. The researcher aimed to develop the synergy of different nation's literature by collecting materials reflecting similar plots of Eastern and Western cultures. According to Potanin, all the epic wealth of Europe and Asia comes from one source - the legends about the creation of the world. In his opinion, the linkage with these legends he found in the Turkic-Mongol epic is widespread in the legends and myths of different nations. His work "Oriental motifs in the European epic" is devoted to the analysis of many such parallels. The article examines the date of writing of this work by the author, the object of research, the attitude of researchers to the views on the sources of Eastern and Western motifs. It is noted that the article is a summary of ideas that arose during the short research and translation before the translation of "Oriental motifs in the medieval European epic", with consideration of the importance of the culture and history of the Turkic peoples.

ЛАЛА АФАНДИЕВА

РЕЗЮМЕ

РАЗМЫШЛЕНИЯ О НАСУЩНОСТИ ПЕРЕВОДА ТРУДА Г.Н. ПОТАНИНА «ВОСТОЧНЫЕ МОТИВЫ В СРЕДНЕВЕКОВОМ ЕВРОПЕЙСКОМ ЭПОСЕ»

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: восточная и западная культуры, эпос, Восточные мотивы, мифология, культурное наследие.

Русский фольклорист, этнограф, историк и востоковед Г.Н.Потанин известен далеко за пределами своей страны исследованиями в самых различных областях науки, культуры и общественной жизни.

Особое место в его трудах занимают вопросы взаимосвязей Востока и Запада. Собирая материалы, включающие схожие сюжеты из восточной и западной литератур, учений ставит перед собой задачу доказать близость культур разных народов. По мнению Г.Н.Потанина все эпическое наследие Европы и Азии происходит из единого источника – легенд сотворении мира. Обнаруженное им сходство этих сюжетов этих легенд из тюркско-монгольского эпоса доказывает важность изучения легенд и преданий различных народов.

В статье подчеркивается насущная необходимость перевода этого труда на азербайджанский язык. Вместе с тем, представляется важным при подготовке перевода к изданию включить в него материалы об истории создания «Восточных мотивов в средневековом европейском эпосе», предмете исследования и его основных источниках.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 22.08.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 27.09.2021

**RƏYÇİ: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Reyhan Həbibli
çapa tövsiyə olunmuşdur**

MƏLAHƏT QƏDİROVA

Memarlıq və İnşaat Universitetinin nəzdində İnşaat kolleci, Bakı, Azərbaycan

e-mail: Melahet.soltanqizi@gmail.com

**XX ƏSRİN 70- 80-Cİ İLLƏRİNDƏ BELORUS ƏDƏBİYYATI
AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ
XÜLASƏ**

Məqalədə XX əsrin 70-80-ci illərində Azərbaycan –Belarus ədəbi əlaqələrindən, həmin illərdə Belarus ədəbiyyatının Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuş dəyərli nümunələrindən danışılır. Həmin illərdə həm Belarus şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri, həm də dövrün tanınmış yazıçı və şairlərinin şeirləri, hekayələri, povest və romanları Azərbaycan dilinə tərcümə olunaraq müxtəlif nüfuzlu qəzet və jurnallarda yer almışdır.

XX əsrin 80-ci illərində Belarus ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələri Valentin Antonoviç Lukşa, Vasil Bıkov, Nil Gileviç, Maksim Tank, Vasil Zuyonok, Alyona Vasilyeviç Semyonova, Leonid Yanurayeviç Prokşa, Rıqor Borodulin, Petro Qlebka, Pyatras Tsvirka və Yakub Kolasının yaradıcılığında müxtəlif bədii nümunələr Azərbaycan dilinə tərcümə olunaraq mətbuatda işıqlandırılmışdır.

Azərbaycan-Belarus ədəbi əlaqələrinin inkişafında əsas həlledici rolu bədii tərcümələr təşkil edir. XX əsrin sonlarına doğru irəliləyən illərdə də Azərbaycan – Belarus əlaqələri bütün sahələrdə olduğu kimi ədəbiyyat sahəsində də çox uğurla öz inkişafını davam etdirmişdir.

Açar sözlər: müstəqillik, ədəbi əlaqələr, tərcümə, poeziya, nəsr, yazıçı, dünya mədəniyyəti.

XX əsrin 70-80-ci illərində Azərbaycan –Belarus ədəbi əlaqələri geniş vüsət almışdı. Həmin illərdə ittifaq daxili ölkələr arasında həm iqtisadi, həm humanitar, həm də ədəbi-mədəni əlaqələr genişlənmişdi. Belarus ədəbiyyatının dəyərli ədəbi nümunələri —həm şifahi xalq ədəbiyyatının ən geniş yayılmış janrı olan nağıllar, həm də yazıçı və şairlərin müxtəlif məzmunlu əsərləri Azərbaycan dilinə tərcümə olunaraq müxtəlif mətbuat orqanlarında, nüfuzlu dərgilərdə və kitab halında tanınmış nəşriyyatlarda çap olunmuşdur.

1970-ci ildə “Gənclik” nəşriyyatında Y.Məmmədovun redaktorluğu və Ə.Salahzadənin tərcüməsində Belarus yazıçısı Pyatras Tsvirkanın “Tülkünün kələyi” adlı nağıl kitabı nəşr olunmuşdur.

1972-ci ildə “Azərbaycan” jurnalının 04-cü sayında Ağacavad Əlizadənin tərcüməsində Belarus xalq şairi Yakub Kolasın lirik növdə yazdığı “Düşmənlərə”(1906), “İnanmayın”(1907), “Biz qalib gələcəyik”(1908), “Nəğməkara” (1910), “Əmək olsun”(1917), “Meşə” (1942), “Balıqçının daxması” (1940-1947),

“Yeni üfüqlərə doğru”(1952) adlı şeirləri dərc olunmuşdur. Eyni ildə həmin dərginin 06-cı sayında Belarus şairi Petrus Brovkanın “2000-ci il”, “Ağcaqayın ağacı və “Şöhrət” adlı lirik şeirləri dərc olunmuşdur. Şairin “2000-ci il” şeirini Azərbaycan dilinə Xəlil Rza, “Ağcaqayın ağacı” və “Şöhrət” şeirlərini isə Nəriman Həsənzadə tərcümə etmişdir. Həmin ildə dərginin 10-cu sayında tanınmış yazıçı Gəray Fəzlinin tərcüməsində Belarus şairi Arkadi Kuleşovun “Sevgi haqqında” adlı lirik şeiri çap olunub. Şair bu şeirində ilin fəsillərinin təbiətə gətirdiyi gözəllik, sünbül tarlalarının günəşə sarı boylanan, günəşdən nur alan sarı sünbülü, Günəşin Yerə, Yerin Günəşə məftunluğunun bir sır olduğunu lirik təbii çalarlarla qələmə alır. Eyni ildə həmin dərginin 12-ci sayında Gəray Fəzlinin tərcüməsində Belarus şairi Petrus Brovkanın “Minnətdarlıq” adlı lirik şeiri dərc olunmuşdur. Şair bu lirik parçada həyatın ona bəxş etdiyi hər şeyə görə minnətdarlıq hissiylə yaşayır. Qazandığı halal çörəyə, buz kimi suyunu içdiyi bulağa, ruhuna sərənlik bəxş edən, göz oxşayan meşələrə, mavi göylərə, ömrünə açılan hər səhərə minnətdarlığını bildirir.

1972-ci ildə “Ulduz” jurnalının 12-ci sayında M.Adilin tərcüməsində Belarus şairi Petrus Brovkanın “Mənim yol yoldaşım” adlı lirik şeiri dərc olunmuşdur. Müəllif şeirdə çoxdandır şeir yazmaq üçün mövzu tapmadığını söyləyir. Ücsuz-bucaqsız zəmilərə, çayların üzərində tikilmiş bəndlərə, yeni salınan şəhərlərə, göyləri fəth edən qəhrəmanlara nəzər yetirən şair bu qədər yeniliklərin quru misralara sığmayacağını, bu gözəllikləri tərənnüm etmək üçün sətirlərin aciz olduğunu söyləyərək yazırdı:

Çayların üstündə bəndlər tikilmiş,
Salınmış düzlərdə nə qədər şəhər!
Verə biləcəkmə belə vüsəti—
Mənim yaratdığım adi sətirlər?

Qızıl zəmilərin sünbülü dən-dən
Baxıram onlara mən ürkək-ürkək.
Tapa bilərəmmi bir elə misra
Olsun zəmidəki dolu sünbültək? [1, s.10]

1972-ci ildə “Gənclik” nəşriyyatında ədəbiyyatşünas Pənah Xəlilovun tərcüməsində Belarus şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrindən olan “Kəndli və tamahkar pan” adlı nağıl kitabı nəşr olunmuşdur.

“Azərbaycan” jurnalının 1973-cü il 02-ci sayında Belarus xalq şairi Yevdokiya Losun Q.Qasımzadə tərəfindən tərcümə olunmuş “Mənim bağım” adlı lirik şeiri çap olunmuşdur. Şeirdə şair insanın yalnız öz doğma yurduna qapanıb qalmamasını, dünyanın bütün yerlərinə səfər edib diyar-diyar gəzməsini, dünyanın bütün nemətlərini dadmağı insanlara tövsiyə edir.

“Azərbaycan” jurnalının 1975-ci il 09-cu sayında şair-tərcüman T.Mahmudun tərcüməsində Belarus şairi, Lenin mükafatı laureatı Petrus Brovkanın “Lirika

dəftərindən” və “Ürək” adlı lirik şeirləri dərc olunmuşdur.” ”Lirika dəftərindən” adlı şeirində qocaman şair keçdiyi ömür yoluna nəzər salır. Ömür yolu çox böyük, çox uzun olsa da, daim getməyə razıyam. Təkcə son mənzilə getmək istəmədiyini söyləyir şair. Ömür yolum həmişə həmdəminim olub. Bu yolda biganə qaldığım son mənzilə aparən o son saatlardır. Şeirin son misrasında şair qeyd edir ki, uşaqlar doğularkən dünyaya gəlişini, bu boyda dünyada yaşadığını hiss etmir.

“Ürək” adlı şeirində şair insan qəlbindən, ürəyindən söz açır. Gecə-gündüz bilmədən, fasiləsiz döyünən, həm qaya kimi sərt, həm el kimi qüvvətli insan ürəyindən danışır. Bu ürək hər şeyi özündə sığışdırır – dünyanı, yeri-göyü, neçə-neçə illəri, sevgini, məhəbbəti, qışı, baharı, xatirələri, yaxşı insanları, arxasınca daş atan iblis donlu adamları özündə yaşadır ürək. Bəzən kinayə və təhqirlərdən nə qədər qəzəbli, kinli, zindan kimi qaranlıq olsa da, ömrünə yeni səhər açılan kimi bu nifrət ötən gecənin qaranlıqlarında yox olub gedir. Hər açılan səhər şairin ruhunu təzələyir, qəlbinin qapıları mərdliyə, nəcibliyə, dostluğa, səadətə həmişə açıq olur.

1975-ci ildə “Ulduz” jurnalının 09-cu sayında ədəbiyyatşünas-alim Arif Abdullazadənin tərcüməsində Belarus şairi Arkadi Kuleşovun “Naməlum əskərin monoloqu” adlı lirik şeiri dərc olunmuşdur. Şeir döyüş meydanında şəhid olmuş naməlum əsgərin dilindən söylənilir. Moskva yaxınlığında qəfil hücum nəticəsində şəhid olan əsgərin məzarının müqəddəs məbədə çevrilməsindən, paytaxta gələn insanların – ağbirçək, ixtiyar anaların, saçları qar kimi nakam gəlinlərin onun məzarını ziyarət etməsindən “danışır.” Bir vaxtlar yetimçiliklə böyüyən, arvad- uşağı olmayan naməlum əsgərin qəbri hər gün ziyarət olunur. Şeir nikbin sonluqla bitir:

Əsrlər keçəcək, illər keçəcək
Davalar xəyala dönəcək bir vaxt,
Ağbirçək analar, nakam gəlinlər
Ürəklərdə qubar bəsləməyəcək
Ağı deyə-deyə, yaş tökə-tökə
Oğlunu, ərini səsləməyəcək [2, s.58].

Belarusiyanın sənət adamları, qabaqcıl ziyalıları həmişə Azərbaycanın yaradıcı şəxsiyyətləri – şairləri, yazıçıları, alimləri haqqında yüksək fikirdə olmuşlar və yeri gəldikcə onlar haqqında öz təəssüratlarını bildirmişlər. SSRİ Yazıçılarının VI qurultayının iştirakçıları Azərbaycanın xalq şairi Səməd Vurğun haqqında öz fikirlərini söyləmişdirlər. Onların arasında Belarus şairi Petrus Brovka da var idi. Petrus Brovka Səməd Vurğun haqqında bu sözləri söyləmişdir: “Mən S.Vurğunu yaxından tanıyırdım və sevirdim: Doğrudan da, bu görkəmli şairlə şəxsən tanış olmayan və onun xətrini əziz tutmayan sovet yazıçısı tapmaq olmazdı. O təkcə qardaş Azərbaycanın yox, bütün sovet xalqlarının böyük şairi idi. Onun müdrik ağı, həssas, xeyirxah ürəyi vardı və buna görə də dostları S.Vurğuna dərin məhəbbət bəsləyirdilər. S.Vurğunun əsərləri bizim dilimizə tərcümə olunub. Onu tərcümə etməmək mümkün deyil. Səmədin öz xalqını, başqa qardaş xalqları necə dərin məhəbbətlə sevməyi, yazıçılarımız üçün gözəl nümunə idi. Belə hesab edirəm ki,

S.Vurğunun 70 illik yubiley təntənəsi bizim bütün xalqların bayramıdır. Biz əziz dostumuz, qardaşımız S.Vurğunu heç zaman unutmayacağıq” [3, s.13].

1976-cı il may ayının 26-27 tarixində Azərbaycan yazıçılarının VI qurultayı keçirilir. İlyas Əfəndiyevin və İmran Qasimovun sədrliyi ilə aparılan qurultayda ulu öndərimiz Heydər Əliyev də iştirak edir. Həmin illərdə Sov.İKP MK Siyasi Bürosu üzvlüyünə namizəd Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi vəzifəsini icra edən H.Ə.Əliyev yoldaş respublika yazıçılarının VI qurultayında deyirdi: “Qarşılıqlı ədəbi təsir həyatımızın beynəlmilləşməsinə, söz ustalarının görüş dairəsinin genişlənməsinə, qarşılıqlı hörmət və dostluğun artmasına kömək edir. Qardaş xalqların yazıçıları canlı fikir mübadiləsi edirlər, öz yaradıcılıq ideyalarını, priyomlarını, hər bir qardaş ədəbiyyata xas olan keyfiyyətləri bir-birinə söyləyir və çatdırırlar. Bu xalqımızı bir-birinə bağlayan mənəvi telləri daha da möhkəmlətməyə kömək edir.”

“Azərbaycan” jurnalının 1976-cı il 08-ci sayında Azərbaycanın tanınmış şairi Qabilin tərcüməsində Belarus şairi Abram Plavnikin “Azərbaycan dili”, “Abşeron”, “Sükut”, “Əvəz” adlı lirik şeirləri dərc olunmuşdur. 1977-ci ildə isə Abram Plavnikin “Gənclik” nəşriyyatında, rus dilində “Xeyirxah insanlar” adlı şeir və poemalardan ibarət (233 səhifəlik) kitabı çap olunmuşdur. Eyni ildə həmin nəşriyyatda X.Cavanşirin tərcüməsində Belarus yazıçısı Leonid Yanurayevič Prokşanın nağıl-povestdən ibarət “Bulbinka” adlı kitabı nəşr olunub. Həmin ildə “Ulduz” jurnalının 10-cu sayında Lətif Vəlizadənin tərcüməsində Belarus şairi Petro Qlebkanın “Alqış oktyabra” adlı şeiri dərc olunmuşdur. Şeirdə şair oktyabr inqilabından qabaq acınacaqlı, ac –yalavac, ehtiyac içərisində yaşayan xalqının məhz oktyabr inqilabından sonra ağ günə çıxdığını yazır. Bu günə nail olmaları üçün nə ölümlər, nə qanlar yaşandı. Bu inqilabın nəticəsində SSRİ-nin yaranması və qardaş xalqların mehriban qonşuluq şəraitində yaşamasını söyləyir. Şeirin bir bəndində o belə deyir:

Birləşdik, əbədi bir qardaş olduq,
Sildik yer üzündən biz göz yaşını,
Dünyamız əbədi işıqla doldu,
Sanki özümüz də yeni doğulduq [4, s.1, 2].

Həmin il “Ulduz” jurnalının 11-ci sayında Abbas Abdullanın tərcüməsində Belarus şairi Rıqor Borodulinin “26-lar” adlı şeiri dərc olunmuşdur. Şeir 26 Bakı komissarlarına həsr olunmuşdur. Şeirin son misralarında müəllif daha həyəcanlıdır.

And içirəm
babaların qəbri başında,
ölənəcən sevəcəyəm
Səni, Moldava.

Tək nifrəti,
Tək nifrəti
Öyrətmədin mənə sən
İndi onu
Öyrənirəm düşməndən [5, s.16].

“Azərbaycan” jurnalının 1978-ci il 08-ci sayında Çingiz Əlinin tərcüməsində Belarus yazıçısı Anatoli Kudravetsin “Mikola qayıtdı” adlı hekayəsi dərc olunmuşdur.

1981-ci ilin iyun ayının 12-13 tarixlərində Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin VII qurultayı keçirilir. Balaş Azəroğlu, Hüseyn Abbaszadə, Cabir Novruz və Süleyman Rüstəmə sədrlik həvalə olunan qurultayda B. Azəroğlunun, M. İbrahimovun, Z. Xəlilin, Ə. Əliyevin, İ. Şıxlının, Anarın, Ə. Əylislinin, B. Vahabzadənin və başqalarının məruzə və çıxışları dinlənir. Həmin illərdə Sov. İKP MK Siyasi Bürosu üzvlüyünə namizəd Azərbaycan KP MK-nin birinci katibi vəzifəsini icra edən H. Ə. Əliyev yoldaş həmin qurultayda iştirak edir. O geniş və konkret məzmunlu nitqində yazıçı sözünü, yazıçı mövqeyini ölkənin həyatıyla bağlayan mühüm məqamları işıqlandırır, qardaş xalqlarla ədəbi əlaqələrin genişlənməsində qarşılıqlı tərcümələrin rolunu böyük qiymətləndirirdi. O deyirdi: “Ömrünün ən gözəl illərini A. S. Puşkinin dahiyənə “Yevgeni Onegin” əsərinin tərcüməsinə həsr etmiş S. Vurğunun sözlərini xatırlamaq istəyirəm. S. Vurğun demişdir: “Mən istəyirdim buna nail olum ki, Puşkin ruhu, onun obrazları, Azərbaycanlılar üçün daha yaxın olsun, Azərbaycanlı Leyli obrazını, necə sevir və ona necə ehtiram bəsləyirsə, Tatyana-nı da elə sevsin, ona da elə ehtiram bəsləsin. Yaradıcı tərcümənin bu böyük və nəcib vəzifəsini bizim ən qüvvətli yazıçılarımız şərəflə yerinə yetirməlidirlər”

Bədii tərcümələr həm də Azərbaycan xalqının klassik irsinin bütün dünyada tanınmasının əsas səbəbkarlarındanır. Böyük rus yazıçısı Aleksandr Fadeyev həmin dövrdə haqlı olaraq yazırdı: “Mənfur keçmişin bədbəxtliyi onda idi ki, Azərbaycan xalqı öz Nizamisini tanımırdı. Yalnız indi tarixi materialları öyrənərək bu əqidəyə gəlirik ki, dünyanın ən mütərəqqi adamları, Nizaminin müasirləri onu tanımışlar. Yalnız sovet dövründə Nizami irsi əsl mənada Azərbaycan xalqının, eləcə də qardaş sovet xalqlarının və nəhayət bütün dünya xalqlarının mədəni sərvəti olmuşdur.”

1982-ci il “Ulduz” jurnalının 09-cu sayında ədəbiyyat tədqiqatçısı Adil Cəmilin tərcüməsində Belarus şairi Vasil Zuyonokun iki şeiri dərc olunmuşdur. Şeirlərdən biri “Yollarda azarsan nabeləd olsan” misrasıyla başlayır. İkinci şeir “Abidə” adlanır. Birinci şeirdə şair insanın ömür yoluna nəzər salır. Bu yolun heç də asan olmadığını söyləyir. Bu ömür yolunda insan həmişə xeyirxah insanlarla rastlaşmır, bəzən dost seçəndə yanılır insan, bəzən başqalarının qəzəbinə tuş gəlirsən, bəzən səni tanımaqda vətən də səhv edə bilər, bu zaman ayaqlarının altından yer qaçar, günəşin zərrəsi qara çevrilər kimi düşüncələrlə yaşayır müəllif. Şeirin bir neçə misrasını təqdim edək.:

Dostu seçəndə də yanılmaq olar
Enməsən qəlbinin dərinliyinə
Duz-çörək kəsdiyin dostun haçansa
Duz qatar dostluğun şirinliyinə.

Səni tanımaqda səhv etsə vətən
Ayağın altından qaçar cığırılar,
Gözünü qaraldar qara çevrələr,
Günəşin zərrəsi qara çevrilər.
İnsan qəzəbinə tuş gələrsən sən
Nə ana qəlbində bağışlanarsan
Nə də ki, Vətənə xoş gələrsən sən [6, s.21].

“Abidə” şeiri kiçik lirik parçadır. Şair bu şeirdə öz düşüncələrini əks etdirir. Müəllif ağcaqayına, sonra isə anasına müraciət edir.

–Söylə Ağcaqayın, o şəhidlərin
Yarasına yarpaq çəkdi?
– Bu yüksək təpədə gec yüksəldim mən,
– İgidləri torpaq çəkdi...

– Ay ana, nə üçün göz yaşlarında
Üzmədi bu məzar daşı?
– Keçdiyim yolların quraqlığından
– Qurudu gözümün yaşı.

– Ay ana, nə üçün qəzəb odunla
– Bu təpəni yandırmadın?
– Çıxdım təpənin başına
– Qəzəbim çevrildi məzar daşına [7, s.21].

1982-ci ildə “Azərbaycan” jurnalının 12-ci sayında şair-tərcüman Ağasəfanın tərcüməsində Belarus şairi Maksim Tankın(səh.23) “O da çörək qazanıbdir” adlı şeiri dərc olunmuşdur. Şeir qısa məzmunu belədir. Şair uşaqlıq illərini xatırlayır. Gücü çatan hər işdə valideynlərinə kömək olmağı, halal çörək qazananların çox böyük hörmətə, izzətə sahib olduğunu, gənc yaşlarında əkdici ağacları, qurduğu ocaqları, dostlarına bəxş elədiyi nəğmələri xatırlayır. Onun yeganə uşaqlıq arzusu o idi ki, atası halal yolla çörək qazandığı üçün ondan razı qalsın, onu tərifləsin. Şeir sonuncu bəndində şair yaşamaq həvəsinin bitməz –tükənməz olduğunu, hələ çox işlər görəcəyini söyləyir. Lakin bütün həyatında “O da çörək qazanıbdir” sözlərindən xoş söz yoxdur.

Həmin ildə (1982) “Yazıçı” nəşriyyatında tərcüman Mehdi Mirkişiyevin tərcüməsində “Belorus hekayələri” adlı kitab nəşr olunmuşdur.

1983-cü ildə “Gənclik” nəşriyyatında yazıçı M.Rzaquluzadənin tərcüməsində Belarus yazıçısı Alyona Vasilyeviç Semyonovanın “ Mən kapitan nəvəsiyəm “adlı kitabı (132 səhifə) nəşr olunmuşdur. Həmin illərdə Sov.İKP.MK –nın baş katibi, SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin Sədri vəzifəsini icra edən K.U.Çernenko yoldaş 1984-cü il sentyabrın 25-də SSRİ Yazıçılar İttifaqı idarə heyətinin yubiley plenumundakı nitqində demişdir:”Milli mədəniyyət digər mədəniyyətlərlə nə qədər sıx bağlı olsa, qardaş xalqların mənəvi və bədii təcrübəsinin beynəlmiləl əhəmiyyət kəsb edən cəhətlərini özündə nə qədər intensiv cəmləşdirsə, bir o qədər sürətlə və səmərəli inkişaf edir. Dünyada birinci çoxmillətli sosialist dövləti olan Vətənimizin tarixi təcrübəsi, xüsusilə, aydın göstərir ki,həm mədəniyyətlərin inkişafı, həm də bütünlükdə milli münasibətlərin daha da yaxınlaşması, genişlənməsi və təkmilləşməsi üçün xüsusi emosional təsir gücünə malik ən səmərəli vasitələrdən biri bədii ədəbiyyatlar, onların qarşılıqlı əlaqələri və həmin əlaqələrin ən çox yaşayan, təsir göstərən sahəsi –bədii tərcümələrdir”.

1984-cü ildə “Yazıçı” nəşriyyatı SSRİ xalqları ədəbiyyatından tərcümə edilmiş “Ədəbi almanax” silsiləsi buraxmağa başlayır. Silsilənin 1-ci kitabı “Göy qurşağı”adlanır. Almanaxda 20-yə qədər ölkənin milli ədəbiyyatının 100 nəfərə yaxın ədib və şairlərinin əsərləri seçilmişdir.Almanaxda Pavlo Tıçina, Konstantin Simonov, Aleksey Surkov, Qalaktion Tabidze, Mirzo Tursunzadə, Zülfüyyə,Çingiz Aytmatov, Rəsul Həməzətov, Qaysın Quliyev, Yevgeni Yevtuşenko ilə yanaşı Belarus xalq şairi Maksim Tankın bir şeiri verilmişdir. Şair S.Rüstəmxanlı kitaba “Dostluğun geniş üfüqləri” adlı müqəddimə yazmışdır.Almanaxın tərtibçisi F.Rzabəyovadır [8, 238].

1985-ci ildə “Gənclik” nəşriyyatında Azərbaycanın tanınmış şairləri İlyas Tapdıq,T.Mahmud, Z.Xəlilin tərcüməsində Belarus yazıçısı Valentin Antonoviç Lukşanın “Ana əlləri” (kiçikyaşlı məktəblilər üçün şeirlər) adlı kitabı nəşr olunmuşdur [9, 56]. Ön sözün müəllifi T.Mahmud, rəssamı isə Z.Həsənovadır.

“Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetinin 1986-cı il 17 yanvar tarixində (səh.3) şair İlyas Tapdıqın tərcüməsində Belarus şairi Valentin Antonoviç Lukşanın “Torpaq;Nəğməkar bulaq”adlı şeirləri dərc olunub.

“Ulduz” jurnalının 1987-ci il 11-ci sayında (səh.26) şair Fikrət Sadıqın tərcüməsində Belarus şairi Nil Gileviçin “Mənim Belarus torpağım” adlı şeiri dərc olunmuşdur. Şair şeirdə Belarus torpağını tərənnüm edir. Onun buludlardək ucalan şam ağaclarını, məğrur küknarlarını, şəfalı bulaqlarını, hər gülün, hər yarpağın, qarış-qarış dolaşdığı düzlərin, dağların gözəlliklərinə heyran olduğunu əks etdirir.Şeirin son misraları belədir:

A mənim belarus torpağım,
Gözüm dolusu qoy baxım
Doğma, əziz torpağının
Çəməninə, çölünə mən
Lap son nəfəsimdə yenə

Qoy unutmayım əbədən,
Doyunca bir sənə baxım [10, s. 26].

“Ulduz” jurnalının 1988-ci il 06-cı sayında Murad Məmmədovun “Belorus üçbucağı” adlı publisistik məqaləsi dərc olunmuşdur. Müəllif həmin məqalədə Belorus torpağına səyahətindən bəhs edir. Məqalənin əvvəlində Şəmistan Nəzərlinin 1978-ci ildə “Literaturnı Azerbaydjan” jurnalının 07 –ci sayında çap olunan “Kür qırağının ilk şahini” adlı məqaləsindən sitat gətirir.

1988-ci ildə “Yazıçı” nəşriyyatında M. Mirkişiyevin redaktorluğu və İ. Qasımzadənin tərcüməsində Belorus yazıçısı Vasil Bıkovun “Kruqlıyan körpüsü” kitabı nəşr olunmuşdur. Bu kitab yazıçının Azərbaycan dilinə tərcümə olunaraq nəşr olunan ilk kitabıdır. Kitabda yazıçının “Sotnikov”, “Kruqlıyan körpüsü” və “Abidə” povestləri təqdim edilir. Hər üç povest müharibə mövzusunda [11, 325].

Azərbaycan xalq şairi Mirzə İbrahimov 1980-ci illərdə yazırdı: “Bu yarım əsrdə xalqlarımızın bir-birinə iqtisadi, mədəni və mənəvi yaxınlaşma prosesi sürətlə keçmişdir. İnqilabdan qabaq əlifbası olmayan xalqlar elə sənətkarlar yetişdirmişdir ki, onların yaradıcılığı ilə hamımız fəxr edirik. Biz buna yalnız bir-birimizdən öyrənmək sayəsində nail olmuşuq. Bu böyük yoldur, elə bir yoldur ki, dost və qardaş xalqların mədəni nailiyyətləri xəzinəsini üzümüzə açır və onları öyrənməklə bizim hər birimiz öz xalqının ən yaxşı ənənələrini zənginləşdirmək, durmadan inkişaf etdirmək üçün qüdrətli vasitə əldə etmiş oluruq.”

Nəticə: XX əsrin sonlarına doğru irəliləyən illərdə də Azərbaycan – Belarus ədəbi əlaqələri çox uğurla öz inkişafını davam etdirmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Petrus Brovka. Mənim yol yoldaşım // “Ulduz” jurnalı. 1972, №12, s.10. Tərcümə edən: M. Adil.
2. Arkadi Kuleşov. Naməlum əskərin monoloqu // “Ulduz” jurnalı 1975, №9, s.58. Tərcümə edən: Arif Abdullazadə.
3. “Ulduz” jurnalı, 1976, №9, s.16.
4. Petro Qlebka. Alqış oktyabra. // “Ulduz” jurnalı, 1977, №10, s.1-2. Tərcümə edən: Lətif Vəlizadə.
5. Rıqor Borodulin. 26-lar. // “Ulduz” jurnalı, 1977, №11, s.16. Tərcümə edən: Abbas Abdulla.
6. Vasil Zuyonok. Yollarda azarsan nabeləd olsan. // “Ulduz” jurnalı, 1982, №9, s. 21. Tərcümə edən: Adil Cəmil.
7. Vasil Zuyonok. Abidə. // “Ulduz” jurnalı, 1982, №9, səh.21. Tərcümə edən: Adil Cəmil.
8. Göy qurşağı (ədəbi almanax—I kitab). Bakı, “Yazıçı”, 1983. 238 s. Tərtib edən: F. Rzabəyova.

9. Valentin Antonoviç Lukşa. Ana əlləri. “Gənclik”, Bakı: 1985, 56 s.
10. Nil Gileviç. Mənim Belarus torpağım. “Ulduz” jurnalı, Bakı, 1987, №11, s. 26.
Tərcümə edən: Fikrət Sadıq.
11. Vasil Bıkov. Kruqlıyan körpüsü. “Yazıçı”, Bakı-1988, 325 s. Tərcümə edən:
İ.Qasımzadə.

МАЛАХАТ СОЛТАНКЫЗЫ ГАДИРОВА

**БЕЛОРУССКАЯ ЛИТЕРАТУРА
НА АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ 70-80-Х
ГОДОВ XX ВЕКА.
РЕЗЮМЕ**

В статье рассматриваются Азербайджано-Белорусские литературные отношения 70-80-х годов XX века, а также представлены ценные образцы белорусской литературы, переведенной на азербайджанский язык в те годы. В те годы образцы белорусской устной народной литературы, а также стихи, рассказы, рассказы и романы известных писателей и поэтов того времени переводились на азербайджанский язык и публиковались в различных престижных газетах и журналах.

Выдающиеся представители Белорусской литературы 80-х годов Валентин Антонович Лукша, Василь Быков, Нил Гилевич, Максим Танк, Василь Зуенок, Алена Васильевич Семёнова, Леонид Янураевич Прокша, Ригор Бородулин, Петр Глебка, Пятрас Цвирка и Якуб Колас изданы в переводе на азербайджанский язык и нажимать.

Литературные переводы играют ключевую роль в развитии Азербайджано-Белорусских литературных отношений. В годы, предшествовавшие концу XX века, Азербайджано-Белорусские отношения, как и во всех сферах, продолжали очень успешно развиваться в области литературы.

Ключевые слова: независимость, литературные связи, перевод, поэзия, издание, писатель, мировая культура.

MALAHAT SOLTANQIZI GADIROVA

**BELARUSIAN LITERATURE IN THE AZERBAIJANI
LANGUAGE IN THE
70S AND 80S OF THE XX CENTURY.
SUMMARY**

The article deals with the Azerbaijani-Belarusian literary relations in the 70s and 80s of the 20th century, as well as valuable examples of Belarusian literature translated into Azerbaijani in those years. In those years, samples of Belarusian oral

folk literature, as well as poems, stories, short stories and novels of famous writers and poets of the time were translated into Azerbaijani and published in various prestigious newspapers and magazines.

Prominent representatives of Belarusian literature in the 1980s Valentin Antonovich Luksha, Vasil Bykov, Nil Gilevich, Maxim Tank, Vasil Zuyonok, Alyona Vasilyevich Semyonova, Leonid Yanurayevich Proksha, Rigor Borodulin, Petro Glebka, Pyatras Tsvirka and Yakub Kolas translated into Azerbaijani and published in the press.

Literary translations play a key role in the development of Azerbaijani-Belarusian literary relations. In the years leading up to the end of the twentieth century, the Azerbaijani-Belarusian relations, as in all spheres, continued to develop very successfully in the field of literature.

Key words: independence, literary relations, translation, poetry, prose, writer, world culture

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 22.08.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 27.09.2021

**RƏYÇİ: filologiya elmləri doktoru, professor Nizaməddin Şəmsizadə
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

SEVİNC DADAŞOVA

AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu,

Bakı ş., İstiqlaliyyət küç. 26

e-mail sevadadashova1111@gmail.com

HÜSEYN CAVID ƏSƏRLƏRİ OXUCU TƏFƏKKÜRÜNDƏ

XÜLASƏ

Hüseyn Cavid Azərbaycan ədəbiyyatında dil və üslub baxımından özünəməxsusluğu ilə seçilən sənətkarlardandır. Şairin ədəbi dilinin tənqidlərə məruz qalması yazdığı əsərlərin xalq tərəfindən sevilməsinə maneə olmurdu. Əsərlərində türk dilinə məxsus leksik, morfoloji qanunauyğunluğun və Osmanlı türkcəsindən alınma ünsürlərin olması tənqidçilərin əsas hədəfi idi. Halbuki o dövrün ədəbi və mətbuat dilində böyük bir xaos, qarışıqlıq hökm sürürdü. Bütün bunlara baxmayaraq Cavid məfkurəsi üzləşdiyi maneələrə sinə görə biləcək qüvvəyə sahib idi. Yaradıcılığında şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrindən istifadə ənənəsi də Nizami, Füzuli kimi ədiblərin əsərlərində də rast gəlinir.

Cavid də bu tendensiyadan yararlanaraq əsərlərini dəyərli söz qaynaqları ilə zənginləşdirmişdir. O, yaradıcılığında xalq dilinə yaxın olan janrlardan: bayatılardan, qoşmalardan, türkü, nəğmə, şərqi və sairədən çox uğurla istifadə etmişdir. Bəzən onun öz yaratdıqları zərbi-məsəl kimi xalqın dilindən səslənirdi. Oxucu tərəfindən tərəddüdsüz qəbul olunan bu əsərlər zamanın sınağından üzəgə çıxmışdır.

Açar sözlər: *Osmanlı türkcəsi, ədəbi dil, folklor, tənqid, oxucu sevgisi.*

Cavid poeziyasının məzmun və formaca vəhdəti, oxucu ruhuna dəqiqliklə hədəflənmiş axıcılığı və melodikliyi ilə bu əsərlərdəki dil probleminin maneə kimi ortaya çıxara biləcəyi əngəllərin öhdəsindən asanlıqla gəlmişdir. Şair əsərlərində milli bədii təfəkkürün ifadə forması olan bədii üslubun demək olar ki, bir çox formalarından: nitqdə ritm yaradan alliterasiya, assonans, fonetik təkrarlar və sairədən ustalıqla istifadə etməklə onların ekspressivlik gücünün dərəcəsinə nail olmuşdur. Müəllifin əsərlərində qoyulan problemlər oxucu təfəkkürünə yad olmadığı kimi qəlbinə də yaxın və tanış olduğu üçün bəzi ədəbiyyatçı və tənqidçilərin irad tutduğu dil çelişkisi Cavidlə oxucu arasında bərkəmə yaratmırdı. Əksinə onun orijinallığını və özünəməxsusluğunu bariz şəkildə ortaya qoyurdu. Psixolinqvistikaya görə dil yazanın və oxuyanın daxili dünyası qədər mövcud bir faktordur. Cavid olduğu kimi, orijinalından oxuyan və dram əsərlərinin səhnədəki şedevral anlaşıqları ilə qarşılaşan çeşidli sosial təbəqədən olan oxucu kütləsi genişlənməkdə olan bir auditoriyaya sahib idi. Şairin əsərlərində türk dilinə məxsus leksik, morfoloji qanunauyğunluğun, Osmanlı türkcəsindən alınma ünsürlərin olması, onun Azərbaycan ədəbi-bədii dil qaydalarına uymadığı töhməti altında qalmasına səbəb olurdu. Təbii ki, bu fikri ziyalılar arasında baş verən mübahisə predmeti də hesab etmək olar. Məsələn görkəmli şair Rəsul Rzanın Cavid əsərlərinin dili ilə bağlı

maraqlı mövqeyi var: *“Hüseyn Cavid Azərbaycan ədəbiyyatında qüdrətli bir faciə ustası idi. Onun romantik qanadlı şeiri yüksək sənətkarlıq nümunəsi idi. Bu gün də öz təsir gücünü itirməmişdir. Cavidin şeir dilinin mürəkkəbliyi və bu günkü dilimizə görə bəzən çətin anlaşılması haqqındakı fikirlər yalnız qismən qəbul oluna bilər. Dilimizin inkişaf yolunu izləyənlər bilirlər ki, Cavidin yazıb yaratdığı illərdə Azərbaycan dilinə yad olan sözlər, tərkiblər həm ədəbi dilimizdə, həm də mətbuatda bol-bol istifadə olunurdu”* [9, s.515]. Yaxud şairin müasirlərindən Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının ilk tədqiqatçılarından sayılan tənqidçi, ədəbiyyatşünas Hənəfi Zeynalli Cavidin ədəbi dili ilə bağlı tənqidlərə qarşı bu sözləri dilə gətirmişdir: *“Cavidin yaratdığı dil və üslub haralardan alınırsa alınsın, nə kibi ilhamlardan doğur doğsun, Azərbaycandakı şair və ədiblərimiz içində ən müstəsna, ən zərif və narin bir dildir. Bu dilin gələcək nəslimizə təsiri olmamış olmaz”* [1, s.263]. Cavidin bədii dili və üslubuna daha obyektiv yanaşan tənqidçi, ədəbiyyatşünas, akademik Məmməd Cəfər isə ədibin yaşadığı dövrü göz önündə bulunduraraq belə yazırdı: *“Cavidin üslub xüsusiyyətlərini düzgün müəyyənləşdirmək üçün hər şeydən əvvəl nəzərdə tutmaq lazımdır ki, onun, habelə M.Hadi, A.Səhhət, A.Şaiq kimi başqa romantik şairlərin yaradıcılığa başladığı dövr bədii forma, xüsusən bədii dil, üslub sahəsində yeni axtarışlar dövrü idi. Bu axtarışlar yolunda çox ciddi çətinliklər meydana çıxırdı. Bu çətinliklərə Cavid də rast gəlmişdi. Şair qarşısına bir tərəfdən o vaxta qədər Azərbaycan ədəbiyyatında işlənməmiş mənzum dram janrının ilk nümunələrini yaratmaq, digər tərəfdən də Məhəmməd Hadi kimi siyasi, ictimai-fəlsəfi lirikanın və lירו-epik şeirin, məsnəvinin, bir sözlə, yeni keyfiyyətə malik olan romantik şeiri şəkil, dil, üslubca yeniləşdirmək vəzifəsini qoymuşdu”* [9, s.127-128]. Göstərdiyimiz nümunələrdən də məlum olur ki, yazar üzərindəki siyasi basqı olmasaydı nə dil, nə də sənətkarlıq baxımından bu külliyyat hər yerindən qalxan tənqidçinin müzakirə mövzusu ola bilməzdi. Mehdi Məmmədovun da *“Cavid xatırlarkən”* məqalələr toplusunda qeyd etdiyi kimi: *“Lakin bütün bunlara, belə kəc, cahil rəftara baxmayaraq, Cavid də Cavid olaraq qalır, özünün sənətkar vüqarını itirmirdi. Müxtəlif nəsilədən olan tamaşaçılar, oxucular onun səhnədə getməyən əsərlərini belə oxuyur, əzbərdən bilir, sevirdilər. Müəllifin özünü də dərin hörmətlə, ataşın məhəbbətlə sevirdilər. Ona qarşı irəli sürülən tənqidi fikirlər haqlı olduqları üçün haqq üzünə qarşılanırdı. Haqsız hücumlar isə ancaq qəzəb oyadır, ancaq pərəstişkarların sayını və onların məhəbbətini, sədaqətini artırırdı. Belə ki, gəncliyin, ziyalıların, xalqın Cavidə bəslədiyi rəğbət, hörmət, məhəbbət o vaxtlar doğrudan da az qala pərəstiş rəsminə çevrilirdi”* [1.102s]. Bu idi sənətkara verilən həqiqi qiymət, səmimi münasibət. Xalqın gözü mizan tərəzisidir. Onu baş döndürən təriflərlə, yaxud təhrik edici tənqidlərlə yanıltmaq olmur. Öz oxucusunun qəlbində layiq olduğu mərtəbəni fəth edən şair, sürgün illərində belə unudulmadı. Yaratdıqları ətrafında tüğyan edən tənqid və təqiblərə baxmayaraq, Cavid əsərləri müasirləri və xalq tərəfindən sevilib, oxucu rəğbəti ilə möhürlənmişdir.

Yaradıcılığında şifahi xalq ədəbiyyatı örnəklərindən geniş istifadə etməklə oxucu düşüncəsinə hakim olub, yazıçı fikrini tam və anlaşılan şəkildə oxucuya çatdırmaq maneərlərindən istifadə hər zaman oxucu-yazar bütünlüyünü uğurla tamamlamışdır. Dahi Nizamidən, Füzulidən tutmuş günümüzdə qədər xalq şairləri, yazarlar bu tendensiyadan yararlanmaqla həm əsərlərini dəyərli söz qaynaqları ilə zənginləşdirmiş, həm də folklor nümunələrinin daha qalıcı xarakter almasına nail olmuşlar. Xalqına, onun dilinə və folkloruna yaxşı bələd olan Cavid də yaradıcılığında atalar sözlərinə, məsəllərə, bədii aforizmlərə geniş yer verir, bəzən də şairin öz yaratdıqları sonradan aforizmə çevrilərək dillərdə səslənirdi. Məsələn, “Peyğəmbər” dramından olan bu parça Cavid humanizminin misralardakı ən parlaq yansımasıdır.

Kəssə hər kim tökülən qan izini

Qurtaran dahi odur yer üzünü [5, s.246].

Yaxud “İblis” dramında bir cümlə ilə xain insanın sarsıdıcı tərifı aksioma kimi hər kəs tərəfindən birmənalı qəbul edilmişdir.

İblis nədir?

-Cümlə xəyanətlərə bais...

Ya hər kəsə xain olan insan nədir?

-İblis! [5, s.104]

Cavid poeziyasında qadına olan sonsuz sayqı, mərhəmət, inam “Peyğəmbər” əsərindən olan bu misralarda öz missional əksini tapır və dönməndə qadına olan aşağılayıcı, miskin münasibətə qarşı etirazını peyğəmbərin dili ilə oxucusuna poetik, lakin konkret şəkildə çatdırır.

Qadın gülsə şu ıssız mühitimiz güləcək,

Sürüklənən bəşəriyyət qadınla yüksələcək [5, s.192].

Nümunədə göstərdiyimiz bu misralar hikmətli söz kimi xalqın dilindən duyula biləcək kəlamlara dönüşmüşdür. Onların yaranmasından bəlkədə bir əsr ötməsinə baxmayaraq, bu gün də dillərdə dolaşması xalqın bu əsərlərə olan münasibətinin, sevgisinin nəticəsidir.

Yüzlərlə nəsildən-nəsilə ötürülən, yaşanmış təcrübələr nəticəsində yaranan atalar sözləri Cavidin əsərlərində bəzən olduğu kimi, bəzən də şeirdəki ritmi tamamlamaq üçün şair tərəfindən incəliklə işlənərək verilir. Məsələn, Azər poemasından olan bu parçada olduğu kimi:

Hər qüvvətə üstün gəlir ancaq qorqusuz bəşər,

Cahan yigit ərlerindir, qorqaq gözə çöp düşər [3, s.213].

Bəzən də şair atalar sözlərinin məzmununa toxunmadan onları yeni formada şəkilləndirərək istifadə edir. Məsələn, “Hərb və Fəlakət” şeirində “Sürüdən ayrılan qoyunu qurd qapar”- kəlamı formaca dəyişdirərək belə verir:

Sürüsündən kənar olan qoyunu

Canavar parçalar, görüb dəbunu [3, s.54].

Və ya “Səyavuş” dramında “Zalımı bağışlamaq, məzluma zülmüdür” məsəli Cavid toxunuşu ilə:

Zalım bağışlansa daha çox azar,
Məzlum üçün qazar dərin bir məzar [6, s.224].

Yaxud “Güc birlikdədir” kimi bilinən atalar sözü poetikləşdirilərək şeir halında göstərilir:

Səni qurtarsa, qurtarar birlik,
Çünki birlikdədir, fəqət dirlik! [3, s.54]

Bəşəri insanın, xüsusi ilə də türk toplumunun sözün seyrinə, alqışın və ya qarğışın insan taleyinə yön verə biləcəyinə, bəd duanın mütləq ünvanına yetişib icrasını tamamlayacağına, böyükərin alqışının cücərəcəyinə olan inancları bir çox ədiblərin əsərlərində olduğu kimi Cavid poeziyasında da özünü büruzə verməkdədir. Məsələn, “Ana” dramında Səlmənin oğlunun qatilinə etdiyi bəd dua:

Get, gözüm görməsin! Uzaqlaş, dəf ol!
Nə haqsızlıq etdinsə allahından bul!
Get, çəkil get! Dinsiz, allahsız xain!
Murdar izin bu torpaqdan silinsin!
Oğlumu söndürdün, yandırdın bəni,
Get kamə irdirməsin allah səni! [4, s.60]
Və ya “Uçurum” faciəsində Uluğ bəyin verdiyi xeyir duanı misal çəkə bilərik.
Haydı yavrum, gedin, uğurlar olsun!
Gedin, böyük tanrı sizə yar olsun! [4, s.286]

İnsan ruhən tanıdığı, bildiyi informasiyalara qarşı şüuraltı simpatiya duyur. Elə Hüseyn Cavid əsərinin xalq tərəfindən bu qədər sevilib, qəbul olunmasının əsas səbəblərindən biri də onun xalq dilinə yaxın olan janrlardan: bayatılardan, qoşmalardan, türkü, nəğmə, şərqi və sairdən çox uğurla istifadə etməsidir. O yaradıcılığında bu kimi janrlara yer verməklə əsərlərinin daha melodik və yadda qalan olmasını, demək olar ki, öncədən təmin etmişdir. Məsələn, “Çoban türküsi” qoşması buna nümunə ola bilər.

Göy yüzündə görür görməz hilalı,
Keçər fikrimdən yarımın xəyalı.
Dərbədər könlümün artar məlalı,
Yar-yar deyib gecə - gündüz ağlaram [3, s.74].
Yaxud “Uçurum” faciəsində yer alan bayatılardan birini misal göstərə bilərik:
Söndü parlaq əməllər,
Bən ağlarım el gülər;
Yaralı, məhzun könül,
Həp çırpınır, həp inlər [4, s.341].

Xalq dilində, folklorda yer alan məcazların, bənzətmələrin, aforizmlərin şair tərəfindən məharətlə istifadə olunması əsərlərin təsir gücünü artırır. Məsələn, bu şeir parçasında bədii ifadə vasitəsi olan təkrirdən ustalıqla istifadə olunub.

Uçar, uçar, yenə ruhum diyari-hüznə qoşar,
Uzaq,uzaq, pək uzaq bir mühit içində yaşar.
Soğuk, soğuk!...Gecə keçmiş, bütün cihan susmuş
Uzaqda inliyor ancaq zavallı bir bayquş [7, s.51].

Cavid öz yolu, fərdi üslubu olan sənətkarlardandır. Allah vergisi olan şairlikdən əlavə o, həm də savadlı filoloq idi və ədəbiyyatın, şeirin hər bir xırdalığına hakim idi. Cavid poeziyasının özünəməxsus axıcı ritmi, onun oxucu qavramının süzgəcindən asanlıqla arınıb mənimsənilməsinə yol açan melodikliyi şairin intonasiya, pauza, ritmika manevrələrindən mükəmməl istifadə bacarığını sərgiləyirdi.

Yıprandı xurafat ilə başlarda beyinlər,
Sənsin buna rəhbər.
Xırsızlara olduq kölə, yetməzmi səfalət,
Yetməzmi bu zillət [7, s.56].

Şərq qadınının cəmiyyətdəki yeri, əzilən kimliyi mövzusu müasirləri kimi Cavidə də çox qayğılandırırdı. Xalqın ziyalıları, üzaqgörən aydınları kimi, böyük messenat Hacı Zeynal Abidin Tağıyev də Azərbaycan gənclərinin, xüsusi ilə də qızların təhsilli olmaları üçün əlindən gələni əsirgəməyərək: *“Bir oğlana təhsil verməklə təhsilli bir insan qazanarsınız, bir qıza təhsil verməklə isə təhsilli bir ailə”* deyirdi. Cavidin də “Qadın” şeirində qadını ucaldaraq, cəmiyyətin inkişafında olan əvəzsiz rolunu göz önünə gətirərək söyləyirdi:

Bütün evladi-vətən işdə bu gün
Yalnız səndən umar sədra şəfa,
Yalnız səndə bulur ruha qida.
Ana evladını bəslər, böyütür,
Anasız millət əvət öksüzdür.
Sənin aləmdə vəzifən, hissən
Nə böyük, həm nə ağırdır, bilsən!? [3, s.43]

Cavid humanizminin, mərhəmətinin, pik nöqtəsi sayılan “Mənim tanrım” şeiri şairin dünyaya açılan üzü, ali insan pasportudur. Başlanğıcın və sonun gözəllik olduğuna qəlbən inanan, əmanət ruhların sonda yenə də sahibi olan “Nura” qovuşacağına əmin olan şair bəşəriyyətə gözəllik prizmasından baxaraq pisin içindəki yaxşını aramanın sorağındaydı.

Hər gülün cihanda bir pənəhi var,
Hər əhli-halın bir qibləgahi var,
Hər kəsin bir eşqi, bir ilahı var,
Bənim tanrım gözəllikdir, sevgidir.

Gözəlsiz bir gülşən zindanə bənzər,
Sevgisiz bir başda əqrəblər gəzər,
Nə görsəm, hanki bəzmə etsəm küzər,
Həp duyduğum gözəllikdir, sevgidir [3, s.130].

Onun əsərlərindəki fəlsəfi ruh görünən arxasında gizlənən görünməzi aşkar etməyə qadir idi. Yaşadığı dövr ədəbiyyatına uzaq olan, orta əsr ədəbi düşüncə elementlərini yenidən ədəbiyyatda canlandıran Cavid XX - əsrin əvvəlindəki allahsızlığı təşviq edən siyasi rejimə uymayan, əks, lakin labüd olan reallıqları oxucu qavramına tuşlanmış mesajlarla çatdırmağa çalışırdı. Sovet rejminin qüsursuz qılfı arxasındakı bədbatınlıq, yaxud böhtan və yalanlarla eybəcərləşdirilmiş “Həqiqətin” varlığını nişan verərək oxucu zəkasını işıqlandırır bu əsərlər. Eynən “Peyğəmbər” dramında gizlinin zahirə saçdığı nur kimi:

Bən gözəllərdə gözəl ruh araram,
Ruhu düşgünləri çirkin sanaram.
Bir gözəl levhə ki yapmış rəssam,
Daha xoşdur ona məftun olsam.
Tanrı eşqiylə yanan haqq nuru.
Səndə yoq, durma çəkil get, doğru,
Zahirin xoşsa da bədbatınsın,
Bu gözəlliklə, əvət, çirkinsin [5, s.207].

Şərq ədəbiyyatında gözəlliyin, nurun, həqiqətin bir tək varlığa işarə etdiyini nəzərə alsaq “Şeyx Sənan” dramından olan bu misranın da ünvanı aşkardır.

Yüksələn məhv olur, fəqət enməz!
Nuri- həqq daima yanar, sönməz! [4, s.222]

Cavid poeziyasının ana xətti demək olar ki, eşq, gözəllik və həqiqət axtarışı üzərində qurulmuşdur. Onun bədii düşüncələri həqiqətin, ədalətin mütləq olduğunu, lakin ona ərəcək yolda çəkiləcək çilələrə qatlanıb, maneələrə baş əyməyəcəyini, əqidəsindən, idealından, inandığı nurundan bir addım belə ayrı düşməyəcəyini əvvəldən vəhy etmişdi. Bunun təsdiqini şair “Şeyx Sənan”ın dili ilə söyləyir.

Kim ki, eşq atəşilə oldu hədər,
Onu yandırılmaz öylə atəşlər.
Bəni öldürsələr də bən yaşarım,
Tərk edib xəlqi xaliqə qoşarım.
Əbədiyyət bənim məzarımdır,
Çünki sultani-eşq yarımdır.
Eşq üçün can nisan edən ərlər,
Əbədi bir həyat içində gülər [4, s.190].

Teatrşünas-tənqidçi Cəfər Cəfərov: “Hüseyn Cavid heç bir vaxt sənətkar vicdanına xəyanət etməmişdir” deyir [9, s.59]. Məncə o, nəinki sənətkar vicdanına, həm də insan əxlaqına və əqidəsinə daim sadıq qalmışdır.

Cavid poeziyasında tarixi-fəlsəfi, ülvü axtarışlardan əlavə real həyatda baş verən, zaman axışının gətirdiyi problemlərdən bəhs edən əsərlər də kifayət qədər yer alır. Onun romantikasında sabaha inam özünü qabarıq şəkildə büruzə verirdi. O yaşadığı cəmiyyətin inkişafına, rifahına, ictimai - siyasi həyatına laqeyd qalmayan bir yazar kimi çıxış yolunun istiqbalda, ona gedən yeganə yolun isə cəhalət çəmbərindən qurtulmaqda olduğunu israrla təşviq edirdi.

İsyan!..

Hər əski hürufatlara isyan!...

İsyan!

Hər köhnə xürafatlara isyan!..[3, s.240]

Lazımsa cəhalətlə güləşmək,

Bir carə var: ancaq yeniləşmək! [3, s.241]

Bütünlükdə zaman, məkan anlayışından uzaq olan Cavid yaradıcılığı oxucu qavramının estetik predmeti kimi hər kəsin ruhunu qidalandıra biləcək motivlərlə zəngindir. Poeziyasındakı gözəllik, insan vurğunluğu, multikultural dəyərlər onun ümumbəşər yazar olduğunu göstərən nüanslardır. Cavid düşüncəsinin sərhəddi yox idi. O, bir dildə yazırdı, lakin yazdıqları dünyanı çalxalaya biləcək boyutda idi. O, çərçivələnmiş bir cəmiyyətin problemlərindən, yaxud gözəlliyindən yazmırdı. O, millətin, dinin, dilin, irqin fərq etmədiyi bir cəmiyyətin, utopik bir məkanın, bəlkədə cənnətin insanı kimi yer üzündəki fanilərə bəzən gizli, bəzən də aşkar xitab edirdi.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Cavidşünaslıq. Araşdırmalar toplusu. - Bakı: Elm və təhsil, 2018. – C 5.-416 səh
2. Cavidşünaslıq. Araşdırmalar toplusu. - Bakı: Elm və təhsil, 2019. – C.10.
3. Hüseyn Cavid. Əsərləri .Beş cildə. I cild. Bakı, "Lidernəşriyyat", 2005, 256 səh.
4. Hüseyn Cavid. Əsərləri. Beş cildə. II cild. Bakı: " Lidernəşriyyat", 2005, 353 səh.
5. Hüseyn Cavid. Əsərləri. Beş cildə. III cild. Bakı, "Lider nəşriyyat", 2005, 304 səh.
6. Hüseyn Cavid. Əsərləri. Beş cildə. IV cild. Bakı, "Lidernəşriyyat", 2005, 256 səh.
7. Hüseyn Cavid. Əsərləri. Beş cildə. V cild. Bakı, "Lider nəşriyyat", 2005, 288 səh.
8. Məmməd Cəfər. Hüseyn Cavid/Tərt. ed. G. Babaxanlı; AMEA H.Cavid Ev Muzeyi.- Bakı, "Elm və təhsil" Nəşriyyatı, 2019.-300 s.
9. Orucəliyev İskəndər. Cavidə xatırlarkən (Hüseyn Cavid haqqında məqalə və xatirələr toplusu). "Zərdabi", Bakı. 2012, 592 səh.

DADASHOVA SEVINC

SUMMARY

HUSSEIN JAVID'S WORKS AS AN OBJECT OF READER'S PERCEPTION

Huseyn Javid is one of the most distinguished artists of Azerbaijani literature in terms of language and style. The main target of critics was the lexical and morphological regularity of the Turkish language and elements derived from

Ottoman Turkish. However, there was great chaos and confusion in the literary and press language of that period. Despite all this, Javid's ideology was strong enough to withstand the obstacles he faced.

The tradition of using examples of oral folk literature in his works is also seen in the works of great writers such as Nizami and Fuzuli. Javid also took advantage of this trend and enriched his works with valuable resources. He successfully used genres similar to the region such as bayatı, couplets, folk songs, songs, oriental and others in his works. Sometimes it sounded like a proverb, which he invented. These works, which were accepted by the reader without hesitation, stood the test of time.

ДАДАШОВА СЕВИНДЖ

РЕЗЮМЕ
ПРОИЗВЕДЕНИЯ ГУСЕЙНА ДЖАВИДА КАК ОБЪЕКТ
ЧИТАТЕЛЬСКОГО ВОСПРИЯТИЯ

Гусейн Джавид - один из выдающихся мастеров языка и стиля в азербайджанской литературе. Критика языка, используемого поэтом, не помешала народной любви к его произведениям. Основной целью критиков была лексическая и морфологическая правильность тюркского языка и элементы, заимствованные из османского турецкого языка. Однако в литературном и печатном языках того времени царил хаос и неразбериха. Несмотря на все это, идеология Г.Джавида была достаточно сильной, чтобы противостоять препятствиям, с которыми он столкнулся.

Традиция использования образцов устной народной литературы в своем творчестве прослеживается и в творчестве таких великих писателей, как Низами и Физули. Джавид также воспользовался этой тенденцией и обогатил свои произведения ценными источниками. В своем творчестве он успешно использовал жанры, близкие к народному языку, такие как баяты, гошма, народные песни и др. Иногда придуманное им в речах народа звучало как пословица, поговорка. Произведения Г.Джавида, безоговорочно принятые читателем, выдержали испытание временем.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 22.08.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 27.09.2021

RƏYÇİ: filologiya üzrə elmlər doktoru Gülbəniz Babaxanlı
çapa tövsiyə olunmuşdur

**PƏRVANƏ MUSTAFAYEVA,
AMEA Nizami Gəncəvi adına
Ədəbiyyat İnstitutu**

**S.BORODİNİN "SƏMƏRQƏNDİN ULDUZLARI" TARİXİ ROMANINDA
NƏSİMİ VƏ NƏİMİ OBRAZLARI**

XÜLASƏ

Məqalədə rus yazıçısı S.Borodinin "Səmərqəndin ulduzları" romanında ədəbi şəxsiyyətlərin obrazı məsələsi araşdırılır. Qeyd olunur ki, bir neçə tarixi romanlar müəllifi S.Borodinin bu əsəri üç kitabdan-"Topal Teymur", "Yürüş tonqalları" və "İldırım Bəyazid" hissələrindən ibarətdir. XIV əsr hadisələrindən bəhs edən əsərdə Azərbaycanda baş verən proseslərə də müraciət edilir. Nədən ki, Teymurləngin işğal etdiyi yerlərdən biri də Azərbaycan idi. Bu təsvirlərdən aydın olur ki, böyük fəth burada ciddi müqavimətə rast gəlmişdi. Bu müqavimət təkcə fiziki olmayıb, həm də xalqın mənəvi ruhunu özündə əks etdirirdi. Yazıçı bu əsərlərdə bir neçə tarixi şəxsiyyətlə yanaşı, ədəbi şəxsiyyətlərin də obrazını yaratmışdır. Beləliklə, rus yazıçısı S.Borodinin "Səmərqəndin ulduzları" tarixi romanının müəyyən hissəsinin Azərbaycanla bağlı olduğunu görmək olar. Bu parçalar əsasən Şamaxı haqqında olan hissələrdir. Bu dövrün təsvirində yazıçının hurufi hadisəsindən yan keçə bilməmiş, Nəimi və Nəsimi obrazlarını yaratmışdır. Ancaq yazıçının həm hurufizm, həm də Nəimi və Nəsimi yaradıcılığını müsbət dəyərləndirməsi və hurufizmin Teymurləng işğalına qarşı durduğunu, Teymurləngin nəvələrinin hurufizm və Nəsimi yaradıcılığına maraq göstərmələrini verməsi də tarixi reallığa uyğun olaraq göstərilmişdir. Marqlı cəhət burasındadır ki, sovet ədəbiyyatında hurufizm, eləcə də Nəimi və Nəsimi obrazları ilk dəfə olaraq bu əsərdə yaradılır. Yəni bu əsərə qədər Azərbaycan ədəbiyyatında bu şairlərin bədii obrazı yaradılmamışdı. Bu obrazlar süjet xəttinin mərkəzində durmasa da, bədii portretlərinin cizgiləri şəxsiyyətləri ilə uyğun gəlir.

Açar sözlər: S.Borodin, tarixi roman, "Səmərqəndin ulduzları", obraz, Nəsimi, Nəimi

Məlumdur ki, tarixi əsərlərdə xalqın keçdiyi inkişaf yolu, mərhələləri, düşüncəsi, adət-ənənələri və s. daim bədii təsvir obyekt olmuşdur. Bu əsərlərdə xalqın məişəti, mənəvi-əxlaqi inkişaf yolu işıqlandırıldığı kimi, onun tarixi və ədəbi şəxsiyyətlərinin də obrazına rast gəlmək olur. Əslində tarixi romanların başqa janrlardan bir fərqi də ondadır ki, yazıçı burada millətin keçmişinə müraciət etməklə müasir oxucuların yaddaşında xalqın tarixini bərpa etməyə səy göstərir. Azərbaycan tarixi romanlarının ilk dövrlərində milli bədii düşüncədə tarixi şəxsiyyətlərdən daha çox, şairlərin obrazının yaradılmasına üstünlük verilmişdir. M.S.Ordubadinin "Qılınc

və qələm" romanında Azərbaycan şairi Nizami Gəncəviin obrazının yaradılması da buradan irəli gəlirdi. Ədəbi şəxsiyyətlərin həyatının təsviri təkcə onun həyat və yaradıcılığını təsvir etmək baxımından deyil, ümumiyyətlə, dövrün ruhunu, psixologiyasını göstərmək baxımından da əhəmiyyətli yer tutur. Tədqiqatçı Yavuz Axundlunun yazdığı kimi: "Dövrün koloritini, psixoloji-mənəvi ruhunu, başlıca mahiyyətini əks etdirmək, tarixi hadisə və faktların mənasını açmaq, onları müasir bədii nailiyyətlər zirvəsindən işıqlandırmaq tarixi mövzulu əsərlərin başlıca prinsipi olmalıdır" (1, 138).

Bu mənada Fəzlullah Nəimi və İmadəddin Nəsimi obrazları başlıca yer tutur. Hələ ötən əsrin 70-ci illərində şair Qabilin "Nəsimi" poemasında hər iki şairin bədii obrazı yaradılmışdır. Yazıçı İ.Hüseynovun "Məhşər" romanının süjet xəttinin mərkəzinə isə hurufizm ilə Teymurləng arasında gedən mübarizə qoyulmuşdur. Bir tərəfdə Teymurləng zülmü, işğalı dayanırsa, digər tərəfdə insanı kamilliyə səsləyən hurufizm ideologiyası dururdu. Təbii ki, Nəimi burada cismani olaraq məhv edilsə də, mənəvi cəhətdən Teymurləngə qarşı qalib kimi verilir. Bu, yazıçının hər şeydən əvvəl, tarixi həqiqətə əsaslandığını, hadisələrin dövrün ruhuna uyğun olaraq təsvir edildiyini göstərir. Çünki həmin dövr başqa tarixi əsərlərdə də ona yaxın şəkildə təsvir olunmuşdur.

Bu mənada rus yazıçısı S.Borodinin "Səmərqəndin ulduzları" romanı maraq doğurur. Bir neçə tarixi romanlar müəllifi olan yazıçının bu əsəri üç kitabdan-"Topal Teymur", "Yürüş tonqalları" və "İldırım Bəyazid" hissələrindən ibarətdir. XIV əsr hadisələrindən bəhs edən əsərdə Azərbaycanda baş verən proseslərə də müraciət edilir. Nədən ki, Teymurləngin işğal etdiyi yerlərdən biri də Azərbaycan idi. Bu təsvirlərdən aydın olur ki, böyük fəth Şirvanda ciddi müqavimətə rast gəlmişdi. Bu müqavimət təkcə fiziki olmayıb, həm də xalqın mənəvi ruhunu özündə əks etdirirdi. Yazıçı bu əsərlərdə bir neçə tarixi şəxsiyyətlə yanaşı, ədəbi şəxsiyyətlərin də obrazını yaratmışdır. Bu da təsadüfi deyil, belə ki, tənqidçi A.Hüseynovun yazdığı kimi: "Nəsimi şəxsiyyətinin əzəməti, mənəvi-fəlsəfi qənaətlərinin təsir dairəsi dövrün siyasi-ictimai münasibətlərinə, əxlaqi-dini mənzərəsinə ətraflı nüfuz tələb edirdi" (2, 71). Tənqidçinin bu fikri həm də tarixi dövrün reallığını əks etdirir. Bu kontekstdən baxdıqda hətta bir qədər yazıçıdan narazı da qalmaq mümkündür. O mənada ki, S.Borodin Teymurləngin Şirvana gəlişi kontekstində hurufilik, Nəimi və Nəsimi obrazlarına bir qədər az yer ayırmışdır. Ancaq nəzərə almış olsaq ki, yazıçının məqsədi bu üç əsərdə Teymurləngin həyatını və işğal etdiyi yerləri, hadisələri təsvir etmək olmuşdur, o zaman bunun səbəblərini başa düşmək olar. Yazıçı Teymurləngin son illərini təsvir edərkən yazır: "Qoca Teymur zəfərlə bitmiş yürüşdən evə qayıtmışdır. Onun süvarisinin ayağı altında qalmış Hindistanda qopardığı toz hələ yerə yatmamışdı, sayı-hesabı olmayan qənimətlər yüklənmiş karvanlar, fillər və at ilxıları buraya gəlir, dağlardan və səhralardan, qəbristanlıqların və xarabalıqların yanından keçən uzun yollarla yaralıları irəliləyirdilər" (3, 6). Teymurləngin son

illərinin yürüşlərinin yerli-yataqlı verilməsi həmin dövrdə baş verən ictimai-siyasi hadisələrin də təsvirini şərtləndirirdi. S.Borodin Teymurləngin fəthlərini təsvir edərkən hurufizm məsələsini də təsvir etməsi və Nəimi, Nəsimi kimi şairlərin obrazını yaratmışdır.

S.Borodin Nəimi və Nəsimi obrazlarına trilogiyanın ikinci kitabı "Tonqal yürüşləri"ndə altıncı və doqquzuncu fəsillərdə müraciət edir. Hər iki fəsil "Şirvan" adlanır. Bu isə o deməkdir ki, yazıçı bu fəsillərdə Teymurlənglə hurufizmi üz-üzə qoyur. Bu isə İ.Hüseynovun "Məhşər" romanı ilə müəyyən qədər səsləşir. Doğrudur, "Məhşər" romanında əvvəldən axıra hurufizm mövcud Teymurləng işğalına qarşı dirəniş göstərir. Hətta, yazıçı Nəiminin qətlini verməklə yanaşı, Nəsimi ilə fatehi də görüşdürür. Bu, iki qüvvənin-hurufizm ilə Teymurləng idarəetməsinin üz-üzə gəlməsini vermək üçün lazım olmuşdur. Lakin Nəsimi Teymurun onun qəddarlığının səbəblərini bildiyindən hüsurunda özünü itirmir və qorxmur, hətta ona öz fikirlərini təlqin etməyə çalışır: "-Ağız bağlamaq hökmdarın acizliyidir, Əmir Teymur! Mənim dilimdən yox, sənin bəlan İldırım Bəyazidin, Sultan Əhməd Cəlairinin, Qaraqoyunlu Yusifin və qeyri-hökmdar, hakim və sərəsgərlərin qılınclarından gəlir! Məni dinləyib Fəzl məramlarından xəbər tutmasan, bu xəndəklərin arasında ordunla bahəm məhv olacaqsan! -deyib Divi Divin öz silahı-qorxu ilə əsir aldı və bununla da Şeyx Bərekənin həmləsini bir ləhzədə dəf etdi" (4, 221).

S.Borodin isə Nəimi və Nəsimini Teymurlənglə görüşdürməyə ehtiyac duymur. Tarixdə bu cür görüşün baş tutmadığını nəzərə almış olsaq, yazıçının tarixi həqiqətə sadıq qaldığını söyləmək olar. Lakin bu da var ki, Şirvanda iki qüvvə üz-üzə idi; biri işğala qarşı olan və kamil insanı təbliğ edən hurufizm, digəri isə işğalı həyata keçirən, yoxsul insanları çapıb talayan, ölkəni viran qoyan Teymurləng. Yazıçı Şirvan camaatını işğalla barışmayan, müqavimət göstərən bir xalq olaraq təsvir edir. Teymurun əsgərlərinin daxmaya soxulub hər şeyi talan etmələrinə qarşı xalq müqaviməti tez-tez baş verirdi. Teymurləng ordusunun əsgərləri bir evə girərkən yenicə toxuyub başa çatdırdığı xalçanı aparmaq istəyərkən müqavimətlə üzləşir. Qızın əsgərlər tərəfindən vəhşicəsinə öldürülməsinə qarşı camaat birləşir və etiraz qalxır: "Qızın əlində qıyıq var idi və o, qıyığı ilk dəfə ona toxunan əsgərin boğazına batırdı. Bu vaxt o biri əsgər qızı doğradı. Qız xalçanın üstünə yıxıldı və işğalçılar qana bulaşmış ağır xalçanı dəzgahdan çıxartmağa tənbəllik etdilər. Qızın bu cür həlak olması dağ-daşın arasında gizlənmiş bütün camaata bir anda məlum oldu. Onlar hamı birlikdə qızı incidənlərin üstünə həmlə etdilər və heç kəs xalqın qəzəbindən canını qurtara bilmədi" (5, 165).

Yazıçı Teymurləngin bu dəfə Şirvana gəlmədiyini, onun əvəzində şahzadə Xəlil Sultanın gəlməsi haqqında məlumat verir. Şirvanşah isə öz vəzirini Xəlil Sultanın yanına göndərməklə həm onu qonaqlığa dəvət etmək, həm də gəlişinin məqsədini öyrənmək istəyirdi. Xəli Sultan isə vəzirə iltifatla cavab verir, onun qonaqlıqda qalmasını istəyir, ev yiyəsinin əhvalını xəbər almaq üçün sabah gələcəyinə söz verir. Şahzadənin çox ehtiyatlı olduğu aydın görünür. Elə ilk

gəlişindən şəhərdə camaatın çox az olduğu nəzərindən qaçmır. Vəzir namaza durarkən şahzadə Xəlil Sultan onun yanına gedir, bu zaman vəzir "bütün qəlbi ilə" Teymurləngə sadıqlığını ifadə edir. Xəlil Sultan isə onun belində "nədən silah gəzdirməsi" ilə maraqlanır. Xəlil Sultan ondan "silahın camaatda hardan" olduğunu soruşur. O, ehtiyat edirdi ki, əsgərlərin silahını camaata dağıda bilərlər. Lakin vəzir o silahların yerində olduğunu bildirir. Yaxından musiqi səsinin gəldiyini gördükdə Xəlil Sultan Azərbaycan musiqisinə qulaq asmaq istəyini dilə gətirir Bunun üçün milli arxalıq və papaq geyinərək musiqi gələn yerə gedirlər. Yazıçının təsvir etdiyi bu məclisdə Nəimi və Nəsimi iştirak edirdi. Mahnı oxuyan isə Fəzlullah Nəimi idi. Xəlil Sultan özlərini gəlmə xanəndələr olaraq təqdim edir və bir nəfərdən oxuyanın yanına getmək istədiyini bildirir: "Onlar günbəzlərdən birinin dalında dayandılar ki, qəfil gəlişləri ilə xanəndəyə mane olmasınlar. Xanəndə farsca oxuyurdu:

Göz yaşı damcı-damcı axmasaydı dodağa,

İllərin бүркүсүндə susuzluqdan ölərdim.

Xəlil pıçıldadı:

-Fəzlullah ata. Görəsən bu kimdir?

-Kim bilir. Baxarlıq.

Onlar qaranlıqda günbəzin dalında gizlənib, mahnının ahənginə uyğun olaraq başını tərpədən və sakit-sakit gülümsəyən qocaya baxırdılar" (5, 177).

Mahnı kəsilən kimi Xəlil xanəndənin yanına gəlib ev yiyəsinə bu ölkəyə Mavərrənnəhrdən gəldiklərini, mahnı oxumağı xoşladıklarını və burada oxunan mahnıların onları heyran etdiyini bildirirlər. Fəzlullah onlardan oxumalarını xahiş edir, Xəlil Sultanın yanındakı Nizam onların xahişini yerinə yetirərək Kamol Xocəntlinin mahnılarından oxuyur. Bu zaman Fəzlullah Kamolun necə yoxsulluq çəkdiyini, əl açıb diləndiyi, sığınmağa bir yeri olmadığı, nəhayət ölməsi haqqında danışır: "...Təbrizdə quru həsirin üstündə başının altına yasdıq əvəzinə daş qoyub öldüyünü görmüşəm. Bizim də ona kömək eləməyə imkanımız yox idi. Topal bütün ətrafı xaraba qoymuşdu. Hamı ayaqyalın, çılpac və ac idi. Kamol!.. On ikinci yaydır ki, o ölüb" (5, 178).

Fəzlullah Teymurləngə "Topal" deyərkən Nazim pıçıltı ilə Xəlilə onun sözünü təkrar edir. Xəlil Fəzlullahla maraqla qulaq asır və danışmasını istəyir. Fəzlullah isə Toxtamışın Təbrizə gəlib çıxmasından, qan tökməsindən, camaata Topaldan da çox qan uddurmasından, Kamolu özü ilə Ordaya, saraya aparılmasından, beş il ondan xəbər tuta bilməmələrindən, ancaq yenə qayıtmasından danışır. Fəzlullahın sonrakı sözləri daha sərt olur: "Ancaq o qayıtdı. Bizim yanımıza qayıtdı ki, bizimlə bərabər yoxsulluq çəksin. Ancaq biz ondan çox yaşadığımızı. Görəsən bədbəxtçiliyə necə davam gətirəcəyik?.. Sağ qalacağımızı? Axı bu Kamolun arzusu idi. Əzizim İmadəddin, sən bu mahnını oxudun. İmadəddin, bizim üçün yenə oxu!..

-Ata! Qonşuluqda, Hörümçəyin evində qonaqlıqdır. Şahzadə ora gəlib. Əgər eşitsələr, bir bədbəxtçilik üz verər" (5, 179).

Fəzlullah isə onların başının qarışıq olduğunu bildirir və ondan Mavərənnəhrdən gələn qonaqlar üçün oxumasını istəyir. Nəsimi dutarı götürərək "Ey aşiq olan, ram edə bilməz səni sultan, Ey eşqə düşən, qorxuda bilməz səni zindan..." misraları ilə başlayan qəzəli oxuyur. Qəzəl sanki sevgili haqqındadır, lakin bu belə deyildir, Nəsiminin sevgilisi vətəni idi. O, vətəni haqqında oxuyurdu və dünyada elə bir qüvvə yox idi ki, bu sevginin, məhəbbətin qarşısını ala bilsin. Xəlil bu şəirdəki simvolları dərhal tuta bilmir, mahnı onu həyəcanlandırır. Xəlil musiqiyə qulaq asır, sevgilisi Şad Mülkü xatırlayırdı. Məclisə üç nəfər yerli camaatdan gəlir. Nəsimi Fəzlullah qonaqları yola salıb öz işlərindən danışmalarını xatırladır. Xəlil isə tələsmədiklərini bildirir. Bu zaman Fəzlullah "bizim ehtiyacımız və bizi incidənlər haqqında" danışacaqlarını bildirir. "Məgər sizin düşməniniz var",-deyə Xəlil ondan soruşduqda isə "Məgər dostlarımızın düşmənləri bizim düşmənlərimiz deyil",-deyə ona cavab verir. Xəlil israr edir ki, getməsinlər, məclisdə qalıb onların söhbətinə qulaq assınlar. Bu zaman Nəsimi Fəzlullahə yaxınlaşıb nə isə pıçıldayır. Fəzlullah isə ona etiraz edərək "Mavərənnəhrdə sadə adamlar var. Qoy bizlə otursunlar",-deyir. Bu zaman gələn yerlilərdən biri "Ata, bizi taxıl dalınca göndəriblər, hardan tapaq?,-deyə sual edərkən Nəsimi sözünü tamamlamağa qoymur, onları özü ilə aparır və bu söhbəti saxlayır. Nəsimi şübhələnirdi ki, qonaqlar Teymurləngin adamı ola bilərlər. Xəlil bu adamların haradan gəlməsi ilə maraqlanır. Fəzlullah isə onların çoban olduğunu bildirir. Xəlil vidalaşarkən Fəzlullahdan yenə gəlib oxumalarına qulaq asmalarının razılığını alır. Nazim Xaldar narazılıqla bildirir: "-Bizi başlarından eləmək istədilər!

-Onların da öz işləri var,-deyə Xəlil qeyri-müəyyən cavab verdi.

-Bu yaramazların hökmdar üçün nə dediklərini eşitdiniz?

-Onlar Kürday bəyə də hörümçək adı qoyublar. Nə eləmək olar. Qara camaatdır da.

Qara camaat?

-Şirvanşahın saray adamları deyillər ki!" (5, 182).

Xəlil şübhələnmişdi, gecə vaxtı çobanların burada nə işi vardı? Ona görə də adamlarına çobanları güdməyi tapşırır.

Göründüyü kimi, yazıçı Nəimi və Nəsimini yalnız bir şair kimi yox, həm də şeirlərini çalıb oxuyan bir dərviş kimi təsvir edir. Burada da bir reallıq vardır. Belə ki, onlar öz fikirlərini və ideyalarını məhz bu yolla yaymağa çalışırdılar. Maraqlıdır ki, yazıçı İsa Hüseynov da "Məhşər" romanında onları bu şəkildə təqdim edir: "Gövhərşah ətrafına göz gəzdirib dar bir dalanda burulanda, müridlərdən əsnaf libasında bir adam ayrılıb onun ardınca yeridi. Bu, gizlin görüş mənzilinin daimi sakinlərindən, keşikçi müridlərdəndi... Ensiz daş pillələrlə quyutək dərin, dar həyəətə düşdükdə istər-istəməz yavaşıdılar. Mənzilin qaranlığında kim isə çalıb oxuyurdu:

Sən sənə gər yar isən, gəl, ey könül, yar istəmə,

Yara-dilbər ol mənə, sən Yari-dildar istəmə.

Gövhərşah heyətlə ayaq saxladı:

-Oxuyan Nəsimidir?! Bəs "Yar istəmə" nədir?! (6, 123).

Nəimi və Nəsimi haqqında S.Borodinin "Tonqal yürüşləri" romanının "Ordugah" fəslində də bəhs edilir. Burada göstərilir ki, Xəlil Sultan artıq geriye qayıtmışdır. O, qardaşı Uluqbəylə söhbətində bu iki şairi xatırlayır. Şahzadəni yürüşlərdə müşaiyət edən mövlanə səmərqəndli Bisati və Xəlilə şeiriyyət qaydalarını öyrədən və hərdənbir öz şagirdinin şeirlərinə nəzərəcarpmadan əl gəzdirən buxaralı İsmətulla Xəlildən səfərdə ilham pərisinin ona qonaq gəlib gəlmədiyini soruşurlar. Xəlil isə onlara Xocəntli Kamolun şeirlərini oxuyanlardan və onların Kamolu tanıdıqlarından danışır. Onlar dərhal Kamolun "bizlərdən olsa da bizimki deyil",- deyə onun Xocəntdə anadan olub Səmərqənddə təhsil alsada, "bizə zidd şeirlər" oxuduğuna diqqət çəkirlər. Xəlil Fəzlullahı xatırlayır və onun yaxşı şeirlər oxuduğu barədə müəllimlərinə məlumat verir. Yazıçının burada Şamaxını şairlər yurdu, Nəsimini isə Şamaxılı hesab etməsi, şeirlərinin küfr olması barədə dedikləri faktoloji baxımdan da maraqlıdır: "-Şirvanda? Ora şairlər yurdu. Mən bizim qoçaqların birinin əlinə keçmiş şamaxılı şair əl Hurufinin şeirlərinin surətini görmüşdüm. Sonra bu surəti itirdim, orda sənətkarlıqla yazılmış şeirlər var idi. Ancaq o şeirlərdəki fikirlər küfrdür" (5, 219).

Göründüyü kimi, Fəzlullahın, Nəsiminin şeirlərindən təsirlənən Xəlil Sultana şair bu şeirlərin sənətkarlıqla yazıldığını bildirsə də, onu ideoloji cəhətdən zərərli hesab edir. Xəlil əbəs yerə alaçıqdan çölə çıxmır, yazıçı bununla onun şairlə razılaşmadığını göstərmək istəyir. O, alaçıqdan çıxdıqdan sonra bayaqdan bəri onu dinləyən ikinci şair Bisati Fəzlullahı tanıması, hiyləgər qoca olması, ona Təbrizdə rast gəlməsi və sonra Təbrizdən Şirvana qaçması ilə bağlı məlumat verir. Bisatinin sözləri ilə yazıçı hurufizm və onun görkəmli nümayəndələrinin yaradıcılığına münasibətini ifadə edir. Onun bu qiymətləndirməsindən aydın olur ki, Nəimi qatı hurufidir, şagirdləri də hurifilərdir, şeirin hər şeyə açıq gözlə baxmasını, həqiqəti yazmasını istəyir. Özlərini mövhumatçı hesab etsələr də, Allahın adından hökmdarları ifşa edirlər, lakin bir şeyi yaddan çıxarırlar ki, layiqli adamlara hakimiyyəti verən kimdir? Şair Büsatinin Fəzlullah Nəimi və hurufizm haqqında dedikləri hurufizmi olduğu kimi anladır. Fəzlullahın hərfləri müqəddəs hesab etməsi, onu Quranın kiçik hissələri bilməsinə də toxunur. Büsati hurufizmin mərkəzində dayanan insan konsepsiyasına da münasibətini bildirir: "İnsanın kainatın əsasını təşkil etdiyini təsdiq edən, hər bir insanın Allah olduğunu deyən bu küfr şeirlər də, başa düşün, müqəddəsdir, çünki onlar da Quran kimi eyni hərflərlə yazılıb! Ey qadir Allah, tək sən özün onların nə qədər səhv etdiyini, dolaşdığını görürsən" (5, 220).

Şairin İsmətulla Büsatinin bu sözləri ilə razılaşır və "ona görə allaha xoş getməyən küfr şeirlərini atdım",-deməsindən belə aydın olur ki, hurufizmin onun da yaradıcılığına təsiri olmuşdur. İsmətullanın fikrincə, Fəzlullah Nəimi öz şagirdlərini düz yoldan azdırır. Onun şagirdləri arasında Nəsiminin adını çəkir və onun haqqında ayrıca danışmağı münasib bilir. Onun sözlərinə görə, bu şagirdlərin içində

şirvanlıların çox sevdiyi və təriflədikləri Nəsimi təxəllüsü ilə yazan İmadəddin adlı bir şair vardır. Şair İsmətulla Nəsiminin yaradıcılığını belə xarakterizə edir: "O, yerli, qara camaatın dilində yazır və öz xalqının fikrini qarışdırır. Şirvanlılar onu tərifləyirlər! Mən özlərini alim kimi qələmə verməklə canlarını qurtaran və bizim hökmdarın Səmərqəndə gətirdiyi adamlarla söhbət eləmişəm. Onlar öz fikirlərini biruzə vermirlər, ancaq onlar bu Hurufinin və Nəsiminin ardıcılardır, onlar hamısı hurufidirlər və belə hesab edirlər ki, biz xalqın dincliyini pozmağa cürət etməməliyik və vaxt gələr ki, onlar hamısı təzədən bizim himayəmizdən və köməyimizdən qurtularlar. Mən onların fikrini başa düşmüşəm, ancaq onlar bunu gizli saxlayırlar. Onlarla əlbir olan hətta dərvişlər də var!" (5, 220).

Məsələ burasındadır ki, iki şairin hurufizm, Nəimi və Nəsimi haqqında söhbətinə Uluqbəy də qulaq asırdı. Buradan görünür ki, Səmərqənd şairləri nəinki hurufizm, Nəimi və Nəsimi haqqında müəyyən bilgilərə malikdir, hətta onların təsiri altında şeirlər də yazır, lakin qorxularından onu üzə çıxara bilmirlər. Hətta onu da görmək olur ki, Uluqbəy və Xəlil Sultanın da Nəsimi şeirlərinə marağı olmuşdur. Çünki onların mürəbbiləri İsmətulla və Büsuti Nəsimi yaradıcılığı ilə bağlı söhbətlərindən sonra Nəsiminin şeirləri ilə maraqlanmağın lazım olduğunu dərk edir və necə əldə etməyin yollarını axtarırlar. Onlar fikirləşirlər ki, görünür, mürəbbiləri Nəsiminin şeirlərini oxumadıqları üçün ona qarşı danışırlar, əgər oxusaydılar bu cür danışmazdılar. Hətta Uluqbəy Xəlil İbrahimin Şamaxıda olduğundan mütləq onun şeirlərini əldə edə biləcəyi haqqında fikirləşir: "-Görəsən bu necə şairdir ki, bizim mürəbbilər onu belə pisləyirlər. Onun şeirlərini hökmən tapmaq lazımdır. Hökmən!

Bu oğlanlardan hər birinin ürəyindən keçdi ki, Nəsiminin şeirlərinin surəti olmasa da, bəlkə bir neçə şeirini o birindən əvvəl tapsın" (5, 222).

Uluqbəy fikirləşir ki, Hurufi və Nəsiminin şeirlərini əldə etmək üçün Xəlil Sultandan soruşsun. Çünki Xəlil Sultan Şamaxıdan yeni qayıtmışdı. Bunun üçün ayrılıqda görüşmələri lazım idi. Uluqbəy belə fürsət tapıb müəllimlərinin Fəzlullah və Nəsimi haqqında çox pis danışdıqlarını bildirir və onların şeirlərini əldə etməyin mümkünlüyü barədə Xəlil Sultandan soruşur. O, hətta müəlliminin guya onda hurufi şeirlərinin surətinin olduğunu, lakin onu atması məsələsini danışır. Xəlil Sultan isə ona inanmamağı, bu cür şeirləri sandığın dibində gizlətməsini bildirir. Xəlil Sultan düşünür ki, Nəsiminin şeirlərini Şamaxıya Nizam Xaldara xəbər göndərərək onun vasitəsilə əldə etmək olar. Uluqbəylə söhbəti onu xeyli düşündürür:

"-Adı nədir? Nəsimi?

-Adına İmadəddin dedilər, təxəllüsü Nəsimidir.

-Bəs o birinin adı nə idi?

-Hurufi. Qocadır.

-İmadəddin və qoca? -Xəlil Sultan ağlına gələn fikirdən heyrətə düşdü. -

Axşam mən bizim şairlərdən soruşaram ki, bu qoca hurufinin adı nədir. Əgər onun adı Fəzlullahdırsa, mən onları görmüşəm. Eh, əzizim Uluqbəy, əgər onlar dediklərim olsa... Maraqlıdır! Hurufilər? Maraqlıdır!..

-Hə, hə, onlar Fəzlullah deyirdilər" (5, 226).

S.Borodin hurufi və Nəsimi məsələsinə romanın "Marağa" fəslində də toxunur. Göstərir ki, Teymurləng Marağaya özü ilə bərabər Uluqbəyi də gətirib. Nəsimi şeirlərini heç zaman yaddan çıxarmayan Uluqbəy Marağanın qədim abidələrinə heyran qalır. Qayıqdada ona ad çəkməsə də "Mən ancaq Qibleyi-Aləmin atının ayağının yerdə qalan iziyəm",-sözlərini deyərək Uluqbəyin yadına Nəsimi şeirləri düşür. Qayıqdada bu kəlamları babanın dilindən deyir və söhbətin gerisindən boyun qaçırır. Uluqbəy bazara gedib sövdəgərdən Nəsiminin şeirlərini soruşarkən sövdəgərin "-Yox, lütfkar şahzadə, o Şirvanda olar. Bizdə yoxdur".-deməsi Uluqbəyi belə nəticəyə gətirir ki, deməli onu burda da tanıyırlar. Təəssüf ki, yazıçı hurufi və Nəsimi mövzusunda "Tonqal yürüşləri" romanında bir daha qayıtmır.

S.Borodin Nəimi və Nəsimini Şirvanda görüşdürür və Nəsimini şirvanlı, yerli şair hesab edir ki, bu da tarixi gerçəkliyə tamamilə uyğundur. Halbuki, yazıçı romanı yazarkən, elə indinin özündə də Nəsiminin harada anadan olması haqqında mübahisələr qalmaqdadır. Çox doğru olaraq, yazıçı iki Səmərqənd şairinin dili ilə Nəsimi şeirlərinin ana xətti kimi insan faktorunu önə çəkir. Çünki Nəsimi şeirlərinin mərkəzində İnsan durur. Bu əsərlə eyni dövrdə yazılan "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi" əsərində ədəbiyyatşünas Mirzağa Quluzadə şairin poeziyasında İnsana verilən böyük qiymət haqqında yazırdı: "Nəsimi insana böyük qiymət verir və insanı alçaldan, insanın iradə və azadlığını buxovlayan dini əxlaq və ənənələr əleyhinə etiraz edir. O, insanı "mükərrəm hüsni surət", onun surətini isə "qible" deyər tərif edir. İnsan ən qiymətli bir sərvətdir. Hər şey onun Yer üzündəki səadətinə və azadlığına xidmət etməlidir" (7, 279).

Beləliklə, rus yazıçısı S.Borodinin "Səmərqəndin ulduzları" tarixi romanının müəyyən hissəsinin Azərbaycanla bağlı olduğunu görmək olar. Bu parçalar əsasən Şamaxı haqqında olan hissələrdir. Bu dövrün təsvirində yazıçının hurufi hadisəsindən yan keçə bilməmiş, Nəimi və Nəsimi obrazlarını yaratmışdır. Ancaq yazıçının həm hurufizm, həm də Nəimi və Nəsimi yaradıcılığını müsbət dəyərləndirməsi və hurufizmin Teymurləng işğalına qarşı durduğunu, Teymurləngin nəvələrinin hurufizm və Nəsimi yaradıcılığına maraq göstərmələrini verməsi də tarixi realığa uyğun olaraq göstərilmişdir. Maraqlı cəhət burasındadı ki, sovet ədəbiyyatında hurufizm, eləcə də Nəimi və Nəsimi obrazları ilk dəfə olaraq bu əsərdə yaradılır. Yəni S.Borodinin "Səmərqəndin ulduzları" əsərinə qədər Azərbaycan ədəbiyyatında bu şairlərin bədii obrazı yaradılmamışdı. Bu obrazlar süjet xəttinin mərkəzində durmasa da, bədii portretlərinin cizgiləri şəxsiyyətləri ilə uyğun gəlir.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundlu Y. Seçilmiş əsərləri. 3 cildə, II c., Naxçıvan, Əcəmi Nəşriyyat Poliqrafiya Birliyi, 2013, 448 s.
2. Hüseynov A. Sənət meyarı. Bakı, Yazıçı, 1986, 314 s.

3. Borodin S. Səmərqəndin ulduzları. Topal Teymur (birinci kitab). «Azərbaycan Uşaq və Gənclər Ədəbiyyatı nəşriyyatı», Bakı, 1962, 534 s.
4. Hüseynov İ. Seçilmiş əsərləri. 3 cildə, Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1988, 416 s.
5. Borodin S. Səmərqəndin ulduzları. Yürüş tonqalları (ikinci kitab). «Azərbaycan Uşaq və Gənclər Ədəbiyyatı nəşriyyatı», Bakı, 1962, 534 s.
6. Hüseynov İ. Məhşər. Bakı, "Gənclik", 1982, 296 s.
7. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 3 cildə, I c., Bakı, Elm, 1960, 590 s.

PARVANA MUSTAFAYEVA,

**S.BORODİNİN "SƏMƏRQƏNDİN ULDUZLARI" TARİXİ ROMANINDA
NƏSİMİ VƏ NƏİMİ OBRAZLARI**

SUMMARY

The article analyzes the character of literary figures in the novel "Stars over the Samarkand" by Russian writer S. Borodin. It is noted that this work by S. Borodin, the author of several historical novels, consists of three books – "Lame Teymur", "Campfires" and "Yildirim Bayezit" parts. The work about the events of the 14th century also refers to the processes taking place in Azerbaijan, because one of the places occupied by Teymurlang was Azerbaijan. It is clear from these descriptions that the great conqueror encountered serious resistance here. This resistance was not only physical, but also reflected the spiritual soul of the local people. In these works, the writer created the character of several historical figures, as well as literary figures. It, thereby, can be seen that a certain part of the historical novel "Stars over the Samarkand" by the Russian writer S. Borodin is connected with Azerbaijan. These parts are mainly about Shamakhi. In the description of this period, he could not avoid the writer's literal phenomenon, he created the characters of Naimi and Nasimi. However, the writer's positive assessment of both Hurufism and Naimi's and Nasimi's work, and his opposition to the occupation of Teymurlang, and the interest of Teymurlang's grandchildren in Hurufism and Nasimi's work, were reflected in accordance with historical reality. The thing is that Hurufism, as well as the characters of Naimi and Nasimi are created in this work for the first time in Soviet literature. That is, the figurative characters of these poets was not created in Azerbaijani literature before this work. Although these characters are not at the center of the plot line, the lines of their figurative portraits are in line with their personalities.

Keywords: S.Borodin, historical novel, "Stars over the Samarkand", character, Nasimi, Naimi

Парвана Мустафаева

**ОБРАЗЫ НАСИМА И НАИМИ В ИСТОРИЧЕСКОМ РОМАНЕ
С.БОРОДИ «ЗВЕЗДЫ САМАРКАНДА»**

Резюме

В статье исследуется вопрос об образе литературных деятелей в романе русского писателя С. Бородин «Звезды Самарканда». Отмечается, что это произведение С. Бородин, автора нескольких исторических романов, состоит из трех книг - «Топал Теймур», «Марширующие костры» и «Йылдырым Баязид». Книга посвящена событиям XIV века и относится к процессам, происходящим в Азербайджане, потому что одним из мест, занятых Теймурлангом, был Азербайджан. Из этих описаний видно, что великий завоеватель встретил здесь серьезное сопротивление. Это сопротивление было не только физическим, но и отражало дух людей. В этих произведениях писатель создал образы нескольких исторических личностей, а также деятелей литературы. Таким образом, видно, что определенная часть исторического романа русского писателя С. Бородин «Звезды Самарканда» связана с Азербайджаном. Эти отрывки в основном о Шамахе. В описании этого периода он не смог избежать события хуруфизма и создал образы Наими и Насими. Однако положительная оценка писателем как хуруфизма, так и творчества Наими и Насими, а также его противодействие хуруфизмом оккупации Теймурланга и интересов внуков Теймурланга к хуруфизму и творчеству Насими, были показаны в соответствии с исторической реальностью. Интересно то, что в этом произведении впервые в советской литературе создан хуруфизм, а также образы Наими и Насими. То есть до этого произведения художественный образ этих поэтов в азербайджанской литературе не создавался. Хотя эти изображения не находятся в центре сюжетной линии, линии их художественных портретов соответствуют их личностям.

Ключевые слова: С.Бородин, исторический роман, «Звезды Самарканда», образ, Насими, Наими.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 22.08.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 27.09.2021

**RƏYÇİ: filologiya elmləri doktoru, professor Bədirxan Əhmədov
çapa tövsiyə olunmuşdur**

LEYLA ƏLİYEVƏ
Sumqayıt Dövlət Universiteti
aliyevaleyla74@mail.ru

**XX ƏSR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA SİMURQ QUŞU OBRAZ-
SİMVOL KİMİ: MİFİK VƏ DİNİ-MİSTİK QAYNAQLARI
(ABDULLA ŞAİQİN “SİMURQ QUŞU” ƏFSANƏ-POEMASI VƏ YUSİF
SƏMƏDOĞLUNUN “SİMURQ QUŞU” HEKAYƏSİ ƏSASINDA)**

Xülasə

Məqalədə XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının iki fərqli müəllifinin, əsrin əvvəllərində Abdulla Şaiqin, əsrin sonlarında isə Yusif Səmədoğlunun eyni adlı – “Simurq quşu” mətnləri qarşılıqlı təhlilə cəlb olunur. Simurq quşunun simvolik funksionallığı və obrazın semantikasi mifik və dini-mistik qaynaqlar əsasında şərh olunur. Dini-kanonik və folklor mətnlərində öz təsdiqini tapmış Simurq hekayələri ilə səsləşən məqamlarına diqqət yetirilir. Şair və yazıçı yanaşmasında simvolun interpretasiyasında ideya, məqsəd və vəzifələr araşdırılır.

Ümumiyyətlə, ədəbiyyat nə qədər müasir, çağdaş olsa da öz keçmişinə, mifik-folklor yaddaşına sadıqdır. Ən müasir mətnlə insanlığın ilk təcrübəsini özündə əks etdirən mətnlər arasında daimi bir dialoq var. Bu dialoqun yaranmasına təkan verən amillərdən biri də ortaq arxetipik düşüncədir. Simurq quşu türk etno-mədəni sistemində gücün, yenidəndəuşun, yardımsevərliyin rəmzi kimi özünü dəfələrlə təsdiq etmiş ortaq hekayələrdən qidalanır. Simurq quşunun müasir ədəbiyyatdakı interpretasiya şərtlərini, bu şərtlərin istinad qaynaqlarını araşdırarkən maraqlı məqamlar ortaya çıxır. Simurq quşunun simvolik hekayəsi əsasən iki qaynaqla bağlıdır. Birincisi, mifik yaddaşın folklor təcrübəsindən bəhrələnir, ikincisi klassik ədəbiyyatın dini motivləri ilə səsləşir. Şərq ədəbiyyatında kanonlara sadıqlıq, divan ədəbiyyatında eyni mövzuların müxtəlif müəlliflər tərəfindən yenidən yazılması və s. mətnləri bir-birinə bağlayan zəncirin ayrı-ayrı halqalarıdır, bu da simvolik obrazların nəsillərdən-nəsillərə ötürülməsində müstəsna rol oynayır. Eləcə də, mifik yaddaş insanlığın ilkin təcrübəsidir və həmişəyaşardır, kollektiv təhtəşşürdə hər zaman aktivdir. Məqalənin məqsədi müasir obrazlı təfəkkürün ənənəvi simvola müraciətindən yaranan bədii modeli göstərməkdir. Ədəbiyyatın müasir mənəvi problemlərin işıqlandırılması və inikasında qədim təcrübəsinə qayıdışındakı mexanizmə diqqət yetirilir. Mədəniyyət, eləcə də ədəbiyyat ənənənin və müasirliyin sintezindən doğan unikal hadisədir. Həm Abdulla Şaiqin, həm də Yusif Səmədoğlunun mətnləri bu əlaqəni qurmaqla unikal poetik model yaratmağa nail olurlar.

Açar sözlər: Simurq quşu, simvol, mif, təsəvvüf, Abdulla Şaiq, Yusif Səmədoğlu

Ədəbiyyat nə qədər müasirləşirsə, bir o qədər də öz kökünə qayıtmağa məhkumdur, çünki, bədii-estetik sistemlər ənənə üzərində qurulur. Ən müasir ədəbiyyat öz mifik başlanğıcına, folklor yaddaşına az və ya çox dərəcədə bağlı olur, bu bağlılıq şərtidir. Ədəbiyyatın dünya miqyasında tarixinə nəzər salsaq, görürük ki, mətnlər arasında hər zaman dialoq olmuşdur. Mifoloji məktəbin (bütün nağılların kökünü hind mətnlərinə bağlaması), tarixi-müqayisəli metodun, komparativistikanın (müxtəlif tarixi və mədəni mühitlərdə yaranmış ədəbiyyatı müqayisə etmələri) və s. tədqiqat obyekti müxtəlif mətnlərin dayanması buna sübut ola bilər. Dünya nağıllarının bünövrəsini təşkil edən səyyar süjetlər, “Pañçatantra”dan “Kəlilə və Dimnə”yə gedən yollar, Antik Yunan və Roma ədəbiyyatının mövzularının İntibah və Klassik ədəbiyyatda interpretasiyası, milli folklor və dini-kanonik temaların romantizmdə işləklik qazanması, Şərq ədəbiyyatında kanonlara sadiqlik, divan ədəbiyyatında eyni mövzuların müxtəlif müəlliflər tərəfindən yenidən yazılması və s. mətnləri bir-birinə bağlayan zəncirin ayrı-ayrı halqalarıdır.

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının öz sözünü demiş simalarından biri, romantik sənətkar Abdulla Şaiqin “Simurq quşu” (1914) adlı əfsanə-poeması var. A.Şaiqin “Simurq quşu” adlı əfsanə-poeması ana və oğul arasındakı dialoq şəklindədir:

– *Anacığım, bax o uca, sarı dağa,
Qəm yurdudur sanki başdan-ayağa.
Diqqətlə mən ora baxsam nə zaman,
Təpələri qış-yaz dumanıdır, duman.
Nəçin duman əksilməyir o dağdan?
Ora günəş doğmayımı, anacan?* [1, s. 46].

Ana oğluna cavab verir:

– *Oğlum, dağ inləyən Qaf dağıdır,
Simürğ quşu daim orda yaşayır.
Yaşar bilməm, çox əsrlərdən bəri,
Nə izi var, nə tozu, nə əsəri.
Onu görən, yerin bilən yox, oğlum.
İnsanlar ki, qan tökər, eylər zülüm,
O quş qanadların acıqla çırpır,
Uşaq kimi bitməz-tükənməz ağlar.
Göz yaşları dönər göydə dumanı,
Qatar-qatar yayılar hər bir yana* [1, s. 46].

Bu kiçik dialoqdan da göründüyü kimi, şair birbaşa mifoloji və dini-mistik yaddaşın sabit kodlarına müraciət edir, Simurq əfsanəsini tam şəkildə mətnin kontekstinə bağlayır. Abdulla Şaiqin romantik konsespiyasına uyğun şəkildə mətnlə harmoniya yaradır. Cəmiyyət və insan modelində humanist axatışlar, insanlığın faciəsinə (savaşa, qan tökməyə) gətirib çıxaran neqativ hallara qarşı idealist mövqe

və s. kəşifir. Bütün bunları ifadə etmək üçün şair ənənəvi kodlara – simvola müraciət edir. Simurq quşu romantik ideallara xidmət edən simvol kimi şairin köməyinə çatır. Simurq bu şəirdə qədim əsatirlərdə olduğu kimi Qaf dağında yaşayır, Azərbaycan nağıllarındakı xeyirxah və yardımsevər köməkçi funksiyasını qoruyur. Belə ki, nağıllarda kimsə, adətən qəhrəman çətinliyə düşəndə Simurqun lələklərini yandırır onu köməyə çağırır (Məlikməmmədi xatırlayaq).

Abdulla Şaiqin poeması gələcəyə inamla bitir:

– *Eşitmişəm, oğlum, mərhum babandan:*

Çox çəkməmiş yetişəşcək bir zaman.

Sevinəcək o quş, şən-şən güləcək,

Qəlbimizdən qəmi-dərdi siləcək.

O gün sanki başqa günəş doğacaq,

Bu qaranlıq buludları boğacaq.

Enəcəkdir onda yerə səadət,

Yaşayacaq hamı asudə, rahat [1, s. 46].

Həm Şərq, həm türk folklorunda təsvir olunan simurq quşu zalımlığa, ədalətsizliyə qarşı mübarizə edənləri, ona qarşı çıxanları himayə edir. “*Ona bəzən obrazlı şəkildə “quşların şahı” da deyilir*” [2, s.316]. Əfsanələrdə Simurq quşunun fərqli təqdimatları ilə rastlaşırıq. *Rux*, qədim hind əfsanələrindəki Qaruda, mifoloji *Feniks* və müsəlmanların sehrli quş hesab etdikləri *Əngə* Simurq quşunun analoji versiyalarıdır. “*Quş onqonları oğuz-türk dünya modelinin aparıcı rəmzləri olaraq Azərbaycan folklorunun müxtəlif qollarında öz əksini tapmışdır. Onqona çevrilmiş hər hansı quşun ovlanması, yaxud ətinin yeyilməsinə qadağan qoyulmuşdur. Bu tabular Azərbaycan-türk folklorunun əsatir, əfsanə, nağıl və dastan janrlarında quş onqonlarının sarkal cizgilərini şərtləndirmiş və onqon quşların simurq, səməndər, humay və digər adlar ilə kodlaşdırılmasına gətirmişdir*” [3, s.129]. Nağıllarda və əfsanələrdə Humay quşu (hüma) kimin çiyinə qonursa, onu padşah seçirdilər, bu inancla bağlı R.Əlizadənin fikri belədir: “*Hakimiyyətin Tanrı bəxşişi olduğunu bildirən qədim inamın təzahürü Humay şahlıq quşunda tapmışdır*” [3, s. 102].

Mifologiyada “simurq quşu” ilə yanaşı “cənnət quşu”, “səməndər quşu”, “dövlət quşu”, “şahlıq quşu”, “səadət quşu”, və s. paralel adlar və ifadələrə rast gəlirik. Əfsanəvi quşun bir çox şərq xalqlarının mifologiyasındakı yeri ilə bağlı K.Eskigün yazır: “*Altay mifologiyasında tanrıça Huma quş olub uçarkən kölgəsi kimin üstünə düşərsə o, padşah olurmuş. Ədəbiyyat və inanc dünyamızdakı Humanın qanadının kölgəsinə dair olan inanc da buradan qaynaqlanır. Türk təsəvvüf ədəbiyyatında huma quşu əlçatmaz yüksəkliklərin, eyni zamanda gözəlliyin simvoludur*” [4, s.30].

İsmayıl Vəliyevin fikrincə, “*simurqun xeyirxahlığı, insanlara, darda qalanlara yardım etməsi, qaranlıq dünya ilə işıqlı dünya arasında sərhədsiz məsafə qət etməsi onu Humay quşuna yaxınlaşdırır, hətta onları eyniləşdirir*” [5, s. 192].

B.Ögələ görə, “quş Tanrının elçisidir”, “quş donuna girmək”, “quş dilini bilmək” kimi düşüncə və motivlərə türk xalqlarının nağıllarında, dastanlarında, çox rast gəlinir [6, s. 555-569].

Türk mifologiyasında Simurqun yerini müəyyən edərkən B.Ögəl qeyd edir ki, Qaruda quşu hind mifologiyası, Simurq quşu isə farslarla bağlıdır, türk folklorunda isə ona uyğun Kara-quşdur [6, s. 547]. Müəllifin fikrincə, “Quş donuna girib uçmaq” motivinə həm müsəlman, həm də qeyri-müsəlman olan türklərdə rast gəlmək mümkündür [6, s. 556].

L.A.Lelekovun münasibəti isə biraz fərqlidir: *“Simurq İran mifologiyasında gələcəkdən xəbər verən quşdur. Avestadakı qartalabənzər quşun adı ilə bağlılığı var. Simurq bəzi mətnlərdə tale vasitəçisi kimi də çıxış edir...”* [7, s. 436-437].

M.Təhmasib Zümrüd adı ilə Simürğ adını eyni ismin variasiyaları şəklində görürdü. O, Simürğ etimoloji izahını belə verir: *“Bu sözün birinci hissəsi əvvəllərdə həyat, əbədiyyət içkisi, sonralar isə “Ay” demək olan “Sim”, ikinci hissəsi isə “üz”, “bənz”, bəlkə də, “surət”, “timsal” demək olan “rux” sözlərindən əmələ gəlmişdir. Bu sözün sonralar “Simurğ” şəklinə düşməsi, yəni ikinci hissəsinin sonundakı “x” səsinin “ğ” ilə əvəz olunması, çox güman ki, ərəb əlifbası ilə bir yerdə yazıldığı zaman birinci hissənin son səsi olan “m”nin ikinci hissə ilə birləşdikdə “quş” demək olan “mürğ” kəlməsinə bənzəməsinin nəticəsidir... Diqqət edilsə, Simürğün bizdə ikinci adı olan “Züm-rüd” də bu sözün “söhrab-zöhrab”, “almaz-almas” kəlmələrində olduğu kimi, birinci səsinin “z”ya son səsinin isə “d”ya çevrilmiş şəkildən ibarətdir. Beləliklə, Simürğün, doğrudan da, ayla əlaqədar əsatiri bir surət olması aydın olur”* [8, s. 158].

Simurq quşu simvolunun mənşəyi ilə bağlı Hikmət Babaoğlu yazır: *“...adının Fenikis, Anka Səməndər yaxud Simurq olmasından asılı olmayaraq ən müxtəlif xalqların əfsanələrinə bu quş türk mifoloji dünyagörüşünün məhsulu kimi meydana çıxan Işınğıray mifoloji süjetindən keçib”* [9, s.13].

Yusif Səmədoğlu insanın daxili aləmindəki zidiyyətlərin, bir-biri ilə qarşılıqlı mübarizə aparən hisslərin qələmə alındığı **“Simurq quşu”** hekayəsində şəxsiyyət və onun cəmiyyətdəki mövqeyi problemi özünəməxsus yazıçı mövqeyi ilə öz bədii həllini tapmışdır. Hekayənin əsas personajının – qoca qatilin daxili dünyası ilə törətdiyi cinayət bir-birinə uyğun gəlmir. Gənc cinayətkarla söhbətlərində daxili zənginlik, xeyrixahlıq, uzaqgörənlik, mehribanlıq kimi insani kefiyyətləri ilə bədii çılpalıq qazanan obrazın bu xüsusiyyətləri ilə qatil kimliyi arasında böyük bir təzad var. Törətdiyi cinayəti dərin peşmançılıq hissləri ilə xatırlayan qocanın öz qızını öldürəcək qədər qəddar ola bilməsi təəccüb doğurur. *“Təbiətin qoynunda böyümüş, ömrü boyu dağ yerinin təmiz havasıyla nəfəs aldığından, yaşına görə çox gümrəh qalmış bu qocanın enli kürəkləri, gümüşü saçları, geniş alnında bir-birinə qovuşan dərin qırıqları, çallaşmağa başlayan qalın qaşları, daim harayasa dikilmiş, lakin bəzən nə isə bir narahatlıqla dolanan, dalğın baxışlarından sonsuz bir kədər oxunan*

iri qumral gözləri, günün altında yanib qaralmış sifəti Toğrula nağıllarda oxuduğu nurani qocaları xatırlatdı. Elə bil ki, o, bu dəqiqə bir-birinə sıxılmış ətli dodaqlarını aralayıb, sehrli səslə deyəcəkdi: «Qırx gün, qırx gecə yol gedərsən. Qabağına yarısı qızıl kərpicdən, yarısı da gümüş kərpicdən bir imarət çıxacaq. Sənin axtardığın dünya gözəli həmin imarətdə yaşayır»..» [10, s.235-236].

Hekayədə həbsxana kamerasında üç məhbus (Toğrul, qoca məhbus, cavan məhbus) arasındakı dialoqda üç fərqli insanın özünüifadə şəkil və vasitələri də kifayət qədər fərqlənir. Toğrulun təsadüfən, yanlışlıqla ölüm hökmünə məhkum edilmişlərlə bir yerə düşməsi, onun nataraz davranışı, çaşqınlığı, hadisələrə baxış məqamında dayanmasına səbəb olur. Toğrul burada digər iki personajın qarşılıqlı şəraitdə dialoqa girməsində bir vasitədir. Qoca məhbusun ləqəbi isə Simurqdur. Ədəbi mətn yaddaşı bu hekayədə adlarda özünü büruzə verir. Toğrul-türk mifologiyasında Anka Quşunun semantik qarşılığıdır, bəzən Tuğrul və ya Doğrul da deyilir. Ölümsüzlüyü və yenidən dirilişi işarələr. Lakin Türk mifologiyasındakı bu quşun digər mifologiyalardakı bənzərlərindən ən əhəmiyyətli fərqi tək başına olmayıb bir bənzərinin hətta əkizinin olmasıdır. Y.Səmədoğlu “Simurq quşu” hekayəsində həmin əfsanəvi quşun əsas misiyasını qoruyur. Ölüm ayağında belə başqa birinin həyatını xilas edən qoca məhbusun öz qızını öldürməsi müəyyən mənada əfsanələrdə Simurq quşunun özünü yandırmasına və küllərindən doğulmasına bənzəyir. Y.Səmədoğlu yaradıcılığında sufizmin mövqeyinə həsr etdiyi “Yusif Səmədoğlunun “quş dili”: simurq quşu simmetriyası” məqaləsində Tahirə Məmməd yazır: “Simurq quşu” hekayəsində Simurq-Toğrul əvəzlənməsi Simurq/Toğrul simmetiyasında əksini tapıb. Qəfəslə həbsxanada Simurqun ölüb yenidən dirilməsi, öz funksiyasını Toğrula köçürməsi ilə gerçəkləşir. Artıq burada da mifoloji mətnin birbaşa ünvanlamasından sufizmin qapalılığına yol alır, mətn – toğrul bir tərəfdən şamanların ölüb dirilmə anından keçərək yeni misiyaya başlayır, digər tərəfdənsə Simurq quşu bir mürşid kimi onun daxili gözünü açır, öldürmək yox, xilas etmək funksiyasını ona verib, həyatla vidalaşır” [11, s.95-96].

Bilirik ki, Fəridəddin Əttarın “Məntiq-əl-teyr” əsərində Simurqun təsəvvüf modeli öz əksini tapıb. Əsərin alleqorik məzmununa görə, Simurq quşu çoxun təkdə, zahirin batında var olmasıdır, sufi konsepsiyasından qaynaqlanır.

“Simurğu görəcək gözün yoxsa, könlün ayna kimi aydın deyil deməkdir” [12, s.89] deyən Əttarın mətninə görə bir dəfə Simurq quşunun lələklərindən biri Çinə düşür, şəhərlər bir-birinə dəyir, Çin Nigaristanına düşmüş bu lələyə görə “bilgi Çində də olsa, arxasınca gedin” deyilir. Lələyi istəyən və aralarında daim narazılıq olan quşların hamısı onu axtarmaq qərarına gəlirlər. Quşlar bilirlər ki, quşların şahı hesab edilən bu quşun adının mənası “Otuz quş” deməkdir və onun sarayı ən uca dağlar silsiləsinin ən yüksək nöqtəsindədir. Bəzi quşlar Simurq axtarışına getməkdən imtina edirlər, müxtəlif bəhanələr irəli sürürlər. Belə ki, bülbül gülə olan məhəbbətini, tutuquşu gözəl lələklərini xilas etmək üçün qəfəsdə yaşamaq məcburiyyətində qalmasını, kəklik öz balalarından ayrıla bilməməsini və dağ döşündə qurduğu

yuvasından ayrılacağını, vağ bataqlığa olan düşkünlüyünü, bayquş qaranlığa olan aludəçiliyini bəhanə gətirərək Simurq axtarışına getməkdən imtina edirlər. Sonradan onlar Simurqu axtarıb tapmaq məcburiyyətində qalır və yola düzələrək yeddi dəniz, yeddi dağ keçirlər. Quşların bəziləri bütün çətinliklərə tab gətirə bilməyib geri qayıdır, bəziləri isə həlak olur. Sonda bu vadiləri cəmi otuz quş aşar bilir, Simurqun məkanına gəlib çatır və istklərinə nail olurlar. Bu məqamda quşlar anlayır ki, sakral quş elə onların özləridir, “Simurq” onları özüdür, əslində hər bir quş özünə yolçuluğu gerçəkləşdirib və bütün quşlar hamısı birdirlər [12, s.49-89]

Simurq quşu Şərq dini-mistik təlimlərində, xüsusilə təsəvvüfdə zahirlə batin arasındakı mürəkkəb və dərin əlaqəni ifadə edir, simvolizasiyasının əsas qaynağını isə “məntiqüttəyr məntiqi” təşkil edir. Tahirə Məmməd yazır ki, “*sufizmdə özünəməxsus yeri olan məntiqüttəyr məntiqi budur ki, insanın ən böyük yolçuluğu özünü tanımağa, öz kimyasını anlamağa olan yolçuluğudur.*” [11, s.103]

Şərq, o cümlədən Azərbaycan mifik-dini təcrübəsi və düşüncəsi çox zəngindir. Bu təcrübədə dünyanın, heyvanların, bitkilərin və insanların mənşəyi, yaşanı, əlamətləri, bir sıra hadisələr simvolik dildə şərh olunmuş, nəsillərdən-nəsillərə ötürülmüşdür. *Asif Hacıyev yazır ki, “Şərq o cümlədən Azərbaycan mədəniyyətində rəmzilik, simvollar sistemi və simvolik qavrayışın böyük ənənəsi var. Poeziya, xalçaçılıq, miniatür sənəti, dini-fəlsəfi mətnlər, rəqs, memarlıq və digər yaradıcılıq növlərində varlığın dərkə və ifadəsi, dünya modeli zəngin və mürəkkəb rəmlər sistemi ilə verilmişdir.”* [13, s.113].

Beləliklə aydın olur ki, mifik təfəkkürlə dərin bağlantısı olan bədii düşüncənin formalaşmasında bu simvolların xüsusi yeri vardır. Simvolik dilin yaratdığı miflər bugün ədəbiyyatın müraciət etdiyi obraz-simvolların şərhində və açılışında qaynaq rolunu oynayır. Belə simvollardan biri də Simurq quşudur ki, çox vaxt metafizik və kosmik fikirlərin ifadəsinə yönəlmiş, mistik baxımdan, yetkinliyi və Tanrıya yaxınlaşmanı rəmzləşdirən obraz kimi tanınır. Ayrıca, bənzətmə və ya metaforik üsulla gözəllik, əzəmət, yenidən doğuş, yaradılış və s. kimi məsələlərin ifadəsində sıx şəkildə istifadə olunmuşdur.

Leyla Aliyeva Allahkulu qızı

SUMMARY

THE SIMURG BIRD AS AN IMAGE-SYMBOL IN XX CENTURY AZERBAIJANI LITERATURE: MYTHICAL AND RELIGIOUS-MYSTIC SOURCES

(ON THE BASIS OF ABDULLA SHAIG'S LEGENDARY POEM "SIMURG BIRD" AND YUSIF SAMADOGLU'S "SIMURG BIRD" STORY)

Keywords: *Simurg bird, symbols, myth, Sufism, Abdulla Shaig, Yusif Samadoglu*

This article studies the mutual analysis of the texts of two different authors of XX century Azerbaijani literature, Abdulla Shaig at the beginning of the century, and Yusif Samadoglu at the end of the century - "Simurg bird" of the same name. The

symbolic functionality of the Simurg bird and the semantics of the image are interpreted on the basis of mythical and religious-mystical sources. Religious-canonical and folklore texts pay attention to the points that resonate with Simurg's stories. In the poet's and writer's approach, ideas, goals, and tasks are explored in the interpretation of the symbol.

Generally, no matter how literature is modern, it is faithful to its past, to the memory of mythical folklore. There is a constant dialogue between the most modern texts that reflect the first experience of mankind. One of the factors contributing to this dialogue is common archetypal thinking. The Simurg bird feeds on common stories that have repeatedly proven themselves as a symbol of strength, rebirth and charity in the Turkish ethno-cultural system. Interesting points emerge when studying the conditions of interpretation of the Simurg bird in modern literature, the reference sources of these conditions. The symbolic story of the Simurg bird is mainly connected with two sources. The first benefits from the folklore experience of mythical memory, and the second resonates with the religious motifs of classical literature. Adherence to canons in Eastern literature, rewriting of the same topics by different authors in divan literature, etc. are separate links in a chain that binds texts together, which plays an exceptional role in the transmission of symbolic images from generation to generation. Also, mythical memory is the first experience of humanity and is everlasting, always active in the collective subconscious. The purpose of the article is to show the artistic model of modern figurative thinking arising from the appeal to traditional symbols. Attention is paid to the mechanism of literature's return to ancient experience in the coverage and reflection of modern spiritual problems. Culture, as well as literature, is a unique phenomenon born of a synthesis of tradition and modernity. The texts of both Abdulla Shaig and Yusif Samadoglu manage to create a unique poetic model by establishing this connection.

Лейла Алиева Аллахкулу кызы

РЕЗЮМЕ

СИМУРГСКАЯ ПТИЦА КАК ОБРАЗ-СИМВОЛ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ XX ВЕКА: МИФИЧЕСКИЕ И РЕЛИГИОЗНО- МИСТИЧЕСКИЕ ИСТОЧНИКИ

(НА ОСНОВЕ ЛЕГЕНДАРНОЙ ПОЭМЫ АБДУЛЛЫ ШАЙГ «СИМУРГ
ПТИЦА» И ИСТОРИИ ЮСИФА САМАДОГЛУ «СИМУРГ ПТИЦА»)

Ключевые слова: птица Симург, символы, миф, суфизм, Абдулла Шайг, Юсиф Самедоглу

В статье исследуется взаимный анализ текстов двух разных авторов азербайджанской литературы XX века - Абдуллы Шайга в начале века и Юсифа Самедоглу в конце века - одноименной «птицы Симург». Символическая функциональность птицы Симург и семантика изображения

интерпретируются на основе мифических и религиозно-мистических источников. Религиозно-канонические и фольклорные тексты обращают внимание на моменты, которые перекликаются с рассказами Симурга. В подходах поэта и писателя идеи, цели и задачи исследуются в интерпретации символа.

Вообще, какова бы ни была современная литература, она верна своему прошлому, памяти мифического фольклора. Между самыми современными текстами, отражающими первый опыт человечества, идет постоянный диалог. Одним из факторов, способствующих этому диалогу, является распространенное архетипическое мышление. Птица Симург питается общими историями, которые неоднократно зарекомендовали себя как символ силы, возрождения и милосердия в турецкой этнокультурной системе. Интересные моменты возникают при изучении условий интерпретации симургской птицы в современной литературе, опорных источников этих условий. Символическая история Симургской птицы в основном связана с двумя источниками. Первый основан на фольклорном опыте мифической памяти, а второй перекликается с религиозными мотивами классической литературы. Следование канонам восточной литературы, переписывание одних и тех же сюжетов разными авторами в диванной литературе и т. Д. являются отдельными звеньями в цепи, связывающей тексты вместе, что играет исключительную роль в передаче символических образов от поколения к поколению. Кроме того, мифическая память - это первый опыт человечества, она вечна и всегда активна в коллективном подсознании. Цель статьи - показать художественную модель современного образного мышления, возникшую в результате обращения к традиционным символам. Обращается внимание на механизм возврата литературы к древнему опыту освещения и отражения современных духовных проблем. Культура, как и литература, - уникальное явление, рожденное синтезом традиции и современности. Тексты как Абдуллы Шаига, так и Юсифа Самедоглу создают уникальную поэтическую модель, устанавливая эту связь.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Şaiq, A. Seçilmiş əsərləri [3 cildə] / A.Şaiq. – Bakı: Avrasiya Press, – 2005, – c. 1. – 568 s.
2. Adilov M. Qanadlı sözlər. Bakı: Yazıçı, 1988, 440 səh.
3. Əlizadə R. Azərbaycan folklorunda təbiət kultları. Bakı: Nurlan, 2008, 129 səh.
4. Eskigün K. Klasik Türk şiirinde efsanevi kuşlar. Yüksek lisans tezi, 2006, 119 s.
5. Vəliyev, İ. Mif: keçmişdən gələcəyə / İ.Vəliyev. – Bakı: Nurlan, – 2013. – 308 s.

6. Bahaeddin Ögel. Türk mitolojisi. 2 cilt. 778 s.
<http://www.genelturktarihi.net/turk-mitolojisi-prof-dr-bahaeddin-ogel>.
7. Лелеков Л.А. Очерк «Симург» / Мифы народов мира. В.2-х томах. Том 2. – Москва: Советская энциклопедия, - 1982. – с.436-437
8. Təhmasib, M. Əfsanəvi quşlar / M.Təhmasib. Seçilmiş əsərləri (məqalələr toplusu), – 2 cildə, – I c. – Bakı: Mütərcim, – 2010, – s. 152-163
9. Babaoğlu Hikmət. Işınğıray quşu, Qaf dağı və oğurlanmış Simurq əfsanəsi / Türkünstan.- 2017.- 16-22 may.- S.13
10. Səmədoğlu Y. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Şərq-Qərb, 2005, 320 s.
11. Məmməd T. Ədəbiyyat müasir elmi yanaşmalar kontekstində. Bakı, Xan nəşriyyatı, 2016, 412 s.
12. Ferideddin-i-Attar. Mantık al-tayr I. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı yayınları, 1990, 202 s.
13. Hacıyev A. XX əsr ədəbi düşüncələr tarixi. Bakı, Adiloğlu, 2018, 340 s.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 22.08.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 27.09.2021

**RƏYÇİ: filologiya elmləri doktoru, professor Tahirə Məmməd
çapa tövsiyə olunmuşdur**

SEVIL JAFAROVA
Agjabadi branch of ASPU
sevil.ceferova.m@agcebedi.adpu.edu.az

THE PROCESS OF ROMANTISM IN EUROPE AND ITS EXCELLENT REPRESENTATIVES

Summary

The emergence of romanticism in Europe dates back to the XVIII-XIX centuries. The emergence of the current is mainly due to socio-political processes. At that time, mass protests and revolutions took place in various European countries. The very concept of romanticism is associated with revolutionary change. The "industrial revolution" that first engulfed Britain replaced human labor with machines. At the same time, the protests intensified, the number of unemployed in the country increased, and the wave of mass protests spread to other countries.

The French bourgeois revolution that moved Europe also took place during this period. The political tensions and economic hardships of the years of the revolution aroused the people's longing for freedom. As a creative subject, the struggle for freedom, security and equality first found its way into the field of journalism, and then into the works of individual authors.

Representatives of the new trend rejected the classical models that have existed in the literature for centuries, preferring more unique human features, freedom of expression, sincerity, free-spirited characters. Such authors, who opposed the social conflicts around them, considered themselves completely free and eager to tell new truths. The Romantics, who argued that "the best law is lawlessness," wanted to make a radical change in society based on human feelings and imagination.

Keywords: European literature, literary movement, romanticism, German literature, brothers Jacob and Wilhelm Grimm, Johann Wolfgang Goethe, Friedrich Schiller

Romanticism as a literary movement originated in Germany between 1770 and 1830. The concept of the current was systematized thanks to the services of the representatives of the "Jena School", the great German philosophers Schlegel and Schelling. Its essence is the descriptive idea that "life is not as it is, but as it should be" (1, 12).

Prominent representatives of German literature are the brothers Goethe, Schiller, Jacob and Wilhelm Grimm, Hoffman, Heine, Novalis and others.

The most important feature of German romantics is that they are intense nationalists. Most of the writers gave wide space to national legends and folklore in their works. The most obvious examples of this can be seen in the works of brothers Jacob Grimm and Wilhelm Grimm.

"One of the world-famous representatives of German romanticism is Johann Wolfgang Goethe. He was born in 1749 into a wealthy merchant family. He spent his childhood carefree and happy. From an early age he had a great interest in literature. Goethe, who studied well, began studying at the University of Leipzig at the age of 16. Her unsuccessful love during her student years inspired her to write her first play, *The Valentine's Whims*. For a while, his illness kept Goethe out of school. In 1770-71 he continued his education in Strasbourg. At the same time, he wrote articles in the press on topical issues of his time" (2, 6).

In 1774, the novel *The Sufferings of Young Werther* was published. He created the image of Werther, the first typical romantic hero. The novel depicts the pain and suffering of Werther, who fell in love with a woman named Charlotte. Goethe, who for a time became involved in public affairs and science, moved away from literature. In Weimar, Duke Carl Augustus worked at the palace. He traveled to Italy in 1786-88. Speaking about his memories of Italy, the writer said: "In Rome I found myself, my true face, this trip brought me a lot." Inspired by Italian culture, the cradle of ancient civilization, he wrote *"Tavidi Iphigenia"* and *"Roman Elegy"*.

In 1790, Goethe collaborated with another famous German writer, Friedrich Schiller's *Hours* magazine. Later, the two writers became friends. Strong friendships also influenced their creativity and aesthetic worldview. In *Hours*, Goethe published Wilhelm Meister's student years and his theoretical views on literature and art.

Undoubtedly, it is the drama *"Faust"* that brought the writer world fame. Goethe spent most of his life writing this work. He was 23 years old when he began writing *Faust*, and it was not until his death in 1832 that he completed his work. "The real-life prototype of the protagonist of the drama, Faust, is the chemist Gregory Sabellikus, who is considered a researcher of the secret sciences, and he was also called the little Faust.

The legend of Faust first attracted the attention of the English writer Christopher Marlowe. In his play, inspired by Faust's story, he gives a psychological interpretation of the eternal conflict between good and evil. Marlowe's work results in the hero's curse and death. In Goethe's work, the image of Mephistopheles-the devil appears. Faust, who knows no boundaries in the study of science, makes a pact with the devil. He even agrees to die for a moment of spiritual pleasure. The work is about Faust's struggles and quest to find his way in life" (3, 9).

In the last years of his life, Goethe was engaged in creative work. He completed his autobiographical work *Poetry and Truth* and Wilhelm Meister's *Years of Worship*.

Goethe's close friend Friedrich von Schiller is also a brilliant representative of German romanticism. In addition to being a poet and playwright, Schiller was also a historian, art critic, and philosopher. In particular, his plays were included in the golden fund of world literature. Friedrich von Schiller was born in 1759 into a poor military family. He was brought up in a religious environment. In 1776 he entered the medical faculty. During his student years, he came under the influence of the "Flood and Attack" literary society, and began to write works of art. The poet's first work, *The Conqueror's Room*, was published in 1777 in the German Summary magazine. After graduating from the institute in 1780, he was sent to Stuttgart as a military doctor. The first book of poems was published here in 1782 under the title "Anthology".

Johann-Christoph-Friedrich Schiller, the third great representative of the German Enlightenment, was born in 1759 in a small town called Marbach in the Duchy of Württemberg to a regimental paramedic family. Karl-Eugene, Duke of the Duchy of Württemberg, was an arrogant and tyrannical ruler who lived in imitation of the kings of France and tried to build himself a palace similar to the Palace of Versailles. He even sold his subjects abroad for money to satisfy his personal needs and to replenish his treasury.

Schiller's father was repeatedly sent to the countryside as a paramedic, medically examined young men who had been mobilized for military service, and witnessed their subsequent sale to foreigners as slaves. These scenes were later reflected in Friedrich Schiller's *Cunning and Love*. Karl-Eugene opened a special school to train his loyal courtiers. Earlier, he named this school "orphanage". He later called it a "school for the children of officers" and later turned it into an "academy." The rules of the school were very strict. Karl-Eugene persecuted those who did not send their children to this school. So parents sent their helpless children to school so that they would not get angry. Schiller's father sent little Frederick to the school's medical department in 1772 to escape persecution. Schiller was thirteen at the time. He had completed his "Latin school" before entering here "(4, 85).

Schiller lives a very difficult life at this school. The school was closed. The rules are strict, and the teachers are stubborn and ruthless. As difficult as it may be, Schiller reads, secretly reads works of art, and writes his famous "Refugees" here. Finally, after eight years of suffering, Schiller graduated from the academy and in 1781 was appointed regimental doctor in Stuttgart. Schiller had just completed *The Fugitives*. The poet secretly sent his work to the Mannheim Theater, where he became the first spectator of the work. Schiller watches the first performance of the work without permission from the Duke. Upon learning of this, Carl-Eugene arrested Schiller and ordered that he be severely punished if he continued to engage in literature. Schiller was left helpless and finally escaped from Stuttgart with his friend Streicher. After wandering for a while, he got a job in the theater in Mannheim.

Schiller then wrote Fiesco's Assassination in Genoa (1782) and Cunning and Love (1873).

Schiller's first work is called "Fugitives". Schiller's world-famous "Fugitives" was written when the author was 23 years old. At the time the play was written, it was a period of complex political conflict in German history. There was a struggle for the establishment of a republic in the country, chaos reigned arbitrarily. The emergence of "fugitives" in such a period is not accidental. The protagonist is Carl Moor. The subject of this work is taken from Schiller Schubart's story about his two brothers. Schubart was one of the poets who belonged to the "storm and pressure" at that time. Schiller developed and expanded this theme, creating his own Republican drama.

Fugitives is full of rebellious spirit. "The protagonist, Carl Moore, comes on stage with a book by Plutarch. We see his dissatisfaction with his first words. Karl is dissatisfied, complains about his age, his time. He reads ancient history, heroism, compares with the period. Carl Moor "hates the age of scribes." What worries him is that cowards now breathe heroism. "Tuberculosis professors talk about power." Carl Moor is angry because "the bright spark that Prometheus brought from heaven has been extinguished" (4, 10).

Karl Moor is dissatisfied with the times and the social structure in Germany. His protest is a public protest. He wants to change Germany. He says: "Give me an army of brave people like myself. I have created a republic out of Germany that makes Rome and Sparta look like a monastery next to it." But the path he has chosen for this social coup is not the right one. Carl Moor retreats to the forests of Bohemia with a group of fugitives. He wants to make a political coup in this way. His political program is unclear and he cannot draw any conclusions. Of course, Carl Moore's gang is not made up of ordinary fugitives. They punish people for their beliefs. Moor always helps the poor. He is the enemy of robbery.

Carl Moore's personal protests and dissatisfaction with his personal life also increase his rebellion. Charles's brother, Franz, was involved in this case, that is, in the case of Charles joining the fugitives. These two brothers are completely at odds. France is treacherous, vicious, cunning, ruthless, and ambitious. He sends his father to the grave alive to get what he wants, and drives his brother Snow out of the house. He is trying to seize Germany. His outlook on life is different. Says Franz: "In this world, demand clashes, desire clashes, power clashes. The truth is the winner, and the law is for us beyond the limits of our forces."

Thus, in the work, two copies are confronted, and public dissatisfaction and personal dissatisfaction intersect. Although Carl Moore's promises remained true, in spite of all these aspects, The Fugitives was a very useful and rebellious work for the time being.

One of Schiller's works promoting enlightenment was "Cunning and Love." In this work, two philosophies, two worldviews, two worlds face each other. Two

laws collide in this work. One is the natural laws preached by the enlighteners, and the other is the laws of society. In the work, two images, two families, two morals face each other. Through Ferdinand, we get to know the president's family and the aristocratic environment in general. Through Louise, we meet Miller's family. Ferdinand is the son of a president, but he was brought up in the spirit of enlightenment. He knows only the laws of nature. According to this law, people are equal. They are children of nature. That's why Ferdinand loves his poor musician daughter Louise. She wants to marry him. When Louise reminds him of the social difference between them, Ferdinand does not accept it.

But contrary to Ferdinand's wishes, there are laws of society. His father sees his son's natural feelings as fun. The president sees marriage as a contract, a means of earning a living. He wants to marry Lady Milford, the Duke's girlfriend. Because in this way he wants to approach the Duke and gain a new rank at the expense of the honor of his son and daughter-in-law. These are the rules of morality and honor of the aristocratic environment.

Miller is ready to go through everything, as long as his daughter's honor is not tarnished. He takes to the streets to play the violin and earn money so that his daughter can be happy and not be blinded by anything. The poor father is more proud and steadfast than the president. He kicks the president out of his house without fear.

In the work we also come across living plaques depicting the life and work of the German dukes. The writer manages to reveal the ugly face of the courtiers in the form of an episodic copy of Vurmün, Field Marshal von Kalb. In such an environment, Ferdinand is unable to achieve his dreams, escape from the conflicts of the palace and the crimes committed by public law, falls into the trap and perishes with Louise.

In fact, the Count's son, Moor, becomes a fugitive and a thief. He distributes what he has stolen from the rich to the poor. In the example of Carl Moore, there is a belief that romantic dreams and thoughts will come true. One of the important features of the Romantic movement is the use of folklore. Nationalism, nativeness, attachment to the roots, the struggle for freedom are the main line of the work.

The romantic hero is a propagandist of human ideas with his internal contradictions, complex character and a fighting hero who does not agree with the existing socio-political conditions. The Romantics described the image in detail. Interest in strong and bright feelings, passions, inner mental variability are the characteristic features of romantic images. They were often set against the whole world, not against one person. One of his obvious examples is Carl Moore.

In 1781, Schiller completed the work and submitted it to the academy, but they refused to publish it. The writer is forced to publish "Fugitives" at his own expense. His friends introduce him to the director of the Mannheim Theater, Dalberg. Although Dalberg liked the work, he demanded that the author remove some scenes

and replace the revolutionary words and expressions with others. Although Schiller makes some concessions, his work does not change.

After the Fugitives were staged in Mannheim in 1781, the writer was taken to a military tribunal. Schiller is required not to write any more. Unable to withstand the pressure, the writer left Stuttgart in 1783. He later wrote masterpieces of world drama, such as "Fiesco", "Cunning and Love", "Daughter of Orleans", "Maria Stewart". Schiller spent the last days of his life in Weimar. Here, together with his close friend Goethe, he founded the Weimar Theater, one of the leading theaters in Germany. In 1805, a 45-year-old writer died of tuberculosis.

In the history of world literature, Schiller has gained a reputation as a friend of the people, a defender of the orphans. Throughout his career, he acted in the interests of the oppressed masses and was not indifferent to injustice and the realities of life. For this reason, he was criticized by the ruling class. Undoubtedly, the biggest protest was the drama "Refugees".

"Fiesco's Assassination in Genoa" is also a Republican. The events in the work take place in the 16th century in Genoa. In this work, it is the method of absolutism and the nature of this method that makes Schiller think "(5, 8).

Schiller left a rich legacy. Schiller's books are full of Wallenstein, The Girl from Orleans, Maria Stewart, Wilhelm Tel, Dmitri and other scientific and literary works, lyrical and philosophical poems, books and letters full of aesthetic considerations.

In the last years of his life, Johann Wolfgang built a very productive but somewhat complicated friendship with Goethe. These creative relationships allow the two genius writers to discuss and exchange their aesthetic worldviews, and to complete many of Hote's unfinished works. These literary-philosophical relations laid the foundation for a period in German literature that would later be called Weimar classicism. Together with Goethe, Schiller wrote a collection of short but very sharp satirical poems called "Die Xenien" in response to philosophers who were hostile to aesthetic worldviews.

One of the German romantic writers is Heinrich Heine. He became interested in romanticism after listening to Schlegel's lectures on "History and Poetry of the German Language" in Bonn in 1819. He writes his own columns and travel memories. Translates from Byron, romanticism deeply masters the characteristics of the current. He writes scientific articles about it. He turned to poetry, and romantics played a major role in choosing the path of poetry. Heinrich Heine's greatest contribution to German literature was the clear and simple formulation of the German literary language/

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Alman ədəbiyyatı antologiyası. “Şərq-Qərb” nəşriyyatı. Bakı, 2009
2. Y. V. Gete. Seçilmiş əsərləri. “Şərq-Qərb” nəşriyyatı. Bakı, 2010
3. Rzaquluzadə M. “Yohan Volfqanq Gete”. “Şərq-Qərb” nəşriyyatı. Bakı, 2010
4. Fridrix Şiller. Seçilmiş əsərləri. “Şərq-Qərb” nəşriyyatı. Bakı, 2009
5. Ağazadə N. “Fridrix Şiller”. “Şərq-Qərb” nəşriyyatı. Bakı, 2009

Cəfərova Sevil Musa qızı
ADPU-nun Ağcabədi filiali

**AVROPADA ROMANTİZM CƏRƏYANI VƏ ONUN
GÖRKƏMLİ NÜMAYƏNDƏLƏRİ**

Xülasə

Avropada romantizm cərəyanının yaranması XVIII-XIX əsrləri əhatə edir. Cərəyanın meydana gəlməsi əsasən ictimai-siyasi proseslərlə bağlıdır. Həmin dövrdə Avropanın müxtəlif ölkələrində kütləvi narazılıqlar, inqilablar baş qaldırmışdır. Romantizm anlayışının özü də inqilabi dəyişikliklərlə əlaqədardır. Əvvəlcə İngiltərəni öz cənginə alan “sənaye inqilabı” insan əməyini maşınlarla əvəz etdi. Bu zaman narazılıqlar daha da gücləndi, ölkədə işsizlərin sayı artdı, kütləvi etiraz dalğası digər ölkələrə də yayıldı.

Avropanı hərəkətə gətirən Fransa burjuva inqilabı da bu dövrdə baş verdi. İnqilab illərinin siyasi gərginliyi, iqtisadi sıxıntıları xalqın əsrlərdən bəri yığılıb qalan azadlıq arzularını oyatdı. Yaradıcılıq mövzusu olaraq azadlıq, əminamanlıq, bərabərlik uğrunda mübarizə əvvəlcə publisistika sahəsinə, daha sonra ayrı-ayrı müəlliflərin əsərlərinə yol tapdı.

Yeni cərəyanın nümayəndələri ədəbiyyatda əsrlərdir mövcud olan klassik modellərdən imtina edir, daha çox unikal insan xüsusiyyətlərinə, ifadə sərbəstliyinə, səmimiyyə, azad ruhlu xarakterlərə üstünlük verirdilər. Ətrafda baş verən sosial münaqişələrə qarşı çıxan belə müəlliflər özlərini tamamilə sərbəst hesab edir və yeni həqiqətlər söyləməyə can atırdılar. “Ən yaxşı qanun elə qanunsuzluqdur” fikrini irəli sürən romantiklər insan hiss və duyğularından, xəyal gücündən çıxış edərək cəmiyyətdə köklü dəyişikliklər etmək istəyirdilər.

Açar sözlər: *Avropa ədəbiyyatı, ədəbi cərəyan, romantizm, alman ədəbiyyatı, Yakob və Vilhelm Grimm qardaşları, İohan Volfqanq Göte, Fridrix Şiller*

Севи́ль Джафа́рова
Агджабадинский филиал АГПУ

ПРОЦЕСС РОМАНТИЗМА В ЕВРОПЕ И ЕГО ОТЛИЧНЫЕ ПРЕДСТАВИТЕЛИ

Резюме

Возникновение романтизма в Европе относится к XVIII-XIX векам. Возникновение течения в основном связано с социально-политическими процессами. В то время в разных странах Европы происходили массовые протесты и революции. Само понятие романтизма связано с революционными изменениями. «Промышленная революция», которая сначала охватила Британию, заменила человеческий труд машинами. В то же время протесты усилились, количество безработных в стране увеличилось, а волна массовых протестов перекинулась на другие страны.

Французская буржуазная революция, которая переместила Европу, также произошла в этот период. Политическая напряженность и экономические трудности в годы революции пробудили в людях стремление к свободе. Как творческий предмет борьба за свободу, безопасность и равенство сначала нашла свое отражение в журналистике, а затем и в творчестве отдельных авторов.

Представители нового направления отказались от классических моделей, веками существовавших в литературе, отдав предпочтение более уникальным человеческим качествам, свободе самовыражения, искренности, свободолюбивым персонажам. Такие авторы, противостоявшие социальным конфликтам вокруг себя, считали себя полностью свободными и горели желанием говорить новые истины. Романтики, которые утверждали, что «лучший закон - беззаконие», хотели радикально изменить общество на основе человеческих чувств и воображения.

Ключевые слова: *европейская литература, литературное направление, романтизм, немецкая литература, братья Якоб и Вильгельм Гримм, Иоганн Вольфганг Гете, Фридрих Шиллер.*

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 22.08.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 27.09.2021

RƏYÇİ: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent Fəridə Məmmədova
çapa tövsiyə etmişdir.

NAĞIYEVA İNCİ SƏMƏDDİN qızı
Bakı Mühəndislik Universiteti
Xırdalan ş. H. Əliyev 120
nagiyeva_80@mail.ru

**QƏRBƏ – ELMİ-ƏDƏBİ MÜASİRLİYƏ DOĞRU İRƏLİLƏMƏ
YOLLARINDA Ə. HÜSEYNZADƏ VƏ A. CÖVDƏTİN FİKİR
PARALELLƏRİNƏ BİR NƏZƏR (FÜYUZAT JURNALINDA)**

Xülasə

Füyuzatın əsas üç qolundan birini təşkil edən avropalaşmaq – Qərbə yönəlmək, Dünyanın elm və mədəniyyət yoluna qovuşmaq məfkurəsində Ə. Hüseynzadə və A. Cövdət kimi ədəbiyyatçıların fikir paralelliyi ədiblərin epistolyar yazılarında öz əksini tapır. Həmin məktubları geniş elmi araşdırmaya cəlb edən V. Quliyev bir çox maraqlı məqamları ortaya çıxarmış, elm aləminə dəyərli məlumatlar vermişdir.

Ə. Hüseynzadə “Həyat” qəzetindən başqa “Füyuzat” səhifələrində də Abdulla Cövdətin şair, filosof, maarifçi və Qərb ədəbiyyatının təbliğatçısı və tərcüməçisi kimi tanındılmasına ciddi yer vermişdi.

Ə. Hüseynzadənin yazdığı məktublar əldə olmasa da, A. Cövdətin məktublarında həmin dövrün ictimai-siyasi, elmi-mədəni, ədəbi-bədii vəziyyəti ətraflı bir şəkildə öz əksini tapmışdır. Eyni zamanda Ə. Hüseynzadə ona gələn məktublar sayəsində aldığı məlumatları “Füyuzat” jurnalında geniş müzakirəyə cəlb etmişdir.

“Mən Avropada heç boş dayanmadım. Bax, bunları türk dilinə çevirdim: Alfiyerinin “İstibdad”ını, Şillerin “Gyomtel”ini. Bunlar çap olundu. Sonra Şekspirdən “Hamlet”i, “Maqbet”i, “Kral Lir”i, “Yuli Sezar”ı tərcümə edib başa çatdırdım. İndi əlimdə “Romeo və Cülyetta” var. Bundan başqa, “Ruhi-əqvam” və “Hökmdar və ədəbiyyat” (“Du Prince et des Letters”) adlı iki mühüm əsəri də türk dilinə çevirdim. Bundan başqa, fransızca şeir yazmaq xəstəliyinə mübtəla olub fransız dilində dörd cild əşar məcmuəsi çap etdirdim. Arzu edirsənsə, bunlardan da sənə göndərərəm”. Hələ gəncliyindən - hərbi məktəbdə birlikdə təhsil aldığı vaxtdan yaxşı tanıdığı əziz dostunu səmimi sözlərlə oxuculara tanıdan Ə. Hüseynzadə onun bu sözlərinə ürəkdən şad olur. Çünki bu məktubdakı fikirlər ədibin mövzu ilə bağlı oxucularına olan çağırışına bir növü tərcümən idi. Elm və ədəbiyyat yolunda irəliləməyə Qərb ədəbiyyatından tərcümələr böyük təkan verəcəkdi.

A. Cövdətin tərcümə etdib göndərdiyi “Yuli Sezar” əsərini Ə. Hüseynzadə “Füyuzat” jurnalında hissə-hissə çap elətdirmiş, eyni zamanda, A. Cövdətin lirik şeirləri də jurnalda zaman-zaman yer almaqda idi.

Açar sözlər: qərbcilik meyilləri, Ə. Hüseynzadə, A. Cövdət, “Füyuzat” jurnalı

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Şərq – İslam aləminin elmi-ədəbi geriliyini aradan qaldırmağın mühüm yollarından biri olaraq avropalaşmağı, yeni Qərb sivilizasiyasının və mədəniyyətinin əldə etdiyi nailiyyətlərə yiyələnməyi irəli sürən maarifçi realistlər, və romantiklər ilk olaraq rus ədəbiyyatına daha sonra isə rus ədəbiyyatının da bəhrələndiyi Avropa ədəbiyyatına üz tuturdular. Bu vasitə ilə Avropa elm və mədəniyyətinin ayrı-ayrı nümunələrinə, o dövrün müasir nailiyyətlərinə dərinlən bələd olur və yeni inkişaf səviyyəsinə qovuşurdular. Tədricən ümumdünya sivilizasiyasına inteqrasiya olunmaq üçün imkan və şərait yaranırdı.

Danimarka tənqidçisi və görkəmli ədəbiyyatşünası Georq Moris Brandes (1842-1900) “XIX əsr ədəbiyyatı və onun başlıca cərəyanları” kitabında yazırdı: “Ən istedadlı xalqın dahisi də ilhamını ümumdünya bəşəri təcrübədən almalıdır. Bu dahi öz ixtiyarına buraxılında solur, öləziyir. Yalnız başqa millətlərin dahiləri ilə ünsiyyət və yaxınlıq ona həmişə tərəvətli qalmaq üçün qüvvə verir” [1]

Ədəbiyyatımızın həm elmi və bədii, həm də nəzəri və estetik baxımdan ən çox inkişaf etdiyi, yeri gəldikcə intibah dövrü kimi adlandırdığımız tarix - XIX əsrin əvvəlləri ədəbi inkişafı ilə bağlı belə bir fikir də göstərmək olar: “XIX əsrin ilk onilliklərindən başlayaraq Azərbaycan ədəbiyyatının ümumdünya ədəbi prosesi ilə əlaqələri yeni məzmun və xarakter almağa başlamışdı. Bu isə təkcə milli ədəbiyyatın dünya miqyasına çıxması ilə şərtlənmirdi, eyni zamanda həm də onun forma-məzmun, janr-üslub, ideoloji-dünyagörüşü baxımından əhəmiyyətli dərəcədə yeniləşməsinə təkan verirdi” [2]

T. Abdullayeva “Azərbaycan ədəbi fikrində qərbçilik meyilləri” adlı kitabında avropalaşmağın bir yolunu da Türkiyə - İstanbul vasitəsilə Azərbaycanda vüsət aldığını diqqətə çatdırır: “Azərbaycan maarifçilərinin Qərbə meyilli olması onların türkçülüyə və islamçılığa sevgisindən irəli gəlirdi. Osmanlı nə qədər Şərq idisə, ondan artıq dərəcədə Qərb idi. Orada Asiya ilə Avropa vahid məkandır. Hətta İstanbulun da bir hissəsi Avropada yerləşir və bir çox ziyalıların Qərbə rəğbəti İstanbula məhəbbətin nəticəsi idi. Onların qərbçilik baxışlarının əsasında milli birlik, mənəvi-əxlaqi dəyərlərə möhkəm sədaqət prinsipi dururdu. Ziyalılar Qərblə tanış olduqca milli-mənəvi köklərə – türklüyə və islama daha möhkəm tellərlə bağlanır, onların hər cür şovinizmdən uzaq olan bəşəri mahiyyətini yüksək qiymətləndirirdilər”. [3]

XX əsrin əvvəllərindəki türk ictimai-siyasi və ədəbi fikrinin tanınmış nümayəndəsi, “İttihad və Tərəqqi” partiyasının qurucularından biri, “İctihad” məcmuəsinin nəşiri, həkim, şair və tərcüməçi Abdullah Cövdət (1869-1932) hələ tələbə vaxtlarından Ə. Hüseynzadə ilə müsahiblik və dostluq əlaqəsində idi. Onları birləşdirən yalnız təhsil aldıkları elm ocağı deyildi, eyni zamanda sahib olduqları işıqlı fikirlər, düşüncə azadlığı, təfəkkür tərzləri idi. Siyasi bəyan və fəaliyyətlərinə görə öz doğma vətənindən uzaqlaşdırılmış şair Avropaya sığınmış bir insandan fərqli olaraq orada da öz fəaliyyətini davam etdirmiş, hətta öz elmi keyfiyyətlərini inkişaf

etdirməyə başlamışdı. Avropa ədəbiyyatına yiyələnmiş, eyni zamanda bu ədəbiyyatı Şərqi daşımağın yollarını axtarmışdı. Bunun üçün Avropa ədiblərindən tərcümələr etmiş, yaradıcılığında bu ədəbiyyatın təbliğinə xidmət göstərən lirik parçalar və geniş məqalələrə yer vermişdi.

Professor Vilayət Quliyev Ə. Hüseynzadə və A. Cövdət arasındakı sıx əlaqəyə hərtərəfli diqqət yetirmiş və həmin məktubları geniş bir şəkildə araşdırmaya cəlb etmişdir. Onları yazılma tarixinə görə, tarix verilməyən məktublarda isə məzmununa görə ardıcılığı müəyyən edərək ortalığa böyük, tarixyüklü bir iş çıxarmışdır. Onun araşdırdığı sənədlərin əslisi Türkiyənin Egey Universitetinin Ədəbiyyat fakültəsinin Türk dili və ədəbiyyatı bölümündə saxlanılır. Burada artıq illərdir ki, ədəbiyyatımızın böyük dostu, professor Yavuz Akpınarın (Y. Akpınar milli ədəbiyyatımızı dərinlən və köklü bir şəkildə araşdıran türkiyəli alimdir İ. N.) səyi ilə Əli bəy Hüseynzadə Fondu fəaliyyət göstərməkdədir. Yenə də Yavuz Akpınarın təşviqləri ilə həmvətənimizin övladı - qızı Feyzavər Alpər atasının zəngin arxiv və kitabxanasında mühafizə edilən nümunələri bu fonda bağışlayıb. Abdullah Cövdətin məktubları da həmin tarixi sənədlərin arasındadır.

Məktubları xronoloji ardıcılıqla düzən alim ümid edir ki, daha çox ictimai xarakter daşıyan və mühüm ədəbi-mədəni əhəmiyyətə malik olan bu sənədlər Əli bəy Hüseynzadəni daha yaxşı tanımağa, çağdaş türkçülük tarixində onun yerini daha aydın və dəqiq müəyyənləşdirməyə yardımçı olacaq. Bu məktubların sayı onlardır. Məktubların məğzindən aydın olur ki, Abdullah Cövdət şəxsi həyatından tutmuş ictimai-siyasi planlarına qədər hər şeyi əziz dostu ilə bölüşür. Azərbaycanlı mütəfəkkir onun nəzərində hər zaman nüfuz sahibi, haqq sözün, haqq əməlin daimi ünvanı kimi qalmışdı. Həyatının çətin anlarında, dost sözünə, dost məsləhətinə ehtiyac duyduğu zamanlarda ona üz tutmuş, niyyət və planlarını, ilk növbədə, müdrikliyinə inandığı dostu ilə paylaşmışdı.

“Dəyişən şərtlər, siyasi fırtınalar, üzləşdikləri çətinlik və məhrumiyyətlər aralarındakı səmimi dostluğa, inancılı münasibətlərə əsla xələl gətirə bilməmişdi. Təəssüf ki, aralarındakı yazışmanın çox az bir qismi günümüzdə qədər qorunub. Əlimizdə olanlar yalnız Abdulla Cövdətin məktublarıdır. 1905-1923-cü illərdə İsveçrə, Fransa və Misirdən göndərilən həmin məktublar həmvətənimizin Osmanlı cəmiyyətinin fikir həyatında tutduğu yeri, onun türk ziyalıları arasındakı aparıcı mövqeyini açıqlayan tarixi sənədlərdir. Məktublarda diqqəti cəlb edən başqa bir cəhət isə XX əsrin ilk onilliklərində bir tərəfdən çar, digər tərəfdən isə sultan rejimlərinin bütün qadağalarına baxmayaraq, türkçülük mövqeyində birləşən Azərbaycan və Osmanlı ziyalılarının arasında ümumi məqsədlərə xidmət edən intensiv əlaqələrin mövcudluğudur. Əli bəy Hüseynzadə öz növbəsində Azərbaycanda həmin ideyaları nəşriyyat, mətbuat və məktəb vasitəsi ilə yayan açar şəxsiyyətlərdən biri idi”. [4]

Həmin məktublardan yalnız bir neçəsinə nəzər salmaq məktub müəllifinin və məktubların ünvanlandığı şəxsin maraq dairəsi, fəaliyyəti, cəmiyyətdəki əlaqələri

haqqında daha geniş təsəvvür əldə etməyə imkan verir. Eyni zamanda A. Cövdətin həmin dövrün ictimai-siyasi gedişatına cismən uzaqda olsa da, yaxından bələd olan və izləyən tərəflərini görürük

Bu türklərdən şanlı və şərəfli bir millət düzəltmək tamamilə mümkündür. Olduqca çox layihələrimiz var. Fəqət, mütləq birlikdə olmalıyıq! Mən Avropada heç boş dayanmadım. Bax, bunları türk dilinə çevirdim: Alfıyerinin “İstibdad”ını, Şillerin “Gyomtel”ini. Bunlar çap olundu. Sonra Şekspirdən “Hamlet”i, “Maqbet”i, “Kral Lir”i, “Yuli Sezar”ı tərcümə edib başa çatdırdım. İndi əlimdə “Romeo və Cülyetta” var. Bundan başqa, “Ruhi-əqvam” və “Hökmdar və ədəbiyyat” (“Du Prince et des Letters”) adlı iki mühüm əsəri də türk dilinə çevirdim. Bundan başqa, fransızca şeir yazmaq xəstəliyinə mübtəla olub fransız dilində dörd cild əşar məcmuəsi çap etdirdim. Arzu edirsənsə, bunlardan da sənə göndərəm. Mənim indiki halım Cenevrəyə yarım saatlıq məsafədə yerləşən bir fransız kəndində baharın – maddi və mənəvi baharın gəlişini gözləməkdən ibarətdir. Özüm mətbəənin başında dayanmadığım səbəbindən onun Avropada mühafizəsi və fəaliyyətini davam etdirməsi çətin görünür. Çünki kimsədən bir yardım yoxdur. Niyyətim ya Mərakeşə, ya da Misirə gedərək təbibliklə məşğul olmaqla həm öz məişətimi, həm də mətbəənin yaşamasını təmin etməkdir. Mətbəədən, “İctihad”dan, Avropadan uzaqlaşmaq yalnız ürəyin istəyi ilə yapılacak bir şey deyildir. Fəqət nə çarə?

Cezbeyi-didar ile meczub olan huşyarlar,

Çareyi-visleti-hicran eyler ihtiyar!

“İctihad”a bol-bol məqalə və şeir göndər və bil ki, səndən gələn hər sətir “İctihad”a xoş və səfa gəlir. Çünki bir dost və həmfikir qəlbindən gəlir. Rusiyada konstitusiya olarsa, bəlkə, “İctihad”ı Batuma köçürüm deyə düşünürəm. Sənin bu barədə fikir və rəyin nədir? Mütləq mənə bildir. Bu dünyada mənim nuri-irfana xidmətdən qeyri yüksək tutduğum bir məqsəd, məram yoxdur.

Qədim və səmimi dostun Abdullah Cövdət.

Məktubun məğzində A. Cövdətin səmimiliyi dostuna olan sonsuz inamı əsas fikrə hakimlik edir. Bir sıra məktublarda müəllif Avropa ədəbiyyatından tərcümə etdiyi nümunələri sadalayır. Bu iki tarixi simaya bəlli idi ki, müasirləşmək, özünüinkişaf relyefi bu əsərlərin tərcüməsi və Qərb ədəbiyyatının təbliği ilə mümkün olacaqdır.

Nümunə üçün göstərdiyimiz və digər məktublarda da dəfələrlə şahidi oluruq ki, Cövdət bəy candan əziz bildiyi dostuna hansı vəcdə olursa olsun, yaxın olmaq istəyir. Bəzən Ə. Hüseynzadənin Misirə getməyini, bəzən də özünün Qafqaza gəlməyini arzulayır. Düşünür ki, birlikdə daha əhəmiyyətli işlər görə bilərlər, eyni zamanda fikir idealı həmyerlimizin təsiredici aurasından ilhamlanacağına əminlik sezilir. Digər tərəfdən də, maddi ehtiyac, “İctihad”ın öz xərclərini başabaş qarşılması buna səbəb idi. Əlindəki hazır orijinal və tərcümə əsərlərinin İstanbulda çapı həm siyasi, həm də maliyyə xarakterli çətinliklərlə bağlı olduğundan Abdullah Cövdət ümidlərini bəzən daha çox Bakıya bağlayırdı. Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd

bəy Ağayev, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Bəhram bəy Vəzirov, gəncəli Həsən Mollazadə Axundov kimi ziyalılardan, Hacı Zeynalabdin Tağıyev, Murtuza Muxtarov kimi xeyirsevər zənginlərdən mənəvi və maddi dəstək gözləyirdi. O, Bütün bu məsələlərdə əlaqələndirici rolunu oynayan Əli bəy Hüseynzadəyə üz tuturdu, ürək qızdırıb fikrini bölüşürdü.

“Həyat”la bir sırada Ə. Hüseynzadə “Füyuzat” səhifələrində də Abdullah Cövdətin şair, filosof, maarifçi və Qərb ədəbiyyatının təbliğatçısı və tərcüməçisi kimi tanınmasına mühüm diqqət yetirmişdi. Məcmuənin 8 noyabr 1906-cı il tarixli 4-cü sayının üz qabığında onun portreti verilmişdi. Həmin sayda baş redaktorun “Abdullah Cövdət” adlı geniş yazısı da yer almışdı. Portret seçiminə diqqəti çəkən Əli bəy Hüseynzadə yazırdı: “Məcmuəmizin birinci nömrəsi türk aləmində yetişən ən böyük bir qəhrəmanın, hürriyyət qəhrəmanının, yəni Midhət Paşanın (ilk türk Ana yasasının - konstitusiyanın müəllifi) rəsmi ilə müzəyyən idi. Bu nömrəmizi də türk aləminə şeirin rədi-ahəngi ilə, vəlvələyi-qiyamətləri ilə hürriyyət naminə ən ziyadə fəryad və fəğan edən bir mücahidi irfanpərvərin rəsmi ilə təzyin edirik”. [5] Burada Mithət Paşa ilə A. Cövdətin dəyər fabulası bərabərlik xüsusiyyətilə dəfələrlə vurğulanaraq nəzəri cəlb edir

“Adulla Cövdət” adlı məqalədə hiss olunur ki, A. Cövdətin Ə. Hüseynzadə sənətinə məfkürəsinə məftunluğu qarşılıqlıdır: “Məcmuəmizin birinci nömrəsi türk aləmində yetişən ən böyük bir qəhrəmanın, yəni Midhət Paşanın təsviri ilə müzəyyən idi. Bu nömrəmizi də türk aləmində şeirin rədi-ahəngilə, vəlvələyi-qiyamətlərilə hürriyyət naminə ən ziyadə fəryad edən bir mücahidi-insanpərvərin rəsmi ilə təzyin edirik. Abdullah Cövdət kimdir və nə edir? Qarelərimiz Abdullah Cövdəti tanımıyorlarmı? Xeyir tanımıyorlar” [6]

Ə. Hüseynzadə ictimai və hürriyyət yolunda böyük fikir sahibi olan A. Cövdət haqqında xalqı məlumatlandırmaq bu haqda ətraflı informasiya verməyi özünə borc bilirdi. “Həyat” qəzetini səhifələdiyimiz zaman bu haqda daha əvvəl də məlumat verdiyini görürük; onun Türkiyədəki məlum səbəblərdən Avropaya üz tutduğunu orada da istibdadın ona aman verməməsi, axırda Misirə sığınıb orada “İctihad” məcmuəsini yenidən bərpa etməsi haqqında məlumatlara rast gəlirik. Bütün bu məlumatları fürsət düşdükcə (onların bir müddət əlaqələri tamamilə kəsilmişdi. İ. N.) A. Cövdət özü məktublarında canından əziz bildiyi əqidə yoldaşına çatdırırdı.

Burada məqsəd yalnız A. Cövdətin şəxsini oxuculara çatdırmaq deyil, əsas fikir onun məsləyi, əqidəsi, avropalaşmaq yolunda “ən ziyadə fəryad edən” bir mütəfəkkir olaraq tanıtmaqdır.

İlk əvvəl “Həyat”, ardınca isə “Füyuzat”la “İctihad” arasında məqsəd və məram eyniliyindən doğan yaxınlıq vardı. Hətta deyərdim ki, bu yaxınlıq kommunikasiya imkanlarının genişliyinə baxmayaraq indi Türkiyə və Azərbaycan mətbuatı arasındakı əlaqələrdən daha sıx idi. Ə. Hüseynzadə özünəməxsus səxavətlə ötən əsrin əvvəllərindəki əməkdaşlıq və əlbir mübarizədə “İctihad”ı ön cərgəyə

çıxarsa da, türk insanını bir ideal ətrafında birləşdirmək, islam ümmətini tərəqqiyə səsləmək baxımından Bakı mətuatının da bu işdə mühüm rolu və güclü təsiri olmuşdu.

“Hürriyyətin hökmfərma olduğu məmaliki-mütəməddinə ilə istibdad altında inləyən məhrumi-mədəniyyət məmləkətlərin arasındakı fərqlərdən biri də budur ki, birincilərdə cəvahiri-giranqiyətin qədri bilindiği halda, ikincilərdə o cəvahiri qızıb əzərlər, ayaq altına atıb məhv etmək istərlər... Abdulla Cövdət də Şərq İslam məhsulu olan bu növ cəvahirdən biridir: firənglər ona ağuşı-hörmət və məhəbbətlərini açıb anın fransızca yazmış olduğu asardan feyziyə olduqları və feyziyə olduqca təhsinxan bulundurları halda bu zat İstanbuldan və ümumi-Türkiyədən mətrud olub cəmi türkcə asarı təhti-məmnuniyyətə alınmış. Şöylə ki, İstanbulda Abdullah Cövdətin adını çəkmək belə böyük bir xətdir. Bu hal bir Cövdət üçün olmayıb, cümlə “cövdət”lər üçün vaqedir”. [7]

Şairin müasirlərinin əsərləri “osmanlı üdəbəsi” tərəfindən “İstanbul mətbuatı sütunlarında” qəbul olunub alqışlansa da, onlar A. Cövdətin ərsəyə gətirdiyi şeirlərə nisbətdə “laşey (heç) qəbilindəndir” Ə. Hüseynzadəyə görə, şair özü də bunu anlamış olmalıdır ki, “Türbəyi-məsumiyyətə” adlı əsərinin əvvəlində deyir:

“Dərlər ki, bana bu nalələr heç,
Sən şairi-zarü növşəfər heç,
Heyhat ki, bunca bilmiyorlar
Məcmui əvalimin edər heç”.

Məqalədə A. Cövdətin “heç” ünvanına belə rəva görülməyən, tibbiyədə yazdığı əsəri ingilis ədəbiyyatından uğurla tərcümə olunmuş V. Şekspirin “Hamlet” faciəsidir. Həmin vaxtlarda bu tərcümənin bir çox hissələri əllərdə gəzirmiş. Hətta “Varmı olayım, yoxmu, budur məsələ” misrası ilə başlayan monoloqun, yəni həsbihəlin bir neçə beyti ilk dəfə “Həyat” qəzetində çap olunmuşdu.

Göründüyü kimi Azərbaycan ədəbiyyatına yeni Avropa modelini Əli bəy Hüseynzadə gətirməyə çalışırdı - Şekspirin “Hamlet” faciəsinin Abdulla Cövdət tərəfindən türk dilinə tərcüməsi barədə danışan Ə. Hüseynzadə həmin məqalədə yazırdı: “Bu əsər avropalıların “ağ şeir” dedikləri nəzmi-qeyri-müqəffa üsulu ilə dilimizə nəql edilmişdir. Çünki ingiliscə olan, əslində dəxi külliyyəti-etibarilə nəzmi-qeyri-müqəffadan ibarətdir. Britaniya şairinin fikrinə görə kəlam mövzusunda təbiilik mətlub isə, qafiyələrə əsla ehtiyac yoxdur. Surətən nəzmi-qeyri-müqəffa ilə şeir demək, müqəffa mənzumələrdən daha asan görünürsə də, həqiqət halda daha çətin, çünki mərhum İshaq Sükutinin dediyi kimi, kəlamı bəyəndirmək qayətlə müşküldür. İş də kəlamı bəyəndirməkdir, yoxsa qafiyələri yan-yana düzmək deyildir”. [8] A. Cövdətin uğurlu tərcüməsindən və əsərin ideya mahiyyətindən əlavə Ə. Hüseynzadə, həmcinin Avropa ədəbiyyatının elmi-nəzəri problematikalarından da söhbət açır, oxucuları məlumatlandırır.

İtaliyalı Alfieri-dən tərcümə olunan “Hökmdar və ədəbiyyat” əsərinin müqəddiməsində A. Cövdət deyir ki: “Münəvvər gənclərimizin ilk əsəri-

həmiyyətləri, bir Avropa darül-təhsilində ikmali-irfan və kamal etmək, ikinci və sonuncu vəzifələri Avropanın fənninə, ədəbiyyata sənəyə, sənəata mütəəlliq kəmalat və tərqqiyyatını məmləkətimizə nəql və amal və istedadımıza tətbiq etmək olsun. Xidmətin, həmiyyətin (qeyrətin) bundan daha məqul olanını görmürük. Yaponlar böylə yaptı, böylə yapıyorlar; bu sayədə bərrən və bəhrən miləli-müəzzəmə mərtəbəsinə etilə etdilər və layənqət təala (fəsiləsiz yüksəlmə) ediyolar”[9] Dünya xalqlarının necə və hansı yollarla inkişaf edib “rifaha və fəraha ərdiklərini” nəzərə çatdırən müəllif türk millətinin də həmin işıqlı yolları izləməsi istiqamətində daha nə edə bilərəm düşüncəsilə çırpınırdı. Burada artıq kor-koranə irəliləmək yox, dünya metodologiyasından istifadə prinsiplərilə inkişaf yolları ortaya qoyulur.

Abdullah Cövdət fikir və şeyriyyətilə füyuzatçıların təqdir edib, sevərək mütaliə etdikləri ədiblərdən biri idi. Bu baxımdan onu səmimiyyətlə qarşıladığı kimi, “Füyuzat” oxucularının da ondan bəhrələnməsini və sevərək oxunmasını təmin etməyə çalışırdılar. Məktublarında “heç yerdə çap olunmayan mənzumələrimdən bir neçəsini “Füyuzat” üçün göndərirəm “Füyuzat”ın hər sayında bir dənəsini qoyarsan” deyən şairin arzusu yerinə yetirilir. Bu baxımdan ümumi “Füyuzat” nömrələrinə diqqət etsək, A. Cövdətin №3-də Bir Qitə və Farsi bir qəzəl, №8-də “Bir kitabeyi-səngi- məzar”, №10-da “O “Bən”, №12-də 2 Qitə, №13-də “Timsali-hürriyyətə” kimi şeirlərinə yer verilmişdir

Vaxtaşırı Abdullah Cövdətin Əli bəy Hüseynzadəyə göndərdiyi məktublarda bu cür lirik parçalar gəlirdi. Sonra isə həmin şeirlər “Füyuzat” jurnalının müxtəlif səhifələrində işıqlandırılırdı. O, Fransız dilini fransızca mükəmməl şeirlər yazmaq dərəcəsinə öyrənmişdi. “Pafale de parfums” kitabındakı orijinal şeirlərini Qərb ədəbiyyatçıları yüksək dəyərləndirirdilər. Ərəbcə, farsca yazdığı şeirlər də kamil ədəbi nümunələrdir. Jurnalın 3-cü sayında çap olunan kiçik bir qitə (bu parça Abdulla Cövdətin oxuculara təqdim olunan ilk şeiri idi) M. Ə. Sabirin diqqətini çəkmiş, A. Cövdətin həmin şeirinə təxmis yazmışdır. Jurnalın 7-ci nömrəsində həmin təxmis də çap olunmuşdur.

A.Cövdətin böyük məharətlə tərcümə etdiyi V. Şekspirin “Yuli Sezar” əsəri də Bakıya göndərilən geniş yazıların içərisində yer alırdı. “Füyuzat” jurnalının 24-cü nömrəsindən (28-ci nömrə xaric) 32-ci – sonuncu sayına qədər hissə-hissə 8 nömrədə çap olundu. Yəqin ki, jurnal müəyyən səbəblərdən bağlanmasaydı, Ə. Hüseynzadə yüksək qiymətləndirdiyi bu əsəri sona qədər çap edib “Füyuzat” oxucularına çatdıracaqdı.

Abdullah Cövdətin tərcüməçilik istedadını Ə. Hüseynzadə çox yüksək dəyərləndirərək yazırdı ki, Abdullah Cövdət Avropa şairlərini bəzən nəzmən, bəzən də nəsrən tərcümə ediyor. Fəqət, hansı surətlə olursa-olsun, bu tərcümələr fəvqəladə gözəl düşüyor. Adətən, əslindən heç vəchlə geri qalmıyor! Bu baxımdan Ə. Hüseynzadə “Şiller” məqaləsində də A. Cövdət bəyi böyük təqdir və sənətinə hörmətlə xatırlayır - Mehdi bəy Hacınskinin Şillərin “Qaçqlar” əsərini tərcümə

edərək üzərinə böyük məsuliyyət götürmüş olmağından, onun tərcüməsindən nə qədər narahatlıq duymağından, nə dərəcədə uğur qazana bilməyinin mümkünlüyündən danışan ədib, hətta A. Cövdət kimi böyük bir mütərcimin: “Eyni şairin “Vilhelm Tel” ünvanlı digər bir əsəri-nəfisini Abdulla Cövdət kibi müqtədir bir ədib və şair İstanbul şivəsi kibi mükəmməl bir türkcəyə tərcümə etmiş olduğu halda yenə tərcüməsi tə’ni intiqaddan azad qalmadı. Toğrusu, Mehdi bəgin cür’ətinə təccüb edəriz!..”[10] mükəmməl tərcüməsindən danışır. Buradakı ikili müqayisədən A. Cövdətin tərcümə əsərlərinə verilən qiymətin dərəcəsi bir daha ortaya çıxır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Брандес Г. Литература XIX века в ее главных течениях. Санкт-Петербург, 1895, 370 с.
2. Quliyev V. Azərbaycan filoloji fikri və rus ədəbi-ictimai mühiti (XIX əsrin birinci yarısı) Bakı: Ozan, 2000.
3. T. Abdullayeva. Azərbaycan ədəbi fikrində qərbçilik meylləri. Bakı, "Avropa", 2014, səh. 6.
4. V. Quliyev 525-ci qəzet.- 2016.- 19 mart.- S.14-15;17
5. Ə. Hüseynzadə “Füyuzat” ,1906. №4 Səh.45
6. Ə. Hüseynzadə “Füyuzat” ,“Abdullah Cövdət” 1906. №4 Səh.56
7. Ə. Hüseynzadə “Füyuzat” ,“Abdullah Cövdət” 1906. №4 Səh.57
8. Ə. Hüseynzadə “Füyuzat” ,“Abdullah Cövdət” 1906. №4 Səh.58
9. Ə. Hüseynzadə “Füyuzat” , 1906. №4 Səh.59
10. Ə. Hüseynzadə “Füyuzat” 1906. №5. “Şiller” Səh.76
- 11.

Инджи Нагийева

Взгляд на Запад - на пути к развитию паралели идей А.Джевдета и А.Гусейнзаде о литературно- научной современности

Резюме

Идеология европеизации, которая является одним из трех основных разделов в журнале «Фуюзат», - направление на Запад, отражается в идеях параллелизма в эпистолярных произведениях таких писателей, как Гусейнзаде и А. Джевдет в сознании мировой культуры.

Помимо газеты «Хаят», Гусейнзаде также уделял пристальное внимание продвижению Абдуллы Джевдета на страницах «Фуюзат» как поэта, философа, просветителя, пропагандиста и переводчика западной литературы.

Несмотря на отсутствие писем А. Гусейнзаде, в письмах А. Джевдета была подробно отражена общественно-политическая, научно-культурная, литературно-художественная ситуация того периода. В то же время А. Гусейнзаде, работая в журнале«Фуюзат», привлек всеобщее внимание к обсуждению полученной информации на основе присланных писем.

«Я не терял времени в Европе. Я перевел их на турецкий: «Истибад» Альфиери и «Гьомтел» Шиллера. Они были опубликованы. Затем я перевел и закончил «Гамлета» Шекспира, «Макбета», «Короля Лира» и «Юлия Цезаря». Теперь работаю над поэмой «Ромео и Джульетта». Кроме того, я перевел на турецкий язык два важных произведения: «Рухи-Аквар» и «Повелитель и Литература» «Du Prince et des Letters». Вдобавок, я буквально заболел сочинением стихов на французском и опубликовал четырехтомный сборник стихов на французском языке. Если хотите, я пришлю вам один из них». А. Гусейнзаде знакомит с читателями близкого друга, которого знал с юных лет и провел лучшие годы военной школы, безмерно радуясь сердечным словам.

Потому что идеи этого письма были своего рода переводом обращения автора на эту тему к своим читателям. Переводы западной литературы того времени дадут большой толчок развитию науки и литературы.

Произведение «Юлий Цезарь», переведенное и присланное Джевдетом, А. Гусейнзаде частично опубликовал в журнале «Фуюзат», где и в дальнейшем были созданы условия для опубликования многих его стихотворений.

Ключевые слова: западное направление, А. Гусейнзаде, А. Джевдет, журнал «Фуюзат»

NAGIYEVA INCI

ALI BEY HUSEYNZADE AND ABDULLAH JEVDAT'S THOUGHTS ON WESTERN (IN *FÜYUZAT* MAGAZINE)

Summary

A sight at A. Huseynzade and A. Cevdet's parallel ideas of the way to the Western scientific and literary modernity.

The parallelism of such writers as A. Huseynzade and A. Jevdet in the ideology of Europeanization, which is one of the three main branches of "fuyuziyatism"—Westernization, integration into the path of world science and culture—is reflected in the epistolary works of the writers. Involving these letters in an extensive scientific study, V. Guliyev revealed many absorbing points and provided valuable information to the world of science.

In addition to the "Həyat" newspaper, A. Huseynzadeh also paid close attention to the promotion of Abdullah Jevdet. as a poet, philosopher, educator, propagandist, and translator of Western literature on the pages of "Füyuzat".

Although the letters of A. Huseynzade were not received, the socio-political, scientific-cultural, literary-artistic situation of that period was reflected thoroughly in the epistles A. Jevdet. At the same time, A. Huseynzadeh, thanks to the letters he received, could submit them for wide discussion in the *Fuyuzat* magazine.

“In Europe, I didn't waste my time. I have translated Alfieri's *Istibdad* and Schiller's *Gyomtel* into Turkish. They are published. Then I translated and finished Shakespeare's *Hamlet*, *Macbeth*, *King Lear*, and *Julius Caesar*. Now I have *Romeo and Juliet*. In addition, I have translated two important works into Turkish: *Ruhi-Aquam* and *Du Prince et des Letters*. I also fell love with writing poetry in French and published a four-volume collection of poetry in French. If you wish, I will send you one of them.” A. Huseynzade sincerely rejoices at the words of his friend, whom he sincerely introduced to the readers and whom he knows from his youth - from the time when they studied at the military school. Because the thoughts in this letter were a kind of translation of the author's call to his readers on the subject. Translations from Western literature would give a great impetus to the advancement of science and literature.

A. Huseynzadeh began to publish *Julius Caesar* translated by A. Jevdet in parts in the *Fuyuzat* magazine. At the same time, lyric poems by A. Jevdet were published in the magazine from time to time.

Keywords: A. Huseynzade, A. Jevdet, western tendencies, *Fuyuzat* magazine

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 22.08.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 27.09.2021

RƏYÇİ: filologiya elmləri doktoru, professor Seyfəddin Rzasoy
çapa tövsiyə olunmuşdur

MUSAYEVA KAFİYƏ RƏŞİD QIZI
Gəncə Dövlət Universiteti
– baş müəllim

**AZƏRBAYCAN DRAMATURGIYASINDA
İLYAS ƏFƏNDİYEV NURU**

Xülasə

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında böyük xidmətləri olan yazıçı istər nəsrimizin, istərsə də dramaturgiyamızın zənginləşməsində az iş görməmişdir. Ədəbiyyatımızın o, cümlədən dramaturgiyamızın inkişafı yolunu İlyas Əfəndiyevsiz təsəvvür etmək mümkün deyil. Ən sadə və ad

i mövzuları, həyat hadisələrini mənalandırmaq, onları yaradıcılıq süzgəcindən keçirərək lirik-romantik vüsət vermək, yaratdığı hər bir obrazın daxili aləmini, əxlaqi-psixoloji vəziyyətini maraqlı bir ovqatla şərh edə bilmək bacarığı İ.Əfəndiyevi təkcə respublikamızda deyil, eyni zamanda yaxın və uzaq xarici ölkələrdə də görkəmli bir sənətkar kimi tanıtmışdır.

İ.Əfəndiyev daima axtarışda olan, qələmini heç yerə qoymayan, həmişə yazıb yaratmaq eşqi ilə yaşayan, ədəbiyyatımızı zənginləşdirmək üçün yaradıcılıq imkanlarından hərtərəfli istifadə etməyə çalışan yazıçılardan olmuşdur. 60 il istirahətin nə olduğunu bilməyən ədibin qələmi tam səfərbər vəziyyətdə olan əsgər silahına bənzəyir, fikir və düşüncəsi dinc dayanmır, şıltaq Bakı küləyi kimi həmişə hərəkətdədir, insanın daxili aləmini mahir bir səyyah kimi tədqiq edir, insan qəlbinin ab-havasını öyrənir. Öyrənir və yazır.

Vətənpərvər bir yazıçı olan İlyas Əfəndiyev ən kiçik hekayə və oçerklərindən tutmuş, iri həcmli povest, roman və pyeslərinə qədər bütün əsərlərinin bədii materialını, mövzu və süjetini Azərbaycan xalqının həyatından götürmüşdür. Respublikamızın zəngin təbiəti, qəhrəmanlıqlarla dolu tarixi keçmişi, ötən onilliklərdə xalqımızın əldə etdiyi uğurlar, zəhmət adamının yaradıcı əməyi, qurub-yaradan insanların mənəvi- psixoloji aləmi, onların vətəndaşlıq qururu yazıçı üçün zəngin bədii material vermişdir.

Açar sözlər: ədəbiyyat, dramaturgiya, bədii yaradıcılıq, müasir ruh, sənətkar, şəxsiyyət, novatorluq

İlyas Əfəndiyev Azərbaycan ədəbiyyatını öz dəyərli əsərləri ilə zənginləşdirmiş sənətkarlarımızdandır. Onun əsərlərində müəllifin tərcümeyi-halı, bioqrafiyası yox, bəlkə daha çox daxili "mən"-i, mənəvi aləmi, xarakteri açılır; portreti yox şəxsiyyəti görünür.

Əlbəttə, İlyas Əfəndiyevin heç bir əsərində ayrıca bir İlyas Əfəndiyev yoxdur. Lakin İlyas Əfəndiyevdən bir duz, bir iz onun hər əsərində, hər obrazında var.

İlyas Əfəndiyev həmişə irəlini görmək üçün geriye baxmağın tərəfdarı olub, gələcəklə keçmiş arasındakı körpünün üzərində dayanaraq, həyata və insanlara buradan boylanıb baxıb. Kökə, əcdada boylanmayanda isə nə şəxsiyyət nə də xalq irəlini görə bilməz. Onun bütünlükdə bədii yaradıcılığının məntiqi ilə ifadə olunan qanunauyğunluq bir də bu həqiqətdən ibarətdir.

Müasir həyatı ardıcıl tədqiq edən, diqqətlə öyrənən və məharətlə canlandıran İlyas Əfəndiyevin tarixi keçmişə müraciəti də zərurət nəticəsi olub, onun nasirlik və dramaturqluq təcrübəsində yeni nailiyyətlərini müəyyənləşdirir, fikri-mənəvi təkamülünü bütövlükdə izləyib aydınlaşdırmağa geniş imkan yaradır. Müasirlik ruhunun belə əsərlərdə də güclü çıxmasına səbəb müəllifin xalq bəyatı və mə'nəviyyəti ilə bağlı problemləri, aktual məsələləri həssas duyğu ilə yeni təfəkkür işığında mənalandıрмаğı bacarmasıdır.

Ədəbiyyatşünas Arif Səfiyev tarixi mövzuya müasirlik mövqeyindən yanaşılmasını, «böyük miqyaslı obraz yaradılmasını, ən yüksək ideallarının ifadəçisi səviyyəsinə qaldırılmış qəhrəman tipinə müraciət olunmasını» müəllifin əsərdə ən mühüm bədii nailiyyəti hesab etməkdə yanılır. [4, 218]

Bundan bir əsr əvvəl, səfəli bir may səhərində dünyaya göz açmış müasir ədəbiyyatımızın ağsaqqalı, Azərbaycanın xalq yazıçısı, Respublika Dövlət mükafatı laureatı, əməkdar incəsənət xadimi, istedadlı nasir və dramaturq, mübariz publisist, ədəbi prosesi diqqətlə izləyən, iti qələmə malik ədəbiyyatşünas, İlyas Məhəmməd oğlu Əfəndiyev 60 ilə yaxın məhsuldar bir yaradıcılıq yolu keçmişdir. Çağdaş ədəbiyyatımızın ən çox mütləq edilən və ən çox sevilən nasir və dramaturqu kimi o, oxucu, tamaşaçı kütləsinin dərin hörmətini və məhəbbətini qazanmışdır. Ziddiyyətli zamanımızın keşməkeşli dolaylarında böyük oxucu və tamaşaçı auditoriyasının hörmətini qazanmaq isə əsl yazıçı üçün böyük şərəfdir. Yazıçı bu məhəbbəti alınının təri, qəlbinin hə'rərəti və ən nəhayət zəhməti hesabına yazdığı ölməz hekayə və povestləri, roman və pyesləri hesabına qazanmışdır.

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında böyük xidmətləri olan yazıçı istər nəsrimizin, istərsə də dramaturgiyamızın zənginləşməsində az iş görməmişdir. Ədəbiyyatımızın o, cümlədən dramaturgiyamızın inkişafı yolunu İlyas Əfəndiyevsiz təsəvvür etmək mümkün deyil.

Ən sadə və adi mövzuları, həyat hadisələrini mənalandıрмаq, onları yaradıcılıq süzgəcindən keçirərək lirik-romantik vüsət vermək, yaratdığı hər bir obrazın daxili aləni, əxlaqi-psixoloji vəziyyətini maraqlı bir ovqatla şərh edə bilmək bacarığı İ.Əfəndiyevi təkcə respublikamızda deyil, eyni zamanda yaxın və uzaq xarici ölkələrdə də görkəmli bir sənətkar kimi tanıtmışdır. [1, 154]

İ.Əfəndiyev daima axtarışda olan, qələmini heç yerə qoymayan, həmişə yazıb yaratmaq eşqi ilə yaşayan, ədəbiyyatımızı zənginləşdirmək üçün yaradıcılıq imkanlarından hərtərəfli istifadə etməyə çalışan yazıçılardan olmuşdur.

60 il istirahətin nə olduğunu bilməyən ədibin qələmi tam səfərbər vəziyyətdə olan əsgər silahına bənzəyir, fikir və düşüncəsi dinc dayanmır, şıltaq Bakı küləyi kimi həmişə hərəkətdədir, insanın daxili aləmini mahir bir səyyah kimi tədqiq edir, insan qəlbinin ab-havasını öyrənir. Öyrənir və yazır.

1939-cu ildə İlyas Əfəndiyevin "Kənddən məktublar" adlı ilk hekayələr kitabı nəşr olunur. Kitaba eyni adlı hekayədən başqa digər qələm təcrübələri də toplanmışdır. "Qarımış oğlan", "Uxajor", "Qızbəx xala", "Mirzə İman", ilk bədii sınaqlar üçün təbii olan bütün zəif tərəfləri ilə bərabər, bu hekayələr sənət dünyasına inamla və cəsarətlə qədəm qoyan yeni bir istedadın özü ilə gətirdiyi işıqdan xəbər verirdi. Sərt həyat müşahidəsi və kövrək lirika, psixologizm və yumor, sevginin poeziyası və sevgisiz yşşamağın gətirib çıxardığı mənəvi müflislik, mövzu və problem müasirliyi – gələcək poetik fəaliyyətin bu işıqda görünən ilk əlamətləri bunlar idi. Lakin bu cizgilər hələ qızarmamış dan yerinin yalnız ilk işıqları idi. İlyas Əfəndiyevin nəsrə gətirdiyi poetik işıq "Aydınlıq gecələr"də (1940) daha qabarıq göründü. Bu, hər şeydən əvvəl, daxili əxlaqi gözəlliyin, insani məhəbbətin işığı idi.

"Aydınlıq gecələr"- İlyas Əfəndiyevin həm də növbəti hekayələr kitabının adıdır. (1945). Kitaba daxil edilmiş "Durna" (1941), "Kiçik bir poema", (1942), "Sən ey qadir məhəbbət" (1943), "Tar" (1943) əsərlərində də mənəviyyat ilə məişət, Vətənə məhəbbət ilə şəxsi məhəbbət, ideal ilə həyat arasında heç bir uçurum və sərhəd yoxdur.

Təbiətlə, torpaqla, musiqi ilə yanaşı folklor surətlərini də biz İlyas Əfəndiyevin müharibə dövrü hekayələrinin qəhrəmanı şəklində görürük. "Apardı Səllər Saranı" (1940) "Qarı dağı", (1944), həmçinin "Qəhrəman ilə bülbülün nağılı" hekayələrində folklorun həm ideya-motiv, həm də forma-üslub xüsusiyyətlərindən geniş istifadə edilmişdir. Onlardan birincisində torpaq və Vətən hissinin tərənnümü xüsusilə romantik və faciəvi bir vüsət alır: Muğan ağsaqqalı Ata Muğan gözəlliyini yad nəfəsdən qorumaq üçün onu-öz doğma qızını qolları arasına alaraq Kürün aşırıb daşan sularına atır. İkinci hekayədə isə yenə də eyni yurdun, eyni torpağın ağbirçəyi Ballı ana el-obanın, torpağın qisasını quduz yağıdan aldığı üçün özü də diri-diri torpağa qarışır, "Qarı dağı"na çevrilir.

Göründüyü kimi bu hekayələrin qəhrəmanlarının bədii ədası romantik və lirik üslubi çalarla aşılıb. Eybəcərliyi ifşa eləmənin əsas üsulu ülviyyətin və poeziyanın təsdiqi və təsbitidir. Qırxıncı illərin hekayələrində müəllifin gələcək yaradıcılığı üçün son dərəcə səciyyəvi olan başqa bir ənənənin də əsası qoyulur: Cənub mövzusuna maraq elə bu vaxtdan yazıçı İlyas Əfəndiyevin həm bədii zövqünün həm də vətəndaşlıq mövqeyinin tərkib xüsusiyyətinə çevrilir. "Xəncər"də (1948) Cənubi

Azərbaycanın ucqar şəhərlərindən birində müstəqil milli Azərbaycan hökumətinin devrilməsindən sonrakı bir hadisə təsvir edilir.

"Görüş" (1951), "Gülaçar" (1953), "Su dəyirmam" (1954), "Yaylaq qonşumuz" (1955), "Şəhərdən gələn ovçu" (1956), "Yun şal" (1957), "Qırçı və qızıl çiçək" (1962) İlyas Əfəndiyevin hekayə yaradıcılığında daha sonrakı illərin məhsuludur. "Görüş"- ana ilə oğulun, "Gülaçar"- iki nəslə təmsil edən iki müğənninin təsviri olsa da, hər iki lirik hekayənin əsas tərənnüm hədəfi ilhamlı əməyin və halal zəhmətin şeiyyətidir, qurub-yaradan kənd adamlarının işıqlı daxili aləmidir.

İlyas Əfəndiyevin iri nəsr formalarına qədərki əsərləri içərisində iki hekayə xüsusi maraq doğurur: "Yun şal", bir də "Qırçı və qızıl çiçək". Hər iki hekayədə sərlövhədən finaladək sanki yalnız işıq və hərərət ifadə edən söz, detal və cizgilər bir yerdə toplanmışdır. Əvvəldən axıra qədər oxucu 3 adi, lakin həm də simvolik obrazdan yun şal, ixtiyar qırçı və qızıl çiçəkdən yayılan poetik rayihənin ab - havasında nəfəs alır.

Qırçı ilə oğlan, qırla qızıl çiçək arasındakı hekayənin məzmununda əks olunan "Həyat qanununda" həm romantika və işıq, həm də tragik bir nikbinliklə aşılana həzin kədər vardır...

İlyas Əfəndiyevin bu illərdə yazdığı "Dağlar səslənən yerdə" (1948), "Şuşa yollarında" (1949), "Gəray Əsədovun Kolxozu" (1949), "Dənizdə" (1950), "Gənc ustalar" (1950), "Yeni kənd, yeni adamlar" (1950), "Fədakar neftçi" (1951), "Pambıq tarlalarında" (1952), "Pambıqçıların sevinci" (1953) kimi oçeklərində də səmimiyyət o dövrə xas vulqar sosiologiya əlamətlərindən, təbiilik sxemçilikdən güclüdür. Həyat materialı ilə yaxından tanışlıq, ədəbi-bədii "tədqiqatçılıq" baxımından bu oçeklərdə qazanılan təcrübənin yazıçının iri formalı nəsr əsərlərinin, həmçinin müasir mövzulu pyeslərinin meydana çıxmasında müəyyən hazırlıq rolu İlyas Əfəndiyevin bütün sonrakı yaradıcılıq yolu ilə təsdiq olundu....

Azərbaycan nəsrinin zirvəsinə yüksəlməkdə ədibə onun 50-ci illərdən qələmə almağa başladığı iri həcmli povest və romanları kömək etmişdir. Uzun illərdən bəri apardığı bədii tədqiqatın və yaradıcı əməyin nəticəsi kimi meydana gələn "Söyüdlü arx" (1958), "Körpüsəlanlar" (1960), "Dağlar arxasında üç dost" (1963), "Sarıköynəklə Valehin nağılı" (1976-1978), "Geriye baxma, qoca" (1980), "Üçatılan" (1981) və s. povest və romanları təkcə İlyas Əfəndiyev yaradıcılığına deyil eyni zamanda çağdaş Azərbaycan nəsrinə böyük şöhrət qazandırmışdır. Əgər 50-ci illərdə Azərbaycan yazıçılarının "Abşeron", "Gələcək gün", "Bir gəncin manifesti", "Yerin sirri", "Qızıl qönçələr" və bu kimi başqa kitabları müxtəlif dillərə tərcümə olunaraq Azərbaycan ədəbiyyatını dünya oxucularına tanıtdırmışdırsa, 60-70-ci illərdə bu "iş" İlyas Əfəndiyevin "Söyüdlü arx", "Körpüsəlanlar", "Yun şal", "Su dəyirmanı" kimi əsərləri görmüşdür. Belə ki, yazıçının təkcə "Söyüdlü arx" povesti rus, ukrayna, gürcü, litva, çex, slovak və s. dillərə tərcümə edilmiş və bu ölkələrdən ədəbiyyat həvəskarlarının stolüstü kitablarına çevrilmişdir.

Vətənpərvər bir yazıçı olan İlyas Əfəndiyev ən kiçik hekayə və oçerklərindən tutmuş, iri həcmli povest, roman və pyeslərinə qədər bütün əsərlərinin bədii materialını, mövzu və süjetini Azərbaycan xalqının həyatından götürmüşdür. Respublikamızın zəngin təbiəti, qəhrəmanlıqlarla dolu tarixi keçmişi, ötən onilliklərdə xalqımızın əldə etdiyi uğurlar, zəhmət adamının yaradıcı əməyi, qurub-yaradan insanların mənəvi- psixoloji aləmi, onların vətəndaşlıq qururu yazıçı üçün zəngin bədii material vermişdir.

Yazıçı həmişə müasir həyat üçün aktual səslənən mövzulara müraciət edir və həmişə də gələcək nəsillərə örnək ola biləcək, xalqın ən yaxşı adət -ənənələrini özlərində birləşdirən ədəbi qəhrəmanlar yaradır. Nuriyyə, Səlimə, Nargilə, Südəbə, Şahlar, Sarıköynək, Murad, Ərşad... öz mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərilə minlərlə oxucu ürəyinə yol tapmış bədii obrazlardır.

Müasirlik və novatorluq onun yaradıcılığının ən mühüm məziyyətlərindən biridir. Hansı janrda əsərlər yazmasından aslı olmayaraq, yazıcının ilham pərisi Azərbaycan torpağı üzərində pərvazlanır, təzə söz və mövzu sorağı ilə qanad çalır.

Mövzu və janr etibarilə zəngin və rəngarəng olan yazıçı yaradıcılığının əsas mahiyyətini bir tərəfdən təsərrüfat və mədəniyyətimizin müxtəlif sahələrində xalqımızın əldə etdiyi nailiyyətlərinin, həyatımızın işıqlı cəhətlərinin, zəhmət adamının mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərinin tərənnümü, digər tərəfdən irəliləməyimizə mane olan rüşvətxorluğun, tamahkarlığın, yaltaqlığın əliəyriliyin və digər bu kimi mənfi halların ifşası təşkil edir. Hər şeydən əvvəl yaratdığı obrazların daxilinə nüfuz etmək, müsbət qəhrəmanların mənəvi gözəlliklərini, ülvəi hisslərini, əxlaqi keyfiyyətlərini daha qabarıq şəkildə oxuculara çatdırmaq ... "dünyada bir yaxşı adam qalana qədər yaşamağa dəyər" prinsipinə əsaslanmaq İ.Əfəndiyev yaradıcılığına xas olan əsas cəhətlərdəndir. Həyatda daha çox yaxşı halları, işıqlı cəhətləri tərənnüm edən yazıçı cılız və xırda hisslərin, məişət dedi-qodularının, həyatdakı adiliklərin uzun-uzadı təsviri ilə oxucuları yormur, fikir və hadisələri məqsədsiz və mətləbsiz uzatmaq yazıçı yaradıcılığı üçün yaddır, o, yığcam və lakonik söz deməyi daha çox sevir. [2, 182]

Gənclər İ.Əfəndiyev yaradıcılığının baş qəhrəmanlarıdır. Yazıçı yaradıcılığının bütün mərhələlərini diqqətlə izlədikdə belə bir aydınlıq hasil olur ki, İ.Əfəndiyev sanki, bütün ömrü boyu yalnız bircə əsər - qəhrəmanları müxtəlif sahələrdə çalışan, hər birinin özünəməxsus tərcümeyi-halı, həyat tarixçəsi və taleyi, xarakteri və dünyagörüşü, bilik və bacarığı olan cavanlara aid canlı bir epopeya yazıb. Bu epopeyanın fəsillərini yazıcının hekayə və povestləri, roman və pyesləri təşkil edir. Ədib özü qeyd edir ki, mənim sənət dünyamın qəhrəmanları müasir həyatda xariqələr yaradan gənclərdir. Onlar qabaqcıl elm və mədəniyyəti təbliğ edir. Ucqar rayon və kəndlərə yol çəkir, təzə binalar tikir, çaylar üzərində körpülər salır, insanların güzaranını yaxşılaşdırmağa çalışır, əliəyrilərə və rüşvətxorlara qarşı mübarizə aparır, bir sözlə, işıqlı ideyaları təbliğ edirlər.

Ədibin əsərlərini daha oxunaqlı, maraqlı və təsirli edən əsas məziyyətlərdən biri də yazıçının zəngin dili, sizin təhkiyə üsulu, yazı manerası, bədii materialı oxucuya təqdim edə bilmək bacarığıdır. Xalq dilinin ən yaxşı xüsusiyyətləri İ.Əfəndiyevin əsərlərində öz əksini tapmışdır. Dramaturqun yaradıcılığından söhbət açan bir sıra tədqiqatçılar yekdilliklə qeyd edirlər ki, İ.Əfəndiyev öz qəhrəmanlarını quru kitab dili, rəsmi və gurultulu cümlələrlə deyil, canlı, ifadəli və təbii xalq dili ilə danışdırmağa daha çox üstünlük verir. Görkəmli ədəbiyyatşünas alim akademik Bəkir Nəbiyev yazır: "yazıçı şirin dili, məlahətli təhkiyə ilə oxucunun ürəyini fəth edə bilir və ilk əsərlərində gözə çarpan bu keyfiyyət yazıçının fərdi yaradıcılığındakı üslubunu müəyyənləşdirən əsas amillərdən birinə çevrilmişdir". [3, 107]

Ədəbiyyatımızda bəzən elə əsərlərə rast gəlirik ki, prototipləri olan surətləri tarixi şəxsiyyətlər kimi qəbul etmədiyimizə görə onlarla əlaqədar müəllif qarşısına xüsusi tələblər qoymuruq. Məsələyə həyat həqiqətinə sadıqlıq mövqeyindən yanaşıraq ki, bu da ümumiyyətlə realist sənətə zəruri və mütləq şərtlərdəndir.

İ.Əfəndiyev dövrünün onlarla yazıçılarından fərqli olaraq qafiyəli əsərlər, şeir nümunləri yaratmayıb. Lakin onun bir sıra hekayə və povestlərində roman və pyeslərində yüksək bir şeiriyət, poetik bir vüsət var. Həç kim cəsarət edib deyə bilməz ki, yazıçının əsərlərində poetik çalarlar zəifdir. Məgər şair qələmli yazıçının yaratdığı "Sən həmişə mənimləsən", "Unuda bilmirəm", "Yun şal", "Qırçı və qızıl çiçək", və s. əsərlərindəki poetik yük poeziya tələblərinə cavab vermirmi ?

İ.Əfəndiyev hər şeydən əvvəl bir lirikdir, şairanə bir istedad və üsluba malikdir. Həqiqətən də ədibin yazdığı qafiyəsiz əsərlərin bir çoxu gözəl poeziya nümunələridir.

Özü də müəllif "nağıl", "əfsanə" sözlərini zahirən də gizlətmir, onları hətta başlığa, sərlövhəyə çıxarır. Çox maraqlıdır ki, "nağıl" sözü ədibin ilk əsərinin də, ən son əsərlərindən birinin də adında işlədilmişdir. "Sarıköynəklə Valehin nağılında belə səciyyəvi "nağıl ifadələri", təhkiyə və kompozisiya əlamətləri vardır: "aldı Valeh", "aldı Sarıköynək" və s. Sanki aşiq dastan danışır. Lakin bu təhkiyə yalnız dastan poetikasını yada salmır, həm də ən yeni, novator təhkiyə üsullarından birini xatırladır: eyni hadisəni dörd şəxs (şahid) tərəfindən təqdimi axtarırları ilə vəhdət təşkil edir.

Azərbaycan xalq yazıçısı İ.Əfəndiyevin əsərlərini oxumayan, onun haqqında danışmağa, mübarizə aparmağa ehtiyac duymayan oxucu tapmaq çətindir. Ona görə ki, İ.Əfəndiyev həyatın səciyyəvi məsələlərindən, ciddi əxlaqi-mənəvi problemlərdən yazır, mürəkkəb psixoloji surət və xarakterlər yaradır, səhnəyə dərin romantik vüsət, psixoloji kamillik gətirir; həmişə vətəndaşlıq qayğısı və narahatlığı ilə çoxcəhətli bədii ümumiləşdirmə və axtarışlar aparan, gerçəkliyi tərəvət və özünəməxsusluğundan çıxarmayan, yaradıcılığı bədii tapıntılar üzərindən keçən yazıçı-dramaturq təsiri bağışlayır. Doğru deyirlər ki, Cəfər Cabbarlı təliminin bir məqamı onun üslub və yazı tərzində xüsusilə gözəlləşir, daha yetkin görünür. "Məişətdə, əxlaqda inqilab və yenilik! Yalnız güzəranda yox, ürəkdə, fikirdə, daxili

aləmdə yenilik! Ən başlıcası isə odur ki, ədibin həyatda yenilik axtarırları sənətdə və sənətkarlıqda yenilik axtarırları ilə vəhdət təşkil edir". [5, 291]

İ.Əfəndiyevin hekayələrini, povest, roman və pyeslərini diqqətlə nəzərdən keçirəndə oxucunun gözləri önündə son dərəcədə emosional, lirik, tez duyan, tez təsirlənən bir yazıçı -dramaturq, hətta belə demək mümkünsə, lirik şair canlanır. Düzdür, İ.Əfəndiyev nəzm əsərləri, lirik şeirlər yazmır. Amma bir sənətkar kimi ədəbiyyata, təsvir obyektinə konkret, hissi-emosional, şairanə yanaşmağı bacarır. Adi bir hadisəni, həyatı bir süjetin daxili-ictimai mənasını açır, ona dolğun poetik rəng verir.

Ümumiyyətlə, onun əsərlərində sanki epik möhtəşəmliyi, epik genişlik və dərinliyi sevən bir yazıçı ilə ideyanı, estetik qayəni, romanın, ya pyesin mündəricəsini incə lirizmlə açmaq istəyən qüdrətli bir şair yarışır. Belə bir yarışda isə nasir şairi, şair də nasiri tamamlayır, dil insanın sevinc və fərəhini onun müasir gerçəkliyə inamını humanizm və vətənpərvərliyini, qayğı, axtarış və narahatlığını artıran şux və oynaq bir musiqini xatırladır.

Kiçik bir sənət əsərinin və ya hər hansı bir personajın yazıçı "bətindən çıxıb" oxucuya təqdim edilənə qədər ona sərf olunan əməyi, yuxusuz gecələrin əzabını, yazıçının xərclədiyi enerjini heç bir ölçü vahidi ilə qiymətləndirmək mümkün deyil. Bu əsərin həqiqi çəkisini yalnız yazıçı özü bilir. Bu mənada yaradılan hər bir yeni əsər , istər həcmcə kiçik, istərsə də böyük olsun, yazıçı ürəyinin bir parçasıdır.

Onun səhnəməizə bəxş etdiyi pyesləri müasir Azərbaycan dramaturgiyasını yüksək bir zirvəyə qaldırmışdır. Güclü lirik romantika bir pafosla qələmə alınmış teatr repertuarlarına möhkəm daxil olmuş bu sənət inciləri yüksək bəşəri hissələri tərənnüm etdiyi üçündür ki, minlərlə tamaşaçı ürəyinə yol tapa bilmişdir.

Dramaturq uzun illər teatr kollektivi ilə sıx əlaqədə işləmiş, yeni aktyor və rejissor nəslinin yetişməsində əvəzsiz xidmətləri olmuşdur. Azərbaycan xalq artisti Həsənağa Turabovun "Teatrımızın son 30 ilini İ.Əfəndiyevin pyesləri olmadan təsəvvür etmək mümkün deyil. Cəfər Cabbarlıdan sonra Azərbaycan teatrında ən çox əsərləri oynanılan İlyas Əfəndiyevdir. İlyas Əfəndiyevin pyesləri Azərbaycan səhnəsinin bir nəsil aktyorunun da yetişməsində əvəzsiz rol oynayıb"- fikrində böyük bir həqiqət vardır.

Təkcə həyatındakı yaxşı cəhətləri, yaxud yalnız çatışmamazlıqları birtərəfli, təhrif edilmiş şəkildə qələmə almaq yazıçı üçün əskiklik hesab edilir. Hər bir sənətkar həyatındakı gözəllik və yaxşı cəhətlərlə bərabər mənfilikləri hiss etməli və onları qələmə almalıdır. Ədəbiyyatın qarşısında duran bu mühüm problem haqqında İ.Əfəndiyev özü deyir: "Paxıllıq, ikiüzlülük, acgözlük kimi mənfi emosiyaları cəmiyyətə çox ziyan vurur. Ona görə də həyatımızın gözəl, müsbət cəhətləri ilə bərabər, bu emosiyaları da kəskin tənqidlə açıb götürmək dramaturqun borcudur". İndiki dövrdə bu yaramaz emosiyalarla daha şiddətli mübarizə tələb edilir.

Azərbaycan xalq yazıçısı İ.Əfəndiyevin əsərlərini oxumayan, onun haqqında danışmağa, mübarizə aparmağa ehtiyac duymayan oxucu tapmaq çətinidir. Ona görə ki, İ.Əfəndiyev həyatın səciyyəvi məsələlərindən, ciddi əxlaqi-mənəvi problemlərdən yazır, mürəkkəb psixoloji surət və xarakterlər yaradır, səhnəyə dərin romantik vüsət, psixoloji kamillik gətirir; həmişə vətəndaşlıq qayğısı və narahatlığı ilə çoxcəhətli bədii ümumiləşdirmə və axtarışlar aparan, gerçəkliyi tərəvət və özünəməxsusluğundan çıxarmayan, yaradıcılığı bədii tapıntılar üzərindən keçən yazıçı-dramaturq təsiri bağışlayır. Doğru deyirlər ki, Cəfər Cabbarlı təliminin bir məqamı onun üslub və yazı tərzində xüsusilə gözəlləşir, daha yetkin görünür. "Məişətdə, əxlaqda inqilab və yenilik! Yalnız güzərandə yox, ürəkdə, fikirdə, daxili aləmdə yenilik! Ən başlıcası isə odur ki, ədibin həyatda yenilik axtarışları sənətdə və sənətkarlıqda yenilik axtarışları ilə vəhdət təşkil edir". [6, 301]

İlyas Əfəndiyev surətlərin psixoloji xarakterini açmaq baxımından digər yazıçılardan olduqca fərqlənir. Belə ki, əsərləri oxuyan zaman içinə dalmamaq, onlarla birlikdə hadisələrdə iştirak etməmək mümkün deyil. İlyas Əfəndiyevin həm qəlbi, həm düşüncə tərz, həm də üslubu baxımdan əvəzolunmaz sənətkardır. Buna görə ki, hər yazdığı, qələmindən çıxan hər kəlmə oxucu qəlbinə yol tapmışdır. Əsərlərində təlqin olunan əxlaqi-mənəvi cəhətlər, insani keyfiyyətlər yüksək bəddi zövqün, ali düşüncənin parlaq ifadəsidir. Oxunaqlı əsərləri, canlı insan portretləri yaratmaq baxımından zəngin yaradıcılıq irsi qoyan bu sənətkar daim xatırlanmağa, yad edilməyə layiqdir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. A.İsmayıloğlu "Ədəbiyyətə aparan yol" Bakı, 1996
2. A.Salahova, H.Qırbənov "İlyas Əfəndiyev yaradıcılığının poetikası" Bakı, "Yazıçı", 1984
3. A.Tahirli "Sən həmişə mənimləsən" Bakı "Gənclik", 1999
4. H.Qasimov, T.Əhmədov "Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı", I cild, Bakı. 2007
5. İ.Əfəndiyev "Seçilmiş əsərləri" III cild Bakı, 2005
6. İ.Əfəndiyev "Seçilmiş əsərləri" V cild Bakı, 2005

Hd/tch. Musayeva K.R.

ILYAS EFENDIYEV'S LIGHT IN AZERBAIJANI LITERATURE

Summary

The writer, who made great contributions to the development of twentieth-century Azerbaijani literature, has done much to enrich both our prose and drama. It is impossible to imagine the development of our literature, including our dramaturgy, without Ilyas Efendiyev. The ability to interpret the simplest and most ordinary

themes, life events, to give them a lyrical-romantic scope through the filter of creativity, to interpret the inner space, moral and psychological state of each image with an interesting food is not only in our republic, but also near and far. introduced him as a prominent artist in foreign countries. I.Efendiyev was one of the writers who was always in search, who never left his pen anywhere, who always lived with the love of writing and creation, who tried to use his creative potential to enrich our literature. The pen of the writer, who has not known what rest is for 60 years, is like a fully mobilized soldier's weapon, his thoughts and ideas do not stand still, he always moves like a whimsical Baku wind, explores the inner world of man as a skilled traveler, studies the atmosphere of the human heart. Learns and writes.

Being a patriotic writer, Ilyas Efendiyev took the artistic material, theme and plot of all his works from the smallest stories and essays to large-scale short stories, novels and plays from the life of the Azerbaijani people. The rich nature of our republic, the historical past full of heroism, the achievements of our people in the past decades, the creative work of the working man, the spiritual and psychological world of the founders, their civic pride have provided rich artistic material for the writer.

Key words: literature, dramaturgy, artistic creativity, modern spirit, artist, personality, innovation

Ст.пр. Мусаева К.Р.

**СВЕТ ИЛЬЯСА ЭФЕНДИЕВА
В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ
Резюме**

Писатель, внесший большой вклад в развитие азербайджанской литературы XX века, много сделал для обогащения нашей прозы и драматургии. Без Ильяс Эфендиева невозможно представить развитие нашей литературы, в том числе нашей драматургии. Умение интерпретировать самые простые и обычные темы, жизненные события, придавать им лирико-романтический размах через фильтр творчества, интерпретировать внутреннее пространство, морально-психологическое состояние каждого образа интересной едой - это не только в нашем республике, но и ближнего и дальнего. представил его как выдающегося художника в зарубежных странах.

И. Эфендиев был одним из писателей, которые всегда находились в поисках, никогда нигде не оставляли пера, всегда жили любовью к писательству и творчеству, старались использовать свой творческий потенциал для обогащения нашей литературы. Перо писателя, не знавшего, что такое отдых 60 лет, похоже на полностью мобилизованное солдатское оружие, его

мысли и идеи не стоят на месте, он всегда движется, как причудливый бакинский ветер, исследует внутренний мир человека как опытный путешественник, изучает атмосферу человеческого сердца. Учится и пишет.

Как писатель-патриот, Ильяс Эфендиев взял художественный материал, тему и сюжет всех своих произведений от самых маленьких рассказов и очерков до масштабных рассказов, романов и пьес из жизни азербайджанского народа. Богатая природа нашей республики, полное героизма историческое прошлое, достижения нашего народа за прошедшие десятилетия, творческий труд трудящихся, духовный и психологический мир основателей, их гражданская гордость дали богатый художественный материал для творчества писателя.

Ключевые слова: литература, драматургия, художественное творчество, дух современности, художник, личность, новаторство

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 22.08.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 27.09.2021

**RƏYÇİ: dos. Axundova Nəzmiyə M. q
çapa tövsiyə olunmuşdur**

TƏRANƏ TAHİR QIZI MƏMMƏDOVA

mehdiyeva71@list.ru

ADU Multikulturalizm ETL

**RUS VƏ AZƏRBAYCAN XALQLARININ BAYRAM VƏ
MƏRASIMLƏRİNDƏ
OXŞAR ATRIBUT VƏ SIMVOLLAR.**

Xülasə

Azsaylı xalqlara mənsub adət və ənənələrin tədqiq edilməsi həmişə aktual olmuşdur. "Rus və Azərbaycan xalqlarının bayram və mərasimlərində oxşar atribut və simvollar" məqaləsində Azərbaycanda yaşayan etnik azlıqlardan biri olan rus xalqının dini inancları və baxışlarına, bayram və ayinlərinə həsr olunmuşdur. Məqalədə bayram və mərasimlərin özünəməxsus xüsusiyyətləri araşdırılaraq milli-bədii cəhətlərin dini etiqad dünyagörüşü ilə bağlılığı, eyni zamanda mənəvi mahiyyət daşıyan simvol və atributların tədqiq edilməsindən bəhs edilir, həmçinin

milli mədəniyyət, mənəvi dəyərlər, dini dünyagörüşü kimi amillərə xüsusi yer verilmişdir, rus və Azərbaycan mədəniyyətlərinin dərin kökləri, indiyədək qorunub saxlanılmış, kökü keçmişdən gələn dini inancların, bayram və mərasimlərin cəhətləri müqayisə edilmişdir.

Eyni zamanda, hər iki xalqa mənsub bayram və mərasimlərdə ümumi olan oxşar atribut və simvollar, onların qədim tarixi haqqında da məlumat verilmiş, hər bir xalqın mənəvi dəyərlərinin təşəkkülündə başlıca rolun dinə mənsubluğu vurğulanaraq, Azərbaycanda dinlərarası tolerantlıq mühiti və bu mühiti formalaşdıran amillər öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: mədəniyyət, simvol, atribut, din, mif, etiqad.

Ölkəmizin ərazisi müxtəlif etnik tərkibə malikdir və əsrlər boyu müxtəlif xalqların yaşadığı bir ərazi olmuşdur. Burada yüzdən artıq etnosun nümayəndəsi yaşayır və bu xalqlar öz mədəniyyətlərini, milli- mənəvi dəyərlərini, dillərini, dinlərini, maraqlı adət-ənənələrini bugünədək qoruyub saxlamışlar. Şübhəsiz ki, bu münasibət və bir ailə kimi yaşam tərzini azərbaycanlıların milli mentalitetindən, burada yaşayan xalqların mədəniyyətlərindən, dinlərinə toleranat münasibətdən irəli gəlir. Azərbaycanda yaşayan hər bir xalq öz etnik özünəməxsusluğunu saxlamaqla bərabər, digər xalqların və etnik qrupların həyat tərzində, məişətində, adət və ənənəsində, mədəniyyətindəki bir çox müxtəlif amilləri əxz edərək, onları qarşılıqlı surətdə inkişaf etdirmişdir. (8, s. 251) Azsaylı xalqlara

mənsub milli adət və ənənələrin tədqiq edilməsi, bayram və mərasimlərinin özünəməxsus xüsusiyyətlərinin araşdırılması həmişə aktual olmuş və böyük maraq doğurmuşdur. Çünki hər bir xalqın mədəniyyəti onun milli- mənəvi dəyərləri ilə uzlaşmış, tarixin bütün mərhələlərində bir vəhdət təşkil etmişdir. Maraqlı bir cəhət odur ki, bu xalqların tarixi keçmişinə nəzər salsaq, ayinlərdə, adət- ənənələrdə, bayram və mərasimlərdə oxşar cəhətlərin olmasının şahidi olarıq.

Azərbaycanda yaşayan azsaylı xalqlardan biri olaraq rus xalqı digər dinə mənsub olmasına baxmayaraq, özünün maraqlı inancları, mərasimləri, adət və ənənələri ilə böyük maraq kəsb edir. Qeyd edək ki, kökü keçmişdən xəbər verən bu inanc və

mərasimlərin, adətlərin əsasında insanların dünyagörüşü, onların dünyanı necə dərk etməsi durur. Əlbəttə, əksər mərasimlər ibtidai cəmiyyətdə insanların həyatında çox böyük rol oynamışdır. Qeyd edək ki, dünyagörüşünün keçmiş formaları din və miflərdir. Hər bir xalqın mənəvi dəyərlərinin təşəkkülündə başlıca rolu din oynamışdır. İslamaqədərki dövrdə Azərbaycanın cənubu, yəni Atropatena ərazisi zərdüştlüyə, şımalı, yəni Qafqaz Albaniyası isə əsasən, xristian dininə etiqad edirdilər. (5, s. 441.) Zaman keçdikcə insanların dünyagörüşündə baş verən dəyişikliklərlə əlaqədar onların dünyaya baxışı da dəyişmişdir. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, inanclar, bəzi mərasimlər bu gün də insanların həyatında mühüm yer tutur. İlk insan məskənlərindən biri sayılan Azərbaycan ilk dini inancların yarandığı və səmavi dinlərin yayıldığı bir ərazi olmuşdur.

Keçmişdə gündəlik həyat, təbiət hadisələrindən asılılıq (Günəşin çıxması,

Ayın tutulması, məhsuldarlığın az yaxud çox olması, fəsilərin dəyişməsi, məişətlə bağlı nigah və ailə adətləri, toy və cənazə mərasimləri və s.) müxtəlif ayinlərin, inancların yaranmasına və formalaşmasına gətirib çıxarmışdır.

Məqalədə qeyd etmək istədiyimiz əsas məqamlardan biri rus və Azərbaycan xalqlarının bayram və mərasimlərində oxşar və fərqli cəhətləri, maraqlı faktları tədqiq etməkdir.

Bu təqvimlə daha sıx bağlıdır. Xristianlığın yaranması ilə bütpərəstliyə qadağa qoyuldu, lakin buna baxmayaraq zamanla bu ənənələr qarışdı və təqvimdə dinlə bağlı tarixlər, inanclar, ayinlər yaranmağa başladı. Artıq bayram və mərasimlərdə xalq yaradıcılığının müxtəlif nümunələrini görmək olardı ki, bunlar da xüsusi hərəkətlərlə ifa olunan mahnılar, rəqslər, oyunlar, xalq deyimləri, adətlər və s. idi.

Xristianlığı qəbul etməzdən əvvəl rus xalqı Maslennitsa bayramını keçirirdi ki, bu da yaz fəslində gecə-gündüz bərabərliyi ərəfəsində qeyd olunurdu. Rus və bəzi slavyan xalqlarının mövsümi bayramlarından sayılan Maslennitsa, bu gün də rus xalqı tərəfindən böyük təntənə ilə qeyd edilir. Bu bayramın kökləri bütpərəstlik dövrünə gedib çıxır. Bayram qış fəslinin yola salınması və Yazın gəlməsini simvolizə edir. Ənənəvi olaraq, bu bayramda “blını” bişirilir. Bu Günəşi simvolizə edən dəyirmi, sarı rəngdə ənənəvi rus yeməyidir. Blınının yaranma tarixi xristianlığın yaranmasından əvvəlki dövrə təsadüf edir. (1, 10) Mənbələrdən olan məlumatlara görə

bu haqda ilk məlumat b.e.ə. 1005-ci ilə aid edilir.(1,6) Qədim ənənələrə baxmayaraq ,Maslennitsa bayramı üçün hər qadın öz zövqünə uyğun olaraq blını bışirirdi və bu ənənə beləcə nəsil-dən-nəslə ötürülərək bu günə kimi də qalmışdır.

Qeyd edək ki,müxtəlif xalqların mədəniyyətlərində maraqlı rəmz,elementlər və simvolların mövcudluğunun şahidi olur. O cümlədən Azərbaycan mədəniyyətinin müxtəlif sahələrində buna rast gəlmək mümkündür.Bu hər hansı fikir və ideyanın obrazlı şəkildə xalqın təfəkküründə rəmzlərlə ifadəsidir.İnsanın ətraf aləm,dünya haqqında təsəvvürlərinin məhsulu olan simvollar müxtəlif xalqların mədəniyyətlərində fərqli mənalar daşıya bilir.Sözü gedən adət,ayın, bayramlar və simvollar haqqında məlumatları ümumi olaraq Azərbaycan xalqına da aid etmək olar.

Novruz bayramını dünyanın bir çox xalqları baharın gəlişi,təbiətin dirçəlməsi,oyanması kimi qeyd edirlər.Novruz dəyərləri uzun yüzilliklər ərzində cəmiyyətin irəliyə doğru inkişafını səmtləndirmiş,yüksək mədəni dəyərlərin,nəsil-dən-nəslə ötürülməsinə,milli-mənəvi keyfiyyətlərin formalaşib qabaqcıl və aparıcı bir ideologiyaya gətirib çıxarmışdır.(6.,s.9.)Belə ki, Novruzun tarixi keçmişə gedib çıxır. Azərbaycan mədəniyyəti və incəsənəti qədim tarixi köklərə malik olduğundan bəşəri təkamülün mərhələlərində ənənəvi milli yaradıcılıq prinsiplərinin qorunub saxlanması öz əhmiyyətini itirməmişdir.(6,s5.)Azərbaycanda Novruz bayramının qeyd olunması özünü gözəl xalq adət-ənənələrində göstərir.Kökü Zərdüştliklə bağlı olan bu bayram haqqında “Avesta”da məlumat verilmişdir.Qədim yazılara görə bu bayram Günəşə etiqadla bağlıdır.Adətən,dünya xalqlarının,eləcə də türk xalqlarının yaz bayramları bir birindən fərqli keçirilir.Novruz bayramının özünəməxsus adətləri,ayınları vardır ki,bu da özünü ənənəvi Novruz şənliklərində biruzə verir.

Novruz bayramında da ənənəvi olaraq şirniyyatlar və şorqoqalı bışirilir.Yalnız xalqımıza məxsus şorqoğalının Günəşin rəmzi kimi və şəkərburanın on beş günlük Ayın rəmzi mənasını,bayram şirniyyatlarından sayılan paxlavaların ulduzlar sistemi simvollarını ifadə etməsi,bu kimi digər rəmzlər Novruzun xalqımızın tarixində qədim köklərə və təsəvvürlərə malik olduğunu bir daha təsdiq edir. (4,s.6)

Novruzda tonqalın üstündən atlanma,xalq milli oyun və tamaşalarının təşkili,müxtəlif inanclar,Yaz fəslini simvolizə edən atributlar,inanclar və ayınlar öz kökü ilə büt-pərəstlik dövrünə gedib çıxır.Məsələn,rus xalqına mənsüb İvan Kupala və Maslennitsa bayramlarında da oxşar elementləri qeyd etmək olar.Tonqal üstündən atlanma ,insanın bütün xəstəliklərinin,pis qüvvələrin odda yanması anlamına gəlir ki,hər iki xalqın şənliklərində bunu müşahidə etmək olar.

Novruzda həftə günlərinin,əsasən də çərşənbə günlərinin əhmiyyət kəsb etməsi ilə bağlı maraqlı inanclar və adətlər vardır.Həftənin günləri dörd ünsürə uyğun olaraq – Su,Od,Yel və Torpaq çərşənbələrinə ayrılır. Diqqət yetirsək,rus xalqının Maslennitsa bayramında da həftənin hər günü bir əlamətdar hadisə ilə bağlıdır. Su

ilə bağlı maraqlı,oxşar inanclar və əlamətləri də qeyd etmək yerinə düşərdi.Su bir çox xalqlarda paklıq,təmizlik anlamına gəlir.Rus xalqının keçirdiyi “Kupala”nın bütpərəst ənənələri və ayinləri su ünsürünə yaxındır.(2.,117)Kupala bayramında da su ilə bağlı çoxlu inanclar vardır.Bu bayramda insanlar təmiz suyun olduğu yerlərə çaya,bulağa gedərək”təmizləndirilə” Bu bir yuyunma pakolma ayini idi.Su həm də rəmzi mənə daşıyaraq ötən ilin bütün pisliklərini,günahlarını yuyub aparması anlamına gəlirdi.

Novruz bayramına az qalmış bir ərafədə,Su çərşənbəsi həftəsində də su ilə bağlı inanc var; məsələn,süfrəyə su qoyulması,diləyinin hasil olması üçün axar suya deyilməsi ilə bağlıdır.Hələ gün çıxmamışdan əvvəl hamı su üstünə gedir,suda yuyunur və su üstündə müxtəlif mərasimlər keçirilir.Suda yuyunmaq həm də azar-bezardan qurtulmaq ,pis qüvvələrdən təmizlənmə idi.

Novruz süfrəsinə bol nemətlərin düzülməsi də yeni ildən xeyir-bərəkət,bolluq,firavan həyat diləmək,arzu-istəyinin rəmzi ifadəsidir.Süfrəyə yeddi cür nemətin qoyulması,müqəddəs sayılan yeddi rəqəminin uğur gətirəcəyinə inamla bağlıdır.Zərdüştlik dönməsində süfrəyə “şin”(ş) hərfi ilə başlanan yeddi cür nemət qoyulurdu: şərbət,şəkər,şam,şərab,şəkərbura və s.(3,s.6.)

Daha bir maraqlı cəhəti qeyd etmək olar.Bu bir şox bayramların,mərasimlərin simvolu sayılan yumurta elementidir.Ümumiyyətlə,Novruz,Pasxa,və digər bayramların əsas simvollarından biri olan yumurta bir çox xalqların dünyagörüşündə böyük yer tutur.(3.,s.200)Müxtəlif rənglərə boyanmış yumurtalar mifik təfəkkürün dünya haqqındakı anlayışların izlərini daşıyır.Yumurta mifik inanclarda kosmik yaradılışı və kainatın formasıdır.(3.,201)) Zərdüştliyə görə göy üzə iki parlaq metaldan yumurta formasında yaradılıb.Xristian inanclarına görə isə yumurta həyat rəmzi sayılaraq İsanın doğulmasını təmsil edir.Hətta belə bir inanc vardır ki,40 günlük orucdan sonra ilk yeyilən yemək,kilsədə müqəddəs dua oxunmuş rəngli yumurta olmalıdır.Pasxa bayramlarında yumurtaların rənglənməsiğ ənənəsi indiyədək davam edir.Rənglənməmiş yumurtanın üzərinə bəzən müqəddəslərin simasını və digər dini yazılar da təsvir edirdilər.

Azərbaycan,İran və Orta Asiyada Novruz bayramlarında insanlar bir birinə yumurta hədiyyə edirdilər.(4.,s.7)

Qədim filosoflar da yumurtaya dünyanın yaranması simvolu kimi baxırdılar.Hətta bəzi etiqadlara görə belə bir fikir formalaşmış ki,yumurtadan həm Xeyir həm də Şər törəyə bilər.Qeyd etdiyimiz kimi kainatın yumurta şəklində əks olunması mifik inanclarla daha çox bağlıdır.Tarixi mənbələrə görə, Rusiya və Skandinaviya xalqlarına aid arxeoloji qazıntılar nəticəsində tapılan qəbirlərdə gildən düzəldilmiş yumurtaların aşkarlanması faktı qeydə alınmışdır və böyük maraq doğurur.

Azərbaycan xalqlının qeyd etdiyi Novruzda da yumurtalar boyanır .Hətta xalq tərəfindən belə bir inanc da mövcuddur ki,yumurtanın qabığı Torpağı,pərdəsi

Havanı, ağı Suyu, sarısı isə Odun simvoludur. Onun əlvan rənglərə boyanması isə fəsillərin dəyişməsi anlamına gəlir.

Təbii ki, qədim tarixi köklərə bağlı olar bu bayramları rituallar, mərasimlər və ənənələrlə zəngin, ən qədim yaz bayramları kimi bu günümüzədək qorunub saxlanılmışdır və mahiyyətini itirməmişdir.

Beləliklə belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, bütün xalqların adət - ənənələrində, bayramlarında, ayınlarında oxşar simvol və atributlar, ümumi cəhətlər vardır ki, onların keçmişi, tarixi, dini baxışları, inancları haqqında bizə maraqlı məlumatlar verir. Bu bir daha sübut edir ki, bütün xalqların dünya, onun yaranması haqqında anlayışları demək olar ki, eynidir, zəngindir və bu günə kimi xalqın mədəni, mənəvi irsi ilə uzlaşır.

Hazırda Rusiya və Azərbaycan cəmiyyətlərində qədim ənənələrə maraq artır, ənənəvi rus, Azərbaycan ayınları, inanclarının müasirliklə uzlaşması baş verir ki, biz bu ənənələri şifahi, yazılı ədəbiyyatda, folklor nümunələrində, ayınların, bayramların keçirilməsində, bir sözlə həyatın müxtəlif sahələrində izləyirik. Eyni zamanda insanların yaşadığı bölgədəki adət-ənənələrin zəruri etdiyi normalar, yəni milli mənəvi dəyərlər və fərqli dinlərdən olan insanların eyni yaşayış məskəni paylaşması da digər dinlərə qarşı münasibətin müəyyən edilməsində aparıcı rol oynayır. (5, s.441)

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Байбурин А.К. Ритуал в традиционной культуре. СПб. Наука, 1995, стр.240.
2. Снегирев И.А. "Русские простонародные праздники и суеверные обряды." М., Куликово, 2012, с.295.
3. "Novruz Bayramı Ensiklopediyası" Şərq-Qərb. Bakı, 2008., s.107.
4. Hüseynov İ. "Azərbaycan milli adət və ənənələrinin bədii-estetik mahiyyəti" Bakı., 2002., s.10.
5. Əliyev E. "Azərbaycanda ənənəvi din" Bakı., 2017, s.441.
6. Nəbiyev A. "Novruz bayramı", Bakı., 1990., s.227.

Мамедова Тарана Тагир кızı

**"СХОЖИЕ АТТРИБУТЫ И СИМВОЛЫ В ПРАЗДНИКАХ
И ОБРЯДАХ РУССКОГО И АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО НАРОДОВ"**

РЕЗЮМЕ

Изучение обычаев и традиций этнических меньшинств всегда было актуальным. Статья "Схожие атрибуты и символы в праздниках и обрядах русского и азербайджанского народов" посвящена религиозным взглядам и верованиям, праздникам и традициям русских, являющихся одними из этнических меньшинств, проживающих в Азербайджане.

В данной статье рассматриваются своеобразие праздников и обрядов, взаимосвязь их национально-художественных особенностей с религиозным мировоззрением, а также имеющие нравственную значимость символы и атрибуты, уделяется внимание таким факторам, как национальная культура, духовные и нравственные ценности, религиозное мировоззрение. Автор указывает на глубокие корни азербайджанской и русской культуры, проводит сравнение дошедших до наших дней религиозных верований, праздников и обычаев двух народов.

В статье приводятся сведения об истории возникновения праздников, также об общих схожих символах и атрибутах, присущих этим праздникам, традициям и обычаям азербайджанского и русского народов. Автор отмечает, что большую роль в формировании духовных нравственных ценностей каждого народа играет религия. Указывается, что благодатные факторы и среда способствовали формированию межрелигиозной толерантности в Азербайджане. связь национально-художественных аспектов с религиозным мировоззрением, а также говорится об исследовании символов и атрибутов, имеющих духовную сущность. В то же время в статье представлена информация о сходствах и различиях обычаев, верований и праздников русского и азербайджанского народов, в частности атрибутов и символов, об их истории.

Mamedova Tarana Tahir

**"THE SIMILAR ATTRIBUTES AND CEREMONIES OF THE
AZERBAIJANI AND THE RUSSIAN PEOPLE"**

SUMMARY

The research of the traditions belonging to the ethnic nations has always been actual. "The similar attributes and ceremonies of the Azerbaijani and the

Russian people" article was dedicated to the holidays and rituals, religious beliefs and views of the Russian people, one of the ethnic nations living in Azerbaijan. The article examines the peculiarities of the holidays and ceremonies, the

connection of national and artistic aspects with the worldview of religious beliefs, as well as the study of symbols and attributes of a spiritual nature. At the same time, the author analyzes different aspects: national culture, mental values, religious worldview.

The deep roots of the Azerbaijanis and the Russians are protected until now and compared aspects of the Russian and Azerbaijani cultures.

At the same time, the author informs total similar attributes and symbols in the holidays and ceremonies belonging to two nations. Author investigates the main role of religious belongings in the formation of moral values of each nation are emphasized, the environment of inter-religious tolerance in our country.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 22.08.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 27.09.2021

**RƏYÇİ: BSU-nun Rus dili və mədəniyyətlərarası kommunikasiya
kaf.dos.f.ü.f.d.Tağıyeva Ofeliya Allahverdi q.
çapa tövsiyə olunmuşdur**

SİMA ŞƏFİZADƏ TOFIK QIZI
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
Hüseyn Cavid pros.117
Sima_adass@mail.ru

TÜRKİYƏ HEKAYƏSİNDƏ MİLLİ XARAKTER ANLAYIŞI

Xülasə

Bütün dünya ədəbiyyatında əhəmiyyətli çəkiyə malik janrlardan biri hekayə janrıdır. Bu janrı fərqləndirən, ona milli kolorit və keyfiyyət bəxş edən bir neçə xüsusiyyət var ki, onlardan biri də milli xarakterdir. Milli xarakteri formalaşdıran amillər milli kimliyə, milli mənlik və özünüdərkə əsaslanır. Hər bir xalqın davranış normaları, əxlaq-estetik adət və ənənələri, ictimai-siyasi hadisələri milli xarakteri dəyişə və əhəmiyyətliyini itirə bilər.

Bildiyimiz kimi Türkiyədə isə XX əsrin sonları “Türk toplumunda büyük kırılmalar meydana getiren siyasi bir olay” Eylül 1980-ci il “Askeri darbe” hadisəsi oldu. Bu hadisə Türkiyə xalqının həyatında və ədəbiyyatında böyük dəyişikliklərlə yadda qaldı. Dövrün xüsusiyyətlərini özündə birləşdirən bu hadisə insanların sosial həyatına da təsir etdi. Həmçinin də insanların psixologiyasını da dəyişdi. Bu hadisə obraza tənhaləşmə, özünəqapanma, yalnızlıq, gələcəyə inamsızlıq kimi psixoloji hadisələr də gətirdi. Xüsusilə milli cizgilərin itməsinə səbəb oldu. Ona görə də xarakterdəki milli cizgilərin itməsinə səbəb olan bu hadisə Türkiyə xalqının bütün sahələrinə mənfi təsir etdi. Türkiyə dövləti üçün bu siyasi-sosial hadisələr yaddaqalan və ciddi problemlər yaşadan bir dövr idi. Dövrün xüsusiyyətlərini özündə birləşdirən bu hadisə insanların əsasən sosial həyatına da təsir etdi. Siyasi hadisələrin ədəbiyyatda əksi məsələsi birmənalı qarşılanmasa da, bəzən açıq şəkildə, bəzən isə obrazların yaşadığı psixoloji sarsıntılar şəklində bədii əsərlərdə ifadə olunmuşdur. Əsasən də ədəbiyyatda da mənəvi degradasiyaya uğramış obrazları yaranması ilə yadda qaldı.

Açar sözlər: hekayə, milli xarakter, Türkiyə

Hekayə ədəbiyyatda özünəməxsus yeri olan və davamlı olaraq dinamik inkişaf və dəyişim yolu keçən bir janrdır. Bütün dünya ədəbiyyatında əhəmiyyətli çəkiyə malik bu janrı fərqləndirən, ona milli kolorit və keyfiyyət bəxş edən bir neçə xüsusiyyət var ki, onlardan biri də milli xarakterdir. Ümumiyyətlə, milli xarakter (eyni zamanda da bir sıra digər milli keyfiyyətlər) dünya ədəbiyyatında ən oxunaqlı, ən dəyərli hekayələrdə müşahidə edilən əsas estetik keyfiyyətdir deyə bilərik. Bu gün

əminliklə söyləmək olar ki, nəinki Türkiyədə, eləcə də bütün dünyada hekayə janrında milli xarakter problemi hər zaman öz aktuallığını qoruyub saxlaya bilmişdir. E.Heminquey, M.Şoloxov, Gi de Mopassan, Ç.Aytmatov və digərləri öz hekayələrində xalqının taleyini, tarixini, etnoqrafiyasını, milli ruhunu, psixologiyasını təsvir etməklə kifayətlənməmiş, milli dəyərləri bəşəri problemlərlə paralel şəkildə işləmişlər. Türkiyə ədəbiyyatında Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Ömər Seyfəddin, Memduh Şevket Esendal, Sabahattin Ali və başqalarının hekayələri “Bizi “Biz” edən hekayələr” adı altında milli-mənəvi özünüdərk ideyasını milli xarakter aspektindən əsaslı bir şəkildə reallaşdırmışdır. Bu fikir bir daha sübut edir ki, milli yaddaşa, tarixi keçmişə, ümumtürk psixologiyasına bağlı olan mətnlər (hekayələr) mənəvi əxlaqi, ideoloji və eynilə kulturoloji mövqeyi də müəyyənləşdirə bilir. Son dövrlərdə yazılan hekayələrdə də millilik özü ümumbəşəriyyətin bir keyfiyyəti olaraq müasir dövr ədəbiyyatı üçün də aktual mövzu olaraq qalmaqdadır.

Bildiyimiz kimi, Türkiyə bədii mətnlərində milli xarakterin yaradılması hər zaman vahid ümumtürk ideologiyasından, psixologiyasından, fəlsəfəsindən çıxış etmiş, həm tədqiqatçılar, həm də nəzəriyyəçilər tərəfindən elmi araşdırmalara cəlb edilmişdir. “Türk millətinin psixologiyası barədə” adlı məqalənin müəllifi öz fikirlərini ciddi tədqiqat materialı deyil, subyektiv mülahizələr kimi nəzərə alınmasını qeyd etməklə, məqaləsində ümumtürk ümummilli xarakterinin çox əhəmiyyətli xüsusiyyətlərini sadalaya bilmişdir: “1. Mərdlik, cəngavərlik (ilk dövrlərdə hansısa bahadurların nümunəsi timsalında, daha sonra hansısa yürüşlər ərafəsində və ümumilikdə, deyilən həmin qələbələrin səbəb və nəticəsi kimi meydana çıxan milli xarakter), 2. Kosmopolitizm (tarixən zəbt etdikləri ərazilərə özləri ilə xüsusi türk sivilizasiyası daşımayıb, yerli xalqlara qarşı məcburi assimilyasiya siyasəti yürütməmələri şəklində təzahür edən bu psixologiya bu günə qədər qorunub saxlanıb), 3. Qadına hörmət (patoloji ailəcənclilik, fəvqəlyüksək dəyərləndirilməsi, qadının cariyyə, qul, kəniz kimi alınıb-satılması ənənəsinin tarixən mövcud olmaması, əksinə qadın azadlığının, qəhrəmanlıqlarının alqışlanması, tərənnüm edilməsi, stimullaşdırılması və bunun nəticəsi olaraq türk xalqları tarixində qəhrəman qadın adlarının qalması)” [5]. Sadalanan və milli cizgilər olaraq müəyyənləşdirilən bu keyfiyyətlər ümumtürk təhtəşşuurunda zaman keçsə də mahiyyətini itirməyərək milli kimliyin göstəricisi olaraq da qeyd edilir. Bu keyfiyyətləri özündə birləşdirən “təməl kimliklər” isə dəyişməyən, ailə, din, soy kökə və milli mənəvi dəyərlərə bağlı olan kimliklər adlanıdırılır. Dəyişgən olan digər kimliklərdən fərqli olaraq “təməl kimliklər” “çok yavaş ve yüzlerce sene tutan süreler içinde değiştiği için adeta

değişmiyormuş gibi görünürler” (4;23) və türk kimliyi “təməl kimlik” olaraq müəyyənləşdirilir.

Böyük türk mütəfəkkiri Ziya Göyöl da “Türkçülüyn əsasları” kitabının “Əxlaqda türkçülük” adlı hissəsində türklərin milliliyə bağlı olan detallarını vurğulamaqla, ümumtürk milli xarakterində sezilən vətən əxlaqı, məslək əxlaqı, ailə əxlaqı, mədəni əxlaq (şəxsi əxlaq), beynəlmiləl əxlaq deyərək adlandırdığı xüsusiyyətlərlə türk insanının əxlaqını, kimliyinə olan sadıqlığını bütün millətlərin əxlaqından üstün tutmuş və bu cəhəti fərqləndirici xüsusiyyət olaraq qeyd etmişdir: *“Türk tarixi başdan-başa əxlaq üstünlüklərinin sərgisidir. Türklərin məğlub-yenilmiş millətlərə, onların milli və dini varlıqlarına dini və ictimai muxtariyyətlər verməsi hər cür təqdirdən yüksəkdə durur*” [1, s. 113]. Və sadaladığı keyfiyyətləri türk xalqının həm də milli özünüifadə və təqdimetmə göstəricisi olaraq dəyərləndirmişdir. Göründüyü kimi, bu proses, demək olar ki, zəncirvari xarakter daşıyır. Mənəvi dəyərlər (inanclar, adət-ənənələr) milli mədəniyyəti yaradır, milli mədəniyyət isə milli kimliyi formalaşdırır. Milli kimliyini dərk etdikdə isə fərd milli xarakter səviyyəsinə qədər yüksələ bilir. Və bu xüsusiyyətlər Türkiyə xalqının milli psixologiyani müəyyənləşdirən əsas xüsusiyyətlər olaraq meydana çıxır. Erol Güngör “Mədəniyyət dəyişməsi və milliyyətçilik (milli xarakter 2)” adlı digər ikinci tədqiqat işində *“insan xarakteri, sadəcə, mədəniyyət nümunələri ilə deyil, eyni zamanda hər bir fərdə xas olan yaşantılara (experience) görə də təşəkkül edər; o ki qaldı mədəniyyət adlandırdığımız şeyə, insan fərdlərindən kənarda müstəqil bir varlığa sahib deyildir, onu yaradan və dəyişdirən yenə də insandır*” [2] yazaraq insanı bu prosesdə həm yaradıcı, həm də dəyişdirici kimi mühüm faktor adlandırır. Beləliklə, millət, onun formalaşdırdığı və əsas xüsusiyyətlərinin daşıyıcısı olduğu milli xarakter və mədəniyyət bir-birləri ilə əlaqəlidir və hər üçünün mövcudluğu bir-birindən asılıdır.

Beləliklə, qeyd edilən milli xarakter amilləri bir daha onu deməyə əsas verir ki, bu anlayış daha geniş tədqiqat predmetidir. “Hekayə kimi kiçik və lokanik bir janrda bu predmetin ifşası hansı səviyyədədir?” və “Milli xarakter romanın, yoxsa hekayənin predmetidir?” kimi suallar məhz bu məqamda maraq doğurur. Ədəbiyyatşünas Semih Gümüş “Öykünün kedi gözü” (“Hekayənin pişik gözü”) adlı kitabında *“Hekayəyə gəlinə, onun özü özlüyündə heç bir problemi yoxdur: onunku ağır, qərarlı, özünəməxsus bir səyahətdir və bəzən dayanacaqlarda gözləyərək, bəzən də sürətlənərək getdiyi bu yolda qarşısına roman çıxarsa, öz təbiəti üzündən onu keçməyə çalışmır. Onsuz da, sonunda gedəcəyi yerə, necə də olsa, gedib*

yetişəcəkdir. Gecikəcəyini də heç güman etmirəm” [3, s. 132] deməsi ilə hekayə janrını məhz müasir dövrün ən aparıcı və perspektivli janrı hesab edir. Amma hekayənin zəngin bədii ifadə vasitələrindən yararlanmaq cəhdinə, güclü milli xarakter yaratmaq bacarığına isə şübhə ilə yanaşır. Necip Tosun isə “Modern hekayə nəzəriyyəsi” adlı kitabında müasir Türkiyə ədəbi prosesinin mənzərəsini xarakterizə edərək bu qənaətə gəlir: *“Romanın tarixi inkişaf prosesinə baxdığımızda qəhrəman/xarakter hər zaman əhəmiyyət daşımışdır. Yeni roman müəlliflərinin xarakteri yox etmək üçün göstərdikləri cəhd bir axına çevrilmiş, postmodern əsərlər də daxil olmaqla, romanda xarakterin əhəmiyyəti hər zaman mövcud olmuşdur. Hətta bir çox roman, haqlı olaraq, onda olan xarakterləri ilə yada salınır. Çünki bu xarakteri yaratmaq ən çox romanın xarakterinə uyğundur*” [7, s. 115]. Sonra isə nəzəri əsaslanmayla hekayə janrı üçün “xarakter”i hətta lazımsız bu detal hesab edərək yazır: *“Xarakter hekayənin ən vacib xüsusiyyəti deyildir. Hətta hekayə bəzən bir xarakterə ehtiyac belə duymaz. Onun işi bir hava, bir atmosfer, bir dünya yaratmaqdır. Çünki hekayədə, sadəcə, xarakter axtarmırıq. İnsani bir məna, hiss, coşqu, kədər də axtarıq.*” [7, s. 117]. Bu fikirlə razılaşmaq ona görə mümkünsüzdür ki, bütün janrlarda olduğu kimi hekayə üçün də xarakterin mövcudluğu daha çox maraq kəsb edir. Yalnız hiss və düşüncədən ibarət bədii mətnin yaddaşlarda qalmaq effekti və təsiri azdır deyə bilərik. Çünki *“xarakter ictimai mühitin mənfəi və müsbət, zəif və qüvvətli cəhətlərinin aynasına çevrilmişdir*” [6] fikri bunu deməyə əsas verir. Ona görə ki, milli xarakterin cizgilər və atributlarla ifadəsi bədii mətnə xüsusilə, hekayədə millilik, xalq ruhunun təsviri baxımından hər zaman önəmli sayılır. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, qloballaşan dünyanın öhdəliklərini və hekayə janrının məhdud imkanlarını nəzərə almaqla, silsilə formada və genişmiqyaslı təsvir formasında olmasa da belə, milli cizgilər, atribut, adət-ənənə və digər ifadə vasitələrlə birlikdə milli xarakterin hekayədə öz ifadəsini tapması vacib bədii hadisədir. Bunun üçün yazıçı istedadı və milli təəssübkeşliyi də önəmli rol oynayır. Bundan əlavə milli xarakter həm də tarixi hadisələrin məhsulu olaraq ortaya çıxmaqla, zamanla dəyişikliyə uğrayan psixoloji proses hesab edilsə, müasir dövrdə “xarakterdə millilik cizgiləri” ifadəsi bu mənada daha düzgün ifadə hesab olunmalıdır. Bir nüansı da unutmayaq ki, Türkiyə dövlətinin əsrlər boyu daha böyük gücə malik olması və bütün siyasi müstəvidə qazandığı bu günə kimi siyasi üstünlüklər qarşılığında (xüsusilə müstəmləkə taleyi yaşamaması, torpaq itgisi olmaması) “milli xarakter” məfhumunun mövcudluğuna ehtiyacı olmamış, onun ədəbiyyatda təqdimi isə aktualıq kəsb etməmişdir. Bu mənada ki, milli xarakter

məfhumu milli özünüifadənin və milli mənsubiyyətin göstəricisidir, siyasi hadisələr, siyasi təzyiqlər, bir sözlə dövlət öz mövcudluğunu təsdiq edən zaman bu anlayışa ehtiyac daha da artmağa başlayır. Prosesə bu aspektdən yanaşdıqda müasir Türkiyə ədəbi prosesində, xüsusilə hekayə janrında “Milli xarakter” anlayışının tədqiqi və təhlili ilə bağlı araşdırmaya, demək olar ki, az rast gəlinməkdədir. Bu səbəbdən də müxtəlif məzmunlu və aspektli Türkiyə hekayələrində milli xarakter məfhumu birbaşa hekayəyə predmet olaraq daxil olmamış, sadəcə hekayələrin poetik ruhunda və modelində saxlanmış, ümumtürk düşüncəsi, türk kimliyi aspektindən “düz xarakterli” obraz funksiyasını yerinə yetirə bilmişdir. Son dövrlərdə isə belə obrazları “Yuvarlaq qəhrəmanlar” adlandırılan, qloballaşmaya qucaq açan obrazlar əvəz etmişdir. *“Forster iki cür xarakterdən bəhs edir. Xarakter hadisələrin əvvəlindən sonuna qədər dəyişmirsə, “düz xarakter”, əgər bu müddət ərzində dəyişirsə, “yuvarlaq xarakter” adlandırır.”* [8, s. 596] Forsterin fikrinə əsaslanaraq bütün qənaətlərini bu fikir üzərində quran Ahmet Uslu xarakter dəyişikliyinə səbəb olan hadisələrdən biri kimi 1980-ci ildə baş vermiş “12 sentyabr-hərbi çevrilişi”ni də qeyd edir. Bu hadisə Türkiyə xalqının bütün sahələrinə mənfi təsir etdiyi kimi, ədəbiyyatda da mənəvi deqradasiyaya uğramış obrazların yaranması ilə yadda qalmışdır. Bu hadisədən sonra Türkiyə ədəbiyyatında milli hisslər, duyğu ilə bağlı keyfiyyətlər mövzu və ideyadan uzaqlaşdırıldı, dəyişən cəmiyyətdə millilik marağında olmayan fərqli düşüncə tendensiyasının obrazları və onların yaşadığı problemlər təsvir predmetinə çevrildi. Bu dövrü Ahmet Uslu da belə qiymətləndirmişdir: *“Keçmişdən uzaqlaşma, yeniyə alışamamaq səbəbi ilə boşluq, boşluğun gətirdiyi tənhalıq, böhran və yeni axtarışlar ortaq mövzular kimi görülməkdədir”* [8, s. 581]. Jalə Sancağın “Sevda ilə Alişan”, Zəyyat Səlimoğlunun “Daş sahildə ayaqlar və...”, Güray Süngünün “Qaçmağa yer yoxdur” və başqa hekayələrdə hərbi çevrilişin mahiyyətindən doğan ictimai-sosial problemlər, bu hadisədən sonra qloballaşmaya qucaq açan qəhrəmanların yaşadığı psixoloji çətinlik, tənhalıq, intihara cəhd kimi bir sıra problemlər bədii mətnə diqqət mərkəzinə gətirildi.

Onu qeyd etmək istərdik ki, Türkiyə dövləti üçün qeyd edilən siyasi hadisənin təsiri ilə dəyişən dövrü “milli xarakterlərin represiyası dövrü” də adlandırmaq mümkündür. Məhz bu hadisənin təsiri ilə sarsıntı keçirən, psixoloji problemlər yaşayan obrazların millilikdən uzaqlaşması ədəbiyyatda mövzu və ideyanın predmetinə çevrildi. Bu obrazlar problemlərin təsirindən həm milli, mənəvi-əxlaqi dəyərlərə biganə, yadlaşmış, özgələşmiş kimi göründü, həm də millilikdən

uzaqlaşaraq fərqli davranış nümayiş etdirməyə məcbur qalmış obraz təsiri bağışladılar. Nəticə isə bundan ibarətdir ki, milli xarakteri formalaşdıran amillər nə qədər də milli kimliyə, milli mənlik və özünüdərəkə əsaslansa da yenə də hər bir xalqın davranış normaları, əxlaq-estetik adət və ənənələri ictimai-siyasi hadisələrin təsirindən dəyişə və əhəmiyyətliyini itirə bilər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Göyalp, Z. Türkçülüyn əsasları/ Z. Göyalp, tərc.ed., E.Mustafaoğlu. Bakı: Maarif, -1991. -175 səh.
2. Güngör, E. Kültür dəyişməsi və milliyetçilik (Milli karakter II). [Elektron versiya]/- 17 aprel, 2007 URL:<https://www.ulkucudunya.com/index.php?page=haber-detay&kod=579>
3. Gümüş, S. Öykünün kedi gözü/ S. Gümüş.- İstanbul: Can Sanat Yayınları,- Baskı 2. 2012.- 143 s.
4. Karpat Kemal. Kimlik sorununun Türkiye'de tarihi, sosyal ve ideolojik gelişmesi.// Türk aydını ve kimlik sorunu. Bağlam Yayıncılık. 1995. 583 səh.
5. Məmmədov C. Türk millətinin psixologiyası barədə. [Elektron versiya]/- Bakı, 12 mart, 2014. URL: <http://kaspi.az/az/turk-milletinin-psixologiyasi-barede>
6. Surət, xarakter, tip. [Elektron versiya]/-13yanvar, 2016, URL: <http://qisadersmuhazireleri.blogspot.com/2016/01/surt-xarakter-tip.html>
7. Tosun, N. Modern öykü kuramı / N. Tosun.- Ankara: Hece Yayınları, Baskı 3. - 2018.- 359 s
8. Uslu. A. 1980 sonrası Türk hikayeçiliğinde kişi(ler) tipolojisi// A. Uslu. Turkish Studies İnternational Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 11/15 Summer, Ankara- Turkey, 2016.- s. 577-608

СИМА ШАФИЗАДЕ

РЕЗЮМЕ
КОНЦЕПЦИЯ НАЦИОНАЛЬНОГО ХАРАКТЕРА В
ИСТОРИИ ТУРЦИИ

Одним из важнейших жанров мировой литературы является жанр рассказа. Есть несколько черт, этого жанра, которые придают ему национальный колорит и качество, это - национальный характер. Факторы, формирующие национальный характер, основаны на национальной идентичности и самосознании. Нормы поведения, нравственно-эстетические обычаи и традиции, общественно-политические события каждого народа могут изменить национальный характер и потерять свое значение.

Как мы знаем, в Турции в конце XX века произошло «политическое событие, вызвавшее большие разногласия в турецком обществе», сентябрьский «Военный переворот» 1980 года. Это событие ознаменовалось большими изменениями в жизни и литературе турецкого народа. Это событие, сочетающее в себе черты времени, повлияло и на общественную жизнь людей. Это также изменило психологию людей. Это событие также внесло в образ психологические явления, такие как одиночество, замкнутость, неверие в будущее. В частности, это привело к исчезновению национальных черт. Следовательно, это событие, которое привело к потере национальных особенностей, негативно сказалось на всех сферах жизни турецкого народа. Эти политические и общественные события были памятным и серьезным периодом для турецкого государства. Это событие, сочетающее в себе черты времени, повлияло и на общественную жизнь людей. Хотя отражение политических событий в литературе однозначно не приветствуется, иногда оно выражается открыто, а иногда в произведениях искусства в виде психологических потрясений, переживаемых персонажами. Особенно запомнился морально в литературе деградировавшими литературными образами.

Ключевые слова: история, национальный характер, Турция

SIMA SHAFIZADE

SUMMARY
THE NATIONAL CHARACTER CONCEPT IN THE STORY GENRE
OF TURKEY

The story genre is one of the most important genres in world literature. There are several features that distinguish this genre, give it a national color and quality. This is the national character. The factors that shape the national character are based on national identity and self-awareness. The norms of behavior, moral and aesthetic customs and traditions can change or influence the national character, socio-political events of each nation and can lose its significance.

As we know, in Turkey, at the end of the twentieth century, "a political event that caused great divisions in Turkish society" was the "Military coup" of September 1980. That event was marked by great changes and influenced the life and literature of the Turkish people. The event combined the features of the time, also affected people's social life. It also changed people's psychology. That event also brought psychological phenomena such as loneliness, isolation, loneliness, disbelief to the literary image in the future. Especially, it led to the disappearance of national features. Therefore, the event led to the loss of national characteristics, had a negative impact on all spheres of the Turkish people. That political and social events were a memorable and serious period for the Turkish state. The event combined the features of the time, also affected people's social life. Although the reflection of political events in the literature is not unequivocally welcomed. It is sometimes openly expressed in the works of literature and sometimes in the form of psychological shocks experienced by the characters. It was especially remembered for its morally degraded images in literature.

Keywords: story, national character, Turkish

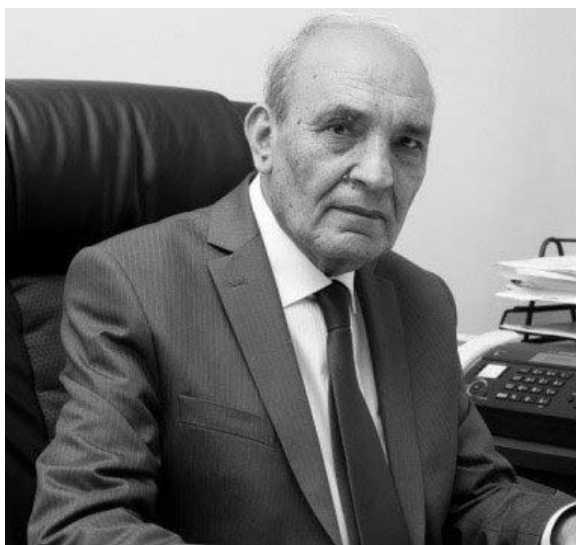
Redaksiyaya daxil olma tarixi: 22.08.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 27.09.2021

Rəyçi: filologiya elmlər doktoru, professor Məmməd Əliyev
çapa tövsiyə olunmuşdur

YUBİLEY

İNSAN ÖMRÜNÜN KAMİLLİK DÖVRÜ: MÖHSÜN NAĞISOYLU – 75!

Adətən, dostlarımız, həmkarlarımız haqqında yuvarlaq yaşlarında yazırıq, elə bilirik hər yuvarlaq rəqəmdə həyat daha da şirinləşir. Bu da həyatınızda bir yuvarlaq rəqəm: 75.

Ömür yolunun qəm yolçususunuz: qədəmləriniz izə, iziniz cığıra, cığırınız yola dönüb, sözünüz fikir, fikriniz kəlam, kəlamınız işıq, işığınız ocaq, əməliniz çıraqdır. Çırağınız Azərbaycan

elminə işıq salır – bu gün sabahın tarixidir.

Düşüncələrinizlə başbaşa, tənha yaşayırsınız – bütün yaradıcı adamlar kimi. Bəziləri üzünüze gülür – bəziləri ömrünüzə zülüm; bəziləri canınız – bəziləri səbriniz! Yazdıqlarınızda elminizin rəsmini çəkirsiniz...

Yaşam tərziniz: könlü-gözü tox, alnıaçıq, üzü ağ, iddiasız və təmənnasız! Sadə və mənalı ömrünüzdə yolunuzu işıqlandıran və Sizə zaman-zaman həyatda sevinc verən idealınız Həqiqət və Mərhəmətdir. Bu, fəlsəfi mənada azadlıqdır – mənən və ruhən rahatsınız. Rahatlıq da nəticə deyil, onda həyat boş görünərdi – həmişə kitablarla yalnız qalması mənəvi ehtiyac hiss edirsiniz, bunu hədsiz heyranlıq və hörmətlə qarşılayırıq. Elmi ibadət sayırsınız: “Elmlə məşğul olmaq ibadətdir!” (Hz. Əli s.).

Binayi-qədimdən Şərqin idealı insanın mənəvi kamilliyə çatması, Qərbinki təbiət üzərində hakim mövqeyidir. Şərqin hikmət və mənəviyyatına üstünlük verirsiniz. Necə ki, Hüseyn Bəlağinin “Quran qissələri” kitabından tərcümənizdə deyildiyi kimi: “Loğmanın ağasının dostlarından biri ona bir nübar qovun göndərdi. Loğmanın ağası ondakı yüksək insani keyfiyyətlərin təsirinə düşmüşdü. Ona görə də o qovunu özü yeməkdən çəkinib, qulanına bağışladı. Sonra bıçaq istədi ki, öz əlilə onu kəsib dilim-dilim Loğmana verdi və təkidlə onu yeməyə dəvət etdi. Loğman qovun dilimlərini alan kimi üzünü turşutmadan onun hamısını yedi və sonra ağasına təşəkkür etdi. Loğmanın ağası qovunun qalanını özünə götürdü və elə ki onun dadına baxdı, acılığından hirsələnib təəccüblə dedi: “Belə bir acı qovunu üzünü turşutmadan yedin və onun acı olduğunu niyə demədin?”

... O, ehtiyatla və mülayim bir tərzlə söhbətə başlayıb dedi: “Qovunun acılığını mən o andaca duydum, ancaq bunu deməyə özümü rəva bilmədim. Onu içimdə kəsilə-kəsilə yeyirdim, ancaq neçə illərdir ki, mən sənə əlindən şirin və dadlı tikələr alıb yemişəm, nemətlərindən faydalanmışam. İndi necə ola bilər ki, bu əldən acı tikə alanda şikayətə başlayım və üzümü qırışdırım?” Mənəvi yetkinliyə, ağılın açdığı yollarla getməyə və təmkinlə əməli fəaliyyətə, həyatın sınaqlarına bizləri bax beləcə səbir və dözümlüyə alışdırınız.

X X X

Azərbaycan xalqının elm tarixində parlayan zəkaldan birisiniz, orta əsrlər İran, Azərbaycan filologiyası sahəsində ədəbiyyatın tədqiqi və nəşri, mənbəşünaslıq və mətnşünaslıq sahələri üzrə apardığınız tədqiqatlar bağlandığınız elmə məhəbbətin bəhrəsidir. “Farsdilli əlyazmalar kataloqu”nun I, II, III cildlərinin hazırlanmasında böyük xidmətlərinizlə yanaşı, “Farsca – azərbaycanca” və “Azərbaycanca – farsca” lüğətlərin, XVI əsr Azərbaycanın nadir əlyamaları “Şeyx Səfi təzkirəsi”, “Şühədənamə” əsərlərinin elmi-tənqidi mətninin tərtibi, tərcüməsi və tədqiqatçısı olmusunuz. Orta əsr tərcümə abidələri haqqında dəyərli kitablar müəllifi kimi bu sahədə həqiqətən bir elmi məktəb yaratmışınız. Nəhəng elmi araşdırmalarınız həmçinin orta yüzilliklərdə yazılmış, Azərbaycan türkcəsinə tərcümə edilmiş farsca əlyazma və kitabların linqvistik mətnşü-

naslıq yönündən tədqiqinə həsr olunmuşdur. İstənilən predmetin elmi nəzəriyyəsi hər zaman onun empirik tədqiqinə əsaslanmalıdır. İdrak prosesinin məntiqi ilə konkret maddi formaları empirik tədqiqatlar səviyyəsində şərh və izah etmisiniz; təsadüfi deyildir ki, bilik sistemləriniz, nəticələriniz elm cəməsi tərəfindən məmnuniyyətlə həqiqət kimi qəbul olunur. Obyektivlik, faktlara əsaslanmaq meyili və həqiqətə çatmaq cəhdi yaradıcılığınız üçün xarakterikdir – idrak nəzəriyyəniz bir-birini şərtləndirir və tamamlayır, elminiz biliyinizə söykənir. Məqsədiniz həmişə yeni biliklər əldə etmək olub, bu da Sizin maarifləndirici tədqiqat fəaliyyətinizdir, böyük fraqmentlər üçün yeni üfüqlər açmısınız – düşüncə tərziniz dərin hiss və ağıla söykənir. Müqəddəs ömrünüzü ən sadə təşbihlə ifadə etmək olar: “Ay, ona baxmayanda da mövcuddur!” Verdiyiniz dərin məzmunlu elmi məlumatları analiz edir, necə düşündüyünüzü anlamağa və öyrənməyə çalışırıq.

Fars dilini mükəmməl bilməyiniz Sizə mənbələri orijinaldan oxumaq imkanı verib. Tərcümələriniz farsdilli ədəbiyyatın gələcəkdə tədqiqi üçün çox mühüm zəmin yaradır, metodoloji əhəmiyyət daşıyır. 17 monoqrafiya, o cümlədən “Orta əsrlərdə Azərbaycanda tərcümə sənəti”, “Məhəmməd Füzulinin “Hədiqətüs-süəda” əsəri”, “XVI əsr Azərbaycan tərcümə abidəsi “Şühədanamə”, “Şirazinin “Gülşəni-raz” tərcüməsi”, “Əhmədinin “Əsrarnamə” tərcüməsi”, “Həzininin “Hədisi-ərbəin” tərcüməsi”, “Nəsimi irsinin nəşrləri: problemlər və perspektivlər”, “Kitabi-Dədə Qorqudun Günbədə əlyazması” əsərləri Sizi elm aləminə tanıtmış, hörmət və şöhrət gətirmişdir. Təsəvvüfə dair ən dəyərli və mötəbər qaynaqlardan biri olan M.Şəbüstərinin məşhur “Gülşəni-raz” əsərinin tərcüməsi, nəşrinin də öhdəsindən məharətlə gəlmisiniz. Təsəvvüf dualarından aldığınız daxili aləminizin harmoniyasından mənəviyyatınız işıqlı və zəngindir. İrfani mövzulara dərinliklə yanaşmanız Sizi insanlığın uca zirvəsinə qaldırır. Müdrikliyə aparan yoldasınız – kamil insan üçün müdrik olmaq asandır.

“Nizami. İncilər”, “Gülşəni-raz” monoqrafiyaları Türkiyədə, “Şühədanamə”: paleoqrafiya, dilçilik və tərcümə məsələləri” Almaniyada nəşr olunmuşdur. 300-dən çox elmi və elmi-kütləvi məqalə və rəyin müəllifisiniz. Şərqşünas alim kimi özünüzü təsdiq etmisiniz: analitik təfəkkür

kürünüz, geniş erudisiyanız, dərin nəzəri, zəngin biliyiniz Sizə böyük nüfuz qazandırıb.

İranşünaslıq və türkologiya sahəsində çoxsaylı alimlər, o cümlədən 4 elmlər doktoru və 21 fəlsəfə doktoru yetişdirmisiniz. Dəfələrlə Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi və Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Rəyasət Heyətinin Fəxri fərmanları ilə təltif olunmusunuz.

X X X

Əsas məsələ çox bilmək yox, lazım olanı bilməkdir. Çox bilmək hələ alim olmaq deyil: elmə xidmət bilik xəzinəsindən nə qədər pay götürmək yox, ona nə qədər pay verməkdir. “Xoşbəxtliyə aparan yol elm və əməlin birləşdiyi nöqtədən keçir” (Əl-Qəzali). Elm nuru, ilk növbədə, mənəvi dünyanızı işıqlandırır, ona görə həqiqi mənada alimsiniz ki, sözünüzlə əməliniz düz gəlir. Sədi öz dediklərinə əməl etməyən alimi əlində çırağ gəzdirən kora bənzədir. Məqsədiniz həqiqətin özüdür – insan həqiqətə qovuşanda mənən saflaşır.

Yüksək səviyyəli qabiliyyətiniz, inzibatçılığınız, təşkilatçılıq bacarığınız, hörmət və nüfuzunuz Sizi elmi işçi səviyyəsindən AMEA-nın həqiqi üzvü pilləsinə yüksəldib. İti zəka, zəhmətkeşlik, qayğıkeşlik, həssaslıq, səmimiyyət, yüksək əxlaq – bütün bunlar Sizə xas olan keyfiyyətlərin natamam siyahısıdır. Elmdə həmişə gənclik ruhundasınız, zaman-zaman Sizi yaşadan, təskinlik verən xoş ovqatlı ümidlərinizdir. Həyata və insanlara nikbin yanaşır, işləməkdən ilham aldığınız kimi, elmi işçilərin bilik və bacarıqlarının daha da yüksəldilməsi üçün bütün imkanlardan istifadə edir, peşəkarlıq, səmimi ünsiyyət və qayğıkeşliyinizlə seçilir, kollektivdə xeyirxahlıq və etimad ab-havası yaradırsınız. Dəyərli ömür: özün üçün yox – xalq, millət, dövlət, dövlətçilik üçün yaşanılan illərdir. Ömür fəlsəfənizin işıqla dolu ilahi bir doğmalığı var: ömrünüz nurdur, ziyadır.

Sözə verdiyiniz dəyər nə adi məşğuliyyət, nə də ötəri həvəsidir – həyatınızın nizamıdır və yorulmadan çalışan, elm adamlarına örnək olan, yol göstərən şəxsiyyətlərdənsiniz; sözünə, işinə sadıq, mənəvi aləmi sağlam bir İnsan obrazısınız – heç kimi özünüzdən incitməmiş, əksinə, xoş və səmimi rəftarınız, şirin diliniz hamı ilə doğmalığı münasibəti yaratmışdır; bu, çox böyük mənəvi dəyərdir: yaxşı ürək ən böyük xəzinədir! Ha-

mıya kömək etməkdə həmişə məmnunsunuz, mehribanlıq xislətinizdədir. Başqasını sevindirən insan həm də özü sevinir. Allahın da səmimi istəyə, sevgiyə ehtiyacı var. Düşüncəniz, mənəvi və həyat kontekstiniz heç vaxt dəyişməyib. Bu elmi səxavətiniz məhz Sizi digərlərindən ayırır, şəxsiyyətlərin fəvqündə saxlayır.

X X X

Möhsün müəllim:

- Göydən nə yağdı – yer qəbul etmədi?
- Torpağa nə əkildi – cücərmədi?
- Hansı dərd, hansı sıxıntı bitmədi?
- Kim “Allah!” – dedi, o – yetişmədi?
- Kim pıçıltı ilə yalvardı, o – eşitmədi?
- Kim Rəbbim! – dedi, O: buyur, qulum, – demədi?

Göydən nə yağdı – qəbul etdiniz, torpağa nə əkdiniz – bitdi, dünyanın sonuna təzim etdiniz – dərdiniz, sıxıntınız getdi, Allah sevgisini ürəyinizdə bəslədiniz, “Ya Allah!” – deyib, xitab etdiniz, dualarınız, yalvarışlarınız müstəcəb oldu; “Rəbbim!” – dediniz, “Buyur, qulum!” – eşitdiniz. Qarşılığını aldınız və 75 yaşında qəlbinizdə ruhən rahatlıq, asudəlik tapdınız: filologiya elmləri doktoru, professor, AMEA-nın həqiqi üzvü!

Ağacdakı alma Allahın payıdır, ancaq kim yesə, onun qismətidir!

MÜNDƏRİCAT

DİLÇİLİK

ÇİNGİZ QARAŞARLI YUNANISTAN TARİXİNİN TÜRK DÖVRÜ	3
NAFİZƏ ABDİNOVA, SEVİNC ŞAHLAROVA AKADEMİK KOMMUNİKASIYA VƏ İŞGÜZAR ÜNSİYYƏT PROSESİNDƏ İNGİLİS DİLİNDƏ PRAKTİK DANIŞIQ DİLİNİN MƏNİMSƏNİLMƏSİNİN ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	15
KƏRİMLİ FİRƏNGİZ QÖVSI TƏBRİZİNİN LEKSİKASI	22
Н.В.ГАСАНОВА О БОГАТСТВЕ ЗАИМСТВОВАНИЙ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ	29
САБИНА РАГИМОВА ПРИМЕНЕНИЕ НЕКОТОРЫХ ИННОВАЦИОННЫХ МЕТОДОВ В ПРАКТИКЕ ПРЕПОДАВАНИЯ РКИ В ВУЗАХ АЗЕРБАЙДЖАНА.....	36
PAKİZƏ MƏMMƏDZADƏ İNGİLİS DİLİ İLƏ QOHUM OLMAYAN MÜXTƏLİF SİSTEMLİ DİLLƏRİN MÜQAYİSƏLİ TİPOLOJİ ASPEKTDƏ TƏDQIQI.....	49
SEVİNC BAĞIROVA İNGİLİS DİLİNİN AVSTRALIYA VARIANTINDA ABAROGEN VƏ BAŞQA YERLİ MƏNŞƏLİ SÖZLƏRİN İŞLƏNMƏSİ.....	56
HACIYEVA MƏDİNƏ MURAD İNGİLİS DİLİNDƏ İNKAR PREFİKSLƏRLƏ DÜZƏLƏN SÖZLƏRİN STRUKTUR-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ	63
ŞƏHLA BALACAYEVA ALİ MƏKTƏBLƏRDƏ İŞGÜZAR İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİ METODİKASI	70
MƏTANƏT PAŞAYEVA LAYİHƏ METODU VƏ ONUN XARİCİ DİLLƏRİN TƏDRİSİNDƏ TƏTBİQİ ÜSULLARI	78
SEVİNC NAMƏTOVA İNGİLİS DİLİNİN ÖYRƏDİLMƏSİNDƏ ANA DİLİNİN ROLU.....	86

YAQUT ƏLİYEVƏ, İRADƏ BƏYLƏROVA ALİ MƏKTƏBLƏRDƏ İŞGÜZAR İNGİLİS DİLİNİN ÖYRƏDİLMƏSİNİN SƏMƏRƏLİ YOLLARI.....	94
GÜLXAR HÜSEYNOVA ALMAN DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ MÜASİR YANAŞMALAR.....	102
PİRİYEVƏ GÜLZAR .M. İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ MAHNILARDAN İSTİFADƏ YOLLARI	110
Z.KAZIMOVA İNGİLİS DİLİNDƏ LÜĞƏT TƏRKİBİNİN GENİŞLƏNDİRİLMƏSİ.....	117
ELMİRƏ ƏLİYEVƏ SİFƏTİN ƏNƏNƏVİ DİLÇİLİKDƏ TƏDQIQINƏ DAİR	124
SARIGÜL SADIXOVA PSIXOLOJİ ƏSASLAR VƏ XARİCİ DİL TƏLİMİ	132
MƏMMƏDZADƏ ALMAZ TEMUR QIZI AZƏRBAYCAN DİLİNİN AŞPAZLIQ FRAZELOGİYASININ FRAZEOLJİ SİSTEMDƏ YERİ	140
MƏRYAM FAZİLZADƏ MASTERING MAIN TYPES OF SPEECH FORMS IN THE ENGLISH LANGUAGE.....	149
FİDAN SƏLİMOVA DİL – TƏFƏKKÜR – MƏDƏNİYYƏT VƏ ONLARIN QARŞILIQLI MÜNASİBƏTİ.....	155
YUSİBOVA GÜLXAR FİRQƏT QIZI MÜRƏKKƏB SİNTAKTİK BÜTÖVLƏRİN İNFORMATİV AVTONOMİYASI VƏ İERARXİYA	165
DİLARƏ HƏMİDOVA İNGİLİS DİLİNDƏ MÜRACİƏT MƏQAMINDA NƏZAKƏT FORMALARININ İFADƏSİ VƏ VİZA PROSESİNDƏ İŞLƏDİLƏN YENİ SÖZ VƏ TERMİNLƏRİN LEKSİK- SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ	174

KƏMALƏ HÜSEYNOVA

İRADƏ VƏLİYEVƏ

İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİ PROSESİNDƏ YARADICI TƏFƏKKÜR FƏALİYYƏTİN
OPTİMAL SƏVİYYƏ ÇATDIRILMASI VƏ İNKİŞAFI 181

YEGANƏ QURBANOVƏ

ŞƏHLƏ MƏMMƏDOVƏ

İNGİLİS DİLİNDƏ ŞİFAHİ DANIŞIQ DİLİNİN ÖYRƏNİLMƏSİNİN
ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ İKT-nin TƏDRİS PROSESİNDƏ
İNTEQRASIYA İMKANLARI HAQQINDA 188

AİDƏ ƏLİYEVƏ

NAILƏ QƏDİMOVƏ

DİLÇİLİK ELMİNDƏ DİSKURSun TƏHLİLİ PROSESİNDƏ İNGİLİS DİLİNDƏ
PRAKTİK DANIŞIQ DİLİNİN ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN MƏNİMSƏNİLMƏSİ..... 195

НАИЛЯ ГАДЖИЕВА ГАБИБ ГЫЗЫ

К ПРОБЛЕМЕ "ЯЗЫК ИЛИ ДИАЛЕКТ" В УСЛОВИЯХ ОТСУТСТВИЯ
ПИСЬМЕННОСТИ.....202

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

NƏZAKƏT MƏMMƏDLİ

NİZAMİNİN "İSKƏNDƏR NAMƏ" ƏSƏRİ AZƏRBAYCAN
VƏ QAFQAZ TARIXİNİN ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ DƏYƏRLİ MƏNBƏ KİMİ 210

MAHMUDOVƏ ŞƏLƏLƏ

NİZAMİ YARADICILIĞI İLHAM MƏNBƏYİ KİMİ 222

İLHAM QAZIZADƏ

GƏNCƏ DÖVLƏT DRAM TEATRINDA FƏALİYYƏT GÖSTƏRƏN
REJİSSORLARIN YARADICILIQ AXTARIŞLARI 231

RZAYEVƏ QƏRƏNFİL ZEYQƏM QIZI

YOLÇUZADƏ PƏRİŞAN ÜZEYİR QIZI

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA QADIN AZADLIĞI PROBLEMİ
MÜSTƏVİSİNDƏN MİRZƏ ƏLƏKBƏR SABİR YARADICILIĞINA BAXIŞ 242

SƏDRƏDDİN HÜSEYN

ƏDƏBİYYATDA SAMOVAR OBRAZI..... 252

CAVİDƏ MƏMMƏDOVƏ

CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏNİN VƏ CEYMS COYSUN
AVTOBİOQRAFİK ƏSƏRLƏRİNDƏ ORTAQ YARADICILIQ PRİNSİPLƏRİ 262

XANIM ZAIROVA MÜSTƏQİLLİK İLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCANDA ALMAN ƏDƏBİYYATININ RESEPSİYASI	272
LALƏ ƏFƏNDİYEVƏ, Q.N.POTANİNİN "ORTA ƏSR AVROPA EPOSUNDA ŞƏRQ MOTİVLƏRİ" ƏSƏRİNİN TƏRCÜMƏSİNİN ZƏRURİLİYİ İLƏ BAĞLI MÜLAHİZƏLƏR.....	282
MƏLAHƏT QƏDİROVA XX ƏSRİN 70- 80-Cİ İLLƏRİNDƏ BELORUS ƏDƏBİYYATI AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ.....	289
SEVİNC DADAŞOVA HÜSEYN CAVİD ƏSƏRLƏRİ OXUCU TƏFƏKKÜRÜNDƏ	399
PƏRVANƏ MUSTAFAYEVA, S.BORODİNİN "SƏMƏRQƏNDİN ULDUZLARI" TARİXİ ROMANINDA NƏSİMİ VƏ NƏİMİ OBRAZLARI	307
LEYLA ƏLİYEVƏ XX ƏSR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA SİMURQ QUŞU OBRAZ-SİMVOL KİMİ: MİFİK VƏ DİNİ-MİSTİK QAYNAQLARI (ABDULLA ŞAİQİN "SİMURQ QUŞU" ƏFSANƏ-POEMASI VƏ YUSİF SƏMƏDOĞLUNUN "SİMURQ QUŞU" HEKAYƏSİ ƏSASINDA)	317
SEVİL JAFAROVA THE PROCESS OF ROMANTISM IN EUROPE AND ITS EXCELLENT REPRESENTATIVES	326
NAĞİYEVA İNCİ SƏMƏDDİN qızı QƏRBƏ – ELMİ-ƏDƏBİ MÜASİRLİYƏ DOĞRU İRƏLİLƏMƏ YOLLARINDA Ə. HÜSEYNZADƏ VƏ A. CÖVDƏTİN FİKİR PARALELLƏRİNƏ BİR NƏZƏR (FÜYUZAT JURNALINDA)	334
MUSAYEVA KAFİYƏ RƏŞİD QIZI AZƏRBAYCAN DRAMATURGIYASINDA İLYAS ƏFƏNDİYEV NURU	344
TƏRANƏ TAHİR QIZI MƏMMƏDOVA RUS VƏ AZƏRBAYCAN XALQLARININ BAYRAM VƏ MƏRASİMLƏRİNDƏ OXŞAR ATRIBUT VƏ SİMVOLLAR.	354
SİMA ŞƏFİZADƏ Tofik qızı. TÜRKiYƏ HEKAYƏSİNDƏ MİLLİ XARAKTER ANLAYIŞI.....	361
YUBİLEY	
İNSAN ÖMRÜNÜN KAMİLLİK DÖVRÜ: MÖHSÜN NAĞİSOYLU – 75!	369

“Elm və təhsil” nəşriyyatının direktoru:
professor Nadir MƏMMƏDLİ

Dizayner: Kamran İbrahimov
Texniki redaktor: Rövşanə Nizamiqızı

Çapa imzalanmış 30.09.2021
Şərti çap vərəqi 22,5. Sifariş № 305
Kağız formatı 60x84 1/16. Tiraj 500

Kitab “Elm və təhsil” nəşriyyat-poliqrafiya
müəssisəsində səhifələnilib, çap olunmuşdur
E-mail: elm.ve.tehsil@mail.ru
Tel: 497-16-32; 050-311-41-89
Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev 8 /4